

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**Passiefproblemen in oudere taalfasen. Middelnederlands zijn/
werden + participium praeteriti en de pendants in het Gotisch,
het Engels en het Duits**

Wal, M.J. van der

Citation

Wal, M. J. van der. (1986). *Passiefproblemen in oudere taalfasen. Middelnederlands zijn/ werden + participium praeteriti en de pendants in het Gotisch, het Engels en het Duits*. ICG Printing, Dordrecht. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/43836>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/43836>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

PASSIEFPROBLEMEN IN OUDERE TAALFASEN

middelnederlands *sijn* / *werden* + *participium praeteriti*
en de pendants in het gotisch, het engels en het duits

M.J. van der Wal

PASSIEFPROBLEMEN IN OUDERE TAALFASEN

middelnederlands *sijn / werden* + *participium praeteriti*
en de pendants in het gotisch, het engels en het duits

© 1986 M.J. van der Wal

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the author.

PASSIEFPROBLEMEN IN OUDERE TAALFASEN

middelnederlands zijn / werden + participium praeteriti
en de pendanten in het gotisch, het engels en het duits

PROEFSCHRIFT

Ter verkrijging van de graad van Doctor in de Letteren,
aan de Rijksuniversiteit te Leiden,
op gezag van de Rector Magnificus Dr. J.J.M. Beenakker,
hoogleraar in de faculteit der Wiskunde en Natuurwetenschappen,
volgens besluit van het college van dekanen
te verdedigen op donderdag 30 oktober 1986
te klokke 14.15 uur

door

MARIA JACOBA VAN DER WAL
geboren te Rijswijk (Z-H) in 1949

Promotiecommissie:

Promotor: prof.dr. C. van Bree

Referent: prof.dr. J.G. Kooij

Overige leden: prof.dr. B.C. Damsteegt
dr. J.M.C. Kroesen
prof.dr. K.P. Lange

Inhoudsopgave

INLEIDING	1
HOOFDSTUK 1. HET PASSIEF ALS PROBLEEM VOOR VERSCHILLENDE THEORETISCHE BENADERINGEN	5
0. Woord vooraf	5
1. De kategorie passief en de criteria	6
2. Het passief in de traditionele grammatika	8
3. Enkele discussiepunten in de passiefbeschouwing	10
4. Andere benaderingen van het passief: een overzicht	11
5. Een nadere beschouwing: de verschillen	14
6. Het passief binnen de Funktionale Grammatika	16
7. Het passief als diachroon verschijnsel: verandering of stabiliteit?	18
7.1. Lightfoot's eerste verklaringen	19
7.2. Kritiek op Lightfoot: Lieber's interpretatie van de feiten	21
7.3. Lightfoot's herziene opvattingen	23
7.4. Samenvattend kommentaar	24
8. De afwijzing van de kategorie passief: de benadering binnen de Regeer- en Bindtheorie	25
9. Een voorlopige standpuntsbepaling	27
10. Taalgebruikaspekten en funktionaliteit	29
10.1. Opmerkingen over het gebruik en de funktie van het passief	29
10.2. Passiefbeperkingen en funktionaliteit	29
10.3. Samenvattend	32
11. Standpuntsbepaling voor het historisch passiefonderzoek	32
HOOFDSTUK 2. SYNTHETISCH EN ANALYTISCH: HET PASSIEF IN HET GOTISCH	35
0. Woord vooraf	35
1. Een vergelijking op werkwoordelijk terrein: het oerindogermaans en het germaans	35
2. Overzicht van de gotische situatie	37

3.	Passieve mogelijkheden in het gotisch	38
4.	De systematiek van het gotische passief	39
5.	Opmerkingen n.a.v. Schröder	42
6.	Kritiek op de vanzelfsprekendheid	43
7.	Problemen rond de 'passiefsystematiek'	46
8.	Wisan en wairpan: een kwestie van aspekt?	49
9.	Konklusies en een overzicht van het 'systeem' van de mogelijkheden	50
10.	Synthetisch, analytisch en de plaats van het gotisch	52

HOOFDSTUK 3. VERSCHIEDENE PERIFRASTISCHE MOGELIJKHEDEN IN DE WESTGER- MAANSE TALEN

0.	Woord vooraf	55
1.	De perifrastische verbale konstrukties: opvattingen over de ontwikkeling van een bepaald type	56
2.	Kondities voor de ontwikkeling en verbreiding van bepaalde konstrukties?	57
3.	Het participium praeteriti: Zadorozny's opvattingen kritisch bekeken	61
4.	De status en de betekenis van het participium praeteriti	64
5.	Het participium praeteriti in combinatie met de werkwoorden 'hebben' en 'zijn'	66
6.	Historische kanttekeningen: de datering van de voltooidе tijdsvormen	69
7.	Nogmaals: de betekenis van het participium praeteriti	71
8.	Konklusies	72

HOOFDSTUK 4. HET PASSIEF IN OUDERE FASEN VAN HET ENGELS EN HET DUIJS: EEN VERKENNING

0.	Woord vooraf	75
1.	Passieve omschrijvingen in het oudengels en het middelengels	76
2.	Opmerkingen en voorlopige konklusies t.a.v. de engelse situatie	78
3.	Passieve omschrijvingen in het oudhoogduits	80
4.	Opmerkingen over de oudhoogduitse situatie	81
5.	Sein + p.p. en enige veronderstelde kenmerken van het passief in het oudere duits	84
6.	Passieve omschrijvingen in het middelhoogduits	86
7.	De duitse passieffeiten binnen het kader van een werkwoordelijk systeem?	89
8.	De systemen van de verschillende fasen en de ontwikkelingslijn	90
9.	Algemene opmerkingen over Oubouzars werkwijze	94
10.	De duitse situatie in schema	96
11.	De beschouwingen van het engels en het duits: enige algemene probleempunten	98
12.	Konklusies	101

HOOFDSTUK 5. VERKENNING VAN DE SITUATIE IN DE OUDERE FASEN VAN HET NEDERLANDS 103

0.	Inleidend	103
1.	Problematische zijn + p.p.- gevallen: een voor de hand liggende oplossing?	105
2.	De semantiek van zijn en werden; de problematische gevallen en een vooroordeel	107
3.	Het onderzoeksobject en de werkwijze	110
4.	De afgrenzing binnen en buiten de zijn / werden + p.p.-kombinaties	111
5.	Problematische keuzes	114
6.	Een kritische beschouwing van de traditionele onderscheidingen	115
7.	Flexie als onderscheidingskriterium?	119
8.	Een verdere afbakening en indeling van het onderzoeksterrein	121
9.	De verschillende interpretaties in schema gebracht	122
10.	De tijden in het middelnederlands	128
11.	Het schema van interpretaties: een konfrontatie met Stein en Kirsner	130
12.	Het onderscheiden van verschillende participia en de agensmogelijkheid	133
13.	Samenvattend	137

HOOFDSTUK 6. OVERWEGINGEN T.A.V. THEORIE EN DESKRIPTIE 139

0.	Inleidend	139
1.	Korpusonderzoek en de problemen van oudere taalfasen	140
2.	Noodzakelijke beperkingen bij de samenstelling van een korpus?	141
3.	Interpretatie en inventarisatie van de data: vooroordelen, gesproken taal, frekwentie en grammatikaliteit	143
4.	De vaststelling van het korpus voor ons onderzoek	145

HOOFDSTUK 7. DESKRIPTIE VAN DE MIDDELNEDERLANDSE FEITEN 149

0.	Inleidend	149
1.	Moeilijkheden bij het vaststellen van de werden-vormen	152
2.	De invloed van de kontekst bij de inventarisatie van de feiten	153
3.	Werkwijze bij de selectie van de gegevens en de konsekwenties	156
4.	Tekstafhankelijke keuzes bij de inventarisatie	158
5.	Een globaal overzicht van de gegevens in het korpusmateriaal	161
6.	De feiten in de teksten: de tegenwoordige tijdsvormen	163
7.	De feiten in de teksten: een terreinverdeling?	167
8.	De feiten in de teksten: systematiek in het gebruik of louter variatie?	172
9.	Een verschuiving en mogelijke factoren bij die ontwikkeling	175
10.	Het onpersoonlijk passief	181
11.	De agens	186
12.	De combinatie werden + p.p. intransitief	190
13.	De drieledige vormen	194

14.	Bliven + p.p.	201
15.	Opmerkelijke naamvallen in passieve zinnen en het werkwoord 'laten'	206
16.	De interpretaties van de verschillende zijn / werden + p.p.-kombinaties in het middelnederlands: samenvatting en konklusies	208
SLOT		213
NOTEN		217
BIBLIOGRAFIE		243
PRIMAIRE TEKSTEN		249
SUMMARY		251
CURRICULUM VITAE		257

Inleiding

Bepaalde middelnederlandse taalfeiten vormden in eerste instantie een aanleiding voor het onderzoek dat zijn weerslag heeft gevonden in **Passiefproblemen in oudere taalfasen**. Het optreden van het werkwoord 'zijn' in een zin als "Dus leidene met hem in di zale / Daer hem **was gediene** wale" uit de Ridder metter Mouwen (vs. 2396-7) leidde allereerst tot vragen over de precieze gegevens in het middelnederlands: is het optreden van het werkwoord 'zijn' op plaatsen waar men in het huidige nederlands 'worden' zou gebruiken, iets uitzonderlijks of is het regel in het middelnederlands? Toen bleek dat we niet met marginale uitzonderingsgevallen van doen hadden, rees de vraag wat dan wel de middelnederlandse passiefsystematiek is en welke regels voor het gebruik van 'zijn' en voor het ook in die taalfase aanwezige 'worden' gelden.

Aanvankelijk zag ik het passief als een vanzelfsprekend begrip: dat is het beeld dat men immers krijgt in veel grammatika's en taalkundige literatuur. Dat werd anders, toen ik historisch taalmateriaal ging onderzoeken. De vragen over het middelnederlands hadden mij op een vergelijking met het gotisch gebracht: de oudst bewaarde germaanse taal, waarin **wisan** en **wairpan**, de gotische parallellen van de werkwoorden 'zijn' en 'worden', tezamen met het participium praeteriti als omschrijving voor het passief fungeren, naast overigens een synthetisch passief. Het ogenschijnlijk vanzelfsprekende en onproblematische passief bleek bij de bestudering van het gotisch en later ook bij beschouwing van de oudere taalfasen van het engels en het Duits veel problemen op te leveren. Het was onduidelijk wat nu precies onder het passief viel en hoe de grenzen tussen passieve en niet-passieve gevallen liepen. Niet elke combinatie van 'zijn + p.p.' en 'worden + p.p.' werd namelijk in de verschillende beschrijvingen van die oudere taalfasen als passief beschouwd. Bovendien werd door de één stilzwijgend overeenkomst met de parallelle omschrijvingen in de hedendaagse talen aangenomen, terwijl de ander essentiële verschillen meende te moeten poneren. De onduidelijkheid maakte een theoretische bezinning noodzakelijk: we onderzochten hoe het begrip passief binnen verscheidene taalbeschouwingen wordt gehanteerd. Heel verschillende benaderingen zijn zo bijeengebracht om inzicht in het passief en de daarmee verwante problematiek te krijgen. We sloten bepaalde theorieën niet apriori uit in deze probleemgerichte aanpak. Die kritische bestudering van de verschillende benaderingen gaf inzicht in de problematiek van het passiefbegrip zelf: het bleek allerminst een eenduidig begrip te zijn. Een overzicht en

vergelijking van de verschillende opvattingen over de definitie, de afgrenzing en de betekenis van het passief, wordt gegeven in het eerste hoofdstuk, **Het passief als probleem voor verschillende theoretische benaderingen**. Daar komen ook de gevolgen die een bepaalde keus met zich meebrengt aan de orde. Uiteindelijk bepaal ik mijn standpunt t.o.v. de theorieën: bepaalde benaderingen worden afgewezen, omdat de feiten daarin niet voldoende kunnen worden verantwoord; andere, omdat essentiële kanten van taal (en dus ook van het passief) terzijde worden gelaten. Ik kies voor een aanpak waarbij aandacht wordt geschonken aan zowel de formele als de semantische en funktionele kanten van het passief. Dat betekent dat de benadering van Stein 1979 en die van Kirsner 1977 in aanmerking komen: ze zullen daarom verder op hun merites onderzocht worden met name bij het onderzoek van de midde nederlandse feiten. We zullen dan zien of er reden is om achter de al dan niet aangepaste passiefopvatting van Stein of van Kirsner te gaan staan. De theoretische bezinning heeft dus nog geen duidelijk omlijnd passiefbegrip opgeleverd. Wel is een bepaald type van benadering gekozen: de verdere uitwerking zal in konfrontatie met de feiten geschieden.

Het onderzoek cirkelt voortdurend om twee punten: enerzijds de vragen over het gebruik van 'zijn', en daarmee samenhangend 'worden', anderzijds de vragen naar de kenmerken en de betekenis of de functie van het passief in een oudere taalfase. Die twee gebieden dekken elkaar niet: in het gotisch is er naast de omschrijvingen met de genoemde werkwoorden ook een synthetisch passief, terwijl het de vraag is of in het gotisch en in de oudere fasen van het engels, Duits en Nederlands de omschrijvingen met 'zijn' en 'worden' in hun totaliteit als passief beschouwd moeten worden. Met dat laatste hangt uiteraard de uiteindelijke definiëring van het passief voor een bepaalde taal of voor een groep talen samen: wanneer men met Stein in principe elke combinatie van een traditioneel koppelwerkwoord en een participium praeteriti onder de noemer passief laat vallen, behoort vrijwel het gehele gebied van de omschrijvingen 'worden + p.p.' en 'zijn + p.p.' (en zelfs meer) tot het passief.

Beide punten komen zeer uitvoerig aan de orde in de hoofdstukken die betrekking hebben op het middelnederlands: hoofdstuk 5 **Verkenning van de situatie in de oudere fasen van het Nederlands** en hoofdstuk 7 **Deskriptie van de middelnederlandse feiten**. De systematiek in het gebruik van de twee werkwoorden krijgt ook alle aandacht in de hoofdstukken 2 en 4, die respectievelijk over het gotisch en over de oudere fasen van het engels en het Duits gaan. Bij de passiefkwestie wordt in het gedeelte over het gotisch de verhouding tot het synthetisch passief betrokken. Het hoofdstuk draagt dan ook de titel: **Synthetisch en analytisch: het passief in het gotisch**. De oudere fasen van de verwante westgermaanse talen zijn interessant, niet in de laatste plaats omdat ze veel verder in de tijd teruggaan dan de Nederlandse taalfeiten. Tussen het gotisch en de oudste stadia van het engels en het Duits liggen vele eeuwen. Dat betekent: niet alleen perifrastische passieve konstrukties, maar ook nieuwe analytische patronen, die niet direkt als vervangingsmiddelen voor eerdere synthetische vormen gezien kunnen worden. Het zijn de zgn. voltooide tijden, die worden omschreven met combinaties van 'zijn' en 'hebben' met het participium praeteriti. In hoofdstuk 3 **Verscheidene perifrastische mogelijkheden in de westgermaanse talen** besteden we speciale

aandacht aan de perifrastische verbale konstrukties die gevormd worden met het participium praeteriti. Na dit algemene hoofdstuk richten we ons op de oudere taalstadia van het engels en het Duits. We willen een beeld krijgen van de feitelijke situatie, waarbij we met name weer gericht zijn op het gebruik van de twee werkwoorden. Daarnaast komen de specifieke problemen en ontwikkelingen van het engels en het Duits ook aan de orde in **Het passief in oudere fasen van het engels en het Duits: een verkenning**.

De studie van de verschillende Germaanse talen laat overeenkomstige en daarnaast taal-specifieke verschijnselen zien. Door aandacht aan andere, verwante talen te schenken, zijn de Middelnederlandse vragen en feiten in een ruimer kader komen te staan. De regels voor het gebruik van 'zijn' en 'worden', de kenmerken en de betekenis of functie van het passief en de veranderingen in de tijd zijn het meest uitvoerig onderzocht voor het Middelnederlands. We hebben daarbij gebruik gemaakt van korpusmateriaal. Dat is overigens ook het geval geweest bij het Gotisch. Bij het Gotisch behoeften we ons echter niet af te vragen hoe het korpus moest zijn samengesteld: al het, relatief geringe, overgeleverde Gotisch vormde het korpus. In hoofdstuk 6 **Overwegingen t.a.v. theorie en deskriptie** gaan wij in op de samenstelling van een verantwoord (Middelnederlands) korpus en op enige algemene problemen van het historisch onderzoek.

Het boek bevat dus zeven hoofdstukken, met daarnaast een inleiding en een slothoofdstuk, en het is zo opgebouwd dat de hoofdstukken over de verschillende talen eventueel afzonderlijk gelezen kunnen worden, in samenhang met de hoofdstukken 1 en 3, die de algemene basis vormen. Door de algemene, niet aan een bepaalde taal gebonden kwesties in twee aparte hoofdstukken te behandelen, is tevens redundantie, die anders in de hoofdstukken over de verschillende talen zou ontstaan, vermeden. In het hoofdstuk over het engels en het Duits wordt zonodig verwezen naar gegevens en resultaten uit het gedeelte over het Gotisch; ook in de hoofdstukken over het Middelnederlands wordt hier en daar gerefereerd aan het onderzoek van de andere talen.

1

Hoofdstuk 1

Het passief als probleem voor verschillende theoretische benaderingen

0. Woord vooraf

We zullen in dit hoofdstuk aandacht besteden aan de verschillende passiefopvattingen en -benaderingen binnen de synchrone linguïstiek en leggen daarbij vooral het accent op de verscheidene discussiepunten en problemen. Vanzelfsprekend komen de grotere kaders, de traditionele grammatika, de funktionele grammatika en de transformationeel generatieve grammatika, aan de orde. We besteden echter ook aandacht aan enige strukturalistisch getinte benaderingen, zoals die van Stein 1979 en Kirsner 1977. Om inzicht te krijgen in de passiefproblematiek gaan we met name de definitie, de afgrenzing en de betekenis van het passief na in de zo verschillende benaderingen, die hier zijn bijeengebracht. Nadat we allereerst in par. 1 enkele opmerkingen over de categorie passief en de criteria hebben gemaakt, wordt de passiefopvatting in de traditionele grammatika, de theorie met de langste traditie, als eerste behandeld in par. 2. Enkele discussiepunten in de passiefbeschouwing sluiten daarop aan (par. 3); het zijn punten die herhaaldelijk bij diverse taalbeschouwers en -beschrijvers naar voren komen. Als zodanig vormt deze paragraaf ook de overgang naar het overzicht van andere passiefbenaderingen dan die van de traditionele grammatika (par. 4). Deze benaderingen hebben aandacht voor het werkwoord met elkaar gemeen; voor het overige zijn er aanzienlijke verschillen, zoals de nadere behandeling in par. 5 laat zien. De verantwoording van passiefverschijnselen binnen de Funktionale Grammatika komt in par. 6 aan de orde. We verlaten strikt genomen in par. 7 het terrein van de synchrone linguïstiek door uitvoerig in te gaan op Lightfoot's en Lieber's TGG-benaderingen van engelse diachrone passieffeiten. Dat is hier op zijn plaats, omdat bij Lightfoot en Lieber het accent voornamelijk op de theorie ligt en niet zozeer op de deskriptie. Ander diachroon werk, waarin de nadruk valt op een adequate deskriptie van de feiten binnen het kader van de traditionele grammatika of met gebruikmaking van strukturalistische begrippen, komt met name in de hoofdstukken 2, 4 en 5 aan bod. Het in par. 7 gebruikte TGG-kader is verouderd en achterhaald door de nieuwste theoretische ontwikkelingen: de Regeer- en Bindtheorie. We zullen daar in par. 8 enige aandacht aan besteden, omdat die vernieuwing ook een heel andere opvatting over het passief, en met name de passiefregel, met zich meebrengt. Een voorlopige standpuntsbepaling vindt plaats in par. 9. Taalgebruiksaspecten en functionaliteit, zaken die hier en daar al zijdelings

ter sprake kwamen, worden nader bekeken in par. 10. Tenslotte gaan we in par. 11 na wat onze kritische beschouwing van de verschillende opvattingen heeft opgeleverd en we bepalen ons standpunt voor het historisch passiefonderzoek.

1. De categorie passief en de criteria

Het passief wordt veelvuldig als een vanzelfsprekende categorie onderscheiden binnen de deskriptieve traditie. Laten we voorlopig aannemen dat het een relevante categorie is, dan dient in elk geval de vraag zich aan wat we precies onder het passief moeten verstaan. Het passief wordt wel opgevat als een uitsluitend **semantisch begrip**, dat b.v. te omschrijven is als: het tot uitdrukking laten komen dat iets wordt ondergaan. Zo zou het latijnse werkwoord **veneo** met de betekenis 'verkocht worden' passief zijn tegenover het actieve **vendo** 'verkopen'. Illustratief voor een dergelijk **notioneel** passiefbegrip is ook de discussie in oudere germanistische werken, waarin met verve de aanwezigheid van een passief in het indogermaans wordt verdedigd niettegenstaande het ontbreken van bepaalde formele kenmerken (vgl. Hirt 1927-37, dl.VI: 205-6; Hirt 1931-34, dl.III: 48, noot 1; Hartmann 1954: 13-4). Het zal duidelijk zijn dat onder een notioneel passiefbegrip een (te) grote en verscheiden hoeveelheid verschijnselen zou moeten vallen. Wanneer wij in het vervolg over het passief spreken, dan doelen wij op een **grammatikaal** passief. Dat wil zeggen: een passief dat niet alleen een bepaalde betekenis, maar ook bepaalde **vormkenmerken** heeft. Door vormkenmerken, die morfologisch of syntaktisch kunnen zijn, erbij te betrekken, kan men gevallen als **veneo** uitsluiten. Zeer algemeen zou een dergelijk, grammatikaal, passief omschreven kunnen worden als een door morfologische of syntaktische vormkenmerken van het actief (in de zin van de ongemarkeerde werkwoordsvorm) afwijkende vorm of konstruktie. Zo'n omschrijving is natuurlijk te ruim (er zouden b.v. ook ergatieve konstrukties onder vallen) en er wordt ook niet mee aangegeven wat de betekenis of **inhoud** van zo'n passieve vorm of konstruktie is. Die kan in talen verschillend zijn: vgl. de konnotatie van ongeluk en tegenspoed die het passief in verscheidene aziatische talen heeft (cf. Wallace 1979: 954, noot 2 en Lehmann 1978: 108-110).

Het passief zo opgevat, nl. als grammatikaal passief, is dus een verschijnsel met bepaalde, maar in talen wisselende, vormkenmerken en met verscheidene semantische konnotaties. Dat is een heel algemene, vage omschrijving. De gegevens uit de verschillende talen kunnen ook niet zonder meer op één hoop geveegd worden. Men kan zich in het licht van de genoemde verschillen zelfs afvragen of het mogelijk is om een scherpere algemene definitie van het grammatikaal passief te geven. Is dat ook zinnig of zijn de verschillen tussen talen of taalgroepen op passiefgebied in feite belangrijker (cf. Lehmann 1978: 422)? Men is snel geneigd om bepaalde taalspecifieke kenmerken als algemeen te zien. Een voorbeeld daarvan vinden we bij Chung 1976, die, zich bewust van dat gevaar, passiefmorfologie en het optreden van een agens in een bepaalde naamval als taalspecifieke kenmerken terzijde schuift. Haar 'universele' passiefkenmerk, "promotion of the direct object and subsequent demotion

of the underlying subject" (1976: 86), levert echter problemen op voor de nederlandse zgn. onpersoonlijke passieven als **er wordt gelachen**. Accepteren we Chungs passiefkarakterisering en behoort dit type voorbeelden niet tot het passief of zijn het wel degelijk passieven en is Chungs algemene kenmerk ingegeven door de engelse passiefmogelijkheden? We stuiten hiermee op de problematiek van de passiefkriteria.

Een passiefkategorie, maar wat zijn de criteria? De vormkenmerken, de formele criteria waaraan men het passief kan herkennen, zijn in tal van talen uitsluitend of hoofdzakelijk **morfologisch** van aard. Het laatste is het geval in bijvoorbeeld het grieks en het latijn. In het latijn wordt het passief gekenmerkt door enerzijds eigen, van het actief afwijkende, uitgangen, anderzijds door perifrastische konstrukties van het type **esse + participium praeteriti** (in het vervolg aangeduid met **part. praet.** of kortweg met **p.p.**). Deze vormkriteria voldoen overigens niet geheel, zoals blijkt bij de deponentia, werkwoorden die alleen de genoemde passieve (en geen actieve) vormkenmerken hebben. Wil men deze groep uitsluiten, dan zou men de formele eis kunnen stellen dat slechts van een passief gesproken mag worden, wanneer een actieve pendant aanwezig is. Meestal wordt echter een semantisch criterium als aanvulling op de formele definitie gehanteerd¹. De situatie in het grieks komt overeen met die in het latijn (zowel uitgangen als omschrijvingen, nl. met **einai + p.p.**), maar is gekompliceerder vanwege de verwevenheid met het medium. Zoals bekend heeft het passief in het grieks een beperkt aantal eigen uitgangen; de meeste uitgangen komen overeen met die van het medium. Geen morfologisch, maar een **syntactisch** passiefkenmerk vinden we in de westgermaanse talen; enigzins verwarrend wordt in verband met deze syntactische vormkenmerken ook wel de term "passiefmorfologie" gehanteerd. Bepaalde werkwoorden vormen in combinatie met het **part. praet.** het passief. Er blijken echter wel beperkingen aangebracht te worden: dat gebeurt doordat soms naast dat syntactische criterium andere formele, of ook semantische kenmerken een rol spelen bij de afbakening van het passief, zoals we nog zullen zien.

De genoemde morfologische of syntactische criteria worden niet door elke linguïst als essentiële kenmerken van het passief of, meer specifiek, van het passief in een bepaalde taal, beschouwd. Ook andere, meer abstracte kenmerken, bijvoorbeeld plaatsreduktie bij het werkwoord, worden voorgesteld zoals in par. 4 zal blijken. Bovendien wordt het uitgangspunt dat het passief een aparte, relevante categorie is, niet door iedereen gedeeld. Voor de nieuwste TGG-benadering, de Regeer- en Bindtheorie, is het passief dat zeker niet. In de Funktionale Grammatika ziet men het passief als een onderdeel van een algemener verschijnsel. De uiteenlopende opvattingen over het passief die binnen die verschillende theoretische kaders bestaan, zullen nu aan de orde komen; te beginnen met de traditionele grammatika.

2. Het passief in de traditionele grammatika

Tot de vele begrippen en onderscheidingen uit de traditionele grammatika die in west-europa een lange gebruikstraditie hebben, behoort ook het passief. In de nederlandse tak van de traditionele grammatika heeft men problemen met het passief, wat op twee punten duidelijk naar voren komt. Het blijkt allereerst uit het signaleren van de kwestie van de zgn. **onechte, onpersoonlijke of pseudo-passief** (er wordt gelachen e.d.), iets wat voor het eerst gebeurt in 19de-eeuwse grammatika's (zie Van der Wal 1982: 65-77). In de 20ste-eeuwse traditionele grammatika's komt daar het tweede punt, de **de winkel is gesloten**-problematiek bij: dit type homonieme zinnen zou een passieve en een niet-passieve interpretatie (het zgn. koppelwerkwoordpatroon) kennen². We zullen laten zien dat beide problemen samenhangen met bepaalde veronderstellingen ten aanzien van het passief.

In de volkstaalgrammatika's (die van het nederlandse en die van andere westeuropese talen) komt eeuwenlang de, aan de klassieke grammatikale traditie ontleende, driedeling in **aktieve, passieve** en **onzijdige** werkwoorden voor. De formele criteria van het latijn ontbraken uiteraard, zodat het een semantisch criterium wordt: doen/werken; lijden; geen van beide (vgl. Van der Wal 1982: 58). De groep passieve werkwoorden heeft echter ook een formeel kenmerk: een hulpwerkwoord. In de nederlandse grammatikale traditie wordt meestal alleen het werkwoord **worden** als zodanig genoemd. De begrippen transitiviteit en intransitiviteit worden hier en daar met resp. de actieve en onzijdige werkwoorden in verband gebracht. We vinden begin 19de eeuw bij Weiland de konsekvente toepassing daarvan met een link naar de lijdende vorm: bedrijvende werkwoorden zijn transitief en in de lijdende vorm om te zetten; onzijdige werkwoorden zijn intransitief en ze zijn niet in de lijdende vorm om te zetten. Er wordt dus heel duidelijk een relatie gelegd tussen de lijdende vorm en **transitieve ww.** Geconfronteerd met voorbeelden als **daar wordt gewandeld**, moet Weiland echter toegeven dat soms toch ook een lijdende vorm van een intransitief ww. mogelijk is. De uiterlijke vorm (met name het ww. **worden**) is kennelijk doorslaggevend: de lijdende vorm wordt niet in twijfel getrokken, al lijkt me het semantisch criterium, dat nog steeds wordt gehanteerd, moeilijk toepasbaar. Dit soort voorbeelden vormt een probleem en dat blijft het, ook wanneer de oude driedeling, na Weiland, op de helling gaat en andere werkwoordsindelingen verschijnen. Brill, Terwey en de gezaghebbende Den Hertog, ieder met een eigen schema van onderscheidingen, hebben gemeen dat de lijdende vorm (met als tegenhanger de bedrijvende vorm) voor hen een verschijning van de transitieve ww. is. Alle drie moeten ze echter konstateren, dat er, in tegenspraak met hun uitgangspunt, ook een, zij het dan beperkte, passiefmogelijkheid aanwezig is bij intransitieve ww. **Beperkt**, omdat het een zgn. onpersoonlijk passief is (dus zonder subjeet) en tevens omdat slechts intransitieve ww. die een doen of handelen van een persoon aanduiden, een dergelijk passief zouden kunnen vormen. Het wordt overigens betiteld als een **onechte lijdende vorm** (vgl. Van der Wal 1982: 76-7).

Het vormkenmerk (i.c. het hulpww. **worden**) blijkt bepalend te zijn. Er speelt echter meer: men veronderstelt dat in geval van het passief iemand of iets een werking ondergaat. Dat is

een semantisch-syntaktische veronderstelling, die impliceert dat er een subjezt moet zijn, of dat we te maken hebben met een transitief werkwoord. Die twee implicaties zijn niet aan elkaar gelijk te stellen. Voor iemand die het subjeztskriterium hanteert staan voorbeelden als **er wordt gebouwd** en **er wordt gewandeld** op één lijn, terwijl Den Hertog (1973, I: 40; 54), voor wie de transitiviteit van het werkwoord bepalend is voor het 'echte' passief en niet de aanwezigheid van een (niet-dummy) subjezt, een verschil maakt tussen deze twee typen³. Voorbeelden die wel binnen het formele kriterium van een hulpww. vallen, maar die niet aan één van de twee veronderstellingen voldoen, ziet men als **onechte passieven**. In het ene geval zijn er meer onechte passieven dan in het andere: onpersoonlijke passieven van een **transitief** werkwoord horen er volgens Den Hertog niet toe; in de andere opvatting (cf. Kirsner 1977) vallen ze er wel onder.

Vooronderstellingen spelen ook een rol bij de **de winkel is gesloten**-problematiek. Een passief moet een gebeuren, een werking die wordt ondergaan, uitdrukken, is de impliciete veronderstelling. De gebeureninterpretatie van het **de winkel is gesloten**-type zou passief zijn, de toestandsinterpretatie niet. Met de onderscheiden interpretaties zouden formele verschillen korreleren, die zichtbaar gemaakt worden door middel van bepaalde tests. De plaats van de persoonsvorm ten opzichte van het participium fungeert daarbij als het belangrijkste vormverschil. Er zijn twee volgordemogelijkheden bij de gebeureninterpretatie tegenover één bij de toestandsinterpretatie. Vgl.:

- (1) ik hoorde dat de winkel gisteren al is gesloten
- (2) ik hoorde dat de winkel gisteren al gesloten is
- (3) *ik hoorde dat de winkel al jaren is gesloten
- (4) ik hoorde dat de winkel al jaren gesloten is
- (5) *ik hoorde dat de winkel al jaren is dicht
- (6) ik hoorde dat de winkel al jaren dicht is

Het participium kan dus, in tegenstelling tot het adjektief, in bepaalde gevallen (zie (2) en (4)) de plaats na de persoonsvorm innemen. Plaatsing na werkwoordelijke groepen als **zal zijn, zal worden, zal hebben** of na **blijken...te zijn** is overigens ook mogelijk in de hoofdzin. Vgl.:

- (7) de winkel zal gesloten zijn/ zal zijn gesloten
- (8) de winkel zal gesloten worden/ zal worden gesloten
- (9) hij zal de winkel gesloten hebben/ hebben gesloten
- (10) zij bleken vertrokken te zijn/ te zijn vertrokken

De volgordeverschillen tussen de gebeuren- en de toestandsinterpretatie zijn duidelijk. We merken - hier terzijde - op dat er in die gevallen ook nog bepaalde verschillen voor de persoonsvorm en het participium worden aangenomen. Bij de statische interpretatie zou het

participium adjektivische eigenschappen hebben (vgl. 3 en 4 met 5 en 6) en de persoonsvorm zou een koppelwerkwoord zijn, zodat er sprake is van een naamwoordelijk gezegde of een koppelwerkwoordpatroon. In het andere geval zouden we met een werkwoordelijk gezegde, dat bestaat uit een verbaal participium en een hulpwerkwoord, te maken hebben⁴. Het verschil in volgorde mogelijkheden is met name een argument bij het onderscheiden van een adjektivisch en een verbaal participium⁵. De 'status' van de persoonsvorm in kwestie is dan een logisch gevolg van het verbale dan wel adjektivische karakter van het participium. Het staat evenwel nog te bezien of uit het woordvolgordeverschil direkt een verdeling in twee soorten participia voortvloeit. Het zou ook kunnen dat het genoemde onderscheid op het vlak van de persoonsvorm voor het volgordeverschil verantwoordelijk is.

In de beschrijvingstraditie van het engels en het Duits speelt het genoemde homonymieprobleem niet: de pendant van **zijn + volt. deelw.** geeft in die talen een toestand aan, géén voltooid gebeuren⁶. Deze konstruktie wordt in een aantal engelse en Duitse werken wel aangeduid als het **statisch passief**. Men beschouwt de konstruktie dus als passief, maar in de benaming wordt wel een verschil met de omschrijvingen die een passieve handeling of gebeuren aangeven, tot uitdrukking gebracht: het statisch passief staat tegenover het **dynamisch passief**, dat veelal als het "echte" passief wordt gekwalificeerd. Andere veel gebruikte termen om dit onderscheid uit te drukken zijn: "statal/ actional passive" en "Zustandspassiv/ Vorgangspassiv". Het verschil tussen deze passiefopvatting enerzijds en die in Nederlandse grammatika's anderzijds, is duidelijk; het valt te herleiden op het al dan niet aannemen van de vooronderstelling dat het passief een gebeuren of een werking die wordt ondergaan, uitdrukt. Het Nederlandse standpunt is overigens - dit terzijde - ook in sommige Duitse en Engelse grammatika's te vinden.

In de traditionele grammatika van het Nederlands blijkt dus het terrein dat door de formele criteria **worden/zijn + p.p.** wordt afgebakend, kleiner te worden door de afwijzende benadering van de statische interpretatiegevallen. Die afwijzing berust op een semantische vooronderstelling, waaraan een formeel kenmerk, een woordvolgorde mogelijkheid, wordt gerelateerd. Het gebied wordt tevens zo niet gereduceerd dan toch wel verdeeld door de visie op het zgn. onpersoonlijke passief.

3. Enkele discussiepunten in de passiefbeschouwing

Er zijn veel onderzoekers die het begrip passief, net als in de traditionele grammatika, verbinden met transitiviteit en zo uitgaan van een passieve tegenhanger van een actieve zin met een subjeet, een werkwoord en een objekt⁷. Dat uitgangspunt heeft tot gevolg dat bij de **typering** van het passief de nadruk op het **objekt** wordt gelegd: het objekt van de actieve zin wordt subjeet in de passieve zin. Een andere opvatting over het kenmerkende van het passief is geconcentreerd op de **agens**: het passief geeft de mogelijkheid een 'proces' uit te drukken zonder de agens erbij te betrekken (vgl. voor de verschillende opvattingen Schmidt 1963: 2-3 en Wackernagel 1920: 143). In het licht van die laatste opvatting is het echter

merkwaardig dat de agens in veel talen wel k n worden uitgedrukt: in het nederlands door middel van een door-bepaling. Een variant op de laatste typering komt dan ook voor: het wezen van het passief zou zijn dat de agensaanduiding fakultatief is (cf. Stein 1979: 126-9). Het is overigens duidelijk een kwestie van accenten leggen: de twee soorten typering van het passief sluiten elkaar niet uit.

Tussen die twee verschillende karakterisering door speelt de vraag en de discussie of het passief nu eigenlijk een tweeledige of een drieledige formatie is. M.a.w. hoort de agensaanduiding er in essentie bij of niet? Keenan (1980: 212) signaleert dat veel talen slechts passieven zonder agens hebben, terwijl hem maar één taal bekend is met een verplicht agens. Het feit dat er talen bestaan waarin een agensaanduiding bij het passief hoogst ongebruikelijk of zelfs onmogelijk is (zie Langacker & Munro 1975: 794; 796; Guchman 1976: 13-4) kan in de richting van een tweeledige formatie wijzen. Het is in dit verband ook opmerkelijk dat de agens in verscheidene, daarop onderzochte indogermaanse talen, zowel in oudere als in hedendaagse taalfasen, vaak ontbreekt. Statistisch gezien blijken de passieven zonder agens in de meerderheid te zijn (vgl. Guchman 1976: 13; Kirsner 1976: 391-2; 1977: 13; Schmidt 1963: 4).

Dat de drieledigheidsopvatting echter vanzelfsprekend is voor degenen die het passief zien als een eenvoudige omkering van het actief, zal begrijpelijk zijn. Aanhangers van dit omkeringsidee beschouwen het passief als een zekere taalluxe, maar vragen zich ook wel af waarom talen zo iets ontwikkelden. Dat leidt tot de vraag wat het passief eigenlijk 'doet', wat de functie of de betekenis ervan is. De grammaticus Den Hertog b.v. schenkt daar aandacht aan; hij meent dat de lijdende vorm eigenlijk niets anders is dan "een middel om het psychologisch onderwerp van een zin ook tot grammatisch onderwerp te maken" (Den Hertog 1973, I: 53-4). Anderen spreken over het objekt in het centrum van de belangstelling plaatsen. We komen in par. 9 en 10 nog uitgebreid op de vraag naar de functie van het passief terug. De andere discussiepunten zullen we weer tegenkomen in de verschillende benaderingen die in par. 4 en 5 de revue passeren. Deze hebben met elkaar gemeen dat aandacht wordt geschonken aan de mogelijkheden of de valentie van het werkwoord. Soms krijgt het werkwoord zelfs een centrale plaats.

4. Andere benaderingen van het passief: een overzicht

Concentratie op het werkwoord vinden we bij Brinkmann (1962), die weliswaar nog enigszins op twee gedachten hinkt, maar toch duidelijk aangeeft dat het passief het aantal plaatsen van het werkwoord met   n doet verminderen. Men zou het passief niet slechts als een omkering van het actief moeten beschouwen, maar ook als een mogelijkheid om "die Zahl der Mitspieler am Prozess zu reduzieren" (Brinkmann 1962: 518). Uitsluitend reductie zou het geval zijn bij het passief van intransitieve ww. die een menselijke bezigheid aangeven⁸. Binnen een bepaalde stroming van de TGG, de lexikale grammatika, zien we jaren later in wezen hetzelfde. Bresnan 1978 geeft met logische notaties de syntaktische mogelijkheden van

een werkwoord aan. Ter illustratie een nederlands voorbeeld:

lezen: V, [NP-], NP₁ LEES NP₂
 [-], (∃ y) NP₁ LEES y
lachen: V, [-], NP₁ LACH

Lachen heeft een logische argumentsstructuur met slechts één argument (x LACH); dat argument is ook aanwezig in de syntaktische realisatie zoals we hierboven zien. **Lachen** is logisch en syntaktisch intransitief. **Lezen** heeft een logische argumentsstructuur met twee argumenten (x LEES y); beide argumenten of alleen het eerste argument kunnen aanwezig zijn in de syntaktische realisatie: zie de twee notaties bij **lezen**. **Lezen** is logisch transitief, maar kan syntaktisch transitief of intransitief zijn. Voor het intransitieve **lezen** wordt gesteld dat de objektsvariabele logisch gebonden is: (∃ y) NP₁ LEES y. Voor het passief gebruikt Bresnan een notatie waarin ook een variabele, maar nu de subjektsvariabele, wordt gebonden:

(a) het boek wordt gelezen : V, [-], (∃ x) x LEES NP₁
 (b) er wordt gelezen : V, [-], (∃ x) (∃ y) x LEES y
 (c) er wordt gelachen : V, [-], (∃ x) x LACH

We merken terzijde op dat voor Bresnan de logische funkties subjeet en objekt respectievelijk de eerste en tweede argumentspositie van de funktionele structuur van het werkwoord in het lexikon zijn: dat zijn x en y in xWy. Een logisch gebonden variabele (resp. x, x en y, en x in (a), (b) en (c)) kan niet meer in de syntaktische structuur gerealiseerd worden: de gebruikte passiefnotatie geeft dus aan dat er syntaktisch gezien een plaats verdwijnt. Dát zou dan ook als het kenmerkende van het passief gezien moeten worden. De resterende niet-gebonden variabele neemt nu de eerste plaats in; zie (a). Wanneer alle mogelijke variabelen zijn gebonden (maar niet alleen dan; vgl. noot 9), treedt er op, zoals we in (b) en (c) zien (vgl. ook Hoekstra & Moortgat 1979)⁹.

Keenan 1980 heeft een enigszins vergelijkbare opvatting: hij beschouwt het passief als een reeks regels die n-plaatsenpredikaten afleiden van n+1-plaatsenpredikaten. Dat wil dus zeggen dat b.v. van een 2-plaatsenpredikaat een 1-plaatspredikaat wordt afgeleid (als in het geval **Jan vernielt het boek - het boek wordt door Jan vernield**) en ook van een 1-plaatspredikaat een 0-plaatspredikaat (als in: lat. *curro - curritur*; nedl. **lachen - er wordt gelachen**). Wat de plaatsreduktie betreft is Keenan's opvatting vergelijkbaar met die van Bresnan en Brinkmann. Een belangrijk verschil tussen Keenan en Bresnan, die beiden binnen het TGG-kader werken, is echter dat Keenan het passief niet als een lexikale regel ziet (iets wat Bresnan wel doet). Hij beschouwt het passief niet als een regel die werkt op het niveau van het werkwoord, maar als een regel op het niveau van een complex predikaat, een zgn. TVP. Zo'n TVP bestaat uit een VP in combinatie met bepaalde argumenten, b.v. PP's. Voorbeelden zijn

de volgende vet gedrukte gedeelten: dat Eline haar kopje **op de tafel zette**; dat zij haar vriendin **van geklets beschuldigde**; dat Mirjam haar broer **vervelend vond**. Volgens Keenan werkt de passiefregel dan ook op **see, from the attic** in **John was seen from the attic** en op **criticize, at the meeting** in **Bill was criticized at the meeting**. Op die verschillende manieren van beregeling binnen het TGG-kader gaan we hier niet in.

We moeten een paar kanttekeningen plaatsen bij de drie besproken 'reduktie'-benaderingen. Bij Brinkmann's reductie van het aantal medespelers moeten we ons realiseren dat de uitgeschakelde medespeler zowel bij transitieve als bij intransitieve ww. weer tevoorschijn kan komen in een bepaling met, in het Duits, **von**, en in het Nederlands **door**. Zo'n bepaling telt kennelijk niet als plaats. Dat is ook zo bij Bresnan en Keenan. Een plaats is dus steeds of een subjektsplaats of een objektsplaats. Bij een transitief ww. verdwijnt bij passiefvorming de objektsplaats, terwijl de subjektsplaats overblijft. Bij een intransitief ww. verdwijnt bij passiefvorming de enige plaats, de subjektsplaats: er kan aan het predikaat **curritur** geen subjeet toegevoegd worden (zoals **ego curro**), net zo min als bij **wordt gelachen**. De term **plaats** kan overigens verwarrend zijn: men dient niet te denken aan een vaste plaats voor het subjeet of het objekt in een zin¹⁰. Men kan van reductie spreken, wanneer men een werkwoord als **lezen** of **lachen** vergelijkt met het hele predikaat **gelezen worden** of **gelachen worden**. Die plaatsreductie is niet zonder meer in verband te brengen met de valentie van het werkwoord **worden**: het ontbreken van een subjeet bij de onpersoonlijke passieven is zo niet begrijpelijk. Het kenmerk plaatsreductie komt er in alle gevallen in feite op neer dat het logisch subjeet of de agens niet als (grammatikaal) subjeet wordt gerealiseerd. In die richting zoekt Kirsner, binnen het strukturalistische kader van de Vorm-Inhoud-analyse, het kenmerkende van het passief.

Voor Kirsner is de "passiefmorfologie" hulpww. **worden + volt. deelw.** in het Nederlands één enkel linguïstisch **teken** met de betekenis "hoge participant niet in focus" (Kirsner 1976; 1977). Dit geldt zowel voor de echte lijdende vorm (ELV) als voor de onechte lijdende vorm (OLV) in de meest ruime opvatting, nl. die waaronder de onpersoonlijke passieven van zowel transitieve als intransitieve werkwoorden vallen (vgl. par. 2). Een hoge participant is een element dat centraal betrokken is in het door het werkwoord genoemde gebeuren en dat tevens relatief veel agensachtige kenmerken heeft. Die hoge participant is niet in focus, d.w.z. staat niet in het centrum van de aandacht, is niet op de voorgrond geplaatst als grammatikaal subjeet. Die karakterisering is geldig voor zowel de ELV als de OLV, wat niet het geval is met de vaak gehanteerde opvatting dat **het objekt** (in Kirsners termen de niet-hoge participant) op de voorgrond wordt geplaatst, in focus is. Het verschil tussen de ELV en de OLV is volgens Kirsner slechts de mate waarin de hoge participant naar de achtergrond is geschoven: bij de OLV zou dat sterker zijn dan bij de ELV, omdat bij de OLV het contrast met de niet-hoge participant ontbreekt¹¹. De nadruk ligt op de hoge participant (er is overeenkomst met de beschreven 'agensopvatting' in par. 3). Het werkwoord speelt evenwel impliciet een rol: de participant die men vanwege zijn "hoog-zijn" als subjeet zou verwachten, wordt door het passief op de achtergrond gesteld en fungeert dus niet als subjeet;

of nu een andere participant als subjezt optreedt dan wel of een subjezt ontbreekt, dāt is afhankelijk van het werkwoord in kwestie.

Het werkwoord staat nadrukkelijk centraal in Stein 1979. Daar wordt verondersteld dat de essentie, de **funktie** van het passief zou zijn: aan te duiden dat datgene wat het werkwoord uitdrukt **wordt gezien als niet in X_1 beginnend** (X_1 staat voor het beginpunt op de grafische lijn die de handeling of het gebeuren uitgedrukt door het werkwoord, weergeeft; het element op X_1 is veelal, nl. in een aktieve zin, het grammatikaal subjezt). Het gebeuren wordt vanuit een bepaalde hoek beschouwd; het passief is dus een kwestie van perspektief. Zowel **Jan wordt geslagen** (de handeling wordt niet uitgedrukt als beginnend bij het beginpunt van slaan oftewel niet vanuit het logisch subjezt of de agens) als **er wordt gelachen** (de handeling wordt niet gezien vanuit het logisch subjezt van lachen) en diverse andere zinstypen als **he got dressed** b.v., vallen onder deze typering. De funktie van het engelse passief (Stein is in de eerste plaats gericht op het engels) zou de weergave van een "resultative process or activity as not having its beginning in X_1 " (Stein 1979: 134) zijn. Die beperking tot een resultatief proces (uitgedrukt door **to grow up** i.t.t. het niet-resultatieve **to grow**) of een (resultatieve) aktiviteit (alle werkwoorden die een aktie uitdrukken behalve ww. als **happen**, **occur** e.d., die niet als een aktiviteit worden beschouwd), is een taalspecifiek kenmerk; een andere taal kan andere taalspecifieke kenmerken vertonen¹².

Wanneer het aantal plaatsen van het werkwoord of van het predikaat met één wordt gereduceerd, wanneer een variabele in de logische argumentsstructuur wordt gebonden, wanneer het gebeuren wordt gezien als beginnend na X_1 , of wanneer de hoge participant niet in focus is en dus ook niet als subjezt funktioneert, dan zal een ander element als subjezt fungeren: de niet-gebonden variabele, X_2 of de niet-hoge participant. Wanneer deze niet aanwezig zijn, in het geval van intransitieve en pseudo-intransitieve ww., en er ook geen ander eerste zinsdeel is, zal een dummy-element de verplichte eerste plaats opvullen. Het zgn. onpersoonlijke of pseudo-passief blijkt als vanzelfsprekend te passen binnen alle zojuist beschreven benaderingen: het is geen uitzonderingsgeval zoals in de traditionele grammatika. Dat is een duidelijk pluspunt van deze in verschillende termen gestelde passieftyperingen. Passieven zonder agens zijn ook geen probleem: de agensaanduiding verschijnt in geen van de karakterisering en als een essentieel onderdeel van het passief. Voor Stein blijkt de agens evenwel toch een belangrijk element te zijn, dat bij afwezigheid steeds is af te leiden (vgl. Stein 1979: 144). Bresnan ziet de agensaanduiding als een optionele PP die funktioneert als identificeerder van het existentieel gebonden logisch subjezt.

5. Een nadere beschouwing: de verschillen

De nadruk op het gemeenschappelijke moet ons niet uit het oog doen verliezen dat de besproken typeringen geformuleerd zijn binnen heel verschillende theorieën: de TGG en een variatie aan strukturalistische opvattingen. Zo heeft Brinkmann zijn ideeën ontleend aan strukturalistische publikaties, werkt Kirsner binnen de strukturalistische Vorm-Inhoudanaly-

se, waarin speciale aandacht wordt geschonken aan het kommunikatieve aspekt van taal, en heeft Stein binnen een strukturalistisch getint kader belangstelling voor de **funktie** van bepaalde taalverschijnselen (Stein hanteert m.i. de term **funktie** waar andere strukturalistische onderzoekers de term **betekenis** gebruiken)¹³. Keenan en Bresnan werken, zoals al vermeld, binnen het TGG-kader. De gegeven passieftyperingen vertonen overeenkomsten en zijn niet strijdig, maar, zo kunnen we ons afvragen, worden ook binnen de verschillende benaderingen **dezelfde criteria** gehanteerd? M.a.w.: vallen dezelfde taalverschijnselen onder de noemer passief?

De zgn. passiefmorfologie, die in het engels, Duits en Nederlands de vorm heeft van een bep. (hulp)ww. + volt. deelw., is het criterium voor passiviteit bij Brinkmann, Keenan, Bresnan en Kirsner. Het is bij Kirsner echter opvallend dat hij in verband met het Nederlands slechts het hulpww. **worden** (in combinatie met het volt. deelw.) noemt. De **zijn + volt. deelw.**-formaties komen in dat geval in geen van de twee mogelijke interpretaties onder de passieve paraplu terecht. Dat is een konsekwentie waar in het geheel niet over wordt gesproken. Hoekstra & Moortgat 1979, die de ideeën van Bresnan met enkele wijzigingen voor het Nederlands toepassen, schuiven (i.t.t. Bresnan) het kenmerk 'passiefmorfologie' terzijde. De argumenten daarvoor komen erop neer dat ten eerste de volt. deelw.-morfologie geen voldoende en noodzakelijke voorwaarde is voor passiviteit. Geen voldoende voorwaarde, gezien de actieve mogelijkheden **hij heeft geslagen**, **hij is gekomen** en ook geen noodzakelijke voorwaarde gezien de passieve mogelijkheden met **te + infinitief** (**er is niets te eten**; de zgn. modale passieven) en met **kale infinitief** (bij de verba sentiendi en het kausatieve **laten**; **ik hoor een fuga spelen**). Ten tweede, dat de passieve hulpww. **worden/ zijn** ook geen noodzakelijke voorwaarde vormen voor een passieve lezing: de modale passieven en de passieve kale infinitief-gevallen laten dat zien. De formele kenmerken **te + inf.** en **kale inf.** zijn overigens evenmin voorbehouden aan het passief: vgl. **ik heb niets te eten** en **ik hoor hem een lied zingen**¹⁴. De afwijzing van de genoemde formele kenmerken zou betekenen dat de gegeven typering van het passief ook tegelijk het criterium is. Dat is niet zonder meer het geval: de statische interpretatie van het **de winkel is gesloten**-type (die, uitgaande van het werkwoord **sluiten**, toch aan het kenmerk dat het logische subjeet niet als grammatikaal subjeet verschijnt, lijkt te voldoen) wordt niet als passief beschouwd. **Gesloten** zou in de toestandsinterpretatie een (deverbatief) adjektief zijn, wat een koppelwerkwoordpatroon betekent en geen passief¹⁵.

Stein hanteert formele criteria die evenwel ruimer zijn dan de eerder genoemde passiefmorfologie. Iedere combinatie van een werkwoord en een verplicht volt. deelw. (een volt. deelw. van een bestaand volledig werkwoord) wordt, met inachtneming van bepaalde kondities, als passief beschouwd. Die kondities houden in: (1) dat de combinatie in zijn geheel als werkwoord in een zin moet functioneren en (2) dat het niet mogelijk mag zijn de combinatie te vervangen door één werkwoordsvorm in de tegenwoordige of verleden tijd óf (3) door twee nevenschikte actieve werkwoordsvormen¹⁶. Door de eerste beperking wordt het passiefgebied afgegrensd van zinstypen als **disappointed**, **he left the room** en **he found the door**

locked. De andere kondities sluiten formaties als **er ist gekommen** en **der Junge kam gerannt** uit. Het resultaat is dat alle traditionele koppelwerkwoorden in combinatie met het **part. praet.** onder de passiefnoemer vallen; die verschillende koppelwerkwoorden geven uiteenlopende nuances aan het, in alle gevallen **passieve**, gebeuren. Bijvoorbeeld een nuance in het gebeuren "verlaten" dat door het **volt. deelw.** wordt uitgedrukt, in: **the village looked quite deserted.** Zo vormen, naast het ongemarkeerde **to be** in het engels verscheidene gemarkeerde niet-mutatieve en mutatieve werkwoorden het passief: resp. **to appear, to feel, to look** e.d. en b.v. **to get, to grow, to fall.** De kwestie van de adjektivische of verbale status van het **volt. deelw.** (het punt dat met name in verband met de zgn. statische passieven speelt) verliest nu veel van haar belang: elk participium, ongeacht eventuele adjektivische of verbale eigenschappen, vormt in combinatie met een copula een passief. Het gevolg is dat de verdeling van het actief- en het passiefterrein aanzienlijk verandert ten gunste van het passief. Behoren traditioneel, tezamen met de niet-copula werkwoorden, alle koppelww. + adjektief of adjektivisch participium tot het actief en slechts bepaalde koppelwerkwoorden + een verbaal participium tot het passief, nu vallen slechts de koppelww. + adjektief onder het actief en alle combinaties met een adjektivisch dan wel een verbaal participium onder het passief (vgl. Stein 1979: 32-3).

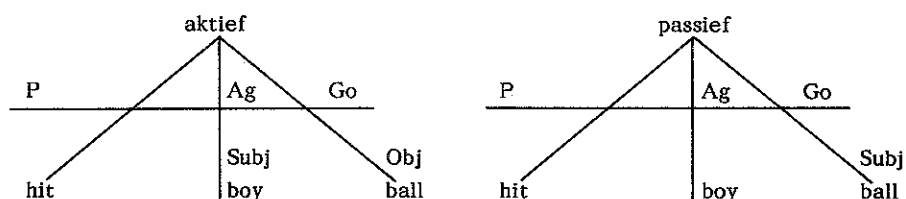
De criteria zijn verschillend gebleken; zo ook de daarbij behorende passiefdomeinen. Het meest opvallend zijn de verschillen tussen Kirsner, Hoekstra & Moortgat en Stein. Het wel zeer beperkte gebied van Kirsner (**worden + p.p.**) valt zowel binnen dat van Stein als binnen dat van Hoekstra & Moortgat. Die twee grotere terreinen overlappen elkaar maar zeer gedeeltelijk: dat van Stein omvat immers naast de traditionele passiefverschijnselen ook allerlei combinaties van koppelww. + **p.p.**, die bij Hoekstra & Moortgat buiten het passief vallen, terwijl bij laatstgenoemden het traditionele gebied wordt uitgebreid met bepaalde infinitiefkonstrukties.

6. Het passief binnen de Funktionale Grammatika

De besproken, zo verschillende beschouwingen lieten toe de gewone passieven, de passieven zonder agens en de onpersoonlijke passieven bij één passieftypering onder te brengen of om ze op identieke wijze te verantwoorden. Wat intuïtief bij elkaar lijkt te horen, wordt ook bij elkaar geplaatst. De vroege TGG en de Functionele Grammatika (Functional Grammar, in het vervolg aangeduid met FG) zijn gericht op de actief-passiefkorrespondentie, wat problemen moet opleveren voor met name de onpersoonlijke passieven. Dat een actief-passiefkorrespondentie niet is door te voeren voor die passieven, heeft Pollmann 1970/1 binnen de vroege TGG aangetoond. In **er wordt gelachen** is sprake van een geïmpliceerd logisch subjeet dat noch korrespondeert met **men lacht** (zoals in de traditionele grammatika wordt aangenomen) noch met **iemand lacht** (zoals binnen de TGG werd aangevoerd). Het geïmpliceerde logische subjeet is indifferent t.o.v. het aantal bedoelde menselijke wezens, terwijl **iemand** enkelvoud is en **men** verwijst naar meerdere menselijke wezens. De korrespondentiege-

dachte is inmiddels reeds lang door de TGG verlaten.

In de FG onderscheidt men drie funktieniveaus: 1) dat van de semantische funkties (agent, goal, recipient etc.); 2) dat van de syntaktische funkties (subject, object); 3) dat van de pragmatische funkties (theme & tail, topic & focus). Met name het onderscheid van niveau 1 en 2 is belangrijk voor de verantwoording van het passief. Vgl. de weergave van de aktief-passiefrelatie (Dik 1980: 61) :

De toekenningen op semantisch niveau blijven hetzelfde (Agens en Goal), maar die op syntaktisch niveau verschillen. Subjektstoekenning aan de agens in het aktieve en aan de goal in het passieve geval; objektstoekenning aan de goal versus geen objektstoekenning. Subjektstoekenning is het centrale punt: subjektstoekenning aan het niet-agensargument resulteert in een passieve konstruktie. De agensterm die geen subjektsfunctie krijgt toegekend, wordt gerealiseerd met de prepositie *door*. Er is later binnen de FG nog eens expliciet de aandacht gevestigd op het feit dat uiteraard niet alleen een agens (in de letterlijke zin) in een aktieve zin de functie subjekt krijgt toegekend en dat derhalve ook de *door*-groepen niet alleen uit agensaanduidingen bestaan¹⁷. Zoals b.v. in: **Three people saw him / He was seen by three people** en **All scholars know it / It is known by all scholars**.

De 'gewone' passiefverschijnselen zijn nu verantwoord, maar wat doet men binnen de FG met de 'agens'loze passieven en onpersoonlijke passieven als *er wordt gelachen*? (Terzijde: de term **pseudo-passief** wordt binnen de FG vnl. gebruikt voor prepositionele passieven van het type **The bed was slept in**, en niet voor de zgn. onpersoonlijke passieven; het verschillende gebruik is voor ons een reden om de term pseudo-passief zo veel mogelijk te vermijden). De incidenteel agensloze passieven kunnen uiteraard beschreven worden als predikaten met een ongevuld agensargument. Verplicht agensloze passieven zouden mogelijk kunnen vallen onder het proces van "de-transitivization", d.w.z. dat er door een zgn. "predicate formation rule" van een tweelaatspredikaat een eenlaatspredikaat wordt gemaakt. De door deze regel ontstane intransitieve ww. hebben volgens Dik (1980: 133-4) ook verschillende andere gebruiksmogelijkheden, afgezien van het passief, zoals gewoon intransitief, reflexief en reciproque gebruik. De algemene betekenis die een dergelijke formatie heeft, zou zijn: "no specified outside Agent involved" (Dik 1980: 134). Het optreden van de verschillende gebruiksmogelijkheden tegelijkertijd kan wel voorkomen, maar het blijkt geen voorwaarde te zijn om van de-transitivization te spreken: vgl. Junger (1983: 121-2), die vermeldt dat dit proces gebruikt wordt om verscheidene typen konstrukties, zoals reflexieven, recipro-

cals, inchoatieven, medium en uitdrukkingen van onpersoonlijke ervaring, af te leiden. Bij de de-transitivizationregel kan zowel reductie van het eerste argument (bij de onpersoonlijke konstrukties) als reductie van het tweede argument plaatsvinden. Over de nederlandse onpersoonlijke passieven wordt niet gesproken, maar het zal duidelijk zijn dat ze niet m.b.v. subjektstoekenning en ook niet d.m.v. het zojuist beschreven proces verantwoord kunnen worden. Er vindt juist geen subjektstoekenning plaats (en evenmin objektstoekenning). Pas wanneer de-transitivization niet beperkt zou worden tot de reductie van 2-plaatsenpredikaten tot 1-plaatspredikaten, zouden de onpersoonlijke passieven ook onder het algemene verschijnsel plaatsreductie vallen; men zou dan natuurlijk niet meer van **de-transitivization** kunnen spreken¹⁸. Bij de huidige stand van zaken moeten we konkluderen dat het onpersoonlijk passief buiten de twee verschillende processen valt, waarbij andere passiefverschijnselen in de FG zijn ondergebracht¹⁹.

7. Het passief als diachroon verschijnsel: verandering of stabiliteit?

Naast de zuiver synchrone beschouwing van het passief is er in de marge in de linguïstiek ook wel enige aandacht geweest voor het betreffende verschijnsel in oudere fasen van talen. We zullen dat nog zien in het hoofdstuk over de oudere stadia van de westgermaanse talen. Het is misschien niet verwonderlijk dat binnen de generatieve benadering, waar het passief synchroon veel aandacht heeft gekregen, ook enig diachroon werk is verricht. Aangezien men in de TGG is geconcentreerd op het punt hoe de passiefverschijnselen op bevredigende wijze te verantwoorden binnen het theoretische systeem en de theorie sinds **Syntactic Structures** herhaaldelijk zeer vele en ingrijpende wijzigingen heeft ondergaan, is er ook steeds weer een andere verantwoording van de passieffeiten voorgesteld²⁰. Een belangrijk diskussiepunt, dat in de zeventiger jaren binnen de EST - Extended Standard Theory, de benaming voor de TGG sinds Chomsky's **Remarks on nominalization** (1970) en **Conditions on transformations** (1973) - speelde, was de kwestie of het passief nu verantwoord moest worden d.m.v. een transformatie of met een lexikale regel of wellicht met beide. Dat punt komt ook aan de orde bij de diachrone beschouwingen, te weten in twee publikaties van Lightfoot en één van Lieber, alle uit 1979, die onder invloed staan van de toen heersende lexikale grammatika-opvattingen. Een volgende fase in de theoretische ontwikkeling wordt zichtbaar in een artikel van Lightfoot uit 1980 waarin de theorie van abstracte casus en het begrip 'binden' aan de orde komen. We zullen vrij uitgebreid nagaan hoe de diachrone gegevens worden beschreven en verantwoord in de genoemde publikaties van Lightfoot en Lieber. We vragen ons af of de engelse passiefverschijnselen, door de tijd heen bezien, gekenmerkt worden door verandering of door stabiliteit. Het gaat ons hier om de aanpak en de ideeën in het algemeen, niet om een discussie over de precieze vorm van grotendeels al weer achterhaalde regels.

7.1. Lightfoot's eerste verklaringen

Lightfoot's eerste verklaringen van diachrone passiefverschijnselen zijn te vinden in 'Rule classes and syntactic change', een Linguistic Inquiry-artikel uit 1979 dat vrijwel geheel overeenkomt met een gedeelte uit *Principles of diachronic syntax* (nl. p. 258-80), dat in hetzelfde jaar is uitgekomen. Lightfoot baseert zich in deze publikaties op Wasows ideeën over het passief in het moderne engels. Daarmee stelt hij zich binnen de EST op aan de kant van de lexikale grammatika. Binnen de EST wordt aan de inperking van de kracht van de transformationele komponent gewerkt. Men tracht dit op twee manieren te bereiken: door te zoeken naar restricties op de vorm en de functie van de transformaties (o.a. Chomsky 1973, genoemd in par. 7) of door transformationele regels te herformuleren als operaties in het lexikon (o.a. Wasow 1977 en Bresnan 1978). De laatste weg wordt bestempeld als die van de lexikale grammatika. Passiefverschijnselen worden door aanhangers van die stroming niet meer of niet meer uitsluitend d.m.v. een transformatie verantwoord, zoals eerder in de TGG gebruikelijk was. Zo ook Wasow, die beweert dat de grammatika van het moderne engels twee passiefregels kent: één lexikale en één transformationele. Die twee verschillende regels zouden nodig zijn, omdat sommige passieve participia adjektieven zijn en andere werkwoorden. Immers sommige voldoen aan de volgende criteria voor een adjektiefstatus (zie Lightfoot 1979a: 85 en Lieber 1979: 668):

- (1) het voorkomen in preminale positie
- (2) het voorkomen als complementen bij ww. als *act, seem, become, look, remain* etc.
- (3) neiging tot een statische lezing/ interpretatie
- (4) mogelijkheid om met het graadaanduidende *very* op te treden
- (5) mogelijkheid tot prefigering met *un-*

Andere passieve participia bezitten deze adjektivische eigenschappen niet. Ze komen bovendien voor in konstellaties waarin 'gewone' adjektieven niet mogelijk zijn: b.v. *John was considered a fool* - **John was obvious a fool*. Een adjektief + NP is niet mogelijk; de betreffende participia moeten daarom wel als werkwoorden beschouwd worden. Bij de ambiguë zin *Fred was infuriated* zouden twee analyses op zijn plaats zijn: een waarbij *infuriated* een adjektief en een waarbij *infuriated* een werkwoord is. Dat betekent in het eerste geval een lexikale en in het tweede geval een transformationele passiefregel²¹.

In de veronderstelling dat Wasows analyse in hoofdlijnen juist is, vraagt Lightfoot zich af waarom de grammatika van het engels twee passiefregels bevat. Historische feiten zouden op die vraag een antwoord kunnen geven. Lightfoot veronderstelt dat er in de geschiedenis van het engels een verandering heeft plaatsgevonden: terwijl de grammatika van het oudere engels slechts een lexikaal passief kent, verschijnt in de 15de/ 16de eeuw het transformationele passief als iets nieuws. Om die veronderstelling waar te maken zal hij moeten aantonen dat alle passiefverschijnselen vóór die periode met een lexikale regel verantwoord kunnen

worden en dat de passieve konstrukties die om een transformationele regel vragen, pas optreden in de periode 1450 - 1550. Lightfoot gaat de zinstypen na, waarbij volgens Wasow sprake is van een transformationeel passief: de indirecte passieven (**John was given a book**), het type met complexe werkwoorden (**Advantage was taken of John**), de prepositionele passieven (**The bed was slept in**) en de dynamische passieven met agens (**John was arrested at 3 P.M. by the police**). Ze zouden inderdaad, zo beweert Lightfoot, die gegevens uit het bekende standaardwerk van Visser hanteert, niet of vrijwel niet vóór ± 1450 worden aangetroffen. Het is echter bijzonder merkwaardig dat nogal wat 'zeldzame' voorbeelden van vóór die tijd terzijde worden geschoven. Dat is zeker een vreemde handelwijze voor iemand die werkt binnen het TGG-kader: juist daar wordt herhaaldelijk gesteld dat het de linguïst gaat om mogelijkheden en niet om frekwenties van taalverschijnselen²². Een gering aantal voorbeelden geeft toch aan dat men te doen heeft met een bestaande, eventueel enigszins marginale, mogelijkheid? Het lijkt erop dat bepaalde feiten als irrelevant worden afgedaan, omdat ze de aangenomen veronderstelling niet steunen. Zo beschouwt Lightfoot, i.t.t. Wasow, de participia in predikatieve passieven (**John was considered a fool**) als adjektieven, niettegenstaande het feit dat andere adjektieven niet in dergelijke konstrukties kunnen voorkomen. Die van Wasow afwijkende analyse en de daarmee samenhangende keus voor een lexikale verantwoording van de predikatieve passieven lijken ook in sterke mate ingegeven door het feit dat deze passieven al in het vroegste engels voorkomen (vgl. Lightfoot 1979a: 99-101). Als transformationele passieven zouden ze de hypothese ondergraven die Lightfoot met zoveel nadruk overeind tracht te houden en die daarom ook steeds heel nadrukkelijk bij de observatie van de feiten naar voren wordt gebracht (vgl. Lightfoot 1979a: 92 over de indirecte passieven; 98 over de complexe werkwoorden; 102 over de dynamische passieven en 105 over de prepositionele passieven). Behalve de al genoemde soorten passieve zinnen komen ook nog het type **John was expected to win**, dat in ouder engels met een lexikale regel verantwoord zou moeten worden, en de benefactieven (**John was helped**), waarvan de beregeling in ouder engels onduidelijk zou zijn, aan de orde (vgl. Lightfoot 1979a: 95 en 98-9 en noot 21).

Lightfoot meent dat de feiten zijn hypothese bevestigen. Dat betekent niet alleen dat nu een verklaring is gegeven voor de aanwezigheid van twee passiefregels in de grammatika van het moderne engels. Ons inzicht is tevens toegenomen: verschillende gelijktijdige veranderingen (nl. het verschijnen van de nieuwe zinstypen of konstrukties) zijn met elkaar in verband gebracht. Ze zijn manifestaties van één enkele verandering in de abstracte grammatika: de introductie van een transformationeel passief, dat zelf weer een speciaal geval is van de meer algemene NP Preposing-regel. De bereikte resultaten zouden zelfs van belang zijn voor de keus tussen verschillende grammatikale theorieën: ze zouden pleiten voor een theorie die onderscheid maakt tussen lexikale en transformationele regels, want alleen op die manier is het mogelijk om tot een verklaring van de verschijnselen in kwestie te komen. We zullen zien dat Lieber niet diezelfde mening is toegedaan.

7.2. Kritiek op Lightfoot: Lieber's interpretatie van de feiten

Lieber 1979 reageert op Lightfoot onder de sprekende titel: "The english passive: an argument for historical rule stability". Lieber heeft zeer ernstige kritiek. Ze corrigeert Lightfoot's weergave van de feiten: de aangenomen 15de/ 16de-eeuwse vernieuwingen (de indirecte passieven, het type met de complexe werkwoorden, de prepositionele passieven en de dynamische passieven met agens) blijken, net als de predikatieve passieven, al eeuwen eerder in het engels voor te komen (vgl. Lieber 1979: 670-8)! Ze komt zelf tot heel andere veronderstellingen en konklusies dan die van Lightfoot. In haar opvatting zou het oudengels (OE) zowel een adjektivisch als een verbaal passief hebben, wat, uitgaande van Wasows analyse, betekent dat het OE, net als het nieuwengels (NE), twee passiefregels kende. Er zou zich dus geen schokkende regelverandering in de geschiedenis van het engels hebben voorgedaan. Oudengelse zinstypen, m.n. predikatieve passieven, waarin men slechts participia en geen gewone adjektieven aantreft (zoals: þu, cnapa, byst paes hehstan witega genemned = jij, jongen, wordt de hoogste wijze genoemd; zie verder Lieber 1979: 677) zijn voor Lieber een doorslaggevend bewijs voor een verbaal passief. Ook de dynamische passieven, die wel degelijk, i.t.t. wat Lightfoot beweert, in het OE voorkomen, zouden op een verbaal, en dus transformationeel, passief duiden. Lieber is voorzichtig met de dynamische passieven: als er een relatie bestaat tussen dynamisch en statisch enerzijds en verbaal en adjektivisch anderzijds, dan is ook het voorkomen van een dynamisch passief een bewijs voor het verbale passief. Lightfoot's analyse en verklaring is zo op overtuigende wijze omvergehaald: het verbale passief - en dus de transformationele passiefregel - was al in het OE aanwezig, naast het, algemeen aanvaarde, adjektivische passief²³. Wat de passiefregels betreft is er dus continuïteit.

Lieber stelt voor de passieve taalfeiten te verantwoorden binnen een alternatieve, lexikaal-grammatikale analyse met gebruikmaking van een lexikale en een transformationele passiefregel, die fungeren tegen de achtergrond van bepaalde regels voor casustoekenning. Die regels voor casustoekenning houden in, dat slechts lexikaal geregeerde casusmarkering in de dieptestruktuur plaatsvindt: dat is het geval bij OE'se werkwoorden die een **datiefobjekt** regeren i.p.v. een 'normaal' accusatiefobjekt. De aan het datiefobjekt toegekende casusmarkering blijft onveranderd, ook wanneer de datiefobjekts-NP wordt verplaatst naar een andere positie in de zin. Gewone directe en indirecte objecten zijn ongemarkeerd, maar kunnen in de oppervlaktestructuur casustoekenning krijgen: b.v. het nominatiefkenmerk bij de transformatie NP Movement. Lieber's transformationele passiefregel **Move NP** zal elke NP verplaatsen naar een ongemarkeerde NP-positie, onafhankelijk van casusmarkering. Bij werkwoorden met lexikale datiefobjecten in het actief houdt dat in dat **onpersoonlijke passieven** worden gevormd: het datiefobjekt behoudt immers de datiefcasus en er is dan geen nominatief aanwezig. Vgl. **Ac him (datief) waes waetan (gen.) forwyrnad** = maar hem werd water verboden. De persoonsvorm is altijd de vorm van de derde persoon enkelvoud, ongeacht persoon en getal van de datief- en van de genitief-NP. Werkwoorden met een gewoon acc. object krijgen **persoonlijke passieven**: het ongemarkeerde direkt object (DO) krijgt het

nominatiefkenmerk. Vgl. *On Moyses hand weard wig* (nom.) *gifen* = in de hand van Mozes werd militaire kracht gegeven. Bij een werkwoord als *gifan* zijn zelfs twee persoonlijke passieven mogelijk: de zojuist genoemde op grond van het acc.-DO en het indirecte passief op grond van het datief-indirect object (IO) bij dat werkwoord. Het indirecte passief komt, zij het sporadisch, in het OE voor (vgl. ook Lieber 1979: 681; 686). Dat OE'se werkwoorden als *help* en *thank* zowel een persoonlijk als een onpersoonlijk passief kunnen hebben, klopt met het feit dat ze in het actief óf een datief-DO óf een acc.-DO als mogelijkheid hebben (zie Lieber 1979: 682). De **lexikale passiefregel** is zo geformuleerd dat deze alleen gevoelig is voor een werkwoord met acc.-DO, zodat alleen van die werkwoorden adjektivische, statische passieven worden gevormd. Het resultaat is dus dat werkwoorden met een acc.-DO in het actief persoonlijke (statische en dynamische) passieven en werkwoorden met een datief-IO indirecte passieven zouden hebben. Van werkwoorden met uitsluitend een lexikaal geregeerd datief-DO worden slechts onpersoonlijke passieven gevormd. De verdeling van persoonlijke en onpersoonlijke passieven en het optreden van indirecte passieven blijken dus met deze analyse verantwoord te worden.

De veranderingen die Lieber in de geschiedenis van het engels waarneemt, liggen op het gebied van de onpersoonlijke en persoonlijke passieven. Het zijn: 1) het toenemen van persoonlijke passieven bij een type werkwoorden dat eerder slechts onpersoonlijke passieven had; 2) het op den duur verdwijnen van de onpersoonlijke passieven. Die veranderingen worden niet verklaard door wijzigingen in de passiefregels; de verklaring wordt gezocht in het afbrokkelen van het naamvalssysteem in het middelengels (ME). Het onderscheid tussen datief en accusatief is verloren gegaan; de betreffende naamvallen vielen samen in één objectnaamval. Dat gebeuren heeft gevolgen voor de regels van casustoekenning: er wordt nu geen datiefkenmerk meer toegekend aan een object in de dieptestructuur en de kenmerken accusatief en datief in de oppervlaktestructuur worden gewijzigd in één algemeen objectkenmerk. De lexikale datiefobjecten blijven nu in de dieptestructuur ongemarkeerd, wat, na NP-Movement, niet meer een onpersoonlijk, maar een persoonlijk passief oplevert. De passiefregel zelf verandert niet. De lexikale passiefregel, die aanvankelijk slechts werkte op werkwoorden met een accusatiefobject, bestrijkt nu de werkwoorden met objectkenmerk. Dat betekent dat ook werkwoorden met eerder een datiefobject een statische passiefmogelijkheid zouden krijgen (vgl. Lieber 1979: 687). De onpersoonlijke passieven kunnen, na deze morfologische veranderingen, niet meer gevormd worden. Ze verdwijnen, maar komen in een bepaalde periode nog naast de al aanwezige persoonlijke mogelijkheid voor, wat begrijpelijk is vanuit het geleidelijk aan wegvallen van de (datief-acc.)-naamvalsonderscheidingen²⁴.

Bij Lieber dus andere taalfeiten en een geheel andere opvatting over wat er in de grammatika van het engels is gebeurd. Bepaalde veranderingen in de passiefverschijnselen worden in verband gebracht met een overbekend morfologisch gebeuren: de afbrokkeling van het naamvalssysteem. Dat verschijnsel gaat ook een rol spelen in Lightfoot's herziene opvattingen.

7.3. Lightfoot's herziene opvattingen

Een geheel andere verklaring, die diametraal tegenover die uit 1979 staat, verschijnt in Lightfoot 1980. Een onderscheid tussen lexikale en transformationele regels wordt nog wel erkend, maar het zou geen rol spelen bij het passief. Alleen de transformatie NP Movement zou (i.v.m. het passief) in de grammatika van het engels van belang zijn, geen lexikale passiefregel. Dat geldt ook voor de oudere stadia van het engels. Over bepaalde 'nieuwe' zinstypen wordt nu gezegd dat ze **nog niet in het OE** voorkwamen; ze worden niet meer in de 15de/ 16de eeuw geplaatst en ze worden niet langer in verband gebracht met een verandering in de passiefregels. De introductie van indirecte passieven, passieven bij complexe ww. en prepositionele passieven, zou het gevolg zijn van een morfologische verandering in het ME, terwijl het verschijnen van het type **John was expected to win** verklaard zou moeten worden uit het gaan functioneren van de regel van S-bar deletie in diezelfde periode (vgl. voor dat laatste Lightfoot 1980: 283). De dynamische passieven worden niet meer als iets nieuws gezien.

Lightfoot's theoretisch uitgangspunt is gewijzigd: hij heeft afstand genomen van Wasows onderscheid tussen een adjektivisch en een verbaal passief. De eerder in par. 7.1. genoemde criteria zouden onvoldoende en toch niet overtuigend zijn: graadaanduidende adverbia zijn vaak ook niet mogelijk bij adjektieven, net zo min als un-prefigering (vgl. *unangry, *unfat). Het prenominaal voorkomen van een participium is ook geen criterium, omdat slechts eenvoudige adjektieven die mogelijkheid bezitten (vgl. the obvious plan - *the obvious to her plan en zie verder Lightfoot 1980: 264). Alle passieve participia in het engels zouden dan ook tot een zelfde categorie behoren, met als essentieel kenmerk dat ze geen casus toekennen aan hun komplement (iets wat overigens ook het geval is met het adjektief - dit terzijde). Dat impliceert dat de noodzaak om twee syntactische passiefregels aan te nemen, is verdwenen. Alleen het verschil tussen een statische en dynamische interpretatie is een onvoldoende grond voor een dergelijke aanname.

Lightfoot gaat nu bovendien uit van de "abstrakte casus"-theorie en hij heeft het idee dat een morfologische verandering een belangrijke rol speelt in het passiefgebeuren, overgenomen van Lieber. Er zijn echter opmerkelijke verschillen in de uitwerking van die gedachte; iets wat Lightfoot zelf, wonderlijk genoeg, totaal over het hoofd ziet. Hij geeft zelfs Liebers opvattingen verkeerd weer, wanneer hij beweert dat deze de opkomst van de indirecte passieven in verband brengt met het verloren gaan van bepaalde naamvalsonderscheidingen (vgl. Lightfoot 1980: 266-7 en par. 7.2.)²⁵. Voor Lieber zijn de indirecte passieven, zoals we gezien hebben, geen ME'se vernieuwing; ze worden door haar ook niet verantwoord m.b.v. een lexikale regel, zoals Lightfoot beweert. In Lightfoot's huidige verklaring speelt het toekennen van een oblique casus in het OE in de dieptestruktuur een belangrijke rol. Dat zou gebeuren bij elementen in de actieve pendanten van indirecte passieven, passieven van complexe ww. en van prepositionele passieven (bij Lightfoot krijgen alle datieven oblique casus in de dieptestruktuur, terwijl bij Lieber alleen de datiefobjecten gemarkeerd worden in de dieptestruktuur). Dat betekent dat die elementen geen nominatiefcasus kunnen krijgen in de

oppervlaktestructuur en dat de passiefmogelijkheid niet aanwezig was in het OE. Pas het verloren gaan van de oblique casus maakt passiefvorming mogelijk (vgl. Lightfoot 1980: 275-7). De verschillen tussen Lightfoot en Lieber zijn zodanig dat het verloren gaan van de abstrakte oblique casus (iets wat in de 'werkelijkheid', nl. in de geschiedenis van het engels, samenvalt met het verlies van de datief) bij Lightfoot de opkomst van de genoemde drie nieuwe patronen met zich meebrengt, terwijl in Liebers opvatting die patronen al aanwezig zijn en het verloren gaan van de datiefonderscheiding slechts de vervanging van onpersoonlijke door persoonlijke passieven tot gevolg heeft.

7.4. Samenvattend commentaar

De discussie Lightfoot - Lieber is in verschillende opzichten illustratief: b.v. voor het feit dat verklaringen, evenals trouwens verklarende principes, elkaar in snel tempo kunnen afwisselen (vgl. voor dit laatste Lightfoot 1980: 259-60, noot 2 en zie voor kritiek op zijn "transparency principle" Bennett 1979). Er komen ook theoretische veranderingen uit naar voren: van twee passiefregels naar slechts één regel, NP Movement, en van verbale en adjectivische participia naar de opvatting dat alle passieve participia in het engels tot één zelfde categorie zouden behoren. Voorts blijkt het belang van nauwkeurige observatie en interpretatie van de feiten overduidelijk. Lightfoot en Lieber handelen over verschijnselen in de redelijk goed bestudeerde oudere fasen van het engels. Ze doen voor hun gegevens een beroep op Visser 1963-73, een standaardwerk dat tot stand kon komen omdat detailstudies beschikbaar waren over bepaalde teksten en over verscheidene onderwerpen op het gebied van de syntaxis. We hebben gezien dat Lightfoot in eerste instantie de beschikbare feiten onjuist weergeeft of ze tracht aan te passen aan zijn verwachtingen: zijn theoretische ideeën beïnvloeden op m.i. ontoelaatbare wijze zijn observatie en deskriptie. Lieber, die binnen hetzelfde theoretische kader, nl. dat van Wasow, werkt, tracht wel de feiten recht te doen. Het resultaat is dat ze niet alleen de aandacht vestigt op Lightfoot's onjuistheden, maar ook op het belang van bepaalde morfologische veranderingen. Dat wil overigens niet zeggen dat er geen problemen meer zouden zijn, wanneer men de feiten maar serieus neemt. De interpretatie van de feiten kan wel degelijk moeilijkheden opleveren. Men kan uiteraard de gelegde verbanden controleren door de feiten na te gaan: klopt de door Lieber veronderstelde relatie tussen het verlies van de datief/ acc.-onderscheiding en de opkomst van persoonlijke passieven (en het verdwijnen van onpersoonlijke) bij bepaalde werkwoorden?; is het door Lightfoot in tweede instantie gelegde verband tussen het verlies van de oblique casus (of de datief) en het verschijnen van enige nieuwe passieve patronen juist? De morfologische veranderingen en het verdwijnen van onpersoonlijke passieven van het bedoelde type zijn duidelijk waarneembaar; de acceptabiliteit van de gelegde relatie wordt in ieder geval niet door de feiten tegengesproken. Met het verschijnen van nieuwe passieve patronen hangt een algemeen 'feitelijk' probleem samen: wanneer is het bewijs hiervoor geleverd?; is één of zijn een paar voorbeelden voldoende om als bewijs te dienen? We stuiten hier op een algemeen theoretisch vraagstuk dat met name voor het onderzoek van historisch

taalmateriaal speelt. Het zal, tezamen met andere problemen van het historisch onderzoek, nog nader aan de orde komen in hoofdstuk 6. Een verschillende benadering van deze zaak leidt, in combinatie met een verschillend uitgangspunt in een theoretische kwestie, tot aanzienlijke discrepanties, zoals we konden opmerken. Voor Lieber zijn de weinige indirecte passieven in het OE een bewijs voor het voorkomen van dat patroon, dat bovendien als een regelmatig persoonlijk passief wordt gezien; slechts het datiefobject (niet het indirect object) heeft een aparte positie wat de markeringsin de dieptestructuur betreft. Lightfoot acht het aantal kennelijk te gering: de indirecte passieven zouden pas later als patroon optreden. Dat betekent in dat geval dat alle datieven (de datiefobjecten en de indirecte objecten) in een uitzonderingspositie staan wat het passief aangaat: er zijn in het OE geen persoonlijke passieven mogelijk met het datiefelement uit de actieve zin als onderwerp. Het feit dat alle datieven op één lijn komen te staan lijkt theoretisch gezien aantrekkelijk. Wij kiezen hier echter geen positie in de verschillen tussen Lightfoot en Lieber. Het door hen gebruikte TGG-kader is verouderd en achterhaald door de Regeer- en Bindtheorie, die we vervolgens nader zullen beschouwen.

8. De afwijzing van de categorie passief: de benadering binnen de Regeer- en Bindtheorie

De discussie over de passiefregel binnen de TGG is tot een einde gekomen in de nieuwste benadering, de Government and Binding theory (GB) of de Regeer- en Bindtheorie. Er is binnen GB geen specifieke syntaktische passiefregel meer. Slechts één kenmerk wordt als het typerende van het passief gezien: het niet toekennen van een θ -rol aan het subjeet (voor een uiteenzetting van de principes van de GB-theorie verwijzen we naar Bennis & Hoekstra 1983 en Hoekstra 1984: 19-127). We bevinden ons daarmee op het **lexikale vlak**. Syntactisch zou er niets bijzonders zijn op te merken over de passiefverschijnselen: met slechts Move α , een regel die tevens bij andere verschijnselen een rol speelt, en met andere regels en principes die niet specifiek voor het passief gelden, kunnen ze verantwoord worden. Syntactisch gezien is er dus geen reden om over een passiefregel te spreken en om het passief als een aparte categorie te beschouwen²⁶. Het begrip passief wordt nu binnen deze theorie als een deskriptieve term gebruikt, die eerder naar een funktionele dan naar een formele categorie verwijst. Het passief heeft de **funktie** het subjeet te onderdrukken of op de achtergrond te plaatsen. Funktionale categorieën spelen echter geen rol binnen de GB-theorie (vgl. Hoekstra 1984: 162).

Kan een passiefregel binnen de TGG wel gemist worden? Er zijn bijvoorbeeld verschillen tussen de engelse en de nederlandse passiefmogelijkheden: de in par. 7 genoemde prepositionele passieven komen in het nederlandse niet voor, terwijl de indirecte passieven slechts in zeer beperkte mate kunnen optreden, b.v. in een zin als **zij werden gevraagd dat te doen**. Deze feiten zijn wel in verband gebracht met het werken van verschillende passiefregels in die talen. De passiefregel in het nederlandse zou, i.t.t. die in het engels, gevoelig moeten zijn voor de relatie **object** of voor de semantische rol **thema**²⁷. Thema is b.v. **de stad** in de zin

de veldheer neemt de stad in (terwijl de veldheer agens is). Wanneer er nu geen aparte passiefregel meer zou zijn, hoe moeten die verschillen dan verantwoord worden? De noties object of thema (en een passiefregel) zouden niet nodig zijn om de genoemde verschillen te verantwoorden, omdat deze teruggevoerd kunnen worden op andere eigenschappen van de betreffende talen: nl. het verschil in basisvolgorde. Het bestaan van indirecte passieven b.v. kan in verband gebracht worden met het al of niet grenzen aan V: in het engels, met basisvolgorde SVO, grenst het indirect object in de actieve zin aan V, maar in het nederlands, met de basisvolgorde SOV is dat in het algemeen niet het geval (vgl. Van Hogen 1983: 119-20 en Hoekstra 1984: 165-73).

De mogelijkheid die het nederlands kent om van bepaalde intransitieve werkwoorden passieven te vormen, en het ontbreken van die mogelijkheid in het engels kunnen echter niet, zoals de zojuist genoemde verschillen, gerelateerd worden aan de verschillende volgorde. Keenan (1980: 198) heeft i.v.m. dit verschijnsel op de volgende korrelatie gewezen: als een taal een passief bij intransitieve werkwoorden kan vormen, dan is dat ook mogelijk voor de transitieve werkwoorden, maar omgekeerd geldt dat niet. Het is de vraag of we daaruit moeten afleiden dat het passief bij intransitieve werkwoorden een secundaire ontwikkeling is. De beperking van het passief in het engels tot transitieve werkwoorden moet in elk geval als een taalspecifieke restrictie gezien worden.

Er is dus geen aanleiding meer voor speciale aandacht voor het passief binnen de Regeer- en Bindtheorie. Op één punt van deze benadering willen we echter nog ingaan in verband met het passief bij intransitieve werkwoorden. In het nederlands, dat dus wel een passief bij intransitieve werkwoorden kent, zijn die zgn. onpersoonlijke passieven beperkt tot een bepaalde groep werkwoorden: volgens verschillend georiënteerde beschrijvingen tot werkwoorden die een **menselijke handeling** aangeven (**lachen, wandelen, slapen**, maar niet **vallen, sneuvelen, komen**)²⁸. De gesignaleerde beperking zou dus een semantische kwestie zijn. Binnen de GB-benadering van Hoekstra 1984 hoeft men echter een dergelijke semantische restrictie niet te poneren, omdat, met gebruikmaking van een nieuwe opvatting van transitiviteit, gesteld kan worden dat elk transitief werkwoord een, gewoon of onpersoonlijk, passief heeft.

Werkwoorden als **sneuvelen**, het niet-kausatieve **breken** en **opvallen** zijn in de nieuwe opvatting intransitieven: zij zouden geen initieel subjeet hebben, iets wat in termen van de GB-theorie wordt geformuleerd als afwezigheid van een subjeet waaraan een θ -rol wordt toegekend. De soldaat in de soldaat **sneuvelt**, de tak in de tak **breekt** en die fout in die fout **valt mij op** zijn initieële objecten of, in GB-termen, een naar de subjeetspositie verplaatst komplement. Intransitieve werkwoorden hebben bepaalde kenmerken: ze vormen de voltooidetijd m.b.v. het werkwoord **zijn** (1); ze hebben géén passiefmogelijkheid (2), maar kennen wel de mogelijkheid van een prenominaal volt. deelw. zoals in de **gesneuvelde soldaat**, de **gebroken tak** en de **opgevallene fout** (3). Dat zijn ook de kenmerken waaruit men moet afleiden of het in geval van een bepaald werkwoord om een intransitief dan wel een transitief werkwoord gaat²⁹. Transitieve werkwoorden hebben wel een initieel subjeet; anders gezegd:

ze hebben een externe θ -rol (de externe θ -rol is de subjektsrol). Transitieve ww. vormen de voltooid tijd met het werkwoord **hebben** (1), kennen wel een passief (2), maar niet de mogelijkheid van een prenominaal volt. deelw. (3). Het laatste vraagt enige verduidelijking: het werkwoord **slaan** bijvoorbeeld heeft geen preminale mogelijkheid als *een geslagen (=een geslagen hebbende) man. Tot die transitieve werkwoorden behoren niet alleen werkwoorden als **slaan**, maar ook het kausatieve **breken** en, het traditioneel intransitieve, **lachen**. Zij vertonen eveneens de kenmerken van transitieve werkwoorden: 1) **gebroken hebben; gelachen hebben**; 2) **de tak wordt gebroken; er wordt gelachen**; 3) ***een gebroken** (=gebroken hebbende) **man**; ***een gelachen man**. Intransitieve ww. komen wat de eerste en de derde eigenschap betreft overeen met de passieven van transitieve ww.: vgl. **hij is geslagen; de geslagen jongen**. Van transitieve predikaten worden in passieve konstrukties door absorptie van de externe θ -rol intransitieve predikaten gemaakt. Bij een intransitief werkwoord wordt geen externe θ -rol door het werkwoord toegekend: dit is de definitie van het nieuwe begrip intransitief. Het niet toekennen van een externe θ -rol is tevens de omschrijving van passief.

Het verschil met de traditionele werkwoordsindeling is duidelijk: het traditioneel intransitieve **lachen**, dat andere eigenschappen bezit dan het eveneens intransitieve **sneuelen**, wordt als een transitief werkwoord beschouwd³⁰. Aan de besproken benadering zit een aantrekkelijke kant: zowel de keus van het hulpwerkwoord van de voltooid tijd, als ook het optreden van het passief wordt in verband gebracht met het begrip transitiviteit. Dat wil zeggen dat het voorkomen van een onpersoonlijk passief bij een groep werkwoorden als een bepaalde formele regelmatigheid beschouwd kan worden! Het is overigens binnen het gekozen kader niet duidelijk wat de **relatie** tussen de drie kenmerken is. Dat verband is wellicht niet in formele termen te vangen, maar dat betekent wel dat de samenhang van de eigenschappen ondoorzichtig blijft. Een mogelijke samenhang komt aan de orde in hoofdstuk 3, par. 4 en 5, waar we met aandacht voor diachrone gegevens verder ingaan op het participium praeteriti en de combinaties met **hebben** en **zijn**.

9. Een voorlopige standpuntsbepaling

We hebben aan het begin van dit hoofdstuk voorlopig aangenomen dat het veel gebruikte begrip passief een relevante categorie is. Kunnen we nu bepalen of dit een juiste veronderstelling is geweest of niet? Alvorens op die vraag een antwoord te kunnen geven, moet eerst duidelijk zijn wat voor soort categorie wordt bedoeld: gaat het om een categorie op syntactisch of semantisch niveau? De stellingname van GB (er is geen passief) heeft betrekking op het passief als **syntaktische** categorie: er is geen speciale syntaktische passiefregel meer en dus ook geen aparte categorie. De regel die in feite met de TGG de taalbeschouwing binnen is gekomen, is weer verdwenen in de meest recente fase van deze benadering. Het passief werd in andere beschouwingen niet als een strikte, formele regel gezien: de omkeringsgedachte werd wel naar voren gebracht (vgl. par. 3), maar deze werd niet geformaliseerd of tot absoluut criterium verheven. In die andere benaderingen hebben steeds ook niet-formele

kenmerken een rol gespeeld; daar is het passief een min of meer vanzelfsprekende, relevante categorie.

In de traditionele grammatika is het **semantische** kenmerk "lijden" verbonden met het formele criterium van het hulpwerkwoord **worden**. Dat criterium bleek beslissend voor het passief, toen de lijdende vorm expliciet aan transitieve ww. gekoppeld werd: **worden** met een volt. deelw. van een intransitief ww. werd als (pseudo-)passief beschouwd. De veronderstelling dat het bij het passief steeds om een gebeuren gaat, doet een tweedeling ontstaan bij de **winkel is gesloten**. Men tracht bovendien semantische onderscheidingen in verband te brengen met formele kenmerken zoals het volgordekriterium en met onderscheidingen als werkwoordelijk - naamwoordelijk gezegd en een verschil tussen een verbaal en adjektivisch participium. Een betekenis als 'lijden' of 'het ondergaan van iets' is voor het passief echter niet te handhaven.

In de FG wordt over een betekenis van het passief niet gerept. Het is evenwel geen strikt formele benadering: een semantisch en een syntactisch niveau zijn van belang bij het antwoorden van passiefverschijnselen. De onpersoonlijke passieven blijven echter buiten beschouwing en kunnen ook niet op dezelfde manier benaderd worden. Deze aanpak is niet bevredigend.

Dat het passief het aantal plaatsen bij een werkwoord met één doet verminderen, lijkt een formele typering, die ook in een regel wordt gevat (vgl. par. 4). Wanneer men "plaats" opvat als subjekts- of objektsfunctie en vervolgens de valentie van een bepaald werkwoord op die punten vergelijkt met de valentie van het passieve predikaat, dan zou men over reductie kunnen spreken. Die reductie komt er dan in feite op neer, zoals al eerder is gezegd, dat de agens of het logische subjeet van het gebeuren dat door het werkwoord wordt uitgedrukt, niet als grammatikaal subjeet verschijnt. Kirsner legt dan ook daar alle nadruk op: de 'passiefmorfologie' zou een teken zijn met de betekenis "hoge participant niet in focus". Bij Stein's typering van het passief komt het begrip **funktie** naar voren: de functie van het passief zou zijn dat het gebeuren niet bekeken wordt vanuit het beginpunt. We moeten inderdaad niet stilstaan bij het constateren van reductie, maar ons afvragen wat de betekenis of de functie van het passief is. Dat passief moet uiteraard wel afgegrensd worden: het accepteren van reductie als criterium voor het passief en het daarmee uitbannen van een 'passiefmorfologie' (zoals Hoekstra & Moortgat voorstellen) zou leiden tot allerlei notionele passiefbegrippen die we nu juist terzijde hebben gelaten. Wat de passiefcriteria zijn, is dan nog niet duidelijk: er zijn aanzienlijke verschillen tussen de passiefdomeinen van Kirsner en van Stein.

Wanneer men zich afvraagt welke **betekenis** of **funktie** het passief heeft, bevindt men zich tegenover strikt formele benaderingen als de TGG, waarbinnen, afgezien van enkele incidentele opmerkingen, geen aandacht is voor semantische en funktionele aspecten. De GB-theorie sluit niet uit dat het passief op een ander, niet-syntactisch niveau, een categorie zou zijn: nl. een funktionele categorie. Funktionele zaken zijn echter van geen belang binnen het GB-kader. Dit in tegenstelling tot anders georiënteerde benaderingen die aan funk-

tie en betekenis zelfs een essentiële plaats toekennen. Zo voldoet volgens Stein (1979: 12) een linguistisch kader niet, wanneer niet de vraag wordt gesteld wat de betekenis of functie van een bepaalde structuur is, en wanneer die vraag zelfs niet gesteld kan worden binnen dat kader. Voor de Vorm-Inhoudanalyse is het kunnen vaststellen van een bepaalde betekenis die correspondeert met bepaalde vormkenmerken, zelfs beslissend voor het aannemen van een categorie³¹. Wij zijn het in algemene zin met de niet strikt formele benaderingen eens: we vinden het noodzakelijk om verder te gaan dan de formele aspecten en aandacht te schenken aan de semantische en functionele kanten van taalverschijnselen. Daarmee is onze standpuntsbepaling in het komende onderzoek nog niet voldoende duidelijk. Om dat te bereiken zullen we eerst wat meer moeten zeggen over taalgebruiksaspecten en functionaliteit.

10. Taalgebruiksaspecten en functionaliteit

10.1. Opmerkingen over het gebruik en de functie van het passief

Bij de typering van het passief kunnen **betekenis** en **functie** een rol spelen, terwijl ook opmerkingen over het **gebruik** van het betreffende verschijnsel in dat verband worden gemaakt. Zo constateert men bijvoorbeeld dat er, terwijl de waarheidswaarde van de uiting bij passief en actief dezelfde is of terwijl de logische 'dader' in beide gevallen identiek blijft, verscheidene redenen zijn om het passief te gebruiken (vgl. ook par. 3). Het passief zou dienen om de aandacht meer op het 'voorwerp' (een persoon of zaak) van de handeling te richten dan op de handelende persoon (1) of om een gebeuren uit te drukken zonder het handelende subjeet te noemen (2). Dat subjeet kan in het laatste geval onbekend of onbelangrijk zijn³²; het kan overduidelijk uit de kontekst naar voren komen of er kan een speciale reden zijn (b.v. tactische overwegingen) om het niet expliciet te vermelden. Stilistische redenen zouden ook het gebruik van het passief bepalen: het passief vergemakkelijkt in bepaalde gevallen de verbindingen tussen zinnen (zoals in: **hij verscheen en werd door de menigte toegejuicht**) of het brengt de nodige of wenselijke variatie aan (3). Tenslotte kan het vermijden van ambigüiteit ook een reden zijn om het passiefpatroon te hanteren (vgl. **de jongen die de leraar sloeg**) (4). Deze vier soorten redenen zeggen dus iets over de taalgebruikssituatie waarin het passief kan optreden en geven ook een indicatie van de factoren die een rol kunnen spelen bij de frequentie van het passiefgebruik. Het zal duidelijk zijn dat het vierde punt bovendien te maken heeft met grammatikale aspecten als woordvolgorde en de aan- of afwezigheid van bepaalde morfologische kenmerken. De genoemde redenen kunnen m.a.w. bepalend zijn voor de mate waarin van de passief**mogelijkheden** gebruik wordt gemaakt. Willen we de functie van het passief omschrijven, dan voldoen (3) en (4) in geen geval; (1) en (2) ook niet op zich, maar ze zouden mogelijk deel kunnen uitmaken van een omschrijving.

10.2. Passiefbeperkingen en functionaliteit

Een functionele benadering is niet alleen van belang bij de typering van het passief, maar ze wordt ook gebruikt bij pogingen om bepaalde beperkingen op passiefgebied te verklaren³³.

Dit wordt door Riddle & Sheintuch 1983 gedaan ten aanzien van het engelse prepositionele passief en door Kirsner 1977 voor het onpersoonlijk passief in het nederlands.

Riddle & Sheintuch 1983 denken de beperkingen die gelden voor het engelse prepositionele passief (vgl. **the bed wasn't slept in; John remained under the table - *the table was remained under by John**) te verklaren in een funktionele analyse die gebaseerd is op het concept **rolprominentie**. Dit begrip wordt gedefinieerd als "the property associated with the participant(s) that the speaker views as playing the most important role in the situation being described." (Riddle & Sheintuch 1983: 527). Rolprominentie zou de enige, cruciale voorwaarde zijn voor een NP om als passief subjezt te fungeren, of het nu gaat om een NP die een patiëns, een plaats, een instrument aanduidt of een andere semantische rol heeft. Dit zou zowel voor gewone als voor prepositionele passieven gelden. Staat een plaatsaanduiding centraal (worden er eigenschappen aan toegeschreven en geeft ze niet slechts een aanduiding van de plaats van een gebeuren), dan is een prepositioneel passief mogelijk. Vgl. **the dining room was never eaten in**; het voorbeeld heeft als achtergrond een rondleiding van een gids door een gebouw, waarbij de aandacht uiteraard op de ruimte en niet op het eten is gericht. **Here** en **there** fungeren slechts als plaatsaanduiding van een gebeuren; dan is rolprominentie afwezig en is een prepositioneel passief niet acceptabel: **no one ever ate in here - *here was never eaten in**. De kontekst is steeds belangrijk: daaruit, en uit de situatie, zou men kunnen opmaken of de referent van een NP in de ogen van de spreker rolprominent is of niet.

Wat de bruikbaarheid van het toch niet geheel grijpbare begrip rolprominentie ook moge zijn, men pretendeert daarmee niet de aan- of afwezigheid van een bepaald passiefpatroon (zoals b.v. de aanwezigheid van het prepositionele passief in het engels en de afwezigheid ervan in het nederlands) te verklaren. Men tracht bij een aanwezig patroon, bij het prepositionele passief en ook in andere gevallen, beperkingen te verklaren of te 'beregelen' met behulp van het begrip rolprominentie, dat wordt beschouwd als een eigenschap van subjekts-NPs³⁴. Zo zou de uiting **fries are eaten by me** normaal(!) gesproken niet acceptabel zijn, omdat, met een spreker als agens of experiencer, het onwaarschijnlijk is dat een andere participant als rolprominent wordt beschouwd. Bepaalde passieve voorbeelden zijn dus vreemd of zelfs niet acceptabel, terwijl het betreffende patroon zelf mogelijk is. Met de vraag wat hier speelt, komen we op allerlei buitentalige factoren. Dat zien we ook bij Kirsner 1977.

In de traditionele grammatika werd het beperkte optreden van de onpersoonlijke passieven gesignaleerd: ze zouden slechts mogelijk zijn bij werkwoorden die een menselijk handelen of ervaren aangeven. Wanneer men de in par. 8 besproken relatie tussen het passief en het nieuwe begrip transitiviteit accepteert, lijkt het niet meer nodig om dit menselijk aspekt te noemen. Of is dat, in een ander opzicht, toch gewenst? Kirsner 1977 wijst erop dat het **geïmpliceerde** subjezt bij het onpersoonlijke passief steeds menselijk is: **er wordt gefloten (door de jongens) *(door de vogels)**. Kirsner's onderzoek naar deze beperking en zijn uiteindelijke verklaring zijn geheel ingebed in de Vorm-Inhoudanalyse. Het is in feite een Saussuriaans kader (vgl. de termen **substantie**, **waarde** en **opposities binnen het systeem**). Taal

wordt gezien als een systeem van **tekens** met **betekenis**, dat door **mensen** gebruikt wordt om **boodschappen** over te brengen. Een boodschap is het geheel van wat wordt afgeleid, **geïnfereerd** uit het gebruik van de betekenis in een gegeven situatie, in een specifieke kontekst. Ter illustratie: als er, zoals in de ELV, een participant in focus is, dan wordt **afgeleid** dat die 'niet hoog' is; wanneer er, zoals in de OLV, geen participant in focus is, dan wordt gekonkludeerd dat de handeling alleen centraal staat. Dit zijn geen **betekenissen** van het passief, maar **boodschappen**, d.w.z. afleidingen uit een betekenis. Er ligt nadruk op taal als menselijk communicatiemiddel; een middel dat ook wordt beïnvloed door de tekortkomingen en de mogelijkheden van mensen: geheugen en intelligentie zouden een rol spelen. Er zou bij het taalgebruik nl. een wisselwerking en een evenwicht bestaan tussen twee soorten inspanning: de **geheugeninspanning**, gestoken in het opslaan van de verschillende signaal - betekeniscombinaties, en een **probleemoplossingsinspanning**, gestoken in het te kennen geven en het afleiden van boodschappen. Deze begrippen en onderscheidingen spelen een belangrijke rol bij het onderzoek naar de ELV en de OLV in het Nederlands (vgl. par. 4). Is er sprake van twee lijdende vormen (waardoor de inferentiële belasting wordt geminimaliseerd, maar de geheugenbelasting gemaximaliseerd) of van één enkel teken (waardoor sprekers van het Nederlands de geheugenbelasting minimaliseren en de inferentiële belasting maximaliseren)? Zoals bekend kiest Kirsner voor het laatste: één enkel teken met de betekenis 'hoge participant niet in focus'.

De verklaring die wordt gegeven voor de beperking van de OLV tot menselijke activiteiten heeft te maken met het communicatieproces, de vanzelfsprekendheden in de wereld om ons heen en een relatief verschil tussen de ELV en de OLV. Zoals al eerder aan de orde is gekomen, zou dat verschil zijn gelegen in de mate waarin de hoge participant naar de achtergrond wordt geschoven: bij de OLV zou dat sterker het geval zijn dan bij de ELV (zie par. 4 en noot 11). Dat gegeven zou ertoe bijdragen dat in geval van de OLV gekozen wordt voor de minst ingewikkelde afleiding (gezien de wereld om ons heen): hoge participant = menselijk. Het is een afleiding, geen deel van de betekenis! Nu zijn afleidingen gewoonlijk flexibel: ze kunnen door extra informatie gewijzigd worden. Vreemd is in dit opzicht dat dit bij de OLV niet het geval is; alleen agentieve **door**-konstituenten die naar mensen verwijzen komen voor: **er werd door de jongen gefloten** - ***er werd door de fluitketel gefloten**. Dit feit zou verklaard worden door de volgende redenering: "De betekenis HOGE PARTICIPANT NIET IN FOCUS impliceert dat datgene wat genoemd wordt in de **door**-constituent het soort van entiteit is dat niet van nature al op de achtergrond staat, en dat daar dus met specifieke middelen geplaatst moet worden; dit nu is voor een fluitketel ongebruikelijk." (Kirsner 1977: 15).

Moeten we nu in het vervolg het menselijk aspect vermelden bij de beschouwing van de OLV? Dat lijkt mij nog de vraag. De OLV is mogelijk bij een bepaalde groep werkwoorden. Dat voorts de geïmpliceerde subjecten (veelal) menselijk zijn evenals de mogelijke **door**-bepalingen, heeft te maken met allerlei niet-talige factoren. Bovendien is het zeker niet zo absoluut als Kirsner stelt. Vergelijk b.v. zinnen als: **er werd (door de vogels) druk heen en**

weer gevlogen die dag. Kirsner laat zinnen met voorzetselkonstituenten buiten beschouwing, maar die zouden in aanzienlijke mate tegenvoorbeelden kunnen opleveren voor zijn bewering over een menselijke participant. Vgl. **er werd (door de muizen) flink van de kaas gegeten; er werd (door de vogels) druk aan het nestje gebouwd.**

10.3. Samenvattend

Verschillende factoren blijken een rol te kunnen spelen bij het passiefgebruik (vgl. 10.1.). De frekwentie van het voorkomen van de passiefmogelijkheden wordt erdoor bepaald; dit geldt in principe evenzeer voor huidige als voor historische taalfasen. De pogingen om in een functionele benadering beperkingen in het gebruik van bestaande mogelijkheden te verklaren, zijn nog niet geslaagd: het nog vage begrip rolprominentie zou verder uitgewerkt moeten worden en de door Kirsner gesignaleerde beperkingen kloppen niet helemaal met de feiten. Toch zal een verklaring van dit soort beperkingen alleen maar gegeven kunnen worden door dergelijke beschouwingen die aandacht hebben voor taalgebruik en invloeden van allerlei niet-talige factoren. Een onderzoek naar die beperkingen is overigens slechts mogelijk voor talen met beschikbare native speakers, die kunnen aangeven of en wanneer een bepaald gebruik vreemd of zelfs onacceptabel is. Voor historische taalfasen is het uiteraard niet mogelijk om die beperkingen in het taalgebruik vast te stellen. Men zou in dat geval slechts na kunnen gaan of een 'door'-bepaling bij de OLV altijd menselijk is en of de taalfeiten zich dus niet verzetten tegen die veronderstelling. Wij zullen ons bij het komende onderzoek dan ook nauwelijks bezighouden met de genoemde beperkingen en met mogelijke 'verklaringen'. Wij zullen ons richten op de passiefpatronen op zich en op de formele kenmerken en de betekenis van het passief.

11. Standpuntsbepaling voor het historisch passiefonderzoek

We wilden in dit hoofdstuk duidelijkheid verkrijgen over het passief, waaronder wij een grammatikaal passief verstaan, d.w.z. een passief dat niet alleen een bepaalde betekenis, maar ook vormkenmerken heeft. Daartoe gingen we in verschillende beschouwingen de benadering van het verschijnsel passief na. Het ging ons om de grote lijnen. We waren ons bewust van de relativiteit van het begrip passief: het is een verschijnsel waarvan de precieze vormkenmerken en de precieze betekenis per taal onderzocht en vastgesteld moeten worden. We hebben een overzicht gekregen van de problemen en van de manieren waarop men de passiefverschijnselen binnen de verschillende kaders beschrijft en verantwoordt. De onpersoonlijke passieven en de passieven zonder agens vormen voor sommige benaderingen een probleem: ze worden geïsoleerd van de 'gewone' passieven. Er ontstond niet alleen meer duidelijkheid over de aard van het verschijnsel, maar ook over de keus voor het type van benadering waarmee we voor ons historisch passiefonderzoek in zee willen gaan. We hebben al in par. 9 gesteld dat de FG geen bevredigende benadering van de passiefverschijnselen biedt. Ook achter de meest recente TGG-aanpak, de GB-theorie, kunnen we ons niet scharen: in

het algemeen niet omdat wij waarde hechten aan aandacht voor de semantische of funktionele kant van taalverschijnselen; in het bijzonder voor wat het passief betreft niet, omdat dit niet als een voor dat kader relevante (syntaktische) categorie wordt beschouwd³⁵. Een strikt formele benadering wezen wij af. Dat aandacht voor de semantische of funktionele kant van het passief overigens niet betekent dat we ons met allerlei beperkingen in het taalgebruik zullen gaan bezighouden, is in par. 10.3 uiteengezet. Wat de overige behandelde benaderingen aangaat, konstateerden we dat de reductieopvattingen van Keenan en Bresnan niet verder gaan dan het vaststellen dat in het passief 'een plaats' verdwijnt, en we wezen op de problematische kant die aan hun begrip plaatsreductie zit. We komen wat betreft onze keus voor een beschouwing die als achtergrond bij verder onderzoek kan dienen, terecht bij de opvattingen van Kirsner en Stein, waarin betekenis of functie een rol spelen en waarin de onpersoonlijke passieven en de passieven zonder agens geen probleem vormen. Dat wil niet zeggen dat we ons nu zonder meer geheel achter de aanpak van één van beiden kunnen stellen. De definiëring en afgrenzing van het passief zijn bij Stein en Kirsner verschillend. Om het toe te spitsen op de oudere fasen van het nederlands: wordt in het middelnederlands het passiefdomein bepaald door het criterium 'worden' + p.p. en is die combinatie één teken met de betekenis hoge participant niet in focus? Of is het zo dat een veel grotere groep werkwoorden gekombineerd met het part. praet. als passief beschouwd moet worden en zou het passief de functie hebben aan te geven dat het gebeuren niet gezien wordt vanuit het beginpunt? (We gaan nu even voorbij aan het feit dat Stein's tests waarmee een combinatie passief moet blijken te zijn, vaak moeilijk toepasbaar zijn op historische taalfasen). Er kan geen antwoord op die vragen worden gegeven dan na een nader onderzoek van de feiten. Dat wil zeggen dat wij nu ook geen verdere keus kunnen maken. We zullen met name in konfrontatie met de middelnederlandse feiten, echter nog uitvoerig ingaan op de merites van beide benaderingen en daarbij zullen bezwaren naar voren komen. We hebben weliswaar de betekenisomschrijving van het passief in de traditionele grammatika afgewezen, maar we zullen dan ook het binnen dat kader geponeerde onderscheid tussen een toestandsaanduiding en een gebeurenpassief nader moeten bezien.

De keus voor een bepaald soort van benadering levert ons dus in eerste instantie geen afgebakend passiefterrein en geen vastomlijnd passiefbegrip op, maar wel een achtergrond voor de bestudering van de feiten. Dat is op zich geen probleem: ons onderzoeksterrein is al bepaald; het wordt, zoals we al in de inleiding hebben aangegeven, gevormd door de combinaties 'zijn' + p.p. en 'worden' + p.p.. We kunnen nu al zeggen dat het terrein van die combinaties en het passiefterrein elkaar in de praktijk van de verschillende taalfasen niet dekken. In het gotisch bijvoorbeeld treffen we naast de omschrijvingen met de genoemde werkwoorden ook een synthetisch passief aan, terwijl het de vraag is of in het gotisch en in de oudere fasen van het engels, het Duits en het Nederlands de omschrijvingen met 'zijn' en 'worden' in hun totaliteit als passief beschouwd moeten worden. Met dat laatste hangt uiteraard de uiteindelijke precieze definiëring van het passief voor een taal of voor een groep talen samen: wanneer men met Stein elke combinatie van een traditioneel koppel-

werkwoord en een part. praet. onder de noemer passief laat vallen, behoort, met een enkele uitzondering volgens de regels van Stein, het gehele gebied van de genoemde omschrijvingen tot het passief. Die afgrenzing hoeft ons hier echter niet te bekommeren, omdat we, vanuit onze belangstelling voor twee punten, de totale verzameling van de combinaties 'zijn' en 'worden' met het part. praet. en het passief zullen onderzoeken.

Bij ons onderzoek van de verschillende taalfasen zullen we steeds uitgaan van de combinaties van 'worden' en 'zijn' met het participium praeteriti. We zullen de feiten in een bepaalde taalfase inventariseren en beschrijven. Dit betekent dat we voor elke taalfase zullen moeten vaststellen wat er precies onder het passief valt, wat de formele kenmerken en eigenaardigheden van de passiefverschijnselen zijn en wat de betekenis of functie van het passief is. We zullen ons ook afvragen of betekenis dan wel formele kenmerken bepalend en dus ook onderscheidend werken. Onze aandacht zal tevens gericht zijn op veranderingen die mogelijk optreden op het door 'zijn' / 'worden' + p.p. gevormde gebied. Al deze zaken komen niet voor elke taalfase even uitvoerig aan de orde. We zullen verschillende accenten leggen. Het meest uitvoerig onderzoeken wij het middelnederlands: daarbij zullen alle genoemde punten aan de orde komen. Voor het gotisch wordt de aandacht gericht op de aanwezigheid van het synthetisch passief naast de, gewoonlijk als passiefpatronen geïnterpreteerde, omschrijvingen van **wisan** en **wairpan** met het participium praeteriti. De nadruk zal met name vallen op de systematiek van de verschillende passiefmogelijkheden of, meer precies, op de vervangingsmiddelen voor de griekse passiefvormen. Daarbij zal de aandacht speciaal gericht zijn op de systematiek van het gebruik van **wisan** en **wairpan**. Na de beschouwing van de gotische toestand staan we stil bij de verscheidene perifrastische mogelijkheden in de westgermaanse talen. Konfrontatie met nieuwe patronen en met de konstrukties die analoog zijn aan de gotische passieve omschrijvingen, brengt ons tot een nadere beschouwing van het gemeenschappelijke element, het participium. Na dit algemene gedeelte over de westgermaanse talen (hoofdstuk 3) is het hoofdstuk over de oudere fasen van het engels en het Duits toegespitst op de passieve omschrijvingen en de daarmee samenhangende problematiek.

Hoofdstuk 2

Synthetisch en analytisch: het passief in het gotisch

0. Woord vooraf

In het latijn en het grieks komen, zoals bekend, van het actief afwijkende werkwoordsvormen voor, die gekenmerkt zijn door een eigen morfologie: die talen hebben een zgn. synthetisch passief. Dat verschijnsel doet zich in de germaanse talen over het algemeen niet voor. Er is een, marginale uitzondering: het gotisch. In deze enige bewaard gebleven oostgermaanse taal, die tevens het oudste overgeleverde germaanse taalmateriaal vormt, treffen we synthetische passiefvormen aan. Daarnaast zijn er in het gotisch echter ook combinaties van de werkwoorden 'worden' en 'zijn' met het participium praeteriti aanwezig. Vergelijkbare zgn. analytische vormen fungeren in de westgermaanse talen als passief. Die op zich al interessante gotische feiten zijn aanleiding om de gotische gegevens nader te bestuderen.

Nadat eerst in par. 1 een vergelijking op werkwoordelijk terrein tussen het oerindogermaans en het germaans is gemaakt, geven we in par. 2 een kort overzicht van de gotische situatie. Er blijken verscheidene zaken niet duidelijk te zijn. We gaan daarop de passieve mogelijkheden in het gotisch na (par. 3) en bespreken de systematiek van het gotische passief die door Schröder is geponeerd (par. 4). Schröder's voorstel geeft aanleiding tot opmerkingen (par. 5) en wij hebben kritiek op bepaalde geïmpliceerde vanzelfsprekendheden (par. 6). We zetten de problemen die wij zien rond de 'passiefsystematiek', uiteen in par. 7, terwijl de vraag of het aspect een rol speelt, aan de orde komt in par. 8. We trekken daarna onze konklusies en komen tot een overzicht van wat wij zien als het 'systeem' van de (passieve) mogelijkheden (par. 9). Tenslotte staan wij stil bij de plaats van het gotisch op een bepaalde ontwikkelingslijn en wij wijzen op verder onderzoek dat op het gebied van de westgermaanse talen zal moeten plaatsvinden (par. 10).

1. Een vergelijking op werkwoordelijk terrein: het oerindogermaans en het germaans

Het oerindogermaans kende meer en andere onderscheidingen op het terrein van het werkwoord dan het germaans (oergermaans en gemeengermaans). Het is niet alleen een kwestie van meer tegenover minder: b.v. vier of vijf modi in het oerindogermaans tegenover hoogstens drie in het germaans (zie Krahe 1969, II: 50-1; Krahe & Meid 1969, II: 95). Het zijn ook

andere onderscheidingen: omdat categorieën samenvallen (zoals conjunctief en optatief) of verdwijnen, en omdat de 'accenten' heel anders komen te liggen. Dat geldt ook t.a.v. de tijden (vgl. Strang 1976: 413). Tegenover het indogermaanse systeem met een praesens, imperfectum, aoristus, perfectum en een futurum staat het germaanse systeem met slechts twee termen, verleden en niet-verleden. Dat betekent dat allerlei aspektonderscheidingen in de verleden tijd (imperfectum: een duratief gebeuren; aoristus: een momentaan gebeuren; perfectum: een voltooid gebeuren) in het germaans in één categorie verleden samenkomen. De germaanse tegenwoordige tijd kan betrekking hebben op een gebeuren in het heden en in de toekomst, terwijl het ook de vorm zonder enige tijdsspecificatie kan zijn.

Veranderingen kunnen we ook waarnemen op het vlak van de genera. Over het algemeen wordt aangenomen dat het oerindogermaans twee categorieën kende: het **aktief** en het **medium**. Het aktief diende "zur Bezeichnung einer vom Subjekt nach aussen hin ausstrahlenden Tätigkeit oder Eigenschaft (bzw. eines Zustandes)"; het medium "zum Ausdruck dafür, dass die betr. Tätigkeit (Zustand) sich irgendwie in der Sphäre des Subjekts abspielt bzw. dieses betrifft" (Krahe & Meid 1969, II: 95). Het **passief** zou zich als **apart** genus pas in de verschillende afzonderlijke talen ontwikkeld hebben. De oorsprong van dat derde genus zoekt men bij het medium, aangezien bepaalde uitgangen van het passief in die richting wijzen (vgl. het grieks). Hoe we ons die ontwikkeling moeten voorstellen, is een vraagstuk op zich, waarvoor verscheidene suggesties zijn gedaan (vgl. Lehmann 1974; Parker 1976)³⁶. Er is overigens geen eenstemmigheid over de vraag in welke fase mediumvormen passieve betekenis konden hebben: of dit al in de prototaal het geval was, zoals Hirt (1927-37, IV: 133; 135) meent, of pas in de afzonderlijke talen (cf. Parker 1976: 459). Neemt men het eerste aan, dan spreekt men voor het oerindogermaans ook wel van een **medio-passief** in plaats van het medium (vgl. Krahe & Meid 1969, II: 95). Deze term wordt ook wel gebruikt i.v.m. het oudste germaans dat is overgeleverd, het **gotisch**. Dat is verwarrend, want de betreffende vormen kunnen in het gotisch géén mediale betekenis meer hebben³⁷. Het medium is verdwenen in het germaans; er resteert slechts een beperkt aantal passieve vormen.

In germanistische en indogermanistische werken wordt nogal eens, net als in het geval van het aktief en het medium, een semantische definitie van het passief gegeven; b.v.: "das Passivum bezeichnet eine von aussen her auf das Subjekt zustrebende Tätigkeit" (Krahe 1969, II: 50). Daarbij moeten we niet vergeten dat de vormverschillen tussen enerzijds het aktief en anderzijds het medium / passief, het vanzelfsprekende uitgangspunt zijn. Dat is overigens niet bij iedereen het geval: Hirt (1927-37, VI: 206) b.v. spreekt over een passieve betekenis los van vormkenmerken. Vgl. de volgende opmerking:

"Die aktive und die passive Bedeutung ist ursprünglich nicht an die Form der Personalendungen gebunden. Tatsächlich gibt es zahlreiche Verben mit aktiver Form, aber passiver Bedeutung. So heisst **perdo** 'zu grunde richten', **pereo** 'zu grunde gehen', d.h. 'zu grunde gerichtet werden'; **vendo** heisst 'verkaufen', **veneo** 'verkauft werden'."

Ook wijst Hirt t.a.p. erop dat in het grieks talrijke actieve intransitieve werkwoorden samen met **hupo** + genitief als passieven gebruikt worden: b.v. **apothanein hupo tinos** 'von einem ermordet werden'; **paschein kakoos hup'** **echthroon** 'von den Feinden schlecht behandelt werden'³⁸. Wij willen niet uitgaan van een dergelijk **notioneel passiefbegrip**: we gebruiken de term **passief**, zoals in hoofdstuk 1, par. 1 is uiteengezet, alleen voor een grammatikaal passief, d.w.z. voor een door morfologische of syntaktische vormkenmerken van het actief afwijkende vorm of konstruktie. We hebben in hoofdstuk 1 over de verschillende typering en betekenisomschrijvingen voor een dergelijk passief gesproken. In het licht van het daar besprokene zal duidelijk zijn dat de geciteerde omschrijving van Krahe (een "auf das Subjekt zustrebende Tätigkeit) niet voldoet als algemene betekenisomschrijving: niet voor de nederlandse onpersoonlijke passieven als **er wordt gewandeld** en ook niet voor gevallen als het latijnse **itur** (=men gaat, er wordt gegaan). In de grammatikale praktijk, d.w.z. in handboeken en grammatika's, blijkt men zich overigens niet druk te maken over de omschrijving of de definiëring van het passief. Men gaat vanzelfsprekend uit van bekendheid met het **latijnse passiefsysteem**.

Verscheidene formele categorieën met morfologische kenmerken zijn in het germaans dus geheel of vrijwel geheel verdwenen³⁹. Het germaans heeft dat gecompenseerd door gebruik te maken van andere, nieuwe middelen: perifrastische vormen of konstrukties. Dat zien we in het gotisch en op grotere schaal in de westgermaanse talen. Het gotisch is zeker op passiefgebied bijzonder interessant, omdat de oude, synthetische vormen nog voorkomen naast de nieuwe, analytische.

2. Overzicht van de gotische situatie

De gotische situatie stemt overeen met wat wij in het voorafgaande opmerkten over het germaans in het algemeen: het gotisch kent twee tijden, een praesens en een praeteritum, en drie wijzen, een indicatief, optatief en imperatief. We merken nadrukkelijk op dat in het gotisch geen voltooide tijden voorkomen; iets waarover wel eens misverstand bestaat. Het gotisch heeft als enige germaanse taal synthetische vormen voor het passief⁴⁰. Die vormen, die er slechts voor de indicatief en optatief praesens zijn, zijn in feite een voortzetting van het oeridg. mediopassief, zoals al eerder opgemerkt. Ze fungeren in het gotisch echter uitsluitend als passief. We geven het werkwoord **haitan** (noemen) als voorbeeld:

sg.1	haitada (ik word genoemd)	haitaidau (moge ik genoemd worden)
sg.2	haitaza	haitaizau
sg.3	haitada	haitaidau
pl.1,2,3	haitanda	haitaindau

Het is een beperkt paradigma; het praeteritum ontbreekt, evenals dualisvormen, nominale vormen en een imperatief⁴¹. Het passieve praeteritum wordt op een andere manier, niet

door middel van uitgangen, maar met behulp van een **omschrijving**, gevormd: de werkwoorden **wairþan** (worden) en **wisan** (zijn) gekombineerd met het, als een adjektief verbogen, participium praeteriti, dat in het geval van **haitan** de vorm **haitans** (masculinum sg.) heeft. Tot zover de bekende gegevens uit de handboeken (cf. Braune 1966; Krause 1968; Mossé 1956)⁴².

De gotische grammatika's signaleren slechts het voorkomen van de passieve omschrijvingen; ze reppen niet over het ontstaan ervan. Raadpleging van de grammatika's levert ook geen duidelijk beeld op van het gebruik van de werkwoorden **wairþan** en **wisan** in de genoemde omschrijvingen. Braune (1966: 97) en Mossé (1956: 179) beperken zich tot het geven van een paar voorbeelden. Krause bespreekt als enige het optreden van de betreffende werkwoorden; hij baseert zich daarbij op Schröder 1957. De omschrijving met **wisan** zou **oorspronkelijk** duiden op een "Zustandsgeschehen", die met **wairþan** op een "Vorgangsgeschehen". In de gotische teksten zijn echter "die Formen bereits stark vermischt" (Krause 1968: 221). Een opmerking die de indruk wekt dat er in het gotisch op dit punt niet zoveel systeem zat.

Wie geïnteresseerd is in het verschijnen van de nieuwe analytische vormen, vindt dus weinig informatie in de handboeken. Die onbevredigende situatie is voor ons een reden om het functioneren van de omschrijvingen nader te beschouwen en om ook te onderzoeken of er werkelijk zo weinig systeem in het gebruik van **wisan** en **wairþan** zit, zoals Krause beweert. Dat zal gebeuren binnen het kader van een bestudering van het gehele passief in het gotisch.

3. Passieve mogelijkheden in het gotisch

Schröder constateert aan het begin van zijn zeer uitvoerige artikel dat handelt over het passief in het gotisch:

"Der passivreiche griech. Bibeltext hat auch im Gotischen eine Fülle weiterer passivischer Ausdrucksmöglichkeiten hervorgetrieben, da ein Ausweichen ins Aktiv (...) nur im Ausnahmefall möglich war" (Schröder 1957: 1).

Eén van de middelen die het gotisch tot zijn beschikking had, was het gebruik van de inchoativa op **-nan** (klasse 4 van de zwakke werkwoorden met middenvokaal). Een voorbeeld:

(1) L.1:41 jah **gafullnoda** ahmins weihiš Aileisabaip
en met de heilige geest Elisabeth

Hier is **gafullnoda** de gotische vertaling van het griekse **eplēsthē** (=zij werd gevuld). Schröder geeft als vertaling voor **gafullnoda**: "sie wurde gefüllt, wurde voll" en merkt dan vervolgens op:

"Es handelt sich um Verba, die das Eintreten in einen (1) Zustand bezeichnen und aktivi-sche Form mit passivischer Bedeutung verbinden. Sie sind im Gotischen relativ zahlreich, haben teils verwandte starke Verba neben sich wie **us-luknan** 'geöffnet werden': **uslukan** 'öffnen', teils sind sie von Adjektiven abgeleitet wie **af-blindnan** 'blind werden' von **blinds** 'blind' (Schröder 1957: 2).

We stuiten hier op een belangrijk punt. Schröder karakteriseert de betreffende werkwoorden als werkwoorden die het ingaan in een toestand aangeven en die een actieve vorm met een passieve betekenis verbinden. Hij is hierin niet de enige. We treffen een dergelijke opvatting b.v. ook bij Hirt (1931-4, III: 135-6) aan. Wil men echter bij **afblindnan** van een passieve betekenis spreken, dan bedoelt men toch wel iets heel vaag niet-aktiefs. Hirt nam al eerder zo'n standpunt in (vgl. par.1), dat we hebben afgewezen. Het bezwaar geldt niet alleen dit ene voorbeeld, maar de hele groep inchoatieven. Deze werkwoorden vallen niet binnen onze ruime, globale definitie van een grammatikaal passief: tegenover een werkwoordsvorm met het formele **-nan**- kenmerk staat slechts af en toe een ongemarkeerde vorm, zoals bij **uslukan**; zelfs aan de zeer ruime definitie voldoen de **-nan**-werkwoorden dus niet⁴³.

De inchoatieve werkwoordsvormen worden in de gotische vertaling gebruikt **ter vervanging** van griekse passiefvormen. De vertalingen die bij Schröder en ook in de grammatika's worden gegeven voor dit type werkwoorden zijn veelal misleidend⁴⁴. Zo betekent **usluknan** niet 'geopend worden (door iem.)', maar 'open raken'; **gadaupnodedun** betekent niet 'zij werden gedood', maar 'zij gingen dood'; **gafullnoda** betekent niet 'zij werd gevuld', maar 'zij raakte vol'. De inchoatieve werkwoorden fungeren als een vervangingsmiddel, dat overigens niet in alle gevallen gebruikt kan worden: een inchoatief werkwoord kan niet als vertaling dienen van het grieks 'zij waren gedood, dood'; de inchoatieve betekenis verzet zich tegen het aanduiden van een toestand. Nog een beperking bij deze werkwoorden is gelegen in de onmogelijkheid van een agensaanduiding⁴⁵. Een andere, veel voorkomende manier om de griekse passieven weer te geven is - afgezien van het synthetische passief - het gebruik van **wairpan** + part. praet. en **wisan** + part. praeteriti. Op die mogelijkheden zullen we nader ingaan.

4. De systematiek van het gotische passief

Hoe worden de omschrijvingen met **wairpan** en **wisan** gebruikt? Hoe verhouden ze zich tot elkaar en tot het synthetische passief? Schröder ziet de volgende geleiding binnen het passief:

	"werden-Passiv"	"sein-Passiv"
praes.	wairþiþ gabundans (hij wordt gebonden)	ist gabundans (hij is gebonden)
praet.	warþ gabundans (hij werd gebonden)	was gabundans (hij was gebonden)
	[gabundans: het part. praet. van gabindan: (vast)binden].	

Het zgn. worden-passief drukt een "Vorgangsgeschehen", het zijn-passief een "Zustandsge-
schehen" uit; dit in de terminologie van Schröder. Een paar voorbeelden ter illustratie:

- (2) L.15:24 unte sa sunus meins daups was jah gaciunoda, jah **fralusans was** jah
 bigitans warþ
 (want mijn zoon was dood en is levend geworden, en was verloren en
 werd gevonden)
- (3) J.16:21b iþ biþe **gabauran ist** barn, ni þanaseiþs ni gaman þizos aglons faura
 fahedai, unte **gabaurans warþ** manna in fairhwau
 (wanneer echter het kind geboren is, denkt ze niet verder aan haar
 angsten uit vreugde, dat een mens geboren werd in de wereld / ter
 wereld kwam)

Voorbeelden van het praesens **wairþiþ gabundans** zijn in de gotische teksten miniem aanwe-
zig (zie voorbeelden in L.14:12 en Ph.1:20), wat verklaard wordt door het functioneren van
de synthetische passiefvormen.

Wanneer wij de vormen van het zijn-passief, **ist/was gabundans**, vertalen met 'hij is/was
gebonden', hebben we in het nederlands te maken met een bekende ambiguïteit: hij is/ was
(door iem.) gebonden (de voltooide tijd van het gebeuren) of hij is/ was gebonden, nl. zit/zat
vast (de toestand). Het is een belangrijke verdienste van Schröder dat hij een hardnekkig
misverstand uit de weg ruimt: in het gotisch bestaat de eerste mogelijkheid niet (hij para-
fraseert dan ook vaak met 'hij is een gebondene'). Hiermee gaat hij in tegen diverse gram-
matici die het zijn-passief in het gotisch hebben opgevat als een perfectum/ plusquamper-
fectum. Schröder toont overtuigend aan dat dit een onjuiste opvatting is: er was in het go-
tisch slechts één verleden tijd in het actief: nl. het praeteritum; het is niet aannemelijk dat
er in het passief meer tijds onderscheidingen waren (zie Schröder 35-7). Zijn redenering
wordt bevestigd door de gotische vertalingen van bepaalde griekse vormen, die duidelijk in
de richting van één verleden tijd wijzen. Met de benaming "**sein-Passiv**" voor de gotische
toestandsaanduiding, zit Schröder dus op één lijn met verscheidene beschouwers van het en-
gels en het Duits die van een **statisch passief** spreken (vgl. hoofdstuk 1, par. 2).

De indeling in twee soorten passieven (m.a.w. het onderscheiden van het zijn-passief)
wordt in eerste instantie aannemelijk gemaakt door de volgende redenering:

"Dass Wulfila mit Hilfe seiner Umschreibungen zwei passivische Geschehensarten unterscheiden **wollte**, ist leicht einzusehen. Das Nebeneinander von **warþ+Part.Praet.** und **was+Part.Praet.** für die Vergangenheit könnte zufällig sein, der hier notwendige Ersatz der fehlenden synthetischen Form sich noch im Stadium der versuchsweisen Umschreibung befinden. Nicht zu verstehen wäre jedoch, warum der Übersetzer dieselbe Doppelheit auch im Präsens künstlich geschaffen haben sollte, wo eine ererbte feste Passivform zur Verfügung stand. Die Erklärung kann nur lauten, dass die synthetische Form für die vorgangsmässige Darstellung reserviert wurde (wodurch sich die Verbindung **wairþþ + Part. Praet.** zunächst erübrigte) und dass ihr für die zuständige Umschreibung durch **ist+Part.Praet.** an die Seite gestellt wurde. Da ist jeder Zufall ausgeschlossen, das kann nur bewusst und vorsätzlich geschehen sein" (24).

Hier blijft het niet bij: terwijl hij de intentie van de griekse grondtekst vergelijkt met de gotische vertaling (en er ook de Luther-bijbel bij betreft), gaat Schröder aan de hand van zeer veel voorbeelden nauwgezet na of elk van de vier onderscheiden categorieën in het gotisch ook inderdaad duidelijk herkenbaar is. Het synthetische praesens en de zeldzame **wairþþ + p.p.** -gevallen blijken alleen voor te komen, wanneer het om de weergave van een gebeuren gaat:

- (4) L.18:31 jah **ustihada** all þata gamelido þairh praufetuns bi sunu mans
(en alles wordt/ zal worden uitgevoerd/ volbracht wat door de profeten geschreven is aangaande de zoon des mensen)
- (5) L.14:12b jah **wairþþ þus usguldan**
(en het wordt/ zal worden je vergolden)

Het praesens van **wisan + p.p.** wordt steeds voor het omschrijven van een toestand in het heden gebruikt; vgl. voorbeeld (3). Het praeteritum van het worden-passief is ook duidelijk een zelfstandige categorie ter omschrijving van gebeurtenissen in het verleden; zie de voorbeelden (2) en (3). Tot zover blijkt de indeling te kloppen. **Was + p.p.** levert echter problemen op:

"Ihr [nl. **was + p.p.**] kommt die Kategorie Zustandspräteritum zu, und wird ihr auch von keinem andern verbalen Gefüge streitig gemacht. Aber nicht alle Umschreibungen durch das Präteritum von **wisan + Part. Praet.** wollen sich ihr widerstandslos einpassen lassen" (76).

De verbinding **was + p.p.** overschrijdt blijkbaar haar grenzen:

"Die Umschreibungen mit dem Präteritum von **wisan + Part. Praet.** haben vielfach über das ihnen zukommende Zustandspräteritum hinausgegriffen und erscheinen auch dort, wo wir das Vorgangspräteritum, d.h. das Präteritum von **wairþan + Part. Praet.** erwart-

ten und verlangen würden" (61).

Ter illustratie van dit laatste de volgende voorbeelden:

- (6) Mc.1:9 jah warþ in jainam dagam, qam Iesus fram Nazaraip Galeilaias jah daupips was fram Iohanne in laurdane
(en het gebeurde in die dagen dat Jezus kwam van Nazareth in Galilea en hij werd gedoopt door Johannes in de Jordaan)
- (7) L.17:27 etun jah drugkun, liugaidedun jah liugaidos wesun, und panei dag galaip Nauel in arka;
(ze aten en dronken, huwden en werden ten huwelijk genomen tot op de dag waarop Noach in de ark ging).

Schröder beschouwt dit verschijnsel overigens niet als een aantasting van de door hem geponeerde geleiding van het passief. Hij ziet de afwijkingen als fouten, die hij enigszins aanneemelijk tracht te maken door op te merken, dat Wulfila bij het praeteritum uitsluitend op omschreven vormen was aangewezen:

"...und die Abgrenzung zwischen warþ + Part. Praet. und was + Part. Praet. hat ihm offensichtlich mehr Mühe bereitet als die zwischen mediopassivischem Präsens und ist + Part. Praet." (61).

5. Opmerkingen n.a.v. Schröder

Het systeem dat Schröder presenteert is niet probleemloos uit de gotische teksten op te diepen. Het materiaal vraagt om een voortdurende zorgvuldige interpretatie. Op het eerste gezicht lijkt wel het een en ander tegen die indeling te pleiten. Het zijn echter voor een deel schijnbare tegenvoorbeelden, waarop Schröder een heel juiste kijk blijkt te hebben. Hij gaat er nl. terecht van uit dat de vertaler Wulfila er niet primair op gericht was de grammatikale categorieën van het grieks precies weer te geven. Het ging erom, zoals dat bij elke goede vertaler het geval is, de intentie van de tekst juist over te brengen, waarbij ook bepaalde nuanceringsen aangebracht kunnen worden. Een voorbeeld ter illustratie. Het is begrijpelijk dat een perfectum en plusquamperfectum in de griekse grondtekst, die eerder een toestand aangeven dan dat het tijdsaanduidingen zijn, in het gotisch worden weergegeven door vormen van het 'zijn'-passief. Het is echter merkwaardig dat we ook als vertaling voor de aoristus, die een gebeuren in het verleden aangeeft, nogal eens het 'zijn'-passief aantreffen. Vgl.:

- (8) L.10:20b *ip faginod in þammei namna izwara **gamelida** sind in himinam (gr. egrafē)*
(maar verheug je over het feit dat jullie namen geschreven zijn in de hemelen).

In dit soort gevallen stelt Schröder terecht dat Wulfila iets in de vertaling heeft gewijzigd, wat de tekst niet minder acceptabel maakt: de namen werden geschreven (grieks) en staan nu geschreven (gotisch). Wulfila heeft het accent verschoven naar de toestand die na het gebeuren is ontstaan. Braune (1966: 97, Anm.2) is waarschijnlijk door voorbeelden van dit type misleid: hij beweert namelijk dat 'hij **werd** gedoopt' uitgedrukt kan worden door 'daupips **ist** (!), was of warþ'.

Schröder maakt zich echter van een belangrijke groep uitzonderingsgevallen te gemakkelijk af. De categorie **was** + p.p. bleek problemen op te leveren: er zijn nogal wat passages waarin we het gebruik van **wisan** niet kunnen plaatsen. Een aantal ervan tracht hij weg te redeneren door ook daar een bewuste nuancewijziging van de tekst aan te nemen, die zeker niet altijd waarschijnlijk is. Zo'n wijziging is beslist onaannemelijk in gevallen als:

- (9) 1 Cor.1:13b *ibai Pawlus ushramips warþ in izwara, aiþþau in namin Pawlus daupidai **weseip**?*
(werd soms Paulus voor jullie gekruisigd of werden jullie/ waren jullie in de naam van Paulus gedoopt?).

Accent op de toestand i.p.v. op het gebeuren zou hier een tegenwoordige tijd vragen: zijn jullie gedoopten in de naam van Paulus? In de tekst staat echter de praeteritumvorm **weseip**. Dergelijke voorbeelden behoren dus ook bij de passages waarvan Schröder toegeeft dat ze niet, of slechts met heel veel moeite, in het systeem passen (cf. Schröder 1957: 83; 90-2; 99). Hij moet wel konstateren dat er veel 'fouten' overblijven en veronderstelt ten slotte dat het onderscheid tussen **was** en **warþ** Wulfila moeite gekost heeft (zie slot par. 4). Die veronderstelling is niet bevredigend als verklaring voor de uitzonderingsgevallen. Te meer niet, omdat het voorkomen van een soortgelijk, overigens ook problematisch, verschijnsel in de oudere stadia van de westgermaanse talen de op Wulfila toegespitste ad hoc-verklaring onaannemelijk maakt. Wij zoeken naar een antwoord op de vraag waarom **was** + p.p. in een niet onaanzienlijk aantal gevallen fungeert ter omschrijving van een gebeuren. Dat is een vraagstelling binnen het kader van de door Schröder gepresenteerde indeling. Een nadere beschouwing zal echter leiden tot fundamentele kritiek op zijn uitgangspunten.

6. Kritiek op de vanzelfsprekendheid

Schröder hanteert de term passief heel gemakkelijk: hij doet dit t.a.v. de inchoatieven en ook bij de omschrijvingen met **wairþan** en **wisan**. We hebben er al in par. 3 op gewezen dat

het in de eerste plaats (en soms zelfs ook alleen maar) gaat om **vervangingsmiddelen** voor griekse passieve vormen. We treffen in het gotisch verschillende mogelijkheden aan om die griekse vormen weer te geven: het synthetisch passief (1), inchoatieve werkwoorden (2), **wisan + p.p.** (3), **wairþan +p.p.** (4) en wellicht nog andere middelen. We moeten ons realiseren dat die verschillende mogelijkheden slechts onder bepaalde omstandigheden gebruikt kunnen worden: afhankelijk van de te vertalen griekse passiefvorm (vgl. par. 3) of van het accent dat de vertaler wil leggen, zoals we in par. 5 zagen. Griekse passiefvormen kunnen enerzijds een, duratief of momentaan, gebeuren in de toekomst, het heden of het verleden weergeven (futurum, praesens, imperfectum en aoristus), anderzijds kunnen ze een voltooid gebeuren aangeven of eerder de toestand die het gevolg daarvan is (perfectum en plusquamperfectum).

Het synthetische passief, met een beperkt paradigma, kan, net als elke praesensvorm in het gotisch, een gebeuren in het heden of in de toekomst aanduiden; vgl. voorbeeld (4). Een toestand kan er niet mee uitgedrukt worden. De inchoatieve werkwoorden kunnen die functie ook niet verrichten; ze kunnen slechts de **overgang** naar een toestand aangeven. Om een toestand in heden of verleden uit te drukken, maakt het gotisch gebruik van het zgn. zijn-passief (vgl. de voorbeelden (2) en (3)) of soms ook van een nog niet vermelde mogelijkheid: **wisan + adjektief**. Een voorbeeld van dit laatste:

- (10) L.18:34 jah eis ni waihtai þis froþun, jah **was** þata waurd **gafulgin** af im
(**gafulgins**= adj. verborgen)
(en zij begrepen niets ervan, en dat woord was verborgen voor hen).

Welke middelen heeft het gotisch tenslotte om een gebeuren in het verleden weer te geven? Schröder zou daar wel een antwoord op hebben: afgezien van de inchoatieven, is dat **wairpan** + **p.p.**. Op dit punt gaat hij echter te vanzelfsprekend uit van de situatie in het huidige Duits: hij neemt aan dat **wairpan** optreedt, wanneer er volgens zijn taalgevoel in het Duits **werden** zou verschijnen. In dat licht ontstaan dan de probleemgevallen **wisan** + **p.p.**, wanneer namelijk deze verbinding tegen de regels in 56k een gebeuren in het verleden lijkt te kunnen aanduiden.

Het impliciet veronderstellen van overeenkomst tussen een gotisch verschijnsel en de korresponderende omschrijving in het huidige Duits of in het huidige Nederlands, is gevaarlijk. Die omschrijvingen kunnen binnen verschillende systemen functioneren en ze kunnen verschillende betekenisuances hebben. Schröder, die overtuigend bepaalde op het Latijn gebaseerde vooroordelen bestrijdt, zoals het opvatten van het zijn-passief als een perfectum of plusquamperfectum, heeft zich toch niet kunnen onttrekken aan vooroordelen die verband houden met hedendaagse taaltoestanden. Dit, terwijl uit een opmerking in een heel ander verband blijkt dat hij wel als bijzonderheid opmerkt dat de betekenis van *warpan* nog sterk futurisch is (Schröder 1957: 23). Wordt daarmee bedoeld dat het praesens van dit werkwoord ook op de toekomst betrekking kan hebben? Dat zou niets opmerkelijks zijn. Of wil hij zeg-

gen dat het praesens van **wairpan** eigenlijk het heden niet kan weergeven? (dus niet iets als: de jongen wordt nu flink aangepakt). Veronderstellingen over betekenis en betekenisverschillen zijn lastig. Wanneer er echt iets bijzonders met de betekenis van **wairpan** aan de hand is, dan zou dat in alle tijdsvormen tot uitdrukking moeten komen. Wanneer b.v. dit werkwoord een **momentane** betekenisnuance zou hebben. Stel dat dit juist is, dan zou dit inhouden dat we niet met Schröder zonder meer t.a.v. **wairpan + p.p.** van het aanduiden van een gebeuren kunnen spreken. Het ene 'gebeuren' is nl. niet het andere. Er is wat dat betreft een verschil tussen de volgende twee nederlandse zinnen:

- (11) die funktie werd per 1 sept. 1984 vervuld door mevrouw X.
- (12) die funktie werd jarenlang vervuld door mevrouw X.

In (11) hebben we te maken met een momentaan gebeuren; in (12) wordt een gebeuren dat enige tijd voortduurt, omschreven. Is de veronderstelling over het momentane betekenisaspect van **wairpan** juist, dan zou in gevallen als (11) wel een **wairpan**-omschrijving kunnen optreden en in voorbeelden als (12) niet. Het is zelfs mogelijk om een verdere beperking in de betekenis van **wairpan** te veronderstellen. Een voorbeeld als (11) zou eventueel ook als een overgang naar een bepaalde toestand gezien kunnen worden (in het nedl. **raakte**; hier wat geforceerd vanwege de agens); bij (12) is dat niet het geval. Geeft **wairpan + p.p.** slechts een gebeuren aan dat als overgang naar een toestand geïnterpreteerd kan worden? Zou dat laatste het geval zijn dan heeft die combinatie voor de weergave daarvan ook concurrenten: de al besproken inchoatieven en de verbinding **wairpan + adjektief**. Deze verbinding komt nl. - net als **wisan + adjektief** voor de aanduiding van een toestand - ook voor om een griekse passiefvorm weer te geven:

- (13) Mc.8:8 gamatidedun pan jah **sadai waurpun**
 (ze aten dan en werden verzadigd)
- (14) Mc.1:41b wiljau, **wairp hrains**
 (ik wil [het], word rein)
- Mc.1:42b jah **hrains warp**
 (en hij werd rein)

De voorbeelden in (14) staan naast de volgende passage, waarin de vergelijkbare griekse passiefvorm wordt weergegeven met **wairpan + p.p.**:

- (15) L.17:17b niu taihun bai **gahrainidai waurpun?**
 (werden niet tien personen gereinigd?)

Schröder stelt de vragen naar de mogelijkheden en beperkingen van **wairpan + p.p.** niet; het blijft bij die ene zijdelingse opmerking over een futurisch betekenisaspect. Mochten de ge-

noemde beperkingen bestaan, dan worden we uiteraard wel met de vraag gekonfronteerd hoe zinsinhouden als in (12) dan wel in het gotisch werden uitgedrukt.

7. Problemen rond de 'passiefsystematiek'

In tegenstelling tot Schröder die een duidelijk passiefsysteem poneert voor het gotisch, gaan wij voorshands niet verder dan het beschouwen van de mogelijkheden en beperkingen van de verschillende gotische vervangingsmiddelen voor griekse passiefvormen. De situatie bij de combinaties **wisan + p.p.** en **wairpan + p.p.** is ons in het voorafgaande nog niet duidelijk geworden en we zullen nog verder ingaan op deze vervangingsmiddelen.

De werkwoorden **wisan** en **wairpan** kunnen in eenzelfde soort van combinaties optreden: in combinatie met een adjektief, een substantief, een voorzetselgroep en een participium. De erbij gevoegde elementen moeten steeds betrokken worden op het subjeet van het werkwoord. Naast die overeenkomst is er een duidelijk verschil dat verband houdt met de betekenis van de beide werkwoorden. Sommige griekse passiefvormen kunnen als een toestandsaanduiding geïnterpreteerd worden; iets wat goed door **wisan + p.p.** kan worden weergegeven. Andere passiefvormen kunnen opgevat worden als een overgang naar een toestand; iets wat **wairpan + p.p.** kan aanduiden. Nog andere griekse passiefvormen kunnen op geen van beide manieren geïnterpreteerd worden: er kan alleen maar een gebeuren in gezien worden; een gebeuren dat niet vanuit het beginpunt wordt beschouwd of waarbij de hoge participant niet in focus is (vgl. hoofdstuk 1). Dergelijke vormen korresponderen, afgezien van een weergave d.m.v. het synthetische passief in het praesens, nu eens met **wairpan + p.p.**, dan weer met **wisan + p.p.** :

- (16) L.8:20 jah **gatahan warp** imma þatei aipei þeina jah broþrjus þeinai
standand uta ...
(en het werd hem verteld: je moeder en je broers staan buiten...)
- (17) L.9:17b jah **ushafan warp**, þatei aflifnoda im gabruko...
(en het werd opgeraapt wat voor hen was overgebleven aan
brokken..)
- (18) Mc.1:5 jah usiddjedun du imma all Iudaialand jah Iarusaulwmeis, jah **daupidai
wesun** allai in laurdane ahwai fram imma
(en het hele joodse land en de inwoners van Jeruzalem liepen tot
hem uit en zij werden alle gedoopt in het water de Jordaan door
hem)
- (19) L.7:12a biþe þan nehwa was daura þizos baurga, þaruh sai, **utbaurans was
naus**
(toen hij dicht bij de stadspoort was, zie daar werd een dode uitge-
dragen)

Dat veronderstelt een betekenisuitbreiding of een betekenisverschuiving in beide gevallen: zowel t.o.v. de aanduiding van een toestand als tegenover het aangeven van een overgang naar een toestand. We spreken bij voorkeur van een uitbreiding: de oorspronkelijke betekenissen verdwijnen niet. Wat bovendien blijft is dat het participium nog steeds op het subjeet van het betreffende werkwoord betrokken moet worden.

Men kan zich natuurlijk ook op het standpunt stellen dat in bovenstaande voorbeelden het 'gebeuren' is teruggevoerd op een 'verkeren in een toestand', respectievelijk een 'overgang naar een toestand' en dat de griekse vormen aldus gebrekkig worden weergegeven. Daar is geen bewijs tegenin te brengen. We moeten vaststellen dat er op dit vlak niets te bewijzen valt, maar dat hier slechts een keus voor de ene of andere interpretatie van de feiten mogelijk is. Zo'n keus moet echter wel logisch en konsekvent zijn: Schröder, die zich niet realiseert welke keuzemogelijkheden er zijn, gaat er van uit dat **wisan + p.p.** slechts de oude toestandsbetekenis heeft, terwijl bij **wairpan + p.p.** zonder enige argumentatie uitsluitend de nieuwe gebeurenbetekenis wordt aangenomen (vgl. o.a. Schröder 1957: 78). Wij houden het bij een betekenisuitbreiding in beide gevallen.

Nu we aannemen dat de beide combinaties een gebeuren kunnen weergeven, vragen we ons af of ze willekeurig afwisselend hiervoor worden gebruikt. Of is er soms sprake van een 'taakverdeling'? Dat brengt ons weer op de betekenis van de betreffende werkwoorden; een kwestie die al in par. 6 is aangesneden. **Wairpan + p.p.** blijkt niet slechts een gebeuren dat als overgang naar een toestand geïnterpreteerd kan worden, aan te duiden, maar beperkt de veronderstelde betekenis van **wairpan** deze combinatie dan soms tot de weergave van een momentaan gebeuren? Het is niet zo gemakkelijk om een antwoord op die vraag te geven. Wanneer we gotische tekstgedeelten nagaan, blijkt dat niet op een directe wijze is vast te stellen of **wairpan + p.p.** uitsluitend een momentaan gebeuren aangeeft: een gebeuren is vaak zowel momentaan als duratief te interpreteren, zodat een keus willekeurig zou zijn. Er is een mogelijkheid om de vraag negatief te beantwoorden: wanneer we een redelijke hoeveelheid passages zouden vinden waarin een duidelijk enige tijd voortdurend gebeuren wordt weergegeven met **wairpan + p.p.**. Dat duratieve moet dan blijken uit de toevoeging van een bepaling die de duur van het gebeuren aangeeft. Een enkel voorbeeld is niet voldoende: we moeten bij elk verschijnsel met een klein foutenpercentage rekening houden.

Het nachecken van het gotisch materiaal is gebeurd met behulp van de indices in De Tolenaere & Jones 1976. Allereerst zijn alle passages in het bijbelmateriaal waarin de vorm **warþ** (de meest frekwente van alle vormen van het werkwoord **wairpan**) voorkomt, opgespoord en nader bekeken. In 46 van de 166 teksten treedt **warþ** in combinatie met een part. praet. op. Er blijken geen duidelijke voorbeelden zijn waarin die combinatie een duratief gebeuren tot uitdrukking brengt; we treffen **warþ + p.p.** nl. niet tezamen met een bepaling die de duur van het gebeuren aanduidt, aan. Het enige voorbeeld dat daarop lijkt is:

- (20) Matth.27:8 **duppe haitans warþ** akrs jains akrs bloþis **und hina dag**
(daarom werd dat land bloedakker genoemd tot op deze dag)

Het gaat hier echter om een naamsverandering (treffend uitgedrukt door **warþ**); **und hina dag** moeten we als een toevoeging zien: en [dat bleef ook zo,] tot op de huidige dag. Een vergelijkbare toevoeging treffen we ook aan in het volgende voorbeeld:

- (21) Neh.6:15a jah ustauhana warþ so baurgswaddjus 'e' jah 'k' daga menopis Alulis,
'n dage jah 'b'
(en die muur werd voltooid op de 25ste Elul, in tweeënvijftig dagen)

De eerste tijdsbepaling geeft het moment aan waarop het gebeuren plaatsvindt; de tweede tijdsbepaling kan niet de duur van de voltooiing aangeven, maar moet als een toevoeging gezien worden: de bouw voltrok zich binnen tweeënvijftig dagen. We kunnen op grond van deze passages dus niet tot een negatief antwoord op de gestelde vraag besluiten. Het onderzoeken van andere vormen van het werkwoord **wairþan** (praeteritum en praesensvormen, indicatief en conjunctief; de imperatief en de infinitief) in combinatie met een part. praet. levert nog een dertigtal passages op, maar geen met een duurbepaling, zodat ons beeld niet verandert⁴⁶. Samenvattend kunnen we zeggen dat we uit het ontbreken van voorbeelden met een tijdsbepaling die de duur aangeeft, met enige voorzichtigheid afleiden dat **wairþan** + p.p. hoogstwaarschijnlijk beperkt gebruikt werd, nl. voor de weergave van een momentaan gebeuren.

Wanneer onze konklusie gerechtvaardigd is, dringt zich de vraag op hoe zinsinhouden als in (12) in het gotisch werden uitgedrukt. Mijn antwoord is: door middel van **wisan** + p.p.. We hebben ook op dit punt het gotische materiaal onderzocht. Bestudering van de **was**-plaatsen (210 gevallen, waarvan 53 in combinatie met het part. praet.) levert een voorbeeld op als:

- (22) L.4:1-2 Ip Iesus, ahmins weihis fulls, gawandida sik fram Iaurdanau jah **tauþuns was** in ahmin in auþidai **dage fidwor tiguns**, fraisans fram diabulau
(Maar Jezus, vol van de heilige geest, keerde zich van de Jordaan en werd in de geest geleid in de woestijn veertig dagen, verzocht door de duivel)

Er is een duidelijke duurbepaling aanwezig. We hebben echter maar één enkel voorbeeld tot onze beschikking; een voorbeeld waarover men bovendien nog kan discussiëren: bijbelvertalers trekken de tijdsaanduiding ook wel bij het laatste gedeelte (dus: veertig dagen verzocht door de duivel). Dat maakt het moeilijk om onze veronderstelling te bewijzen. Men mag in elk geval niet uit het materiaal konkluderen dat bij **wairþan** en **wisan** het terrein zo verdeeld is, dat, terwijl het eerste werkwoord een momentaan gebeuren weergeeft, het laatste uit-

sluitend een duratief gebeuren aanduidt. Dat wordt weerlegd door voorbeelden als de volgende:

- (23) L.4:17 jah **atgibanos wesun** imma bokos Eisaciins praufetus, jah uslukands pos bokos bigat stad, **parei was** gamelid:
(en hem werden de boeken van de profeet Jesaja gegeven en toen hij die boeken opende vond hij de plaats waar geschreven stond:)
- (24) 2 Cor.11:33 jah **pairh augodauro** in snorjon **athahans was** and baurgswaddjau jah **unpaplauh handuns is**
(en door een venster in de muur werd ik in een mand neergelaten en ik ontkwam aan zijn handen)

Wisan + p.p. kan een passief gebeuren aanduiden, of dit nu momentaan of duratief is; dus: een passief gebeuren zonder nadere specificatie.

8. **Wisan en wairpan**: een kwestie van aspekt?

Er wordt soms gesuggereerd dat het aspekt een rol speelt bij de keus tussen **wisan** en **wairpan**. Die suggestie is terug te voeren op Streitberg 1891, waarin wordt uitgegaan van een verdeling in perfectieve en imperfectieve werkwoorden. De omschrijving met **was** resp. **warþ** zou te maken hebben met het tot uitdrukking brengen van duratieve resp. perfectieve "Aktionsart". Schröder (1957: 15-23) verzet zich tegen die opvatting, maar dat verzet moeten we zien in het licht van zijn uitgangspunt dat **was + p.p.** altijd een 'toestandspassief' is. De vraag is of Streitberg's bewering juist is voor wat de spreiding van die werkwoorden binnen het 'gebeurenpassief' betreft.

Streitberg gaat ervan uit dat werkwoorden met een prefix altijd perfectief zijn. Dat is een opvatting die door vele anderen is bestreden (vgl. Lloyd 1979: 7; Trnka 1929: 500). Zelfs voor het **ga**-prefix wordt daaraan getwijfeld: men wijst op het feit dat in veel gevallen een betekenisverschil tussen de simplicia en de **ga**-werkwoorden afwezig lijkt te zijn (cf. Lloyd 1979: 155; Schröder 1957: 21)⁴⁷. **Wairpan** zou nu voorkomen met de geprefigeerde, perfectieve werkwoorden en **wisan** met de andere. Wij twijfelen, ook afgezien van de omstreden relatie met prefigering, aan het nut van de tweedeling in perfectieve en imperfectieve werkwoorden: werkwoorden zijn lang niet altijd bij een van beide onder te brengen, maar kunnen vaak nu eens een momentane (perfectieve), dan weer een duratieve (imperfectieve) betekenis hebben. Nu blijkt **wairpan** vaak voor te komen in combinatie met geprefigeerde werkwoorden: b.v. **gatauhans warþ** (=hij werd weggevoerd) tegenover **tauahans was** (=hij werd gevoerd, geleid [40 dagen]); ook zijn er voorbeelden van **fodiþs was** (=hij werd opgevoed), en niet van **fodiþs warþ**. Uit die konstatering kunnen we hoogstens een beperkter gebruik van **wairpan** afleiden, wat we in de vorige paragraaf ook veronderstelden. Het gebruik van de termen perfectief en imperfectief kan in dit verband echter beter vermeden worden, zeker

wanneer men daarbij een onjuiste indeling van werkwoorden in twee groepen aanneemt.

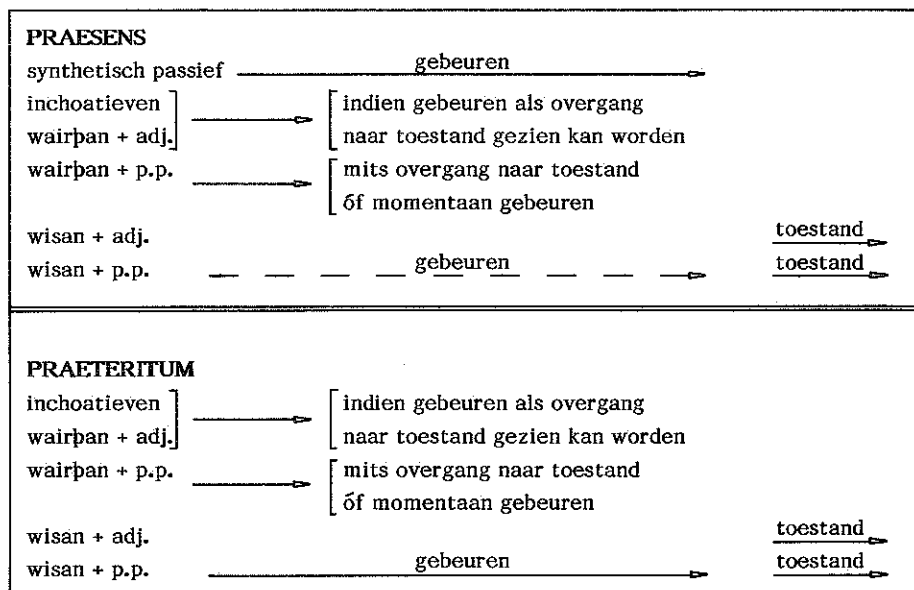
Een recentere studie over het aspekt zoals Lloyd 1979, waarin wordt getracht allerlei oudere misverstanden te vermijden, werpt ook geen nieuw licht op het passief. Lloyd gaat van Behaghel's konstatering uit dat **wisan** voorkomt met de participia van imperfectieve en perfectieve werkwoorden; **wairpan** slechts met die van perfectieve werkwoorden. Lloyd stelt vanuit zijn eigen aspekttheorie een schema op, waarin hij op grond van aspektverschil een onderscheid wil maken tussen **bundans was** en **gabundans was**. Hij moet echter toegeven dat de grenzen niet scherp zijn en dat deze twee typen "often appear to be virtually synonymous, at least to our non-Gothic Sprachgefühl" (Lloyd 1979: 155). Wij maken dat onderscheid tussen wat Lloyd "the true statal" en "the resultant statal passive" noemt, niet⁴⁸. Wij hebben bovendien ernstig bezwaar tegen zijn vergelijking van **gabundans was** met "Die Tür war schon geschlossen worden". Het duitse voorbeeld wekt de veronderstelling dat we met een voltooid verleden tijd te maken hebben, terwijl dat in het gotisch onmogelijk is.

Het aspekt speelt, zo is onze konklusie, noch op de manier van Streitberg noch op die van Lloyd een rol bij de verdeling van het terrein tussen **wisan** en **wairpan**.

9. Konklusies en een overzicht van het 'systeem' van de mogelijkheden

Schröder heeft een indeling van het passief geponeerd, die uitblinkt door overzichtelijkheid: vier categorieën omschreven vormen, waarvan de eerste voorlopig nog nauwelijks funktioneert; die plaats wordt ingenomen door het synthetische passief. We zagen echter dat Schröder aan heel wat vragen voorbijgaat. Daarop heb ik bij een eerdere gelegenheid in een verkennend artikel (vgl. Van der Wal 1981) al kritiek geleverd. Ik heb toen ook een oplossing voorgesteld voor Schröders probleemgevallen: **wisan** + **p.p.** zou als weergave van een gebeuren in het verleden optreden, wanneer **wairpan** + **p.p.** onmogelijk is, d.w.z. in de gevallen van een enige tijd voortdurend gebeuren. Bij die oplossing bleef het vierledig systeem gehandhaafd, maar nu met een reeks **verklaarbare** uitzonderingen. De gotische passiefkwestie is echter gekompliceerder, zoals bij verdere bestudering bleek, en deze aanpassing van Schröders systeem is niet rigoreus genoeg. De vierdeling van Schröder is niet meer bruikbaar, ook niet in gereviseerde vorm. We zullen nu ons commentaar, onze kritiek en bevindingen samenvatten in enkele slotkonklusies en een schematisch overzicht geven van het 'systeem' dat wij in gotische materiaal zien.

Het schema dat wij op grond van al het voorafgaande opstellen is dat van de **mogelijkheden bij de weergave van griekse passiefvormen**. Het incidentele blijft daarbij uiteraard buiten beschouwing: b.v. de enkele keer dat een griekse passiefvorm wordt vertaald met een reflexieve combinatie of met een willekeurige actieve werkwoordsvorm. Ons schema ziet er als volgt uit:

Bij dit schema tekenen wij aan dat het synthetisch passief en alle andere praesensvormen behalve op het heden ook betrekking kunnen hebben op iets toekomstigs (zie par. 6). Die 'future' gevallen zijn niet zeldzaam⁴⁹. Het synthetisch passief wordt volgens Schröder uitsluitend gebruikt "wenn es sich um die Wiedergabe eines Vorgangs, eines Werdens handelt" (1957: 32). Bestudering van meer dan 100 voorbeelden leidt ons ook tot die, begrijpelijke, konstatering. Waar een griekse passiefvorm die een toestand aangeeft wordt weergegeven met een synthetisch passief, iets wat soms bij *haitada* het geval is, is een accentverschuiving aannemelijk. De opmerking over het synthetisch passief zou volgens Schröder ook gelden voor het praes. *wairpan + p.p.* Wij hebben echter een momentane betekenis verondersteld, zodat niet zonder meer van een "Vorgang" gesproken kan worden. Dat betekent tevens dat die combinatie niet zo maar als variant of als (toekomstig) vervanger van het synthetisch passief gepresenteerd kan worden zoals Schröder doet (cf. Schröder 1957: 104). Wat dat betreft zou eerder *wisan + p.p.* op één lijn met het synthetisch passief gesteld kunnen worden. Het praesens van die laatste combinatie heeft de mogelijkheden in zich die er in het praeteritum uit komen.

Wanneer het praet. van *wisan + p.p.* een gebeuren in het verleden kan weergeven en dat van *wairpan + p.p.* een specifiek gebeuren, nl. een momentaan gebeuren of, algemener, wanneer *wisan + p.p.* een gebeuren kan weergeven en *wairpan + p.p.* een momentaan gebeuren, dan zouden we in de eerste combinatie de ongemarkeerde vorm en in de tweede de gemarkeerde kunnen zien. Die tweesporigheid bij de weergave van een gebeuren is door velen expliciet of impliciet ontkend, wat we ook in hoofdstuk 3 en 4 zullen zien bij de behandeling van de westgermaanse talen.

Ons schema heeft een heel andere opzet dan dat van Schröder. Men kan zich uiteraard beperken tot de omschrijvingen met **wairþan** en **wisan** met een p.p., waarvan men dan de onderlinge verhoudingen in kaart brengt. Schröder doet dit met de frekwentie als argument: de genoemde omschrijvingen zouden veel talrijker zijn dan de synthetische passiefvormen, de inchoatieven en enkele andere incidentele mogelijkheden samen (zie Schröder 1957: 7-8). We vinden dat geen gelukkig argument; nog afgezien van het feit dat we ons afvragen of de verschillen in aantal wel zo treffend zijn als wordt gesuggereerd: het synthetisch passief is nl. wel bijzonder frekwent. Ik meen ook dat aan Schröders handelswijze impliciet iets anders ten grondslag ligt: nl. de veronderstelling dat er in het gotisch een passief**systeem** is dat gevormd wordt door de genoemde omschrijvingen⁵⁰. Ze zouden niet een mogelijkheid, maar de mogelijkheid zijn, de regel. Dat is een zienswijze die naar mijn mening sterk beïnvloed is door kennis van de ontwikkeling in de westgermaanse talen: wat daar als passief'systeem' fungeert of lijkt te fungeren, wordt uit het geheel van de gotische mogelijkheden gelicht. Het zal duidelijk zijn dat, wanneer we ons op dezelfde wijze zouden beperken als Schröder dat heeft gedaan, wij toch tot een ander schema zouden komen dan zijn vierdeling: op de plaats van het praet. van de "Vorgangspassiv" zouden zowel **was + p.p.** als **warþ + p.p.** verschijnen, terwijl bij het woord "Vorgang" een kanttekening gemaakt zou moeten worden.

10. Synthetisch, analytisch en de plaats van het gotisch

In de taalwetenschap wordt het verschil tussen synthetische en analytische vormen vaak geïllustreerd aan het latijn en een hedendaagse romaanse of germaanse taal. We zien dan het ene 'systeem' tegenover het andere staan, waarmee overigens niet gezegd is dat die 'systemen' zo maar aan elkaar gelijkgesteld kunnen worden. In het gotisch vindt men beide mogelijkheden. De synthetische passiefvormen functioneren nog wel degelijk: ze staan niet als in feite overbodig geworden oude resten naast de perifrastische vormen. De griekse bijbeltekst vroeg om passieve mogelijkheden. Men heeft wel beweerd dat de te vertalen tekst het ontwikkelen van analytische passiefvormen zo niet heeft veroorzaakt, dan toch wel heeft gestimuleerd. Het grieks kende immers ook dergelijke vormen, die met name het 'zijn'-passief in het gotisch zouden hebben bevestigd (cf. Schröder 1957: 45). Brinkmann (1965: 22) wil zelfs het gebruik van het synthetisch passief verklaren vanuit de eisen die de griekse tekst stelde: het synthetisch passief zou ten tijde van de gotische vertaling al een verouderd verschijnsel zijn geweest, dat nieuw leven werd ingeblazen. Een speculatieve gedachte, die ons niet verder brengt. We kunnen slechts konstateren dat het synthetisch passief in het overgeleverde gotische materiaal functioneert. Het ligt in de lijn der verwachtingen dat het in de loop der tijd in het germaans verdwijnt: dat gebeuren past in de algehele tendens dat uitgangen ten gevolge van het beginaccent gaan afslijten. Schröder meent dat dan het praes. **wairþan + p.p.** als het ware klaar staat om het synthetisch passief te vervangen, wat onjuist is gesteld. Er zijn twee middelen met ongeveer dezelfde mogelijkheden als het synthetisch passief (b.v. ook de mogelijkheid van agensaanduiding), die het verdwijnen van dat passief kunnen opvan-

gen. De ongemarkeerde vorm, **wisan + p.p.**, die het gebeuren aangeeft, zou op de eerste plaats genoemd moeten worden en **wairpan + p.p.**, de gemarkeerde vorm die hoogstwaarschijnlijk het momentane gebeuren aanduidt, zelfs pas op de tweede. Van die verdere ontwikkelingen hebben we echter geen oostgermaanse getuigen meer, maar we kunnen ze wel vinden in de westgermaanse hoek.

Onze bestudering van het gotisch heeft inzicht gegeven in verscheidene problemen en heeft geresulteerd in een overzicht van het 'systeem' van de passieve mogelijkheden in die taal. Het gebruik van de werkwoorden **wisan** en **wairpan** (in combinatie met het p.p.) is duidelijk geworden. Schröders probleemgevallen, die geforceerd werden geïnterpreteerd of die als fouten werden beschouwd, zijn in onze opvatting niet problematisch. Er is dan ook geen aanleiding om allerlei speciale verklaringen voor het optreden van **wisan** te geven. De veronderstelling dat **wisan + p.p.** een gebeuren kan aanduiden, omdat **wairpan** vanwege een momentane betekenis maar beperkt ter omschrijving van een gebeuren kon functioneren, is niet op zijn plaats en komt voort uit het idee dat een 'dynamisch' werkwoord als **wairpan** of 'worden' het eigenlijke middel of het middel bij uitstek is om dat aan te geven. Dat is een vrij algemeen verbreide gedachte, die we expliciet of impliciet in verscheidene publikaties tegenkomen, zoals we nog in het vervolg t.a.v. andere talen zullen zien, en die wij hebben afgewezen. De ene combinatie is bij voorbaat geen geschikter middel dan de andere. Als er betekenisuitbreiding verondersteld moet worden t.o.v. een oorspronkelijke betekenis, dan is dat voor beide combinaties aan de orde: van toestand of overgang naar een toestand in de richting van een gebeuren.

Inzicht in de gotische situatie is, aan het eind van dit tweede hoofdstuk, een belangrijk resultaat op zich. Wij zijn bij het onderzoek van de gotische feiten bovendien komen te staan voor algemene zaken zoals het vooroordeel t.a.v. het werkwoord **wairpan** en zijn opvattingen tegengekomen die eveneens een rol zullen blijken te spelen bij de traditionele deskriptie van bepaalde feiten in de westgermaanse talen. Tussen het gotisch en de oudste stadia van de westgermaanse talen liggen vele eeuwen. Dat betekent: nieuwe analytische patronen, die niet direkt als vervangingsmiddelen voor eerdere synthetische vormen gezien kunnen worden, zoals bij de passieve omschrijvingen het geval is. Het zijn de zgn. voltooide tijden. Deze zullen nader aan de orde komen, wanneer wij in het volgende hoofdstuk op enige algemene vragen t.a.v. de perifrastische verbale konstrukties ingaan. Na de algemene beschouwing van de analytische vormen in hoofdstuk 3 gaan we de situatie in de oudere fasen van twee westgermaanse talen, het engels en het Duits, na in het vierde hoofdstuk. In beide hoofdstukken wordt gerefereerd aan onze bevindingen bij het gotisch.

Hoofdstuk 3

Verscheidene perifrastische mogelijkheden in de westgermaanse talen

0. Woord vooraf

De aanwezigheid of het verschijnen van perifrastische verbale en nominale konstrukties in de germaanse en romaanse talen komt vaak binnen het kader van taalverandering in de taalkundige handboeken aan de orde. De overgang van synthetische naar analytische vormen ofwel "the passage from the internal marking of grammatical functions by morphological means to their external marking of grammatical functions by means of free forms (prepositions, auxiliaries, articles)" (Bynon 1977: 250), wordt gezien als een interessant verschijnsel met directe relaties naar de taaltypologie. Het blijft meestal bij het aangeven van de grote lijn van deze verandering. De nominale perifrastische konstrukties krijgen daarbij nog relatief de meeste aandacht, wellicht omdat een verschijnsel als de verschuiving van naamvallen naar voorzetselkonstrukties in bepaalde perioden van de westgermaanse talen goed is waar te nemen. De kanttekeningen bij de verbale perifrastische vormen, die deels vóór de schriftelijke overlevering van de westgermaanse en de romaanse talen zouden zijn ontstaan, zijn vooral gericht op een bepaald type, de 'hebben' + p.p. - combinatie (par. 1). Men heeft belangstelling voor het ontstaan en de verbreiding van deze combinatie, terwijl over de konstrukties 'zijn' + p.p. en 'worden' + p.p. slechts enkele vage opmerkingen worden gemaakt (vgl. par. 2). Deze drie perifrastische konstrukties hebben het participium praeteriti gemeen, wat een nadere beschouwing van dit participium rechtvaardigt. Dit gebeurt in par. 3, waar Zadorozny's opvattingen kritisch worden bekeken, en in par. 4, waar we ons bezighouden met de status en de betekenis van het participium praeteriti. De betekenis van dit participium moet nogmaals aan de orde komen in par. 7, nadat in par. 5 het karakteristieke van respectievelijk de combinatie met 'hebben' en die met 'zijn' en in par. 6 de datering van de zgn. voltooide tijden zijn besproken. De konklusies in par. 8 zijn een uitgangspunt zowel voor de benadering van engelse en duitse gegevens in het volgende hoofdstuk als voor de bestudering van de situatie in het middelnederlands.

1. De perifrastische verbale konstrukties: opvattingen over de ontwikkeling van een bepaald type

In de westgermaanse talen komen verscheidene perifrastische verbale konstrukties voor. Naast de al uit het gotisch bekende omschrijvingen (1) zijn er nog andere:

1. konstrukties met 'worden' of 'zijn' in combinatie met het part. praet. die funktioneren als passieven;
2. konstrukties met 'hebben' of 'zijn' in combinatie met het part. praet. die funktioneren als zgn. voltooide tijden of - in latijnse terminologie - ter aanduiding van perfectum en plusquamperfectum;
3. konstrukties die bestaan uit verscheidene, modale of inchoatieve, werkwoorden ('zullen', 'willen', 'worden') in combinatie met de infinitief en die het toekomstige aanduiden oftewel het futurum;
4. konstrukties die bestaan uit verscheidene, modale, werkwoorden ('mogen', 'moeten' e.d.) in combinatie met de infinitief en die de plaats innemen van de synthetische conjunctieven.

Het ontstaan van het derde en vierde type is in het middelnederlands, evenals in de oudere fasen van het engels en het duits, waar te nemen. Het tweede en derde type zijn nieuwe categorieën: het germaans kende aanvankelijk geen aparte vormen voor die onderscheidingen (vgl. hoofdstuk 2, par. 1). Het eerste en het vierde type zijn vervangingsmiddelen voor synthetische mogelijkheden. Hier staan dus, in de terminologie van Benveniste (1968: 85-6), **innovating mutations** naast **conservative mutations**⁵¹.

Eén van de aanduidingen voor de voltooide tijd, de 'hebben' + part. praet.- konstruktie krijgt over het algemeen de meeste aandacht. Juist deze konstruktie dient nogal eens ter illustratie van taalverandering: **ik heb de brief geschreven**, oorspronkelijk een syntagma waarin **de brief** objekt is bij **heb**, en **geschreven** een predikatieve toevoeging (dus: ik bezit de brief in de staat van geschreven), zou op een gegeven moment als voltooide handeling zijn opgevat. Er zou dan sprake zijn van een betekenisverschuiving die tevens een **syntaktische herinterpretatie** inhoudt: **de brief** wordt objekt bij het geheel **heb geschreven**. In verscheidene grammatika's en handboeken wordt deze zaak evenwel afgedaan als een kleine betekenisverschuiving (cf. Sturtevant 1973: 139; Den Hertog 1973, III: 180; Anttila 1972: 356). Benveniste, die zich richt op de met de germaanse 'hebben'-konstrukties vergelijkbare ontwikkeling in de romaanse talen, merkt daarentegen op dat de vaak geuite veronderstelling dat **il a une lettre écrite** en **il a écrit une lettre** dicht bij elkaar liggen, beslist onjuist is (Benveniste 1968: 89). Hij stelt dat voor het ontstaan van de 'perfectumomschrijving' bepaalde kondities en onderscheidingen aangenomen moeten worden.

De zichtbare parallellie bij de romaanse en germaanse omschrijvingen rechtvaardigt een nader ingaan op Benveniste's veronderstellingen. Terwijl zijn uitgangspunt is dat in het

(vulgar-)latijnse syntagma **habēre + objekt + predikatieve toevoeging** het werkwoord zowel met de betekenis 'houden' als 'hebben' kan voorkomen en dat de predikatieve toevoeging een adjektief, een adjektivisch of een verbaal participium kan zijn, stelt Benveniste dat **habēre** slechts in de betekenis van 'hebben' gekombineerd met een verbaal participium als perfectum kan dienen. Alleen die bepaalde combinatie ondergaat dus m.a.w. syntaktische herinterpretatie. Bovendien zou er nog een andere semantische konditie bijkomen: bij het ontstaan van dit omschreven perfectum zou het verbale part. praet. een "'sensory-intellective' process inherent in the subject, rather than an 'operational' process brought to bear on an object external to the subject" moeten aanduiden (Benveniste 1968: 87). Er wordt bedoeld op werkwoorden als 'begrijpen', 'beseffen', 'bemerken', 'zien' e.d.; het gegeven voorbeeld is **hoc compertum habet** (=hij heeft dit geleerd). De verdere ontwikkeling zou bestaan uit een generalisatie van het syntagmatisch model door de sprekers, d.w.z. een uitbreiding tot andere werkwoorden, met als uiteindelijk resultaat uitingen als **episcopum invitatum habes** (=je hebt de bisschop uitgenodigd). Het syntagma zou dan een tweeledige vorm (**habēre + p.p.**) zijn geworden en het is het samengaan van die twee delen dat het perfectum realiseert. Er is nl. een nieuwe temporele toestand ontstaan: de combinatie van de p.v. in de tegenwoordige tijd en het part. praet. dat de toestand van het objekt als voltooid en dus verleenden aangeeft, schept de mogelijkheid om de uiting te laten slaan op een fase die voorafgaat aan het moment van spreken (vgl. Benveniste 1968: 88).

Benvenistes benadering vraagt om commentaar: kunnen we kondities vaststellen voor de ontwikkeling en de verbreiding van deze en andere perifrastische verbale konstrukties en zo ja, welke kondities zijn dat?

2. Kondities voor de ontwikkeling en verbreiding van bepaalde konstrukties?

Bij de ontwikkeling van de zgn. voltooide tijden nemen we als oorsprong een, zowel in de germaanse als in de romaanse talen, heel gewoon patroon aan van een transitief werkwoord 'hebben' met een objekt, vergezeld van een predikatieve toevoeging⁵². Wil uit dat patroon een voltooide tijd ontstaan, dan zou volgens Benveniste aan bepaalde kondities moeten zijn voldaan. De predikatieve toevoeging kan uiteraard geen adjektief zijn, maar de konditie dat het om een **verbaal part. praet.** moet gaan roept verschillende vragen op. Niet alleen de praktische vraag hoe men een verbaal van een adjektivisch participium zou kunnen onderscheiden, maar ook de vraag waarop een dergelijke onderscheiding is gebaseerd. We zetten ook bij de door Benveniste genoemde semantische kondities vraagtekens. Het is niet duidelijk of het in oorsprong inderdaad om een beperkte groep werkwoorden gaat die met de omschrijving "sensory-intellective process" juist getypeerd zou zijn, en of diezelfde beperking ook voor de vergelijkbare konstruktie in de germaanse talen zou gelden. Bewijsmateriaal uit het vulgair latijn, de romaanse en de germaanse talen, dat dit mogelijkerwijs zou kunnen aantonen, wordt noch door Benveniste noch door anderen aangevoerd, terwijl de veronderstelde oorspronkelijke toestand ook niet op een andere wijze aannemelijk wordt gemaakt.

De konditie ten aanzien van **habère**, die vrij algemeen wordt verondersteld voor 'hebben' in de vergelijkbare konstrukties, is evenmin vanzelfsprekend. De keus voor de betekenis 'hebben, bezitten' tegenover 'houden' wordt niet beargumenteerd en lijkt mij niet dwingend. Het is de vraag of het juist is om in de verscheidene talen 'bezitten' te beschouwen als oorspronkelijke betekenis van 'hebben' in het betreffende patroon. Die konkrete betekenis zou verzwakt zijn: een gedachte die een rol kan spelen zowel bij de vraag naar het ontstaan van de betreffende konstruktie als bij een schets van de verbreiding ervan. Zo merkt Kern (1912: 10) op dat in gevallen als het oudhoogduitse **sie eigin mir ginomanan druhtin minan** gemakkelijk een voorstelling ontstond waarbij de toestand op de achtergrond was getreden, en de handeling die de toestand had veroorzaakt, op de voorgrond, "wat te gemakkelijker ging naarmate **hebben** en **eigan** in kleurloosheid toenamen". Wellander (1964: 129) veronderstelt vervaging van betekenis bij het ontstaan van alle zgn. grammatikale vormen:

"gewisse sachbezeichnende Wörter verlieren allmählich ihre Bedeutung und zu nur formbezeichnenden Sprachelementen, zu reinen Ausdrücken für grammatische Verhältnisse. Die eigentliche Bedeutung ginge also bei gewissen Sprachelementen bis auf einen geringen Rest, der der neuen morphologischen Funktion entspricht, irgendwie verloren".

Een vervaagde betekenis van 'hebben' moet in elk geval verondersteld worden, wanneer 'hebben' + p.p. ook zonder objekt optreedt, bij pseudo-intransitieve en bij intransitieve werkwoorden. Of er bij het ontstaan van het perfectumpatroon betekenisverzwakking heeft plaatsgevonden, hangt af van het feit of 'hebben' in die ontstaanstijd een konkrete of een al wat vage betekenis had. We zouden in plaats van Benveniste's konditie kunnen stellen dat het aanwezig blijven van een konkrete betekenis als 'bezitten' of 'houden' een belemmering vormt voor het ontstaan van de perfectuminterpretatie.

Wij wijzen er terzijde op dat betekenisverzwakking ook voor verschijnselen in huidige taalfasen wordt gesignaleerd. Wanneer men ervan uitgaat dat taalveranderingen en -ontwikkelingen in het verleden in principe niet van een andere aard zijn dan die in het heden, dan zouden vergelijkbare ontwikkelingen in hedendaagse taal ons zicht op het verleden kunnen geven. Wellander wijst op het werkwoord **bekommen**, dat in het hedendaagse Duits vaak optreedt met een predikaatsnomen dat betrekking heeft op het objekt. Dat predikaatsnomen kan de vorm van een voltooid deelwoord hebben. Vgl.:

- (1) ich **bekomme** die Bücher **zugeschickt** (ik krijg - de boeken, objekt - toegestuurd, predikaatsnomen)

Wanneer deze konstruktie frekwent wordt zou een verschuiving in de syntaktische bouw van de zin optreden:

"die Konstruktion wird sozusagen nicht jedes Mal aus den verschiedenen Elementen neu

aufgebaut, sondern bildet ein einheitliches Ganzes, das gewohnheitsmässig wiederholt wird, mit den Veränderungen, die durch den auszudruckenden Gedanken bedingt sind" (Wellander 1964: 139).

De spreker construeert **bekommen** niet meer met een objekt en voegt daar een predikaatsnomen **zugeschickt** aan toe, maar **zugeschickt bekommen** vormt één syntaktische groep, waarbij een objekt staat (overeenkomst met de veronderstellingen t.a.v. **ik heb de brief geschreven** springen in het oog). De zakelijke betekenis van het werkwoord **bekommen** gaat geheel of gedeeltelijk verloren, wat zou blijken uit zinnen als de volgende:

- (2) er **bekommt** die Augen **zugebunden**
- (3) sonst wird er das Stipendium **entzogen bekommen**
- (4) da die Kranken im Hospital ihre eigenen Sachen **abgenommen bekamen**

Een betekenisverandering die volgens Wellander (1964: 148) niet geleidelijk, maar plotseling zou plaatsvinden. Het verloren gaan van de zakelijke betekenis zou niet de enige parallel met het 'hebben' + p.p.- patroon zijn. Zoals **de brief** in het oorspronkelijke patroon objekt is bij **heb** en in het nieuwe patroon objekt bij **heb geschreven**, zo zou het in de drie bovenstaande zinnen inhoudelijk niet mogelijk zijn om **die Augen**, **das Stipendium** en **ihre eigenen Sachen** als objekt bij alleen **bekommen** te beschouwen. Ze zijn objekt bij het geheel van **bekommen** + part. praeteriti tegenover **die Bücher** in het eerste voorbeeld⁵³. Iets dergelijks doet zich ook voor bij de werkwoorden **erhalten**, **kriegen** en **haben** (cf. Wellander 1964: 141-3 en ook Reis 1976: 70-4)⁵⁴; vgl.:

- (5) sie **erhielt** den Aufenthalt **gekündet**
- (6) ich **kriege** meine Mühe redlich **bezahlt**
- (7) der Hauseigentümer **will** jetzt die Antennen **beseitigt haben**

Een andere overeenkomst die wel tussen de hedendaagse gevallen en die in het verleden wordt genoemd, betreft de verdere verspreiding van de konstrukties in kwestie. Wellander neemt aan dat analogie bij de hedendaagse duitse voorbeelden een belangrijke rol speelt:

"Nach diesem Ausdrucktypus als Muster werden nun in rein mechanischer Analogie neue Verbindungen gebildet, wo aufgrund des Inhalts anderer zur Verbindung gehörenden Wörter die Sachbedeutung des Worts nur zum Teil oder gar nicht mehr vergegenwärtigt werden kann. Die syntaktische Struktur ist hier schon vom Anfang an die des mechanisierten Ausdruckstypus; die ursprüngliche syntaktische Zusammengehörigkeit ist wegen des Inhalts der einzelnen Wörter nicht mehr möglich" (Wellander 1964: 147-8).

Ook Benveniste nam aan dat men door veralgemenisering van het betreffende syntagma ten-

slotte uitkomt bij iets als *episcopum invitatum habes*. Er gebeurt echter nog meer: in de westgermaanse en de romaanse talen komt het 'hebben'-patroon ook zonder objekt voor, bij pseudo-intransitieve en intransitieve werkwoorden. Dit uiteindelijk resultaat komt nog in het vervolg, in par. 5, aan de orde.

Naast Benveniste's kondities zijn ook andere mogelijkheden denkbaar. Als ontstaanskonditie kan ook gesteld worden dat het subjeet van 'hebben' tevens agens bij het door het participium uitgedrukte gebeuren is geweest. Een dergelijke veronderstelling komt bijvoorbeeld naar voren bij Lockwood (1968: 115), die, met *habeo casam comparatam* als voorbeeld, opmerkt dat gewoonlijk de spreker zelf de koop heeft gedaan en dat daarom de ontwikkeling naar een perfectumomschrijving kan plaatsvinden. Het is juist dat een voltooide tijdsinterpretatie onmogelijk is, wanneer bij het p.p. een andere agens dan het subjeet gedacht moet worden. In dat licht moet ook een eventueel opvallend voorkomen van werkwoorden als 'begrijpen', 'bemerken' e.d. (vgl. par.1) gezien worden: bij die werkwoorden is altijd de agens gelijk aan het subjeet van 'hebben'. Er zijn dus bepaalde voorwaarden voor het ontstaan van een perfectuminterpretatie bij de combinatie 'hebben' + O + p.p. te formuleren: 1) aanwezigheid van een niet-konkrete betekenis bij 'hebben'; 2) het identiek zijn van het subjeet van 'hebben' en de agens die bij het p.p. verondersteld kan worden. Met deze vaststelling sluiten we de discussie over de ontstaanskondities voor de 'hebben'-konstruktie, die immers niet ons eigenlijke objekt van onderzoek is, af. Wij zijn geïnteresseerd in de combinaties 'zijn'/ 'worden' + p.p.. Het ontstaan van die omschrijvingen krijgt veel minder aandacht. Men veronderstelt als oorsprong een zgn. koppelwerkwoordpatroon: *hij is geslagen/ oorspronkelijk hij is een geslagene; hij wordt geslagen/ oorspronkelijk hij wordt/ zal zijn een geslagene; evenzo hij is gekomen/ oorspronkelijk hij is een gekomene*. Er wordt een verschil met een later werkwoordelijk patroon gesuggereerd, zodat dus een verandering moet hebben plaatsgevonden. Voor het *hij is gekomen*-type wordt die geplaatst vóór de schriftelijke overlevering van de westgermaanse talen. Over de passieve patronen doet men geen duidelijke uitspraak. Rupp (1956: 266) bijvoorbeeld legt wel de nadruk op het *nominale karakter* van het duitse passief, maar geeft zeer globaal aan dat dit in het bijzonder voor "die frühen Sprachzustände" geldt.

Aangezien de passieve patronen een part. praet. bevatten, is er alle aanleiding om dit participium nader te beschouwen. Bij de behandeling van het part. praet. in de rest van dit hoofdstuk verdwijnen de zgn. voltooide tijden niet direkt uit het zicht: de verdeling van de werkwoorden 'hebben' en 'zijn' komt nog in par.5 aan de orde. De combinaties met 'worden' en 'zijn' krijgen enige aandacht, maar de zojuist vermelde suggesties t.a.v. deze combinaties blijven voorlopig nog buiten beschouwing. We zullen pas in het volgende hoofdstuk, in verband met de engelse en duitse gegevens, ingaan op de vraag of bepaalde ontstaanskondities voor die combinaties zijn aan te nemen. Dan zal ook moeten blijken of het juist is uit te gaan van een formeel verschil tussen deze konstrukties in hun oorsprongsfase en in een latere, nog niet precies begrensde periode.

3. Het participium praeteriti: Zadorozny's opvattingen kritisch bekeken

Zadorozny (1974a; 1974b) is in een uitvoerig artikel in twee delen ingegaan op de betekenis en het gebruik van het participium praeteriti. Hij meent dat het betreffende participium gekenmerkt wordt door **"statische Punktualität"**, wat als volgt wordt uitgelegd:

"Punktuell ist sie [=de semantiek van het p.p.] im Fall der Bezugnahme auf eine stattgefundene Handlung, durativ, wenn der Ausdruck eines dauernden, oft resultativen Zustandes, also einer Gegebenheit, in den Vordergrund rückt. Nur in ausserordentlich selten vorkommenden Fällen kann das altgermanische Part.II eine aktionale Durativität ausdrücken (im Sinne des nhd. "ein von vielen geliebter Lehrer") (Zadorozny 1974a: 54).

Die statisch-"punktuelle" betekenis zou via een bepaalde reeks overgangsfasen tot stand zijn gekomen (iets wat overigens slechts wordt geponeerd en zich verder aan onze waarneming onttrekt) en heeft consequenties. Het part. praet. dat in de "archaischen Periode" van zijn bestaan een atemporele toestand uitdrukte, begint, wanneer het eenmaal "punktuelle" betekenis heeft, "die Vorzeitigkeit der Handlung und Gleichzeitigkeit des Zustands" aan te geven, waarin zijn "widersprüchliche Doppelnatur" tot uiting komt (Zadorozny 1974a:66).

De dualiteit van het part. praet. ligt in de semantische tegenstelling "Tätigkeit : Zustand", wat op syntactische vlak zou corresponderen met verbaalparticipiale valentie enerzijds en adjektivische valentie anderzijds. Ook bij Zadorozny speelt de betekenis een rol bij de syntactische onderscheidingen. Dat blijkt uit de 'regel' die hij formuleert i.v.m. het gebruik van het part. praet.:

"je höher der Grad der semantischen Fülle des finiten Verbs, desto niedriger der Grad der semantisch-syntaktischen Verbindung zwischen ihm und dem Partizip. Es existieren also zwei entgegengesetzte Pole: das semantisch vollwertige verbum finitum mit dem Partizip in der Rolle einer adverbialen Bestimmung irgendeiner Art und die desemantisierte Kopula mit dem Partizip in der Funktion des nominalen Prädikats" (Zadorozny 1974b: 359).

De lexikaal-semantische aard van het verbum finitum is van belang: **gān** zou gemakkelijker als copula kunnen fungeren dan **īlen**, en **liggen** en **stān** weer gemakkelijker dan **gān**.

De verschillende dualiteiten, die ongetwijfeld in het part. praet. aanwezig zijn, worden door Zadorozny aan de orde gesteld, wat resulteert in de volgende samenvattende opmerking:

"Seine aspektuelle Bedeutung schwankt zwischen Punktualität und Linearität, seine temporale zwischen Vor- und Gleichzeitigkeit, seine Beziehung zum Genus verbi oszilliert zwischen Passiv und Aktiv (...)" (Zadorozny 1974a: 70).

Hiermee hebben we echter nog geen inzicht gekregen in de betekenis of de functie van het part. praet. als categorie of in het kennelijk zo diverse karakter van dit participium.

Het gebruik van het part. praet. in diverse konstrukties komt ook aan de orde en ons interesseert uiteraard wat Zadorozny's opvatting over de verbindingen met 'zijn' en 'worden' is. Zadorozny meent dat op grond van de betekenis van de werkwoorden **wesan** en **werdan** de oppositie **duratieve toestand** tegenover "punktueller Vorgang" ontstaat⁵⁵. **Wesan** + **p.p.** zou een toestand, iets statisch of het resultaat van een afgesloten handeling aanduiden, in verband waarmee op de volgende wetmatigheid wordt gewezen:

"je mehr in der Semantik des Partizips die statische Durativität ausgeprägt wird, desto näher rückt die Bedeutung der **ist**-Fügung in die Richtung der Gegenwart; tritt aber die punktuelle Bedeutung des Part. in den Vordergrund, dann bekommt die Fügung die Semantik des abgeschlossenen Prozesses in der Vergangenheit" (Zadorozny 1974b: 362).

Werdan + **p.p.** zou iets futurisch aangeven (nl. in het praesens) of iets "punktuells", nl. "die aoristisch gefasste vergangene Tätigkeit", wat blijkt neer te komen op het uitdrukken van de overgang naar een nieuwe toestand. Een duratieve aktionale handeling zou door deze combinatie niet kunnen worden aangeduid (cf. Zadorozny 1974b: 370-2; 376). Illustratief is in dit verband de volgende passage:

"Für uns sind die altgermanischen Fügungen mit **werdan** immer dort, wo sie den echt idiomatischen Zustand widerspiegeln, in ihrer Semantik stets dynamisch; aber nie aktional. In der Stelle aus dem Heliand **sia uurdun gicorene te thio, that...** Hel.12, sie wurden auserkoren(e) dazu, dass..., liegt trotz ihrer ausgeprägten Dynamik (Übergang in einen neuen Zustand) keine aktionale Bedeutung vor: das Subjekt ist passiv, es ist keine Bezugnahme auf irgend ein Agens spürbar, das Predikat hat einen durchaus nominalen Charakter" (Zadorozny 1974b: 361).

In deze stellige opmerking, die overigens vrij vaag wordt door de beperking in de eerste regel, wordt ook de nadruk gelegd op het nominale karakter van de verbinding. Dat gebeurt niet alleen daar: er wordt herhaaldelijk op gewezen, zonder dat overigens wordt aangegeven hoe men dat nominale karakter in een bepaalde taalfase zou kunnen vaststellen. Evenmin wordt aangeduid hoe deze aanvankelijk nominale combinaties zich tot verbale konstrukties ontwikkelden, terwijl Zadorozny een dergelijke ontwikkeling wel blijkt te veronderstellen (vgl. Zadorozny 1974b: 357).

In de oppositie die bestaat tussen **wesan** en **werdan**, zou het semantisch specifieke **werdan** het gemarkeerde en **wesan** het ongemarkeerde lid zijn. De betreffende oppositie kan ook opgeheven worden: er zijn in de Heliand, in oudengelse epen, in het gotisch en in oudhoogduitse teksten voorbeelden te vinden van passages waarin 'zijn' optreedt, terwijl men, gezien de futurische betekenis of de "aoristische Semantik", 'worden' zou verwachten. Het zijn de ons

bekende gotische 'probleemgevallen' (vgl. hoofdstuk 2), die Zadorozny ook niet als fouten beschouwt, maar die hij eenvoudigweg meent te kunnen verklaren door te spreken over het, niet verplichte, opheffen van de bestaande oppositie (Zadorozny 1974b: 367)⁵⁶. Met name wanneer er toch een "punctueel" adverbium aanwezig is of wanneer **werdan** in nevenschikking staat, zou het ongemarkeerde **wesan** kunnen optreden, wat in het volgende voorbeeld beide het geval is:

- (8) senu thō lahan tempales zislizzan uuas in zwei teil...inti erda giruorit uuas, inti steina gislizane uuārun, inti grebir uurdun giofanotu (=et ecce velum templi scissum est in duas partes...et terra mota est, et petrae scissae sunt, et monumenta aperta sunt). Tatian 209, 1-2 (Zadorozny 1974b: 370).

Als we Zadorozny volgen, zouden we in verscheidene ohgd. en oeng. teksten dus een toestand aantreffen, die we als volgt kunnen schematiseren:

wesan + p.p.	→	1.toestand / resultaat v.e. volt.handeling (in heden of verleden)
	→	2.iets 'futurisch' of iets 'aoristisch'
werdan + p.p.	→	iets 'futurisch' of iets 'aoristisch'

De tweede mogelijkheid van **wesan + p.p.** zou optreden bij neutralisatie of opheffing van de oppositie. **Werdan + p.p.** drukt de overgang naar een toestand uit en duidt dus (!) op iets futurisch of iets aoristisch. Wanneer de oppositie tussen **werdan** en **wesan** wordt opgeheven, kan **wesan + p.p.** ook slechts die twee 'zaken' aangeven. Dat betekent dat een **duratieve handeling** in het geheel niet aangeduid kan worden, niet door **werdan + p.p.** en ook niet door **wesan + p.p.** We treffen echter geen enkele opmerking of vraag aan over het ontstaan van die mogelijkheid in de germaanse talen. De termen oppositie, gemarkeerd en ongemarkeerd dienen bij Zadorozny als 'verklaring' voor wat er in de oudere fasen van germaanse talen aan de hand is. Wij hebben zelf ook het begrip gemarkeerdheid in hoofdstuk 2 gehanteerd, maar dat terwijl we een heel ander beeld gaven van de gotische situatie.

Het zal duidelijk zijn geworden dat noch Zadorozny's beweringen over de betekenis van het participium praeteriti in het algemeen noch zijn opmerkingen over dit participium in konstrukties met 'zijn' en 'worden' ons verder helpen. Zijn benadering roept vragen op die niet gesteld worden, laat staan beantwoord. Wat impliceert het nominale karakter van de betreffende verbindingen? Hoe moet de verdere ontwikkeling vanuit de door Zadorozny beschreven situatie gezien worden? Er wordt geen enkele poging gedaan om een ontwikkelingslijn te trekken. Zadorozny poneert een oppositie en denkt bepaalde probleemgevallen te verklaren door in die gevallen neutralisatie van die oppositie aan te nemen. Het opheffen van een oppositie **toestand - overgang naar een toestand** is echter geen verklaring voor gevallen waarin men niet uitkomt onder een handelingsinterpretatie. Zadorozny geeft het

voorkomen van voorbeelden waarin sprake lijkt te zijn van een duratieve handeling, en andere gevallen die niet met zijn beweringen kloppen, toe, maar legt daarbij een verband met de vertaalproblematiek (cf. Zadorozny 1974b: 372; 377-8). Wij interpreteren in elk geval de gotische feiten heel anders (vgl. hoofdstuk 2) en we zullen het ook voor wat de oudere fasen van het engels en het Duits betreft, niet met Zadorozny eens zijn. Zadorozny's studie heeft geen licht op de status en de betekenis van het participium praeteriti geworpen; een kwestie die dus nog onze verdere aandacht vraagt.

4. De status en de betekenis van het participium praeteriti

De status van het participium heeft binnen allerlei theorieën aanleiding tot discussie gegeven. Is het participium een adjektief? Is het een verbum? Is het nu eens een adjektivisch, dan weer een verbaal element, zoals binnen de traditioneel grammatikale aanpak en ook door Wasow e.a. wordt beweerd (vgl. hoofdstuk 1, par. 2 en 7.1)? Wij zijn tot nu toe van een categorie part. praet. uitgegaan. Dat zullen we blijven doen, ook al zal in het vervolg van ons onderzoek blijken dat in elk geval in het mnl. het adjektief en het part. praet. overeenkomstige woordvolgordemogelijkheden hebben. Woordvolgordeverschillen bleken nu juist voor het huidige Nederlands belangrijk bij het onderscheid tussen een adjektief en een voltooid deelwoord of bij een verdeling tussen een adjektivisch en een verbaal part. praet., zoals we in hoofdstuk 1, par. 2 zagen. Een verdeling van het part. praet. in verschillende soorten nemen we vooralsnog niet aan: we gaan, tot het tegendeel blijkt, van ~~een~~ **één** categorie uit, al zouden vaak gehanteerde benamingen als passief en actief, transitief en intransitief, adjektivisch en verbaal participium iets anders kunnen suggereren. Het part. praet. heeft bepaalde vormkenmerken in de Germaanse talen: bij de sterke werkwoorden vooral een vokaalwisseling en bij de zwakke werkwoorden een dentaalsuffix. In het Nederlands (en in feite, met een paar uitzonderingen, al in het Middelnederlands) komt daar, evenals in het Duits, nog het kenmerkende **ge**-prefix bij. De vraag of dit prefix oorspronkelijk alleen het voltooiingsaspect aangeeft dan wel of het ook nog een niet-semantiche functie had, zoals wel wordt verondersteld, komt hier niet aan de orde. Het eigene van het door twee verschillende vormkenmerken bepaalde part. praet. kan men in vergelijking met andere categorieën trachten te achterhalen. Met een persoonsvorm kan men een uitspraak doen, nl. dat iets in heden, verleden of toekomst gebeurt, bestaat etc.; in plaats van die feitelijkheid kan men met een persoonsvorm ook iets anders stellen: een wens, twijfel, een bevel. Met een infinitief of een participium is het niet mogelijk op die manier een uitspraak te doen. Bovendien geeft de infinitief dat wat het werkwoord uitdrukt zonder enige specificatie naar persoon, tijd, modus of getal aan; d.w.z. slechts het onbepaalde gebeuren. Het participium kent aanvankelijk wel de mogelijkheid om een persoon of getal aan te geven van datgene waarbij het hoort, nl. door middel van flexie. Voor het overige geldt echter hetzelfde als voor de infinitief: het kan op zich geen bewering etc. uitdrukken. De infinitief wordt zelfstandig gebruikt, het participium niet, zodat men in dit verband van substantivisch tegenover adjekti-

visch zou kunnen spreken.

Wat over het participium is gezegd, geldt zowel voor het part. praesentis als voor het part. praeteriti. Het verschil tussen deze twee ligt allereerst op het vlak van de betekenis. We zullen dat duidelijk maken aan de hand van voorbeelden uit het huidige Nederlands. Het part. praes. geeft aan dat hetgeen het werkwoord aanduidt bezig is te gebeuren (**vallende, slaande**); het part. praet. duidt een (nieuwe) toestand (of eigenschap) aan die is ingetreden als gevolg van datgene dat het werkwoord uitdrukt (**gevallen, geslagen**). Dat gevolg kan ontstaan na of tijdens de werking die het werkwoord aangeeft. Het gebeuren van het part. praes. en de toestand van het part. praet. worden toegeschreven aan het nomen waarbij het betreffende participium hoort: **de vallende jongen; de slaande jongen; de rennende jongen** etc.; **de gevallen jongen; de geslagen jongen; *de gerende jongen; de gerende afstand; het verrichte werk; het gegeven boek; het begeerde objekt; de gesneuvelde soldaat; *het geslapen kind; *het gelopen meisje**. Het substantief staat vrijwel steeds in een 'subjektsverhouding' tot het part. praes.: uitzonderingen zijn speciale voorbeelden als **een zittend leven**. Bij het part. praet. staat het nomen soms in subjektsverhouding, maar vaak ook niet, terwijl bepaalde combinaties niet mogelijk zijn⁵⁷. Er heerst wat dit laatste betreft en wat de relatie tussen het substantief en het participium aangaat, geen willekeur: ***de gerende jongen** en ***de verrichte vrouw** zijn niet, afhankelijk van situatie, kennis van de wereld e.d., evengoed mogelijk als **de gerende afstand** en **het verrichte werk**! Wanneer een werkwoord niet alleen met een subjekt, maar ook met een objekt voorkomt (m.a.w.: wanneer we met een transitief werkwoord in de oude zin te maken hebben), dan is het werkwoordelijk gebeuren op het objekt gericht⁵⁸. In dat geval heeft de toestand die t.g.v. dat werkwoordelijk gebeuren ontstaat, betrekking op dat objekt en niet op het subjekt. Dus: **een gegeten appel** - ***een gegeten man** (wanneer men niet op kannibalisme doelt). Bij intransitieve werkwoorden kan de toestand door het p.p. uitgedrukt, slechts betrekking hebben op het subjekt: **de gevallen boom** (de boom valt). Dat geldt evenzeer voor intransitieve werkwoorden die wel nog andere componenten bij zich hebben: **die fout valt de leraar op** - **de aan de leraar opgevallen fout** - ***de opgevallen leraar**.

Bij werkwoorden als **slapen, lopen** e.d. doet zich iets merkwaardigs voor: de betreffende participia praeteriti kunnen niet prenominaal gebruikt worden. Men kan het al of niet prenominaal optreden beschouwen als een eigenschap die gekoppeld is aan andere kenmerken zoals de vorming van de voltooid-tijd met **hebben** of met **zijn** (vgl. hoofdstuk 1, par. 8). Werkwoorden als **slapen** vormen immers de voltooid-tijd met **hebben** tegenover werkwoorden als **vallen** (met de prenominale mogelijkheid), die dit met **zijn** doen. De relatie tussen die twee kenmerken is daarmee echter niet duidelijk. De achtergrond van het optreden dan wel het afwezig zijn van de genoemde kenmerken moet op het vlak van de **betekenis** gezocht worden. Er is een duidelijk betekenisverschil tussen werkwoorden als **slapen, lopen, lachen** e.d. en werkwoorden als **vallen, sneuvelen, arriveren**. De eerste groep duidt een gebeuren aan dat geen bepaald resultaat als eindpunt heeft, in tegenstelling tot de tweede groep waarbij een andere toestand het gevolg is van het gebeuren. Vergelijk **de boom valt, de gevallen**

boom enerzijds met **de jongen slaapt**, ***de geslapen jongen** anderzijds. In het laatste geval verkeert het subjeet niet als gevolg van het slapen in een andere toestand; er kan dus geen (nieuwe) toestand aan een substantief worden toegeschreven. Dit ligt anders bij de niet-duratieve werkwoorden **uitslapen** en **weglopen**; vandaar de mogelijkheid: **een uitgeslapen jongen**; **een weggelopen meisje**. Men hanteert in verband met de twee groepen werkwoorden wel de termen **immutatieve** (geen verandering aangevende) en **mutatieve** (verandering aangevende) werkwoorden (vgl. Kern 1912). Het is begrijpelijk dat in een periode waarin het part. praet. slechts prenominaal optrad, naast het predikatieve gebruik 'hij is gevallen' als toestandsaanduiding, geen participia praeteriti bij immutatieve intransitieve werkwoorden voorkomen. Deze participia, die geen toestand als gevolg van het door het werkwoord uitgedrukte gebeuren, kunnen aangeven, treffen we dan ook niet in het gotisch aan⁵⁹. Het is vanuit dit betekenisperspektief verwonderlijk dat die participia wel aanwezig zijn in de westgermaanse talen. Die aanwezigheid is te danken aan een speciale ontwikkeling: de verdere uitbouw van het gebruik van bepaalde werkwoordelijke combinaties, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien.

Wat de status van het part. praet. betreft is onze voorlopige konklusie op grond van de hier behandelde gegevens, dat er nog geen dwingende redenen zijn om te komen tot een uitsplitsing van de betreffende categorie. Dat het part. praet. nu eens een subjektsrelatie met het erbij geplaatste substantief heeft en dan weer een objektsrelatie, brengt geen essentieel onderscheid teweeg: het is afhankelijk van het soort werkwoord (transitief of intransitief) en het is dus niet terug te voeren op het part. praet. als zodanig. Men zou de situatie ook nog anders, nl. zonder gebruik te maken van het subjekts- en objektsbegrip, kunnen formuleren: het is geen essentieel verschil dat in sommige gevallen de toestand uitgedrukt door het part. praet. door toedoen van iets of iemand anders tot stand is gekomen en in andere gevallen door 'toedoen' van het substantief zelf (met als gevolg het verschil tussen **de boom valt** en ***het werk verricht**). In verband met de beperkingen wat het prenominaal gebruik betreft, zijn er opmerkingen gemaakt over de **betekenis** van het participium praeteriti. We zouden de betekenis van deze categorie voorlopig als volgt kunnen omschrijven: het aanduiden van een toestand die het gevolg is van het gebeuren door het werkwoord aangegeven. Een omschrijving die we gebruiken bij de nadere bestudering van de combinaties van dat participium met de werkwoorden 'hebben' en 'zijn' in de volgende paragraaf. We zullen later nagaan of die betekenisomschrijving nog verfijnd moet worden, waarbij we niet uitsluiten dat deze uiteindelijk abstrakter zou kunnen zijn. Ook mogen we niet zonder meer aannemen dat de betekenis voor elke taalfase volstrekt identiek is.

5. Het participium praeteriti in combinatie met de werkwoorden 'hebben' en 'zijn'

Het optreden van de werkwoorden 'hebben' en 'zijn' in de zgn. voltooide tijd geeft aanleiding tot beweringen over de op dat terrein heersende regel en tot veronderstellingen over de oorspronkelijke situatie. Zo beweert Bynon (1977: 249) dat in zowel de romaanse als de ger-

maanse talen oorspronkelijk de transitieve werkwoorden met 'hebben' en de intransitieve werkwoorden met 'zijn' voorkwamen. In Kern 1912 krijgen we echter een ander beeld gepresenteerd, waarbij geen sprake blijkt te zijn van een regelmaat gebaseerd op een simpele verdeling in transitieve en intransitieve werkwoorden. Het dieper ingaan op de aard van en de verschillen tussen de combinaties werpt licht op verscheidene zaken. Zo wordt de regel voor het gebruik van 'hebben' en 'zijn' duidelijk en daarmee ook de relatie tussen het optreden van die werkwoorden en de prenominale mogelijkheid.

Iets heel algemeen dat over de verbinding van het part. praet. met 'zijn' gezegd kan worden, is dat het betreffende participium betrekking heeft op het subjeet. Dat geldt voor het gotisch, waar **ist gabundans** (=hij zit vast of hij wordt vastgebonden) en **ist kumans** (=hij is aangekomen) geen voltooid gebeuren kunnen aanduiden, en ook voor de westgermaanse talen waarin de combinatie '**zijn**' + **p.p.** naast een toestand ook een zgn. voltooide tijd aangeeft (dit laatste niet in het hedendaagse engels). Het participium moet op het subjeet van 'zijn' betrokken worden, maar dat is niet iets speciaals van de combinatie met het participium. Welk element ook op 'zijn' volgt (een adjektief, substantief, voorzetselgroep of een participium), steeds is er sprake van de relatie met het subjeet: vgl. **hij is ziek**; **hij is leraar**; **hij is in de war**; **hij is in de tuin**; **hij is geslaagd**; **hij is geslagen** (cf. Bakker 1972). De combinatie met het part. praet. is uiteraard alleen maar mogelijk wanneer een werkwoord zo'n participium heeft: dat was aanvankelijk niet het geval bij de immutatieve intransitieve werkwoorden, zoals we zagen. De combinatie '**hebben**' + **objekt** + **p.p.** kan als een toestand geïnterpreteerd worden en als voltooide tijd; in beide gevallen slaat het part. praet. op het objekt. Dat is alweer niet iets bijzonders van deze combinatie met het participium, maar het heeft alles te maken met het werkwoord 'hebben'. Dat wat op het (transitieve) werkwoord **hebben** volgt, moet niet betrokken worden op het subjeet, maar op het objekt: vgl. **ik heb de vrouw ziek**; **ik heb de zaak op orde**; **ik heb het werk voltooid**; **ik heb de jongen geslagen**. Het intransitieve werkwoord 'zijn' en het transitieve werkwoord 'hebben' zijn essentieel verschillend en dat heeft gevolgen voor de konstellaties waarin zij optreden⁶⁰.

Vanuit het oorspronkelijke toestandspatroon bij 'hij is gekomen', 'hij is geslagen' en 'hij heeft het werk voltooid' zijn de zgn. voltooide tijden ontstaan. Aan het ontstaan van die voltooide tijdsmogelijkheid hebben werkwoorden als **slapen**, **lachen** e.d., de immutatieve intransitieven, hun part. praet. te danken. Een toestandsaanduiding is bij deze werkwoorden immers niet mogelijk, maar tegen een voltooide tijdsinterpretatie (ruwweg: een gebeuren-aanduiding waarbij een relatie met het moment van de uiting aanwezig is) verzet de betekenis van die groep werkwoorden zich niet. Nu wordt, naar analogie, bij deze werkwoorden een part. praet. gevormd, dat fungeert in de omschrijving voor de voltooide tijd. Die omschrijving blijkt de 'hebben'-combinatie te zijn. Er waren twee mogelijkheden aanwezig en de vraag is dan ook of deze keus toevallig is of niet. Kern (1912: 25) vindt de keus voor de 'hebben'-combinatie vanzelfsprekend, zoals uit het volgende citaat blijkt:

"Maar toen zich bij de overige verba eenmaal een omschreven perfektum gevormd had, konden de niet-mutatieven niet achterblijven, en dat ze daarbij niet anders vermochten te doen dan een van de twee bestaande konstrukties overnemen, spreekt vanzelf, terwijl het evenzeer voor de hand ligt dat ze diegene kozen welke zich van zijn oorspronkelijke betekenis het verst verwijderd had, nl. die met **hebben**."

Wij zien niet in waarom de mate waarin de omschrijving zich heeft verwijderd van de oorspronkelijke betekenis, de keus voor de ene of de andere kombinatie zou bepalen. Binnerts & Van der Horst 1985 wijzen op een ander aspekt: **slapen** mag nu wel een participium hebben, maar **geslapen** kan nog steeds geen nieuwe toestand als gevolg van het 'slapen' uitdrukken. Prenominaal gebruik is dan ook niet mogelijk evenmin als een fungeren in de 'zijn'-konstruktie, want het gebeuren 'slapen' is nu juist niet meer van toepassing op het subjezt (***hij is geslapen**). Het werkwoord 'hebben' geeft aan dat wat volgt niet op het subjezt betrokken moet worden. Daarom ligt de keus voor de hand: met **ik heb geslapen** wordt aangegeven dat **geslapen** na het gebeuren niet van toepassing is op de ik, en in dit geval ook niet op iets of iemand anders. Wanneer dit de achtergrond is, dan kan men ten aanzien van de verdeling van 'hebben' en 'zijn' ook niet stellen dat een verdere uitbreiding van 'hebben' tot de **mutatieve** intransitieve werkwoorden niet plaatsvond, omdat deze al bij de andere perifrastische konstruktie, die met 'zijn', waren betrokken, zoals Lockwood (1968: 116) beweert.

Er is enig licht geworpen op het verschijnen van een part. praet. bij de immutatieve intransitieve werkwoorden en op de relatie tussen het werkwoord in de voltooide tijd en de prenominale mogelijkheid⁶¹. De regel voor het optreden van de werkwoorden 'hebben' en 'zijn' bleek gebaseerd op de betekenisverschillen tussen die werkwoorden. In het licht van verschil in betekenis kan ook het bestaan van twee mogelijkheden in de voltooide tijd van bepaalde werkwoorden verklaard worden. Vgl.:

- (9) ik **heb** de hele dag in de stad **gelopen**
- (10) ik **ben** naar Amsterdam **gelopen**
- (11) we **hebben** gisteren op het ijs **geschaatst**
- (12) we **zijn** gisteren over het ijs naar Woubrugge **geschaatst**

In (9) en (11) is sprake van een voortdurend doen, een aktiviteit zonder bepaald resultaat. In (10) en (12) daarentegen hebben we te maken met een bereikt eindpunt, een resultaat dat dus aan het subjezt toegeschreven kan worden; vandaar het gebruik van het werkwoord 'zijn' (vgl. ook De Voofs 1963: 140-1).

Semantische zaken blijken een rol te spelen naast en achter formele onderscheidingen. Laten we de semantiek terzijde liggen, dan komen we niet verder dan het konstateren van een onverklaarde relatie tussen formele kenmerken en het opnoemen van een op zich willekeurige reeks werkwoorden met de betreffende kenmerken. Het verschijnen van een part. praet. bij de immutatieve intransitieven heeft overigens gevolgen voor onze voorlopige be-

tekenisomschrijving van dit participium. We zullen ons dan ook opnieuw – in par. 7 – met de betekenis van deze categorie bezighouden, maar niet voordat we eerst historische kanttekeningen hebben geplaatst bij de zojuist besproken combinaties van het part. praet. met 'hebben' en 'zijn'.

6. Historische kanttekeningen: de datering van de voltooidе tјdsvormen

Er blijven, wat de combinaties van het part. praet. met 'hebben' en 'zijn' betreft, nog vragen over de feitelijke toestand in de westgermaanse talen. De met 'hebben' omschreven voltooidе tјd zou volgens Kern in de noord- en westgermaanse talen al voor het begin van de schriftelijke overlevering bij transitieve werkwoorden aanwezig zijn geweest. Een veronderstelling die ook bij anderen wordt aangetroffen (vgl. bijvoorbeeld Lockwood 1968: 115). Over de verdere ontwikkeling wordt het volgende gemeld:

"het perfectum bij de niet-mutatieve intransitieven is vermoedelijk allens tot stand gekomen, d.w.z. het met **hebben** omschreven perfectum heeft zich daar gaandeweg over verschillende groepen verspreid. In 't Nederduits, Engels, Skandinavies (en Fries) geschiedde deze verspreiding voor de tјd waaruit wij samenhangende geschriften van enige omvang bezitten, maar in 't Ohd. schijnt hij pas in de negende en tiende eeuw te hebben plaatsgehad en zelfs toen nog niet geheel voltooid te zijn geweest." (Kern 1912: 32).

Een tamelijk vage datering dus, waaraan nog toegevoegd kan worden dat verscheidene onderzoekers bij voorbeelden van de betreffende konstruktie kanttekeningen plaatsen. Strang (1976: 352) die het ontstaan van het engelse **have/be**-perfectum in het tјdvak 770-970 plaatst, meent dat het in die periode gaat om perifere en relatief zeldzame patronen. Lockwood beschouwt de Tatianpassage "phfȝboum habēta sum giflanzōtan in sfnemo wīngarten (arborem fici habebat quidam plantatam in venea sua)" uit ± 830 niet als idiomatisch duits, maar als een letterlijke vertaling van de latijnse zin. Aan die konstatering voegt hij echter merkwaardigerwijs de volgende, tegenstrijdige, opmerking toe:

"But there is no doubt that German could imitate this Latin construction as such idiomatically, as a more advanced example from Otfrid shows: **sie eigun mir ginomanan lioban druhtin minan** 'they have taken my dear Lord from me'" (Lockwood 1968: 115).

Het is dus onduidelijk wanneer we te maken hebben met de voltooidе tјd als weinig frequent, zelfs eventueel niet-idiomatisch randverschijnsel en wanneer de betreffende konstruktie een regelmatig optredende mogelijkheid is geworden.

Het is opmerkelijk dat zowel de germaanse als de romaanse talen vergelijkbare perifrastische konstrukties hebben ontwikkeld, en de vraag is hoe we deze parallelle moeten interpreteren. Lockwood (1968: 115), die aanneemt dat de oorsprong van de 'hebben'-konstruktie

in het vulgair latijn op zijn minst in de 1e eeuw voor Chr. gezocht moet worden, veronderstelt dat het ontstaan van een dergelijke konstruktie in de germaanse talen te maken heeft met ontwikkelingen in het gesproken latijn en in de romaanse talen, zodat van ontlening gesproken zou moeten worden. Ten aanzien van de oudere omschrijvingen met 'zijn' is hij wat voorzichtiger met de ontleningssuggestie:

"A similar construction existed in Vulgar Latin, whence the compound past tenses of the Romance languages, e.g. French *je suis venu*, Ital. *sono venuto*. What original connexion, if any, there may have been between Germanic and Romance in this matter, is not ascertainable, but it is to be supposed that trends in Germanic were at least supported by developments in the other languages mentioned, with which it was in such close contact" (Lockwood 1968: 116).

Wij doen verder geen uitspraak over deze kwestie, maar wijzen er nogmaals op dat er aanvankelijk geen aparte vorm voor de perfectumonderscheiding in de germaanse talen bestond. In het vulgair latijn echter wordt een in het latijn bestaande onderscheiding op een andere wijze, niet meer met een synthetische vorm, uitgedrukt. Dat is als een interne vulgair latijnse ontwikkeling te begrijpen. Het gaat in de germaanse talen om het ontstaan van een nieuwe onderscheiding, wat de ontleningsgedachte (ontlening, uiteraard niet van de combinatie op zich, maar van de perfectuminterpretatie) niet onaannemelijk maakt.

We hebben gezien dat twee konstrukties, van verschillende oorsprong, in de westgermaanse talen de voltooide tijd kunnen aangeven. Er is een regel te formuleren voor het aanvankelijk gebruik van 'hebben' dan wel 'zijn'. Een regel die niet de transitieve tegenover de intransitieve werkwoorden plaatst, zoals Bynon meende, maar de transitieve en immutatieve intransitieve werkwoorden enerzijds tegenover de mutatieve intransitieven anderzijds. Nu zijn er ten opzichte van de oorspronkelijke situatie wel verschuivingen opgetreden. Een bekend voorbeeld uit de geschiedenis van het nederlands is het werkwoord *zijn*, dat in het mnl. met 'hebben' de voltooide tijd vormde (vgl. ook De Vooy 1963: 140-1). Duitse voorbeelden zijn te vinden bij Lockwood (1968: 116-21). Die verschuivingen hangen met verschillende zaken samen, maar ze waren mogelijk omdat de beide konstrukties op het vlak van het voltooid zijn als identiek werden ervaren. In tegenstelling tot het nederlands en het Duits zijn de veranderingen in het engels duidelijk ten koste van één van beide werkwoorden gegaan: in het engels is immers *have* nu de enige mogelijkheid. Verschuivingen zijn overigens ook in de romaanse talen niet uitgebleven: in het spaans en het portugees is 'hebben' algemeen geworden, terwijl in het frans en het italiaans de beide werkwoorden nog voorkomen. In de laatstgenoemde talen zou echter de tendens zijn, dat 'zijn' door 'hebben' wordt vervangen: vgl. het oudfrans *est couruz*, 'heeft gerend', en het hedendaags frans *a couru* (cf. Lockwood 1968: 121).

Met de combinatie 'zijn' + p.p. bevinden we ons uiteraard niet alleen op het gebied van de 'aktieve' voltooide tijd. Bij zijn datering van deze combinatie (en die met 'worden') als de

oudste konstrukties blijkt dat Kern (cf. 1912: 31) op dit punt ook geen onderscheid maakt tussen de aktieve en de passieve omschrijvingen. Hoewel de titel van zijn studie (*De met het participium praeteriti omschreven werkwoordsvormen in 't Nederlands*) meer belooft, brengt Kern evenwel bij zijn onderzoek toch een scheiding aan, want hij laat vrijwel de hele passieve materie liggen. Hij houdt zich niet bezig met de passieve 'worden'-kombinatie en zijn aandacht voor het met 'zijn' omschreven passieve perfectum gaat niet verder dan een opsomming van de verschillende betekenissen⁶². Wij zijn uiteraard wel geïnteresseerd in de genoemde kombinaties en willen weer tot dat objekt terugkeren. Dit echter niet voordat we nogmaals naar de betekenis van het participium praeteriti hebben gekeken.

7. Nogmaals: de betekenis van het participium praeteriti

De aanwezigheid van participia als *gelachen*, *geslapen* e.d. maakt het noodzakelijk om de voorlopige omschrijving van de betekenis van het participium praeteriti te herzien. We kunnen nu niet meer zeggen dat een toestand, die ontstaat ten gevolge van het gebeuren door het werkwoord aangegeven, wordt uitgedrukt⁶³. De vraag is wat de betekenisomschrijving dan wél moet zijn. Is het voldoende om te stellen dat het part. praet. het gebeuren aanduidt zonder uitdrukking van een subjezt, tijd en modus of, anders gezegd, zonder een standpuntsbepaling zoals dat bij een p.v. het geval is? Volgens deze nieuwe poging tot omschrijving zou het part. praet. in het huidige nederlands aangeven dat het gebeuren door het werkwoord aangeduid, van toepassing is. Dus: *gebonden* noemt het 'binden', *gevallen* noemt het 'vallen', *gelachen* noemt het 'lachen'⁶⁴. Met deze zeer globale beschrijving wordt niet aangegeven dat *de gebonden jongen* slechts op één manier geïnterpreteerd kan worden en evenmin dat *de gelachen jongen* niet mogelijk is. Deze onmogelijkheid en die bepaalde interpretatie worden wel verdisconteerd, wanneer de toestandsaanduiding op de een of andere manier in de betekenisomschrijving aanwezig blijft. Wanneer we die zouden wijzigen door toe te voegen dat *niet alleen* het gebeuren, *maar – indien tenminste mogelijk – ook het resultaat of de toestand die ontstaat tijdens of als gevolg van het gebeuren*, van toepassing is, is het part. praet. bovendien van het part. praes. af te grenzen. Het resultaat van het gebeuren is bij een transitief werkwoord vanzelfsprekend van toepassing op het objekt en bij een intransitief werkwoord op het subjezt. Anders gezegd: op nomina die respectievelijk een objekts- en een subjektsrelatie tot het part. praet. hebben. Wanneer niet van een resultaat gesproken kan worden (zoals bij *geslapen*, *gelachen* e.d.) kan er ook geen sprake zijn van een resultaat dat op iets betrekking heeft. De interpretatie van *de gebonden jongen* en de onmogelijkheid van *de gelachen jongen* of van het predikatieve *de jongen is gelachen* zouden dan een logisch gevolg zijn van eigenschappen van transitieve en intransitieve werkwoorden en de semantische verbindingsmogelijkheden van diverse elementen⁶⁵. De betekenis van het participium valt bij een dergelijke omschrijving uiteen in twee verschillende komponenten: de toestand (na of tijdens het gebeuren) en de werking of het gebeuren zelf⁶⁶. Het feit dat we geen eenvoudige betekenisomschrijving kunnen formuleren heeft te maken met de veranderingen die

in de geschiedenis van de westgermaanse talen zijn opgetreden en ook met de aard van het participium praeteriti, zoals we aan een middelnederlands voorbeeld zullen illustreren.

Het vermelden van niet alleen het resultaat of de toestand, maar ook het gebeuren bij de typering van het part. praet. is niet alleen een noodgreep vanwege de **gelachen**-participia. Wanneer het part. praet. een toestand of een resultaat zou aangeven, dan wordt ook het gebeuren dat daarmee verband houdt, uitgedrukt. Dat is nu juist het verschil met adjektieven als **groot**, **verlegen**, **kleurig** e.d.. Vergelijk b.v. de volgende middelnederlandse passage:

(...) ende als onze lieue vrouwe ende die mit haer quamen onsen heer sagen **gebonden**, **bespogen**, **bespot** ende **gepynt**, ende so seer **versmaet** ende vanden iongeren **gelaten** (Lyden 33: r.33-4 en 1).

Bij **gebonden** (en evt. bij **bespogen**) overheerst de toestandsaanduiding; bij **bespot** en **gepynt** wordt echter vooral de werking tijdens die toestand uitgedrukt; bij **versmaet** en **gelaten** wordt het gebeuren dat vooraf ging aan de toestand aangegeven. Die verschillende mogelijkheden zijn in het part. praet. zelf aanwezig.

We sluiten hiermee de beschouwing over het part. praet. af. We zullen in wat volgt van één ongedeelde categorie uitgaan en de nu geformuleerde betekenisomschrijving gebruiken. De juistheid van dit standpunt zal bij de nadere bestudering van de middelnederlandse feiten in hoofdstuk 5 nog verder worden nagegaan.

8. Konklusies

De nadere bestudering van de perifrastische mogelijkheden met het part. praet. liet zien dat in de westgermaanse talen nieuwe patronen voorkomen: de voltooidе tijdsvormen 'hebben'/'zijn' + p.p.. De combinatie met 'hebben' krijgt over het algemeen de meeste aandacht als illustratie van betekenisverandering en syntaktische herinterpretatie: 'hebben' + objekt + p.p. (als predikatieve toevoeging bij het objekt) werd als een handeling geïnterpreteerd, wat ook met zich meebracht dat de syntaktische structuur anders werd gezien: het oorspronkelijke objekt bij 'hebben' werd als objekt bij het geheel 'hebben' + p.p. beschouwd. Kondities voor het ontstaan van deze zgn. perfectuminterpretatie werden besproken en bepaalde voorwaarden konden worden geformuleerd: aanwezigheid van een niet-konkrete betekenis bij 'hebben' en het identiek zijn van het subjezt van 'hebben' en de agens die bij het part. praet. verondersteld kan worden. Het oorspronkelijke, heel gewone patroon van een objekt met een predikatieve toevoeging, blijft overigens als mogelijkheid bestaan. Over de andere perifrastische mogelijkheden, de combinaties met 'zijn' en 'worden', wordt heel weinig gemeld: het blijft bij de veronderstelling dat deze oorspronkelijk een koppelwerkwoordpatroon vormden, terwijl men in hedendaagse taalfasen met een werkwoordelijk gezegde te maken zou hebben. Wij kwamen dus juist wat betreft deze combinaties waarop onze aandacht is gericht, niet veel verder. Het part. praet., het gemeenschappelijk element van de besproken peri-

frastische vormen, werd nader onder de loep genomen. Het part. praeteriti, dat in de westgermaanse talen gekenmerkt is door een dentaalsuffix bij de zwakke werkwoorden en door vooral vokaalwisseling bij de sterke werkwoorden, met daarnaast in het nederlands en het Duits het ge-prefix, vertoont verscheidene dualiteiten, zo kwam in Zadorozny's studie naar voren. Deze studie wierp overigens meer vragen op dan dat wij inzicht kregen in de mogelijkheden en in eventuele taalveranderingen. Aandacht voor de preminale mogelijkheid van het p.p. bracht ons op het gegeven dat aanvankelijk de immutatieve intransitieve werkwoorden geen p.p. bezaten. Dit gebrek was terug te voeren op de betekenis van deze groep werkwoorden: ze geven geen gebeuren aan dat tot een resultaat of een nieuwe toestand leidt. Deze werkwoorden kregen pas een p.p. na het ontstaan van de voltooidetijdsvormen. Wanneer men zich bewust is van de verschillen tussen de werkwoorden 'hebben' en 'zijn', is het begrijpelijk dat de immutatieve intransitieven hun voltooidetijd m.b.v. de 'hebben'-kombinatie vormden. Zo is er ook enig licht gevallen op de relatie tussen het al of niet hebben van een preminale mogelijkheid en het werkwoord waarmee de voltooidetijd wordt gevormd. De oorspronkelijke regel voor het gebruik van 'hebben' en 'zijn' werd duidelijk. We kwamen uiteindelijk tot een betekenisomschrijving van het part. praet.: het part. praet. noemt niet alleen het gebeuren, maar ook - indien tenminste mogelijk - het resultaat of de toestand die ontstaat tijdens of als gevolg van het gebeuren. Deze betekenisomschrijving bevat dus twee met elkaar samenhangende componenten, toestand en gebeuren. Dat hangt niet alleen samen met veranderingen als het ontstaan van de voltooidetijdscombinaties in de westgermaanse talen, maar ook met de aard van het p.p. zelf: wanneer een toestand wordt uitgedrukt is toch ook de notie gebeuren aanwezig.

Dit hoofdstuk heeft een standpunt t.o.v. het part. praet. opgeleverd: we gaan uit van één ongedeelde categorie p.p. en we hanteren de genoemde betekenisomschrijving met de twee samenhangende componenten. We hebben de perifrastische vormen in hun algemeenheid bekeken om op de hoogte te zijn van eventuele al gesignaleerde kenmerken en om inzicht te krijgen in het verschijnen van de verschillende analytische vormen in de germaanse talen. Die algemene beschouwing heeft wel informatie over de voltooidetijdsvormen verschaft, maar nauwelijks gegevens wat betreft de combinaties met 'worden' en 'zijn'. Er worden slechts verschillen gesuggereerd tussen de oorspronkelijke patronen en een latere fase. We zullen daar in het volgende hoofdstuk in verband met de engelse en Duitse feiten aandacht aan schenken en ons afvragen of er verschillen zijn vast te stellen. We richten ons in het volgende hoofdstuk met name op de passieve combinaties en laten dus de actieve 'zijn' + p.p.-kombinatie in principe buiten beschouwing, al zullen de voltooidetijdsvormen hier en daar terzijde nog wel ter sprake komen. We willen met het onderzoeken van de feiten in het middelnederlands een antwoord trachten te vinden op de vraag wat de precieze formele en semantische kenmerken zijn van de konstrukties die ons interesseren, de combinaties met 'zijn' en 'worden'. Dan komt uiteraard ook de vraag aan de orde of er diachroon gezien sprake is van veranderingen op het formele vlak of op dat van de betekenis. Het engelse en Duitse overgeleverde taalmateriaal gaat verscheidene eeuwen verder terug dan het oudste ne-

derlands. Voordat we ons met de middelnederlandse feiten zullen bezighouden, verkennen we eerst in het nu volgende hoofdstuk de passiefproblematiek in de oudere fasen van het engels en het duits, en gaan we na of nog nieuwe gezichtspunten naar voren komen.

Hoofdstuk 4

Het passief in oudere fasen van het engels en het Duits: een verkenning

0. Woord vooraf

Onderzoekers van de oudere fasen van het engels en het Duits hebben hun deskriptieve werk vaak verricht binnen het vanzelfsprekende, en daarom veelal niet expliciet verantwoorde, kader van de traditionele grammatika. Slechts een enkele keer zijn passieve gegevens beschreven vanuit een strukturalistisch uitgangspunt. Meermalen komen onzekerheden t.a.v. het passief naar voren. Was het passief wel van meet af aan eigen aan de Germaanse talen? Schröder, die het passief de gebruikelijke aanduiding voor "die Umkehrung der Geschehensrichtung" noemt, merkt i.v.m. die vraag op dat de omgangstaal het passief niet echt nodig heeft. Dat zou ook het geval zijn met de dichterlijke taal van het heldenlied, dat voornamelijk uit gesprekken bestaat; het Hildebrandlied bevat dan ook geen enkele passieve constructie (vgl. Schröder 1955: 18). Een niet zo noodzakelijk verschijnsel dus, dat evenwel toch in het Duits aanwezig was. Er worden over de combinaties van 'zijn' en 'worden' met het part. praet. verscheidene opmerkingen gemaakt, die verschillen met de huidige situatie suggereren. Zo zouden deze combinaties in oudere fasen nog niet direct zijn ervaren als een uitbreiding van het verbale systeem; ze zouden nog niet tot vaste eenheden zijn geworden; het aldus omschreven passief zou een nominaal karakter hebben (vgl. bijvoorbeeld Schröder 1955: 18; Klingebiel 1937: 66, noot 39; Rupp 1956: 266). Deze suggesties en andere veronderstellingen zullen in dit hoofdstuk aan de orde komen, wanneer we de situatie in de oudere fasen van het engels en het Duits verkennen. De passieve omschrijvingen in het Oudengels en het Middelenengels worden eerst behandeld (par. 1 en 2). De Duitse passievefeiten worden verschillend geïnterpreteerd en brengen diverse problemen met zich mee (par. 3 tot en met 6). Oubouzar's studie over het Duitse werkwoordelijk systeem krijgt in de paragrafen 7, 8 en 9 ruime aandacht, omdat het hier een heel andere benadering betreft. De verschillende opvattingen zijn terug te vinden in het schematisch overzicht van de Duitse situatie (par. 10). Tot slot bespreken we de algemene probleempunten en conclusies die bij de beschouwing van het engels en het Duits naar voren zijn gekomen. Wij vragen ons ook af welke inzichten direct bruikbaar zijn bij het onderzoek van het Nederlands taalmateriaal.

1. Passieve omschrijvingen in het oudengels en het middelengels

Het onderzoek dat betrekking heeft op het passief in oudere fasen van het engels, blijkt vooral gericht op typisch engelse verschijnselen als de taakverdeling tussen **beon** en **wesan** en het verdwijnen van het werkwoord **weordan**. Er worden veronderstellingen naar voren gebracht: in het oudengels zou **beon** gebruikt worden, wanneer het om iets toekomstigs ging (cf. Strang 1976: 310; Huchon 1923: 218). Vooral het mysterie van **weordan** houdt veel onderzoekers bezig, die het verdwijnen van dit werkwoord als een onherstelbaar verlies zien. Illustratief is het volgende citaat (waarin het werkwoord met een **þ**, een oude spelling voor de **w**) :

"**Peordan** never established more than a marginal role as an auxiliary, and in ME died out in all functions. This is one of the mysteries in the history of English, for this verb, whose cognate **werden** has come to be so important in the grammar of German, could be used for distinctions not briefly shown in any other way. In English too it might have taken over the role of expressing futurity; instead, English has preferred the double forms **will** and **shall**, in which tense is inextricably linked with modality. And it might have assumed the role of a mutative as contrasted with a static or descriptive passive, distinguishing **he was wounded** (**þeard**), i.e. 'from having been unharmed he came to be a casualty', from the descriptive **he was wounded** (**þaes**), i.e. 'he was in a wounded condition'. The loss of **þeordan** at the Conquest blocked initiatives in this direction. Though NE has used **get** as a mutative passive, the pattern has not established itself above the colloquial level of usage" (Strang 1976: 351).

Er bestaat geen communis opinio over factoren die mogelijk een rol hebben gespeeld bij het verdwijnen van het kennelijk zo node gemiste **weordan**. Er is bovendien veel onduidelijk over de verhouding tussen **weordan** + **p.p.** en **wesan** + **p.p.** in de verschillende taalfasen.

De verhouding tussen de twee combinaties komt vrijwel steeds aan de orde in verband met het passief. Het passief zelf wordt als een bekend begrip beschouwd: er wordt hoogstens een opmerking over de gebruiksomstandigheden of -oorzaken gemaakt (vgl. bijvoorbeeld Frary 1929: 7). Men veronderstelt dat **weordan** het werkwoord bij uitstek is om een passieve handeling aan te duiden. Een veronderstelling die we al eerder t.a.v. de gotische pendant **wairþan** tegenkwamen (zie hoofdstuk 2, par. 6 en 10) en die tot veel vaagheid in standaardwerken en studies over het engels leidt. Zo meent Frary (1929: 15), die het verschil in gebruik van **weordan** en **wesan** als 'hulpwerkwoorden' (d.w.z. in de eerder genoemde combinaties) terugvoert op verschil in betekenis tussen deze twee woorden, dat het eerste werkwoord, als "a word of change or becoming" vaak wordt aangetroffen in momenten van actie en het tweede, dat "the idea of state or fact, or being or existing" uitdrukt, in momenten van rust. Dat brengt haar tot het geforceerd zoeken van zulke momenten in diverse passages. Frary moet dan toch erkennen dat er soms kennelijk vrije variatie in het spel is. Het is

een konklusie waarbij Visser (1963-73: 2091) zich aansluit.

De veronderstelling t.a.v. **weordan** heeft ook tot gevolg dat over het algemeen het optreden van **wesan + p.p.** als zgn. dynamisch passief (tegenover het statisch passief) in verband wordt gebracht met het verdwijnen van **weordan**⁶⁷. Visser (1963-73: 2087), die, evenals Klingebiel (1937: 29), signaleert dat **wesan + p.p.** al vanaf oudengelse tijden zowel een statisch als een dynamisch passief kan zijn ("while the discrimination between the two meanings has always depended on the context or situation!"), heeft dan ook moeite met het in kaart brengen van de ontwikkelingsgang:

"A problem that has as yet not satisfactorily been solved (...) is the question how (and when) the dynamic pattern (he is punished = he is being punished) came into being by the side of the static pattern. It seems defensible to conjecture that this syntactical innovation was directly connected with the gradual falling into disuse of the **wearþ + past participle** construction, which on account of the meaning of the notional verb **weorþan** = 'to come to be', 'to get to be' was essentially dynamic: 'wearþ killed' = 'was being killed'. This replacement of the static connotation by the dynamic connotation of the construction consisting of **be + past participle** was naturally a very slow process and not complete until after a period of vacillation and wavering, which may have begun in Old English, cf. **was** and **wearþ** in the following two passages occurring in close vicinity to each other in the **Parker Chronicle**: an. 651 'Her Oswine cyning **waes** ofslaegen'; an. 654 'Her Onna cyning **weard** ofslaegen' (Visser 1963-73: 2088).

Visser spreekt over vervanging van de statische konnotatie door de dynamische, wat geen gelukkige formulering is, aangezien de statische mogelijkheid wel degelijk blijft bestaan. Zonder verdere argumentatie overigens, wordt ook nog beweerd dat in het patroon met **weordan** "the action can clearly be apprehended as still more dynamic than in the dynamic pattern with **waes**" (Visser 1963-73: 2091).

Ook Lightfoot (1979b: 274) merkt op dat de ambiguïteit van statisch tegenover dynamisch passief verband houdt met het verloren gaan van de combinatie **weorþan + p.p.**. Hij gaat van de veronderstelling uit dat het onderscheid tussen dynamische en statische passieven gekoppeld was aan respectievelijk **weorþan** en **wesan / beon**. Vroege voorbeelden van **wesan + p.p.** als dynamisch passief passen daar uiteraard niet bij: Lightfoot beweert dan ook dat dergelijke voorbeelden in het oudengels heel zeldzaam zijn en ook in het middelengels niet gebruikelijk. Daaruit blijkt onbekendheid met bestaande studies: Klingebiel 1937 en Visser 1963-73 laten juist zien dat de betreffende combinatie al in het oudengels een passieve handeling kan weergeven, terwijl men uit de daar gegeven voorbeelden beslist niet de indruk van grote zeldzaamheid krijgt.

Er wordt veel aandacht besteed aan het waarom en hoe van het verdwijnen van **weordan**. Aan het eind van de oudengelse periode moet er iets gebeurd zijn, want aan het begin van het middelengels is het werkwoord sterk op zijn retour; het is een archaïsme geworden (cf.

Frary 1929: 71). Volgens velen hebben invloeden van buiten daarbij een rol gespeeld. Er wordt gesproken van skandinavische en franse, met name normandische, invloed. Frary legt de nadruk op de eerste, Visser noemt de tweede en Klingebiel brengt een beargumenteerde rangorde aan. De normandische invloed moet sterker zijn geweest:

"Denn in der 'daily conversation' von Nachbar zu Nachbar (...) kommt das Passiv fast gar nicht vor. Viele Forscher (...) haben das festgestellt. Das Passiv ist durchaus in der Schriftsprache und - in weitem Abstände - in der gehobenen Umgangssprache zu Hause. Auf die Schriftsprache sowohl als auch die höhere Umgangssprache wird aber der Einfluss des Normannischen grösser gewesen sein als der des Altnordischen. Zusammenfassend ist also zu sagen, dass bei der Beantwortung der Frage nach dem Warum des Schwindens von **wurthe** als bewegende Ursache an erster Stelle normannischer Einfluss in Rechnung zu setzen ist, an zweiter Stelle skandinavischer. Als mitwirkende Umstände sind die lautlichen Verhältnisse von **wurthe** zu berücksichtigen, vor allem der Zusammenfall von Präsens und Präteritum" (Klingebiel 1937: 108).

Het is opmerkelijk dat slechts het verdwijnen van de passiefomschrijving aan de orde is, terwijl andere gebruiksmogelijkheden van het werkwoord, die eveneens met het verdwijnen van **weordan** verloren gingen, buiten beschouwing blijven.

2. Opmerkingen en voorlopige konklusies t.a.v. de engelse situatie

De algemene opvatting over de engelse feiten kan als volgt samengevat worden: **wesan + p.p.** geeft oorspronkelijk een toestand aan en blijft dit ook doen; **weorþan + p.p.** geeft in het oudengels (OE) en, in beperktere mate, nog in het begin van het middelenegls (ME) een gebeuren aan, maar **weorþan** verdwijnt⁶⁸. Nu geeft **wesan + p.p.** al in het oudengels naast de combinatie met **weorþan** een gebeuren aan, wat wordt gezien als iets vreemds dat het beeld van de betreffende taalfeiten niet duidelijker maakt. Men legt immers een verband tussen het verdwijnen van **weorþan**, het geëigende werkwoord voor de aanduiding van een gebeuren, en het optreden van **wesan + p.p.** als zodanig. Geschematiseerd ontstaat het volgende beeld:

	toestand	gebeuren
oorspr.	wesan + p.p.	weorþan + p.p.
OE.	wesan + p.p.	weorþan + p.p. wesan + p.p.
ME. begin	wesan + p.p.	(weorþan + p.p.) wesan + p.p.
ME. eind	wesan + p.p.	wesan + p.p.

fig. 1

De variatie in het oudengels bij de weergave van het gebeuren brengt onderzoekers in verle-
genheid die een kausaal verband tussen het optreden van **wesan + p.p.** als dynamisch passief
en het verdwijnen van **weorþan** leggen.

De zaak ziet er anders uit, wanneer men de veronderstelling dat 'worden' (hier: **weorþan**)
het werkwoord bij uitstek is om een gebeuren aan te duiden, laat varen. We hebben die voor-
onderstelling ook al bij de beschouwing van het gotisch bekritiseerd en we konkludeerden in
hoofdstuk 2 dat het gotische **wisan + p.p.** het verkeren in een toestand aangeeft, **wairþan +**
p.p. de overgang naar een toestand en dat daarnaast beide werkwoorden optreden ter om-
schrijving van een passief gebeuren, waarbij dan **wairþan + p.p.** de gemarkeerde mogelijk-
heid is. De engelse parallel zou in schema de volgende zijn:

	toestand	overgang toestand	gebeuren
OE.	wesan + p.p.	weorþan + p.p.	wesan + p.p. weorþan + p.p.
ME. begin	wesan + p.p.	(weorþan + p.p.)	wesan + p.p. (weorþan + p.p.)
ME. eind	wesan + p.p.	-	wesan + p.p. -

fig.2

We spreken hier niet over de invulling van de ontstane lege plaatsen in het schema (vgl.
evenwel het citaat van Strang in par. 1), want het gaat ons hier in de eerste plaats om de
ontwikkelingen bij **wesan** en **weorþan**. We kunnen ons afvragen of de combinaties met deze
werkwoorden bij de weergave van een gebeuren eenvoudigweg varianten zijn of dat er bij-
voorbeeld beperkingen voor het gebruik van **weorþan** aangenomen moeten worden, zoals we
dat ook veronderstelden t.a.v. de gotische parallel. In dat geval zou de combinatie met
weorþan als de gemarkeerde mogelijkheid beschouwd moeten worden.

We hebben een ander beeld van de engelse feiten als plausibele mogelijkheid tegenover de
niet onproblematische algemene opvatting gesteld. We constateren nog dat **wesan** en
weorþan steeds in een passieve kontekst worden gezien, wat hier betekent in combinatie
met het part. praet. van een transitief werkwoord. Ze komen echter ook voor met het part.
praet. van een intransitief werkwoord. Dit blijkt nog uit **he is gone** in het hedendaagse en-
gels, terwijl het voorkomen van **weorðan** met het intransitieve participium als een, t.o.v.
het transitieve patroon weliswaar minder frekwente, mogelijkheid wordt genoemd (vgl. Vis-
ser 1963-73: 2041). Daarbij wordt nog gewezen op het feit dat soms moeilijk is vast te stel-
len of het om een transitief dan wel intransitief geval gaat in voorbeelden als **he is**
recovered en **he weard forlorne**. In onomstreden intransitieve gevallen als **he weard agangan**
wordt de betekenis als volgt aangeduid:

"He weard agangan' resembles 'he was gone' but for the additional connotation in the former of a gradual reaching of a specified state" (Visser 1963-73: 2041; onderstreping M.v.d.W.).

Men zou inderdaad kunnen zeggen dat **weorþan** gekombineerd met het part. praet. van een intransitief werkwoord het bereiken van een toestand uitdrukt: hij raakte (ging) verloren (**he weard forlorne**); hij raakte weggegaan (**he weard agangan**). We zullen op deze combinatie (die ook, zoals in het vervolg zal blijken, in het Duits voorkomt) en op mogelijke betekenissen ervan verder ingaan in verband met vergelijkbare voorbeelden in de oudere fasen van het Nederlands. Een inventarisatie van de Duitse gegevens is nu onze volgende stap.

3. Passieve omschrijvingen in het Oudhoogduits

Voor het Duits is er veel materiaal beschikbaar: Rupp en Schröder hebben zich onafhankelijk van elkaar met het passief in het Oudhoogduits bezig gehouden. De resultaten, die grotendeels met elkaar overeen blijken te stemmen, zijn te vinden in twee uitvoerige artikelen: Rupp 1956 en Schröder 1955. Middelhoogduitse gegevens treffen we verspreid in handboeken aan of in studies over bepaalde teksten uit die periode. Bovendien krijgen de passieve omschrijvingen in oudere fasen van het Duits aandacht binnen Oubouzar's onderzoek van het werkwoordelijk systeem (Oubouzar 1974).

Schröder probeert ordening in de gegevens aan te brengen en poneert een schema dat in wezen gelijk is aan de indeling die hij later voor het Gotisch zou aannemen (cf. Schröder 1957 en hoofdstuk 2, par. 4). Het feit dat we het Gotische schema hebben bekritiseerd en uiteindelijk verworpen, betekent niet dat we de Oudhoogduitse indeling zo maar terzijde kunnen schuiven. Die indeling ziet er als volgt uit (cf. Schröder 1955: 42):

	"werden-Passiv"	"sein-Passiv"
praes.	uuirðit arfullit	ist arfullit
praet.	uuard arfullit	(uwas arfullit)

fig.3

In fig.3 staat **uwas arfullit** tussen haakjes, omdat deze combinatie in Schröder's materiaal maar zelden voorkomt. Iets wat door Rupp (1956: 281) in verband gebracht wordt met de aard van de teksten: in de Isidor zouden geen en in de Tatian en Otfrid niet zo veel mogelijkheden zijn voor een constructie die past in verhalende passages die melding maken van toestanden in het verleden. Het Praesens van het "werden-Passiv" komt zeker voor, maar het zou nog maar gebrekkig functioneren:

"Seiner Herausbildung war anfangs zweifellos die Eigenbedeutung des Hilfszeitwortes **werdan** hinderlich. Das auf Zukünftiges, noch Ausstehendes weisende Entwicklungsverb

war von Hause aus schlecht geeignet, ein Sein auszudrücken, auch kein Bewirktsein, wie es der Sinn des passivischen Handlungspräsens verlangt. Nur wo der bewirkte Vorgang noch in statu nascendi gezeigt werden sollte, stand dem Gebrauch von **werdan** nichts im Wege. Das ist zunächst überall dort der Fall, wo im Lat. das Futurum steht oder stehen müsste" (Schröder 1955: 35).

De vergelijking met het latijn aan het eind van het citaat heeft te maken met het feit dat Schröders materiaal voornamelijk uit vertalingen bestaat⁶⁹. De eigen betekenis van **werdan** zou dus aanvankelijk een belemmerende factor zijn geweest bij het gebruik, zodat het slechts in futurale gevallen optrad. Het werkwoord zou geleidelijk in de functie van gebeurenpraesens groeien (vgl. ook Schröder 1955: 39), maar precieze temporele aanduidingen voor dit proces worden niet gegeven. Het blijft bij de konstatering dat de gebruiksbeperkingen in de **Murbacher Hymnen** en in de **Tatian** zijn opgeheven (Schröder 1955: 52; 62). Het aanvankelijk beperkte optreden en het feit dat het latijnse futurum met het praesens van **werdan** + p.p. wordt vertaald, betekenen, volgens zowel Schröder als Rupp, beslist niet dat de betreffende combinatie eigenlijk en uitsluitend de aanduiding voor een passief futurum is⁷⁰. Zoals bekend sluit het germaanse praesens zowel iets tegenwoordigs als iets toekomstigs in, zodat het mogelijk is dat een latijnse futurumvorm met een oudhoogduitse praesensvorm wordt vertaald. Daaruit mag niet afgeleid worden dat die germaanse praesensvorm eigenlijk een futurum is. Het oudhoogduits kent bovendien het futurum nog niet als aparte tijds categorie: niet in het actief en ook niet in het passief⁷¹. Het tijdenprobleem komt ook in verband met het "sein-Passiv" naar voren. De betreffende vormen zijn door verscheidene grammatici als perfecta respectievelijk plusquamperfecta opgevat (cf. b.v. Behaghel 1923-32, dl.II: 208-9). Schröder en Rupp willen dit misverstand uit de weg ruimen: er is in het oudhoogduits slechts één verleden tijd, het praeteritum (cf. Schröder 1955: 7; Rupp 1956: 279). Het zijn-passief geeft volgens hen slechts een toestand weer en niet de voltooiing van een gebeuren. Immers ook de actieve voltooiden tijden zijn nog niet in de Isidor aanwezig en latijnse perfecta die geen toestand aanduiden, worden in die tekst vaak met het praeteritum van **werdan** + p.p. vertaald (zie Schröder 1955: 25; 43-8). Die laatste combinatie fungeert in het schema ter omschrijving van een gebeuren in het verleden. De aldus geïllustreerde feiten geven zeker aanleiding tot opmerkingen en vragen. Daarbij zal ook een andere visie naar voren worden gebracht.

4. Opmerkingen over de oudhoogduitse situatie

De mededelingen over het praesens van het gebeuren-passief roepen vragen op: het is merkwaardig dat de eigen betekenis van **werdan** alleen in het praesens aanvankelijk een belemmering zou vormen; als er iets met de betekenis aan de hand is, dan moet dat ook een rol in het praeteritum spelen! Rupp (1956: 277) meent echter dat er in het geheel geen speciale beperkingen moeten worden verondersteld: **wirdit** + p.p. komt in de Isidor niet voor als ver-

taling van latijnse praesentia, omdat die praesentia geen gebeuren, maar een toestand aan-geven. Uit de, overigens oudsaksische, Heliand kan men opmaken dat de betreffende kombi-natie wel degelijk kan korresponderen met een latijns praesens. Hier ligt een belangrijk me-ningsverschil wat de interpretatie van de feiten betreft. Schröder wijst op passages waarin de Isidorvertaler een passief praesens in het latijn met een actieve vorm of met een praete-ritum van **werdan** + p.p. vertaalt. Dat laatste lijkt merkwaardiger dan het is, wanneer men de voorbeelden en de kontekst bekijkt. Vgl. b.v.: *Ibu christus auur got ni uuari, dhemu in psalmom chiquhedan uuard / si christus deus non est, cui dicitur in psalmis* (zie ook Rupp 1956: 280). De essentiële vraag is echter of die afwijkende vertalingen hun oorsprong vinden in het feit dat er iets met de betekenis van **werdan** aan de hand is⁷².

Schröders ordening, weergegeven in fig.3, is gebaseerd op de Isidor en de Tatian. Dat wil zeggen: de indeling lijkt duidelijk aanwezig in de Isidor, maar de Tatian geeft een tamelijk chaotisch beeld. In de laatste tekst komt een hoog percentage praeteritale **wesan**-omschrij-vingen voor, die Schröder aan invloed van het latijnse voorbeeld toeschrijft:

"Dies starke Übergewicht (...) hat seinen Grund nicht in einem echten Vorwiegen des sein-Passivs im Deutschen. Vielmehr macht sich hier, wie in den älteren Glossenarbei-ten und Interlinearversionen das lat. Vorbild geltend, dessen zusammengesetzte Verb-formen einfach nachgeahmt werden. Für das lat. **erat, esset, fuerat** etc. lag das deut-sche **was** zu nahe und ersparte weiteres Nachdenken (...). Ernstere Verstöße gegen das deutsche Sprachgefühl unterliefen dabei noch nicht, da sich die lat. Plusquamperfecta meistens als deutsche Zustandspräterita auffassen liessen" (Schröder 1955: 56).

Dit soort ad hoc-redeneringen, die men wel vaker aantreft (vgl. ook Klingebiel 1937; Beha-ghel 1923-32, dl. II: 206; 208), voldoet beslist niet. Niet alleen bij de latijnse voorbeelden met **esse**, maar ook bij de weergave van latijnse passieve imperfecta (waar de latijnse vorm dus geen aanleiding geeft tot het gebruik van **wesan**) treedt het zgn. "sein"-passief op. Vgl.:

- (1) [de dode Lazarus] **uuas gitragan** fon engilon in barm Abrahames/ **portaretur** ab angelis in sinum Abrahae
- (2) **Uuarun gileittit** andre zuene ubilo mit imo, thaz sie **uuarin erslagan/ Ducebantur** autem et alii duo nequam cum eo, ut **interficerentur**
- (3) Jesus eruueiz fon in inti **uuas braht** in himil inti saz in ceso goates/ **recessit** ab eis et **ferebatur** in caelum et sedit a dextris dei

Wanneer er echter geen sprake kan zijn van latijnse invloed, kan de onzekerheid van de ver-taler wel als verklaring dienen! (vgl. Schröder 1955: 58; 59). Ook in het praesens klopt het schema niet: terwijl de **werdan**-omschrijvingen volgens Schröder in de Tatian zonder beper-king gebruikt worden (dit i.t.t. de veronderstelde situatie in de Isidor zoals in het voorgaan-de gemeld), treedt **wisan** + p.p. op, wanneer er sprake is van een futurische betekenis of van

een gebeuren (Schröder 1955: 62-3; 65). Vgl.:

- (4) thiz ist min lihamo thaz furi iuuuih **ist** **gegeban**, thiz ist min bluot niuues giuuiuznesses, thaz dar furi iuuuih inti manage **uuirdit ergozzan**/ hoc est corpus meum, quod pro vobis **datur**, hic est enim sanguis meus novi testamenti, qui pro vobis et multis **effundetur**

Schröder wijt, evenals trouwens Rupp (1956: 281), het gebruik van **wesan**, waar dit, afgemeten naar zijn schema, onjuist lijkt, aan onzekerheid van de vertaler of latijnse invloed en, waar mogelijk, aan beide.

Rupp en Schröder zien in feite dezelfde geleiding in de oudhoogduitse passiefgegevens. Ze hebben ook dezelfde, door ons al eerder t.a.v. het gotisch en het oudere engels, bestreden misvatting: **werdan** drukt het gebeuren uit, **wesan** de toestand. Ze willen niet weten van de mogelijkheid dat **wesan** + **p.p.** een gebeuren aangeeft ⁷³. Schröder gaat ervan uit dat de oudhoogduitse situatie in wezen dezelfde is als die in het Duits van zijn tijd. Toch heeft Zieglschmid (1931: 390) al gesteld dat het huidige gebruik van **sein** en **werden** niet noodzakelijkerwijs iets zegt over het gebruik in met name het oudhoogduits voor Notker. Zieglschmid heeft bovendien een heel andere visie op de oudhoogduitse (en ook oudengelse) feiten:

"...I am led to the conclusion after an investigation of various Germanic languages in regard to their use of **werdan** and **wesan** in the periphrastic passive, that **very often** there is no subtle distinction between these two auxiliaries in that particular function, i.e. **wesan** may be used indiscriminately in place of **werdan** in actional passive constructions; in other words, **wesan** (**sein**) quite frequently has the meaning of **werdan** (**werden**)" (Zieglschmid 1931: 391).

Zieglschmid erkent dus dat **wesan** + **p.p.** een gebeuren kan weergeven, alhoewel de formulering dat **wesan** vaak de betekenis van **werdan** heeft, niet zo gelukkig is, omdat eruit gelezen kan worden dat **werdan** toch het eigenlijke werkwoord is om een passief gebeuren uit te drukken. Zieglschmids opvattingen, die ook bij Schröder bekend waren, hebben veel weerstand ontmoet en zijn terzijde geschoven ⁷⁴. Dat heeft geleid tot het vasthouden aan een onjuiste interpretatie van de feiten, waarbij allerlei incidentele 'verklaringen' een rol moeten gaan spelen. Die interpretatie is ingegeven door de veronderstelling dat de situatie in oudere fasen gelijk is aan die in het huidige Duits. Andere onderzoekers menen juist dat het passief in de oudere fasen van het Duits bepaalde opvallende kenmerken vertoont, zoals we nu zullen zien.

5. Sein + p.p. en enige veronderstelde kenmerken van het passief in het oudere Duits

Het Germaans, en dus ook het Oudhoogduits, kent geen strak, uitgewerkt tijdensysteem als het Latijn. Dat heeft gevolgen ook voor het passief: het veel eenvoudiger tijdenonderscheid zou zelfs secundair zijn; het gaat om de geleiding in "Wiedergabe des passiven Vorgangs und des passiven Zustands" (Schröder 1955: 11; cf. ook 74-6). We zagen dat Rupp en Schröder een misvatting van verscheidene grammatici, die vanzelfsprekend uitgingen van het Latijnse tijdenonderscheid, onder de aandacht hebben gebracht: de interpretatie van **wesan + p.p.** als perfectum of plusquamperfectum in een fase van het Duits waarin de actieve voltooiden tijden nog niet bestaan (zie par. 3). Diezelfde combinatie wordt ook nog op een andere wijze onjuist geplaatst en gekarakteriseerd. Het passief wordt in de 13de eeuw - volgens Rupp (1956: 286) onder beslissende Latijnse invloed - verder uitgebouwd: bij het gebeurenpassief **er wirt genant - wart genant** verschijnen de driedelige voltooiden tijdsvormen **ist genant worden was genant worden**; zo ook bij het zgn. toestandspassief **er ist genant - was genant** de vormen **ist genant gewesen - was genant gewesen** (cf. Schröder 1955: 47). In diverse grammatika's worden nu de combinaties **wesan** of **sein** met het part. praet. als een verkorting van de **sein...worden**-omschrijving gezien, wat inhoudt dat ze eveneens een voltooid gebeuren aangeven. Deze opvatting is onjuist volgens Schröder (1955: 47), die erbij blijft dat **wesan/ sein + p.p.** een toestand aanduidt:

"Sie besitzen keineswegs genau den gleichen Wert. **er ist gebunden worden** kennzeichnet den Vollzug des Vorgangs als vergangen; **er ist gebunden** gibt den erreichten Zustand an ('er ist ein Gebundener') und kommt damit einem prädikativen Ausdruck nahe".

Wij wijzen ook die 'verkortingsgedachte' af: het is merkwaardig om de **sein + p.p.**-combinaties, die al vóór het verschijnen van de driedelige vormen aanwezig zijn, daarop terug te voeren. Het is echter de vraag of Schröders standpunt dat deze combinaties uitsluitend een toestand blijven aanduiden, wel juist is. Observaties die we in de volgende paragrafen zullen bespreken, wijzen in een andere richting.

Aan het slot van bovenstaand citaat zegt Schröder iets over de aard van de verbinding **sein + p.p.**: deze komt in de buurt van een predikatieve uitdrukking. Behaghel was diezelfde mening toegedaan, maar verbond daaraan de konklusie dat men dergelijke combinaties "in adjektivischer Verwendung, die der Schilderung des Ergebnisses dienen" (Behaghel 1923-32, II: 199), niet tot de passiefomschrijvingen diende te rekenen. Het zal duidelijk zijn dat Schröder zich niet met dat standpunt kan verenigen, net zo min als Rupp: beiden gaan immers van een "werden"-passief en een "sein"-passief (zie fig. 3) uit. De laatste meent echter dat uit Behaghels opmerking wel blijkt dat deze iets heeft vermoed van het kenmerkende van de Duitse participiumverbindingen (i.h.b. in eerdere taalfasen): het nominale karakter. Behalve dit zou er nog iets opvallends zijn te melden over het Duitse passief (en actief): actief en passief zouden geen zelfstandige categorieën zijn.

Beide genoemde kenmerken worden door Rupp belicht tegen de achtergrond van het latijnse passief. Rupp geeft niet aan wat de criteria voor een nominaal karakter zijn, met het gevolg dat het een vaag begrip blijft. Er wordt wel herhaaldelijk op gewezen dat de combinaties van **wesan** en **werdan** met een adjektief of met een substantief, in wezen niet veel zouden verschillen van die met het participium praeteriti⁷⁵. Het lijkt erop dat met het nominale karakter op die overeenkomst wordt gedoeld. Impliciet is daarbij de tegenstelling met het als verbaal beschouwde morfologische passief in het latijn. Over het karakter van de latijnse omschrijvingen met **esse** wordt niet gesproken. Een expliciete vergelijking met de latijnse toestand vindt plaats ter verduidelijking van het tweede voor het Duits karakteristieke punt. In het latijn zou er een streng onderscheid bestaan tussen het actief en het passief, terwijl het in het Duits geen zelfstandige categorieën zouden zijn:

"venit und honoratus est lassen keinen Zweifel an der Verschiedenartigkeit der Geschehensrichtung. Im Deutschen steht für beide Fälle dieselbe Bildung: **er ist gekommen - er ist geehrt = er ist ein Gekommener - er ist ein Geehrter**. Wenn aber für **venit und honoratus est** im Deutschen dieselbe Aussageweise gebraucht wird, dann kann das nur bedeuten, dass man nicht in erster Linie Wert auf die Unterscheidung der Geschehensrichtung (Aktiv oder Passiv) legte" (Rupp 1956: 267).

We merken terzijde op dat het formele onderscheid in het latijn wordt doorbroken door de deponentia. Rups stelling dat actief en passief geen zelfstandige categorieën in het Duits zijn, en zijn bewering over het nominale karakter van de participiumverbindingen, zouden bevestigd worden door het feit dat in het Ohgd. **werdan** met het part. praet. van intransitieve werkwoorden verbonden kan worden:

"Es ist im Ahd. genau so möglich zu sagen: er wird gekommen, wie: er wird geschlagen. Es ist deshalb möglich, weil im Ahd. das Part. Prät. in Verbindung mit werden noch viel stärker nominaler Charakter trägt als im Nhd. er wird ein Gekommener ist genau so richtig wie er wird ein Geschlagener" (Rupp 1956: 273).

Rupp brengt het voorkomen van deze bepaalde combinatie, die, zoals we zagen, ook in het Engels, maar niet in het Gotisch optreedt, in verband met een, tot nu toe nog vage, notie 'nominaal karakter', waarvoor hij geen criteria geeft⁷⁶. Deze notie lijkt slechts gebaseerd op een bepaalde betekenis (nl. dat het p.p. een toestand aangeeft, zoals ook uit het citaat van Schröder aan het begin van deze paragraaf is op te maken). We hebben behoefte aan formele criteria en we zullen ook nog in het vervolg, in par. 11, nagaan of deze er zijn. We moeten overigens niet uit het oog verliezen dat Rupp wel een juiste opvatting over het part. praet. blijkt te hebben. Het part. praet. zou de "Verfassung" van het subjeet aangeven, waarbij het relatief onbelangrijk is en "auch sprachlich nicht direkt ausgedrückt, ob das Subjekt durch eigene Tätigkeit oder durch eine auf das Subjekt einwirkende in diese

Verfassung versetzt wurde" (Rupp 1956: 267). Hij brengt dus geen onderverdelingen bij het part. praet. aan. Dat is een standpunt dat wij ook in hoofdstuk 3 hebben ingenomen. De ongedeeldheid van het part. praet. en daarmee ook van de combinatie **ist + p.p.** zijn belangrijke punten die naar voren komen bij Rupps vergelijking met het latijn. Met de vergelijking op zich moeten we voorzichtig zijn. Het is onjuist om de germaanse verschijnselen vanuit de latijnse actief-passief invalshoek te benaderen; iets wat bij een vergelijking maar al te gauw gebeurt. De opmerking dat het passief geen zelfstandige categorie in het oudere Duits is, is ook gemaakt tegen de achtergrond van morfologische verschillen in het latijn, die het Duits niet kent. Voordat iets dergelijks gesteld kan worden, zouden eerst de eigenschappen van de combinaties met het participium praeteriti in die taalfase bestudeerd moeten worden.

Het ontstaan van nieuwe tijds onderscheidingen maakt de zaak gecompliceerder. Hoewel niet duidelijk is wanneer we precies de 'hebben'-omschrijvingen die een voltooide tijd aangeven, als een regelmatige mogelijkheid kunnen beschouwen (vgl. hoofdstuk 3, par. 6), zal aan het eind van het oudhoogduits en in elk geval in het middelhoogduits rekening gehouden moeten worden met de voltooide tijden, ook bij de beschouwing van de passieve gegevens. We zullen nagaan hoe de middelhoogduitse feiten worden geïnterpreteerd.

6. Passieve omschrijvingen in het middelhoogduits

In Schröbler 1975, het standaardwerk voor het middelhoogduits (mhgd.), wordt in de afdeling syntaxis een vrij vaag overzicht gegeven van de "Periphrastische Bildungen zur Bezeichnung des Passivs", zoals de ondertitel van het betreffende hoofdstuk luidt. Het overzicht wordt met het nodige voorbehoud gepresenteerd, omdat het niet gebaseerd is op systematisch onderzoek (cf. Schröbler 1975: 390, noot 1). Schröbler blijkt uit te gaan van Schröders tweedeling in "Zustandspassivum" en "Vorgangspassivum". Vgl. de opmerkingen over de verbindingen van **sīn** en **werden** met het participium praeteriti, die de middelhoogduitse situatie moeten schetsen:

"Dabei [nl. bij het aanduiden van het passief] bringt das Mhd. (in Fortsetzung der ahd. Verhältnisse) in stärkerem Masse als das Nhd. eine Differenzierung der Anschauung im Bereich des Passivischen zum Ausdruck, welche das verbale Geschehen das einmal als Zustand, das anderemal als Vorgang auffasst: die Verbindung von **sīn** mit dem Part. Prät. bezeichnet vornehmlich, nicht ausschliesslich, das Zustandspassivum, die Verbindung von **werden** mit dem Part. Prät. bezeichnet das Vorgangspassivum. Die temporale Differenzierung, besonders im Bereiche der Vergangenheit, tritt, verglichen mit dem Nhd. und dem Lat., hinter dieser Unterscheidung zurück" (Schröbler 1975: 386; onderstreping M.v.d.W.).

De combinatie met **sīn** zou niet altijd een toestand aangeven. In bepaalde gevallen duidt

deze omschrijving op een gebeuren, maar daar zou dan wel een verandering in de temporele betekenis mee gepaard gaan: we zouden dan met voltooiden tijden (perfectum en plusquamperfectum) te maken hebben in plaats van een praesens of praeteritum (vgl. Schröbler 1975: 389). Daarnaast noemt Schröbler (1975: 388) ook het optreden van de drieledige **worden-** en **gewesen-**kombinaties, die echter volgens haar in de 13de eeuw nog zeldzaam zijn. We moeten voor het mhd. met de voltooiden tijden rekening houden, zoals we in het voorafgaande ook constateerden. De vraag is echter in welke vorm deze voltooiden tijden zijn gegoten: Schröder suggereerde enerzijds dat we bij de drieledige **worden-** en **gewesen-**kombinaties pas met voltooiden tijden te maken hebben en dat de combinaties van **sīn + p.p.** iets heel anders, nl. een toestand, aanduiden (vgl. par. 5), terwijl men anderzijds uit een bepaalde formulering zou kunnen afleiden dat hij toch een ruimere interpretatie van **sīn + p.p.** in de 13de eeuw niet uitsluit. Hij merkt namelijk op dat het verschijnen van de twee drieledige combinaties bewijst "dass man des perfektischen Sinnes der einfachen Umschreibungen noch immer nicht sicher war" (Schröder 1955: 47). Is deze perfectistische betekenis iets uitzonderlijks en zijn de drieledige combinaties de eigenlijke passieve voltooiden tijden? Een dergelijk beeld krijgt men uit de aarzelende formuleringen van zowel Schröder als Schröbler.

Het is voorts opmerkelijk dat bij de voorbeelden waarbij Schröbler zich afvraagt of het om een toestand dan wel een gebeuren gaat, ook de volgende gevallen, met de opmerkingen tussen haakjes, staan vermeld:

- (5) uns ist in alten maeren wunders vil **geseit** ("ist berichtet" of "wird berichtet")
- (6) ē sich verwandelōt diu zīt, sō **muoz** im doch **gelōnet sīn** ("bevor die Jahreszeit sich ändert, soll ihm gelohnt sein" of "werden")

Uit de aangegeven vertalingen kan men opmaken dat ook een gebeurenaanduiding, terwijl er geen sprake is van een voltooiden tijd, door Schröbler als mogelijk wordt gezien; er wordt echter verder geen enkele opmerking over gemaakt.

Het 'passiefsysteem' in het mhd. staat tussen dat van het ohgd. en dat van het nieuwhoogduits (nhgd.) in: enerzijds wordt gesproken over het voortzetten van oudhoogduitse verhoudingen, anderzijds worden vergelijkingen gemaakt met het nieuwhoogduits. De ontwikkelingslijn is echter niet duidelijk. Het blijft vaak bij globale opmerkingen; soms wordt de problematiek van de diachrone ontwikkeling wel op een bepaalde wijze geformuleerd, maar vervolgens terzijde geschoven. Vgl. Schulze (1975: 92), die in haar studie over 13de-eeuwse latijns - duitse oorkonden vrij uitvoerig aandacht besteedt aan het passief (n.a.v. de omzetting van latijnse passiefvormen in duitse aktiefvormen):

"Völlig offen blieb in der Forschung die Frage, zu welcher Zeit, in welcher Gegend und durch welche Faktoren die Wandlung erfolgte von den ahd. sog. Passivformen, die zur aktional differenzierten Beschreibung der Verfassung des Subjekts dienten, zu dem nhd.

durch **werden** + Partizip Präteriti gebildeten Passiv, das in seinen Ausdrucksqualitäten dem lateinischen Passiv weithin zu entsprechen scheint. Wenn ich Beobachtungen der Passivübertragungen darstelle, ist das nicht als Beitrag zur Klärung dieser Frage gedacht".

Schulze ziet verschillen tussen het latijnse passief en het oudhoogduitse. Ze noemt, in navolging van Rupp 1956, het nominale karakter van de duitse passiefkonstrukties en wijst op het part. praet. met zijn "perfektive bzw. effektive Aktionsart" (Schulze 1975: 91). Konstrukties met dat participium waren geen volledig ekwivalent van vormen als **puniatur**. Schulze veronderstelt een samenhang tussen de omzetting van een groot aantal latijnse passiefvormen in duitse aktiefvormen, die in haar materiaal, met name in de Mainzer Landfrieden opvalt, en de moeilijkheid om een precies ekwivalent voor dergelijke latijnse vormen te vinden. Ook andere factoren zouden mogelijk een rol spelen bij het gebruik van aktieve vormen: men zou de voorkeur hebben gegeven aan **sal...geben** tegenover **sal...gegeben werden/ werden gegeben** om opeenhoping van werkwoordsvormen te vermijden (Schulze 1975: 188); bij het aanduiden van handelingen en gebeurtenissen zou in het Duits degene die de handeling verricht automatisch met de voorstelling zijn verbonden, wat dan kennelijk een aktieve vorm impliceert, in tegenstelling tot een 'geobjektiveerde' weergave in het Latijn (vgl. Schulze 1975: 101; 103; 193). Schulze hecht aan die laatste faktor veel belang, al moet zij toegeven dat er geen sprake is van een verklarende oorzaak, maar dat een reeks factoren moet hebben samengewerkt.

Schulze legt de nadruk op verschillen tussen het latijnse en het oudhoogduitse passief en gaat daarbij zelfs zo ver dat ze in het oudhoogduits niet van een passief genus zou willen spreken. Vgl.:

"Die Bildung und der Gebrauch dieser ahd. Formen zeigen, dass in dem Denkbereich des Verbums eine Unterscheidung, wie wir sie aus dem Lateinischen kennen, noch nicht existierte, so dass Schröders apriorische Setzung einer 'Passiven Geschehensart' gerade auf Grund der Beobachtung, die er selbst gemacht hat, widerlegt wird" (Schulze 1975: 91).

Wij zien ook verschillen tussen het latijnse morfologische passief en de omschreven vormen in de westgermaanse talen (vgl. hoofdstuk 1). In de deskriptieve traditie worden echter die verschillende verschijnselen met de term passief aangeduid. Het lijkt willekeurig om die term voor een morfologisch passief te reserveren.

Aan het eind van onze bespreking van de oudhoogduitse en middelhoogduitse gegevens zijn er vragen gebleven. De indeling in een Vorgangspassiv, gevormd door **werden** + **p.p.** en een Zustandspassiv, gevormd door **sein** + **p.p.**, die zowel voor het ohgd. als voor het mhgd. zou gelden, roept vraagtekens en bedenkingen op. Dat is ook het geval met de konstatering dat in het mhgd. de voltooiden tijden bij deze twee soorten passieven aanwezig zijn in de driele-

dige **worden-** en **gewesen-**kombinaties. Het lijkt erop dat in bepaalde fasen van het mhd. **sein + p.p.** een voltooid gebeuren uitdrukt. Er zijn bovendien gegevens die erop duiden dat **sein + p.p.** in het ohgd. en het mhd. ook een onvoltooid gebeuren kan aangeven. Als dat alles juist is, dan moet een ander, wat uitgebreider 'passiefsysteem' voor het ohgd. geponeerd worden, terwijl het schema voor het mhd., met verschillende vormen voor de voltooide tijden, gekompliceerder zal worden. De ontwikkelingslijnen van het ohgd., via het mhd., naar de nieuwhoogduitse situatie zijn niet duidelijk. We zullen zien of een benadering van de passiefgegevens binnen een groter kader die duidelijkheid verschaft.

7. De duitse passieffekten binnen het kader van een werkwoordelijk systeem?

De duitse passieffekten krijgen binnen het kader van de bestudering van het hele werkwoordelijk systeem veel aandacht in Oubouzar 1974. Oubouzar meent dat door beperking van het onderzoek tot slechts één type perifrastische werkwoordsvormen tijdens één bepaalde periode, zoals dat vaak in speciaalstudies gebeurt, of door een bespreking van alle werkwoordsvormen apart, zonder ze met elkaar in verband te brengen, wat meestal de praktijk van de handboeken is, de indruk kan ontstaan dat een werkwoordsvorm vanaf zijn eerste optreden onveranderd is gebleven. De rol van een nieuwe vorm in het werkwoordelijk systeem komt zo ook niet aan de orde. Daar komt nog bij dat in veel oudere studies getracht wordt duitse werkwoordsvormen in het keurslijf van het latijnse werkwoordssysteem te persen, met het gevolg dat eigenaardigheden in het duitse werkwoordssysteem die geen parallel in het latijn hebben, verwaarloosd worden. Oubouzar stelt een andere, strukturalistische benadering voor en wil met haar studie de ontbrekende informatie aanvullen over de **plaats** die de afzonderlijke vormen in een bepaalde tijd in het systeem innemen, de **rol** die zij bij de ontwikkeling van dit systeem spelen en over het **tijdstip** waarop beslissende veranderingen zijn ingetreden. Nadruk op het werkwoordelijk **systeem** en het hanteren van **opposities** zijn inherent aan een strukturalistische aanpak. Drie opposities spelen in Oubouzars onderzoek een belangrijke rol: de tempusoppositie, de fasenoppositie en de aspektuele oppositie. Ze worden als volgt verduidelijkt:

"Als 'Tempusopposition: Futur - Präsens - Präteritum' wird die Opposition vom Typ **wird tun - tut - tat** bezeichnet. Dagegen sprechen wir bei der Opposition **tut/ hat getan - tat/ hatte getan - wird tun/ wird getan haben** von einer Phasenopposition, einer Opposition von unvollzogen/ vollzogen. (...) Eine aspektuelle Opposition finden wir in einem frühen Stadium des Verbalsystems vor; wir verstehen darunter die Opposition Null/ **ge-** zwischen einfachem Verb und **ge-**Kompositum (**tuot/ getet**), zwischen kursivem und resultativem Aspekt sowie die Opposition zwischen Formen vom Typ **er ist geschlagen** und **er wird geschlagen**, zwischen einem Zustand (**ist geschlagen**) und dem Eintritt in einen Zustand (**wird geschlagen**)" (Oubouzar 1974: 8; 9).

Oubouzar gaat na hoe het werkwoordelijk systeem er uitziet in verschillende fasen van het Duits, van de 11de tot en met de 17de eeuw, en maakt bij het opstellen van schema's gebruik van de genoemde opposities. Een vraag die eigenlijk voorafgaat aan een nadere beschouwing van de systemen in de verschillende periodes, is hoe zo'n systeem vastgesteld kan worden. Wat zijn bijvoorbeeld de criteria waaraan het feitenmateriaal moet voldoen om een bepaalde oppositie in het systeem aan te nemen? Oubouzar stelt dergelijke problemen niet aan de orde; we kunnen slechts uit haar praktijk (d.w.z. uit de opmerkingen die zij maakt bij de presentatie van de verschillende systemen) enige criteria destilleren. We zullen daar nader op ingaan bij het overzicht van de verschillende taalfasen. Dat overzicht is weergegeven in het schema op blz. 91, dat is samengesteld op grond van de schema's die Oubouzar zelf voor elke periode geeft. We hebben de conjunctiefeiten weggelaten en we gaan niet steeds gedetailleerd in op alle stappen in de ontwikkeling van de verschillende werkwoordsvormen. We richten ons op de hoofdzaken, waartoe vanzelfsprekend de passiefvormen behoren, en op de belangrijkste punten van kritiek.

8. De systemen van de verschillende fasen en de ontwikkelingslijn

Oubouzar onderzoekt materiaal uit zeven periodes: nl. de 11de, de 13de, de 14de, de 15de, begin 16de, midden 16de en de 17de eeuw. In ons overzichtsschema zijn de 13de en 14de eeuw in één kolom ondergebracht, omdat er geen essentiële verschillen tussen de gegevens uit die periodes bleken te bestaan. Haar korpus bestaat uit hoogduitse teksten; de nederduitse ontwikkeling wordt buiten beschouwing gelaten. In het vervolg staat 's' voor het werkwoord 'sein', 'h' voor 'haben' en 'w' voor 'werden'.

In de oudste fase die wordt onderzocht, het begin van de 11de eeuw, zou een **aspektoppositie** het werkwoordelijk systeem beheersen. Voor het **aktief** betekent dit dat veel werkwoorden de oppositie nul / **ge-** kennen, zodat een gebeuren in zijn verloop (**tuon**) of "mit Hinblick auf sein Resultat" (**getuon**) uitgedrukt kan worden (Oubouzar 1974: 12). Er komen ook werkwoorden voor die die oppositie niet kennen: deze, zgn. kursieve, werkwoorden staan apart in het schema vermeld. De oppositie, die in de 11de eeuw al op een niet al te groot percentage is gebaseerd ($\pm 5\%$ van alle werkwoordsvormen is een **ge-compositum**), volgt een dalende lijn. Het percentage neemt af en de **ge-composita** zouden worden teruggedrongen naar zinnen met de adverbia **ie** en **nie** en naar temporele zinnen ingeleid met **dō** en **e** (Oubouzar 1974: 25). Begin 15de eeuw is het **ge-compositum** vrijwel geheel verdwenen en daarmee ook de aspektoppositie in het aktief.

De aktieve combinaties **s + p.p. itr.** en **h + p.p.** komen al in de 11de eeuw voor, zij het met een relatief gering percentage van 2,5 procent⁷⁷. Ze hebben hun plaats in het gepresenteerde schema, maar ze staan daar niet in de oppositie voltooid - onvoltooid. Oubouzar neemt die oppositie niet aan voor deze periode en ook nog niet voor de 13de en 14de eeuw, wanneer het percentage toeneemt en de betreffende combinaties in verschillende syntaktische konteksten voorkomen (vgl. Oubouzar 1974: 27). Wat zijn nu de overwegingen om aan te ne-

11de E.	13de en 14de E.	15de E.	begin 16de E.	midden 16de E.	17de E.
AKTIEF					
ww. met oppositie nul /ge		praes. tuot praet. tat	tuot / ist / mac tet / was / mohte	fut. wird tun praes. tut praet. tat	wird tun tut tat
praes. tuot] simplex praet. teta] (kurs.asp.)	[tuot teta				
praes. getuot] ge-comp. praet. geteta] (res.asp.)	[getuot geteta				
samengestelde vormen (volt. gebeuren)		volt. tijd	volt. tijd	volt. tijd	volt. tijd
praes. ist chomen habet getân praet. uwas chomen habeta getân	ist komen hat getân was komen hete getân	praes. ist komen hat getan praet. was komen hete getan	hat getan / ist gewesen hat tuon mûgen het getan / was gewesen / het tuon mûgen	fut. - praes. hat getan praet. hatte getan	wird getan haben hat getan hatte getan
ww. zonder oppositie nul / ge		de modale ww. hebben geen volt. tijd			
praes. mag ist praet. mohta uwas	mac ist mohte was				
samengestelde vormen					
praes. - - praet. - -	- - - was gewesen				
PASSIEF					
overgang in een toestand (toestandsverandering)				niet meer aspektoppositie, nog geen fasenoppositie	
praes. uuirt ferloren praet. uuard ferloren	wirt erslagen wart erslagen	wirt getan wart getan	wirt getan wart getan	gebeuren	gebeuren
('geschapen') toestand				fut. wird getan werden praes. wird getan praet. ward getan	wird getan werden wird getan ward getan
praes. ist ferloren praet. uwas ferloren	ist erslagen was erslagen	ist getan was getan	ist getan was getan	volt. tijd	volt. tijd
afkortingen: kurs.asp.= kursief aspekt ge-comp. = ge-composita res.asp. = resultatief aspekt				fut. - praes. ist getan worden praet. was getan worden	wird getan worden sein ist getan worden was getan worden
				toestand	
				fut. wird bezecht sein praes. ist getan praet. was getan	
				volt. tijd	
				fut. - praes. ist getan gewesen praet. was getan gewesen	

men dat een oppositie tot het systeem behoort of niet? De fasenoppositie wordt voor het actief pas in de 15de eeuw aangenomen, wanneer: 1) de betreffende combinaties veel frekwenter en in verschillende syntaktische konteksten voorkomen; 2) de modale werkwoorden evenwel nog geen voltooide tijdsvormen hebben (ze krijgen die pas in de 16de eeuw); 3) de *ge-composita* vrijwel geheel zijn verdwenen. Frekwentie en het verloren gaan van een andere oppositie spelen kennelijk een rol. Het feit dat nog niet alle werkwoorden de betreffende oppositie kennen, is blijkbaar niet doorslaggevend (zoals dat kennelijk ook niet het geval was bij de aspektoppositie). Het is duidelijk dat de genoemde combinaties in de verschillende periodes niet dezelfde positie binnen het systeem innemen en ook niet in dezelfde mate gebruikt worden. Oubouzar beweert dat er nog een ander verschil is: ze zouden in de 11de eeuw nog geen in de tijd voorafgaand gebeuren kunnen aanduiden. Ze blijft daarbij, hoewel ze om een uitzondering in haar materiaal niet heen kan. Vgl.:

(7) Uuaz **ist** mir danne **geskehen**? Arbeite und ängeste begāgendon mir

Ist...geskehen staat in een bericht over gebeurtenissen die voorbij zijn en waarvoor normaliter het praeteritum gebruikt wordt (vgl. Oubouzar 1974: 13). Ook bij andere passages zien we uitzonderingen, zodat we niet overtuigd zijn van Oubouzars veronderstelling⁷⁸.

De aspektoppositie zit bij het **passief** in de tegenstelling tussen een bestaande toestand (s + p.p. tr / itr O) en de overgang in een toestand of de toestandsverandering (w + p.p.). De aanduiding itr O staat voor de **ihm ist geholfen**-gevallen. Die oppositie heeft het tot begin 16de eeuw uitgehouden. Een vorm als **gescriben ist** zou door Notker (11de eeuw) gebruikt worden "weil es sich um Worte handelt, die durch die Heilige Schrift ein für allemal festgelegt sind". De vorm met **werden** treft men aan "wenn sich die Zustandsänderung zu jeder Zeit wiederholen kann (Verwendung als Iterativ)" (Oubouzar 1974: 19). Als voorbeeld van dat laatste fungeert: **Alle sunda werdent fertiligōt in touffi**. Oubouzar gebruikt voor deze aspekttegenstelling de termen **kursief** en **resultatief**, net als in het **aktief** (Oubouzar 1974: 78). Bij het passief is dat op zijn minst verwarrend, omdat Oubouzar ook beweert dat w + p.p. lange tijd nog niet 'kursief' kan zijn. Het passiefschema maakt een ontwikkeling door met als resultaat, in de 17de eeuw, de oppositie onvoltooid / voltooid (gebeuren). We zullen de precieze beschrijving van de passieve feiten nader beschouwen, waarbij zal blijken dat wij op verscheidene punten kritiek hebben.

Oubouzar steit n.a.v. het materiaal uit de 11de eeuw terecht dat de keus voor w + p.p. of s + p.p. geen kwestie is van tijd, maar van iets anders, iets wat zij aspekt noemt. De combinatie s + p.p. wordt niet meteen als een perfectum of plusquamperfectum opgevat, wat in het verleden vaak is gebeurd en waartegen Schröder 1955 en Rupp 1956 voor het ohgd. hebben geprotesteerd, zoals we in par. 3 zagen. Oubouzar houdt echter te lang vast aan de opvatting dat s + p.p. (alleen) een toestand aangeeft: terwijl al in het 13de-eeuwse materiaal voorbeelden voorkomen die als een voltooid gebeuren zijn te interpreteren (vgl. noot 78)⁷⁹, geeft zij een dergelijke 'tendens' pas toe voor de 15de eeuw. We vinden uiteindelijk in het

schema voor midden 16de eeuw achter de categorie toestand de opmerking dat de eronder vallende s + p.p.-vormen vaak staan voor een voltooide tijd. Ook op een ander punt plaatst Oubouzar een verschijnsel opmerkelijk laat. Er wordt enkele malen beweerd dat w + p.p. in een bepaalde periode niet 'kursief' is, d.w.z. dat die combinatie geen gebeuren dat enige tijd voortduurt, kan aangeven. Een bewering die overeenstemt met de mening t.a.v. het oud-hoogduits in Schröder 1955 en Zadorozny 1974a en 1974b. Nu signaleert Oubouzar zelf voorbeelden uit de 14de en de 15de eeuw die niet als een overgang naar een bepaalde toestand geïnterpreteerd kunnen worden (vgl. Oubouzar 1974: 40-1; 48). Toch lijkt zij een kursieve combinatie w + p.p. pas voor midden 16de eeuw te willen aannemen⁸⁰. We vragen ons af of dan de frekwentie van de 'afwijkende' voorbeelden groter is geworden en of dat Oubouzars standpunt bepaalt.

Een nieuwe vorm, **ist getan worden**, de parallel van de actieve voltooide tijdsvormen in het passief, wordt vanaf de 13de eeuw gesignaleerd (vgl. par. 5 en Schröbler 1975: 388; Schröder 1955: 46). Oubouzar wijst er echter op dat deze combinatie in de 13de eeuw nog zeer zeldzaam is en ze plaatst het op beperkte schaal gaan verschijnen van deze combinatie in de 15de eeuw⁸¹. Deze nieuwe vorm zou dan echter nog niet tot het systeem behoren en de aspekttegenstelling tussen 'geschapen' toestand en de overgang in een toestand is nog steeds het kenmerk van het passieve werkwoordelijk systeem. Wezenlijke veranderingen zouden zich ook begin 16de eeuw nog niet hebben voorgedaan, maar het oude aspektsysteem wordt dan al wel aangetast (cf. Oubouzar 1974: 60). S + p.p. treedt vaak op om een voltooid gebeuren aan te geven. Het systeem is nog niet gekenmerkt door de fasenoppositie, want de ontwikkeling in die richting is nog maar net begonnen: de drieledige **worden**-voorbeelden zijn nog zeldzaam en de eerste voorbeelden van de drieledige **gewesen**-kombinaties zijn net verschenen. We hebben in deze periode te maken met drie opposities: 1. toestand / overgang naar een toestand; 2. gebeuren / voltooid gebeuren; 3. toestand / toestand die voorbij is (cf. Oubouzar 1974: 62). Ondanks deze ontwikkelingen die gaande zijn, houdt Oubouzar voor deze periode echter nog vast aan het oude aspektschema. Nieuwe vormen en andere gebruiksmogelijkheden van vormen worden niet in de marge van het schema opgenomen. Ook het schema voor het midden van de 16de eeuw is nog niet eenduidig en levert Oubouzar moeilijkheden op. De aspektoppositie is verdwenen, maar de fasenoppositie zou nog niet het kenmerk van het passief zijn. De drieledige voltooide tijdsvormen staan nu wel in het schema vermeld, zowel bij een gebeuren als bij een toestand. Er kan echter nog geen sprake zijn van een fasenoppositie, omdat s + p.p. nog vaak gebruikt wordt waar men in het huidige Duits de drieledige **worden**-omschrijving zou hanteren (vgl. Oubouzar 1974: 68). Voor het toelaten van een bepaalde vorm tot het systeem blijkt dus de aanwezigheid van een andere vorm met dezelfde functie een belemmering te zijn.

Het eind van de ontwikkeling is te zien in de volgende periode, het midden van de 17de eeuw. In het gehele werkwoordelijke systeem is dan de fasenoppositie aanwezig. De uitkristallisering van het systeem heeft gevolgen: de combinatie s + p.p. tr/itr O blijft wel bestaan, maar past niet meer in het werkwoordelijk schema⁸². Deze combinatie valt erbuiten

(en daarmee ook de driedelige **gewezen**-omschrijving), omdat geen oppositie meer gevormd wordt met een andere vorm. Het actief en het passief kennen nu allebei een drievoudige oppositie, nl. een fasenoppositie (onvoltooid / voltooid), een temporele oppositie (futurum / praesens / praeteritum) en een modale oppositie (indicatief / conjunctief).

Afgezien van een wat chaotische overgangsfase in de 16de eeuw, lijken de passieffeiten keurig in een schema te passen. Dat is echter schijn: er is wel degelijk kritiek mogelijk op de interpretatie van bepaalde feiten. De samengestelde vorm s + p.p.tr. zou slechts een toestand kunnen aangeven of later eventueel een voltooide handeling. Oubouzar wil niet (net zo min als Schröder 1955, Rupp 1956 en Zadorozny 1974a en 1974b voor het oudhoogduits) weten van de mogelijkheid dat deze vorm een onvoltooid gebeuren zou aanduiden. Ze komt daarmee tot geforceerde redeneringen: zo wordt bij **vorachtet ist** in **Ich klag hie nit, das zu Rom gottis gepot...vorachtet ist** (citaat van Luther) opgemerkt "einmal geschaffener Zustand dauert an", waaraan wordt toegevoegd dat hij net zo goed **vorachtet wirt** had kunnen gebruiken, "da es sich (...) um einen Vorgang handelt, der im Vatikan üblich ist" (Oubouzar 1974: 60; onderstreping M.v.d.W.)⁸³. Aan de vanzelfsprekende vraag hoe in de periode waarin w + p.p. slechts een overgang naar een toestand kan aanduiden, dan wel een niet-momentaan gebeuren moet worden uitgedrukt, gaat Oubouzar geheel voorbij.

9. Algemene opmerkingen over Oubouzars werkwijze

Bij het onderzoek van de verschillende fasen van het duits maakt Oubouzar een algemene ontwikkelingslijn zichtbaar: de ontwikkeling van een systeem dat gekenmerkt is door een **aspektoppositie** naar een systeem met een **fasenoppositie**. Dat zou zowel voor het actief als voor het passief gelden, al vindt die ontwikkeling in het actief eerder plaats en is ze ook eerder voltooid (nl. tussen de 11de en begin 15de E.), dan in het passief, waar dit pas gedurende de 16de en 17de eeuw gebeurt. Het ontstaan van de fasenoppositie is duidelijk, maar wij plaatsen toch vraagtekens bij het poneren van de **aspektopposities** in het actief en het passief. Die zijn namelijk van heel verschillende orde (Oubouzar ziet zelf ook in dat het actief en het passief in dit opzicht niet overeenkomen) en door het etiket aspekt te hanteren suggereert men meer parallelie dan er in feite is.

We vragen ons na bovenstaand overzicht nogmaals af, wanneer feitenmateriaal zijn weerslag wel, wanneer niet en wanneer niet meer in het werkwoordelijk schema vindt. Het staan in een oppositie is geen dwingende eis gebleken: de aktieve voltooide tijdsvormen werden alvast in de marge van de schema's van de 11de tot en met de 14de eeuw, opgenomen. Wanneer een vorm eenmaal in een bepaalde oppositie binnen het schema staat en die oppositie verdwijnt, dan blijkt dat echter wel een reden te zijn om de betreffende vorm buiten het schema te plaatsen, zoals we dat zagen bij de combinatie s + p.p. tr/itr.O. Uiteraard is het verdwijnen of het zeldzaam worden van een vorm ook aanleiding om deze niet meer in het schema op te nemen (vgl. de **ge-composita**). Oubouzar's overwegingen om een vorm al dan niet in het systeem te plaatsen, zijn, voor zover ze uitgesproken worden, steeds gekoppeld

aan een bepaald geval; algemene richtlijnen geeft ze niet. Het is ook niet duidelijk waarom de verschillende voltooidе tijdsvormen wel alvast in de marge van het schema worden opgenomen en bijvoorbeeld de futurumvormen niet⁸⁴.

Wanneer Oubouzar de feiten beschrijft, maakt ze geregeld vergelijkingen met het hedendaagse Duits om zo verschillen duidelijk te maken (vgl. Oubouzar 1974: 60; 61). Die gerichtheid op de 'uitkomsten' in het Duits van nu beïnvloedt in bepaalde gevallen de waarneming van de feiten en het opstellen van de werkwoordelijke schema's. Wat het eerste betreft noemen we het over het hoofd zien van de mogelijkheid dat **sein + p.p.** een onvoltooid gebeuren kan aangeven. Wat het laatste betreft merken we op dat, wanneer uiteindelijk geaccepteerd wordt dat **s + p.p. tr.** een voltooid gebeuren kan aanduiden, dit niet gehonoreerd wordt in het schema. Daarbij kan meespelen dat deze combinatie een dubbele (of zelfs driedubbele) functie heeft. Doorslaggevend lijkt mij echter toch dat niet deze perifrastische vorm, maar een andere in het huidige Duits funktioneert en dat van het bedoelde gebruik van **s + p.p.** dus geen weerslag in het hedendaagse Duits is te vinden.

Men treft bij Oubouzar 1974 hier en daar opmerkingen aan waarin een kausaal verband wordt gelegd tussen verschijnselen of waarin een ontwikkeling wordt 'verklaard'. Zo wordt de uitbouw van de voltooidе tijdsvormen in verband gebracht met het verloren gaan van het aspectstelsel:

"Erst im 14. und vor allem im 15. Jh. werden die aspektuellen Gesichtspunkte immer weniger berücksichtigt und schliesslich ausser acht gelassen. Das hat die uneingeschränkte Bildung der Vollzugsstufe für alle kursiven Verben zur Folge (sein, haben, Modalverben), was sich besonders seit Beginn des 16. Jh. auswirkt. (...) Seit dem 16. Jh. wird ein Vorgang oder ein Zustand vor dem Handlungsablauf immer durch **h + pII Prät.Ind.** ausgedrückt. Diese Entwicklung ist ebenfalls eine Folge der Aufgabe der aspektuellen Opposition im Verbalssystem des Aktivs; denn von diesem Zeitpunkt an unterschied man nicht mehr zwischen den verschiedenen Aspekten eines früheren Ereignisses" (Oubouzar 1974: 91; onderstreping M.v.d.W.).

Oorzaak en gevolg bij taalontwikkelingen of -veranderingen is vaak een kip of ei- kwestie, zoals Oubouzar elders ook wel blijkt in te zien, wanneer ze erop wijst dat er tussen veranderingen bij afzonderlijke werkwoordsvormen en veranderingen in het stelsel relaties bestaan:

"So erklärt sich die langsame Entwicklung der Formen der Vollzugsstufe des Aktivs durch das Bestehen der aspektuellen Opposition Null/ge- bis gegen 1400. Andererseits hat die Ausbildung dieser Verbformen sicherlich zum Untergang der aspektuellen Opposition im Aktiv beigetragen" (Oubouzar 1974: 96).

De gelegde relatie is slechts aannemelijk, wanneer de voltooidе tijden eens in dezelfde kon-

tekst als de *ge-composita* zijn opgetreden. Uit Oubouzars 13de- en 14de-eeuwse materiaal blijkt dat dit inderdaad het geval is. Met dit en vergelijkbare verbanden zijn we overigens nog ver van een verklaring voor deze verschuivingen⁸⁵.

Vergelijken we Oubouzar met Zadorozny, die ook strukturalistische noties hanteerde zoals we in hoofdstuk 3, par. 3 zagen, dan springen de verschillen duidelijk in het oog. Terwijl Zadorozny bleef steken in de opposities en in de begrippen gemarkeerd en ongemarkeerd, levert Oubouzar een overzicht van de ontwikkeling van het hele werkwoordelijke systeem. De poging om de samenhang tussen verschillende werkwoordsvormen duidelijk te maken, is op zich verdienstelijk, al hebben wij bezwaren tegen de invulling van het systeem naar voren moeten brengen. Een ander belangrijk aspect van Oubouzars studie, dat we niet eerder bij anderen tegenkwamen, is aandacht voor de **frekwentie** van verschijnselen. Uit haar beschrijving van het feitenmateriaal zijn veranderingen af te lezen. Zo zien wij het gebruik van bepaalde combinaties in de tijd af- of toenemen en zo worden bij de aanwezigheid van verschillende mogelijkheden, b.v. om een gebeuren in het verleden aan te duiden, verschuivingen ten gunste van een bepaald patroon duidelijk. Wij vinden bij Oubouzar in dit opzicht meer informatie dan in de al besproken publikaties over de oudere fasen van het Duits. Dat betekent niet dat de situatie in het Duits nu geheel in kaart is gebracht: mijn kritiek op de interpretatie van bepaalde feiten betekent dat er nog verscheidene twijfelpunten blijven bestaan. Ook ten aanzien van de strukturalistische aanpak zijn er vragen gerezen. Het lijkt aantrekkelijk om de verschillende werkwoordsvormen niet als volkomen losstaande elementen te zien, maar over de vorm en de precieze vaststelling van het systeem is het nodige te zeggen. Bepaalde variatiemogelijkheden krijgen daarin bovendien in onvoldoende mate een plaats.

10. De Duitse situatie in schema

Wanneer we tenslotte de Duitse passiefsituatie schematisch willen weergeven, dan kunnen we niet volstaan met twee figuren, zoals bij het Engels: één waarin de algemene opvatting wordt weergegeven en een ander waarin mijn kritiek daarop en een eigen standpunt is verwerkt. We hebben te maken met de traditionele, onjuiste opvatting, waartegen Rupp en Schröder zich verzetten (fig. 5), de visie van laatstgenoemden zelf (fig. 6), en het standpunt van Oubouzar (fig. 7). Mijn eigen opvatting is te vinden in fig. 8. De kolommen in de figuren geven in de richting van de pijl de opeenvolging van verschillende stadia aan. Een kritische beschouwing van de verschillende benaderingen mede tegen de achtergrond van eerder gemaakte kritiek op bepaalde vooronderstellingen leidt (wanneer men de begrippen **toestand** en **gebeuren** blijft hanteren) tot interpretatie van de feiten zoals in fig. 8 aangegeven. Er zijn essentiële verschillen tussen mijn schema en de andere. Naar mijn mening kan in een bepaalde periode van het Duits het (onvoltooide) gebeuren zowel met *w + p.p.* als met *s + p.p.* worden aangeduid. Het voltooide gebeuren kan ook in een bepaalde taalfase door *s + p.p.* worden aangegeven, zodat de combinatie *s + p.p.* een drievoudige taak heeft: het weergeven

ontwikkelingen in het Duits in schema

1. de traditionele opvatting →			
gebeuren volt. gebeuren	w+p.p. s+p.p.	w+p.p. s+p.p. verschijnen van: s+p.p.+geworden s+p.p.+gewesen	w+p.p. s+p.p.+worden

fig.5

2. Rupp en Schröder →			
gebeuren toestand volt. gebeuren volt. tijd toestand	w+p.p. s+p.p.	w+p.p. s+p.p. het verschijnen van: s+p.p.+worden s+p.p.+gewesen	w+p.p. s+p.p.+worden

fig.6

3. Oubouzar →			
overg. toest. gebeuren volt. gebeuren toestand volt.tijd toestand	w+p.p. - - s+p.p.	w+p.p. - - s+p.p. vernieuwing: s+p.p.(volt.geb.) s+p.p.+worden (volt.geb.) s+p.p.+gewesen	- w+p.p. s+p.p.+worden s+p.p. s+p.p.+gewesen

fig.7

4. eigen schema →			
overg. toest. toestand gebeuren volt. gebeuren volt.tijd toestand	w+p.p. s+p.p. s+p.p. w+p.p. - -	w+p.p. s+p.p. s+p.p. w+p.p. s+p.p. s+p.p.+worden s+p.p.+gewesen	- s+p.p. - w+p.p. - s+p.p.+worden s+p.p.+gewesen

fig.8

van een toestand en de twee genoemde mogelijkheden. Voor de aanduiding van het voltooide gebeuren verschijnt de drieledige **worden**-kombinatie als andere mogelijkheid, die uiteindelijk die functie geheel van *s + p.p.* heeft overgenomen. Het zou interessant zijn om nu te weten hoe het precies chronologisch zit met die verschillende taken. Een andere vraag die men zich nu ook kan stellen, is of de drieledige **gewesen**-kombinatie ooit in het Duits ook een voltooid **gebeuren** kon uitdrukken. Een gedachte die opkomt, wanneer men ervan uitgaat dat *s + p.p.* een onvoltooid gebeuren kan aangeven. Over beide kwesties valt niets te zeggen zonder verder onderzoek van het Duitse feitenmateriaal. Wij laten het bij het overzicht dat we nu hebben en gaan nog nader in op enkele algemene probleempunten die bij de beschouwing van het Engels en het Duits naar voren komen.

11. De beschouwingen van het Engels en het Duits: enige algemene probleempunten

Wanneer we de Duitse en de Engelse gegevens vergelijken, blijkt dat het uiteindelijk resultaat verschillend is, wat treffend wordt getypeerd met de volgende opmerking:

"The result in Old High German differs, however, from the English development in so far as **wesan** and **werdan** made peace in proper time, before the destruction of one or the other form could take place, and that they revised the boundaries of their future territory. Thus it happens that **wesan** plus past participle has come to express the statal passive, and **werdan** plus past participle the actional passive (...). In other words, German made use of a golden opportunity to develop two subtle constructions in order to express clearly the actional and statal passive, which opportunity English unfortunately seems to have missed" (Zieglschmid 1931: 396).

Het verdwijnen van **weordan** heeft het onmogelijk gemaakt om met behulp van twee werkwoorden in het Engels het dynamisch en het statisch passief te scheiden. De beginsituatie was voor beide talen vergelijkbaar, nl. de aanwezigheid van het 'zijn'- en het 'worden'-patroon met dezelfde mogelijkheden. Voor zowel het Engels als voor het Duits kan men zich afvragen of er, afgezien van het verloren gaan van **weordan**, in de diachrone ontwikkeling nog iets veranderd is bij die patronen.

Op de vraag of er een verandering heeft plaatsgevonden worden in de besproken publikaties impliciet of expliciet heel verschillende antwoorden gegeven, afhankelijk van de visie op de verhouding tussen het historisch en hedendaags taalmateriaal. De ene groep onderzoekers interpreteert de toestand in de oudere taalfasen vanuit het heden en neemt bij ogenschijnlijk vergelijkbare verschijnselen aan dat het om identieke zaken gaat. De andere groep verzet zich tegen dat idee en wijst juist op verschillen, wat impliceert dat er taalveranderingen hebben plaatsgevonden. Men verzuimt echter vaak aan te geven hoe en wanneer de betreffende veranderingen optreden. Het standpunt van de eerste groep leidt tot evidente onjuistheden: zo gingen voorgangers van Schröder en Rupp ervan uit dat het ohgd. onder-

scheidingen kende die ook in het huidige Duits (of in het Latijn!) aanwezig waren en zo zien recente onderzoekers soms bepaalde feiten niet, omdat deze geen weerslag in de huidige talen hebben gevonden. Is men zich wel bewust van verschillen (en dus het standpunt van de tweede groep toegedaan), dan komt dat vaak tot uiting in aarzelende en vage opmerkingen. Een voorbeeld daarvan is de konstatering dat een perifrastische constructie **nog niet tot een vaste eenheid is geworden** (cf. Schröder 1955: 18). Daarbij worden ook wel veronderstellingen over het verloren gaan van betekenisaspecten gemaakt, zoals in het volgende citaat:

"Before **werdan** with past participle and **wesan** with past participle were fused to form a periphrasis, the original and inherent semantic content of **werdan** and **wesan** must have been unimpaired. (...) After the connection between **werdan** or **wesan** and the participle became closer, so that the two approached the status of a compound verb form, **werdan** and **wesan** were not instantly emptied of meaning. For some time, at least, in the new periphrastic verb form, **werdan** must retain its ingressive, **wesan** its durative sense, particularly since no significant transformation in the phonetic forms of **werdan** and **wesan** has taken place to dissociate the words in the copulative and auxiliary functions (Twaddell 1932: 82)

Met de veronderstelde ontwikkeling naar een vaste eenheid zou dus een semantische verandering bij het verbum finitum gepaard gaan⁸⁶. Oubouzar (1974: 11-2) beweert dat daarnaast ook het part. praet. zijn specifieke kenmerken zoals flexie en ontkenning met **un-**, in deze 'samensmelting' heeft verloren.

Het is onduidelijk hoe men de ontwikkeling van een oorspronkelijk, los patroon, dat als **nominaal** wordt gekarakteriseerd, naar een vastere eenheid, die als **verbaal** patroon wordt gezien, kan vaststellen. We zouden criteria voor zowel het zgn. nominale als voor het zgn. verbale patroon moeten kennen. De suggesties die daarvoor, vaak impliciet, worden gedaan zijn onjuist of doen niet ter zake. Er zou b.v. sprake zijn van een werkwoordelijk patroon, wanneer de agens frekwenter voorkomt of wanneer deze met een vast voorzetsel wordt aangeduid. Zo zou ook de aanvulling van het passiefsysteem met de driedelige voltooidetijdsvormen in het Duits erop duiden dat het dan om "echte passivische Bezüge" (Rupp 1956: 286), en dus ook om een verbaal patroon, gaat. De relatie tussen het een en het ander is echter niet uitgewerkt en men lijkt het verbale karakter uitsluitend te baseren op overeenkomsten met de huidige situatie. Wanneer dat laatste het geval is, ligt het in de lijn van de verwachtingen dat een nominaal patroon wordt verondersteld, wanneer er verschillen met de huidige toestand zijn. Zo zou het minder of niet meer voorkomen van **worden + p.p. intrans. ww.** wijzen op het zwakker worden van het nominale karakter van het participium (en dus van de hele combinatie; cf. Rupp 1956: 273, noot 1). Ook zou het patroon nog nominaal zijn, wanneer samentrekking van het werkwoord 'worden' of 'zijn' plaatsvindt, terwijl het betreffende werkwoord zowel bij een adjektief als bij een part. praet. fungeert (vgl. Zadorozny 1974b: 362). Het is echter onjuist om de huidige 'regel' die samentrekking van onge-

lijksoortige elementen verbiedt (en die m.i. een resultaat van een bepaalde grammatikale traditie is), om te keren. Zonder inzicht in de regels en regelmatigheden op het gebied van samentrekking in een bepaalde taalfase mag men een dergelijke gevolgtrekking niet maken.

Een aanwijzing voor het feit dat het patroon niet meer nominaal (of veel minder nominaal) is, wordt ook vaak gezocht in de afwezigheid van buigingsuitgangen bij het participium. Buigingsuitgangen zouden nl. wijzen op het nominale karakter van het participium (zie onder meer Schulze 1975: 91). Zo merkt Den Hertog (1973, III: 199) op, dat door het verdwijnen van de verbuiging in het predikaat in de germaanse talen het naamwoordelijk karakter van het voltooid deelwoord in de samengestelde tijden niet meer zo wordt gevoeld als b.v. in het latijn en in een frans voorbeeld als "Mes soeurs sont **parties**". Al naargelang het nominale karakter afneemt neemt het verbale toe: wanneer het verbogen part. praet. bij predikatief gebruik gaat verdwijnen kan men daaruit konkluderen "dass der nominale Aussagewert der Partizipia in prädikativer Stellung schwächer, der verbale stärker wird" (Rupp 1956: 285). Wanneer de betreffende combinatie verbaal wordt, zou de uitgang van het participium overbodig zijn. Lockwood schetst de ontwikkeling als volgt:

"In the oldest form of the periphrasis with the verb 'to be' - this is the only stage attested in Gothic - the participle is an adjective agreeing with the subject: OHG (Tatian) **after thiū thō wārun argangana ahtu taga** (et postquam consummati sunt dies octo) "and when eight days were accomplished". Then the nature of the participle changes. It ceases to denote the state, and refers instead to the action led to the state, in this way uniting with the auxiliary verb to form a periphrastic tense. Its inflexional ending becomes unnecessary and disappears, the usual position in OHG: (Otfrid) **drāhtin was irstantan** 'the Lord had arisen' " (Lockwood 1968: 116).

We trekken echter de relatie die door velen wordt aangenomen tussen flexie en nominaal karakter of tussen het ontbreken van flexie en verbaal karakter ernstig in twijfel. Dat die relatie niet gelegd kan worden, wordt duidelijk wanneer we het predikatieve gebruik van adjektieven in de oudere fasen van het engels en het Duits erbij betrekken. De adjektieven zouden, als nominale elementen, flexie moeten vertonen. Ze blijken echter ook hun buiging te verliezen. In het oudhoogduits komen adjektieven bij predikatief gebruik zowel onverbogen als verbogen voor (cf. Braune 1975: par. 247). Voor het middelhoogduits merkt Schröbler (1975: 316) op dat het predikatieve adjektief in het algemeen onverbogen is, "doch kommen flektierte Formen nicht selten vor, besonders im Nomin. Sing. Mask.". Wat de oudere fasen van het engels betreft, krijgen we hetzelfde beeld: aan- en afwezigheid van flexie wordt gesignaleerd bij de niet-attributief gebruikte adjektieven (vgl. Mustanoja 1960: 440). Uit het ontbreken van flexie bij de adjektieven zou men toch niet, analoog aan de eerdere redenering voor het participium, de konklusie willen trekken dat er iets met het nominale karakter van de adjektieven aan de hand is. De flexie brokkelt af: dat gebeurt bij adjektieven en participia. Het verdwijnen van uitgangen bij het part. praet. moet gezien worden in het alge-

mene kader van de afslijting van uitgangen in de germaanse talen. Het kan geen argument zijn voor het verliezen van een nominaal respectievelijk het verkrijgen van een verbaal karakter.

De gesuggereerde verandering, van nominaal naar verbaal patroon of, zoals in hoofdstuk 3 aangegeven, van koppelwerkwoordpatroon naar werkwoordelijk gezegde, die in de vroegste fasen van het Duits zou zijn opgetreden, (en die men dan ook voor de oudere fasen van het Engels zou kunnen aannemen), is niet aan te tonen door te wijzen op bepaalde kenmerken: aan het enige criterium dat te overwegen viel, de aan- of afwezigheid van flexie, bleek een onjuiste veronderstelling ten grondslag te liggen. We hebben dus geen formele criteria tot onze beschikking om een onderscheid tussen de genoemde patronen te maken. Dit onderscheid zou dan slechts gebaseerd zijn op betekenisverschillen, zoals we in par. 5 veronderstelden: met een nominaal patroon zou bedoeld worden dat de combinatie 'zijn' + p.p. en evenzo 'worden' + p.p. (!) als toestandsaanduiding resp. aanduiding van een overgang naar een toestand fungeren. Dit tegenover een verbaal patroon waarmee een gebeuren wordt aangeduid. Wat men dan in feite voor het vroegste Duits (en Engels) zou veronderstellen, is dat de gebeureninterpretatie is ontstaan uit de toestandsinterpretatie. Ik betwifel of een dergelijk ontstaansproces in die fase valt waar te nemen. Daar hebben we in feite toch onvoldoende aanwijzingen voor gekregen. Iets anders is of een dergelijke ontwikkeling op zich aangenomen zou moeten worden, b.v. voor een stadium dat voorafgaat aan de eerste overgeleverde westgermaanse teksten. Voor de perfectuminterpretatie van 'zijn' + p.p. is het duidelijk: in een, dan wel oostgermaanse, taal van enige eeuwen eerder, het Gotisch, is die niet aanwezig en deze zal zich dus uit de wel in het Gotisch voorkomende toestandsinterpretatie ontwikkeld hebben. De passieve patronen die een onvoltooid gebeuren aangeven zijn volgens onze analyse echter al in het Gotisch aanwezig. Wanneer men ook wat die patronen betreft een dergelijke ontwikkeling zou aannemen, dan ligt deze dus nog verder in de tijd terug. In beide gevallen zou het erom gaan dat de patronen er een interpretatie bij krijgen, want de oorspronkelijke interpretatie blijft bestaan. Het antwoord op de vraag of er diachroon gezien een verandering is opgetreden is dus afhankelijk van het aannemen van de uitgangssituatie waarin het part. praet. een toestand aangeeft, en nog geen gebeuren. Wij constateerden echter in hoofdstuk 3 dat het samengaan van toestand en gebeuren typerend is voor het part. praeteriti. Er zou dan een stadium geweest moeten zijn, waarin het accent volledig op de toestandsaanduiding valt⁸⁷. Het is echter niet waarschijnlijk dat dit in de oudere fasen van de westgermaanse talen en zelfs in zijn algemeenheid in het Gotisch het geval is⁸⁸.

12. Konklusies

De geponeerde veronderstellingen, de geuite beweringen en de geschetste ontwikkelingen, die we in de onderzochte literatuur van zowel het Engels als het Duits aantreffen, bleken de feiten maar gedeeltelijk te dekken. Wij hebben op onjuiste interpretaties van de feiten ge-

wezen en een andere opvatting tegenover de gangbare gesteld. Daarin wordt het traditionele misverstand dat 'worden' bij uitstek het werkwoord zou zijn om een gebeuren weer te geven, terzijde geschoven en zijn geen geforceerde redeneringen nodig om het optreden van 'zijn' te verklaren (vgl. par. 1, 2 en 4). In onze opvatting kan 'zijn' + p.p. zowel een toestand als een gebeuren aanduiden en 'worden' + p.p. een overgang naar een toestand en een gebeuren dat niet als zodanig opgevat kan worden. Het is onduidelijk of wat de aanduiding van het gebeuren betreft 'worden' + p.p. aanvankelijk de gemarkeerde mogelijkheid is (nl. ter aanduiding van het momentane gebeuren) dan wel een gelijkwaardige variant van 'zijn' + p.p.. Onze interpretatie van de feiten is voor het engels weergegeven in fig. 2 (p. 79) en voor het Duits in fig. 8 (p. 97). Het zijn schema's waarin we toestand en gebeuren als algemeen gebruikte betekenis aanduidingen blijven hanteren. We hebben zicht gekregen op de situatie in het engels en het Duits, hoewel we ook een paar vragen hebben gesteld die alleen door een nader onderzoek van Duits feitenmateriaal zijn te beantwoorden. We hebben verscheidene kritische kanttekeningen geplaatst, niet alleen bij Oubouzar's interpretatie van de feiten, maar ook bij haar niet volledig uitgewerkte strukturalistische aanpak. Aandacht voor de frequentie van taalverschijnselen, waardoor belangrijke verschuivingen aan het licht kunnen komen, is evenwel een niet te verwaarlozen punt, dat we slechts bij Oubouzar aantreffen.

Nieuwe gezichtspunten voor wat betreft de passiefproblematiek of, algemener, voor wat de eigenschappen van de combinaties 'zijn' / 'worden' met het part. praet. aangaat, zijn bij onze beschouwing van het engels en het Duits niet direkt naar voren gekomen. Wél hebben we enkele wijd verbreide opvattingen kunnen bestrijden zoals de op grond van flexieverlies of andere kenmerken aangenomen ontwikkeling van een nominaal naar een verbaal patroon. Er zijn tot nog toe geen overtuigende formele verschillen tussen die twee patronen naar voren gebracht, zodat een dergelijk onderscheid slechts gebaseerd zou kunnen zijn op betekenisverschillen. Dit is de stand van zaken voor wat de verkenning van de oudere fasen van het engels en het Duits aangaat. Kennis van de situatie in het engels en het Duits maakt het mogelijk om bij het onderzoek van het middelnederlands vergelijkingen te maken met de oudere fasen van twee verwante talen. Dat onderzoek, dat nu volgt in de hoofdstukken 5, 6 en 7, zal verricht worden tegen de achtergrond van de konklusies en vragen die onze beschouwingen hier en in de voorafgaande hoofdstukken opleverden. Het begint met een uitvoerige verkenning van de situatie in de oudere fasen van het Nederlands (hoofdstuk 5). Hierop volgt een hoofdstuk "Overwegingen t.a.v. theorie en deskriptie", waarin onder meer de samenstelling van het korpus middelnederlandse teksten aan de orde komt. Tenslotte zullen de mnl. feiten in hoofdstuk 7 verder worden beschreven. Voor de in die periode optredende veranderingen en verschuivingen zal een verklaring worden gezocht.

Hoofdstuk 5

Verkenning van de situatie in de oudere fasen van het nederlands

0. Inleidend

Bepaalde passages in middelnederlandse teksten zijn de aanleiding geweest om de combinaties van 'worden' en 'zijn' met het participium praeteriti te gaan onderzoeken. Het zijn voorbeelden van het volgende type, gekozen uit de Roman vanden Riddere metter Mouwen (RmM; editie 1983) :

(1)	Die ridder ginc en wech na dat
Ende quam des nachs tenen cloester binnen,
Daer hi ontfaen was met minnen	RmM. 1749-51
(2)	Dus leidine met hem in di zale
Daer hem was gedient wale	RmM. 2396-7
(3)	Doe riep die coninc om een sward,
Dat hem was gegeven ter vard	RmM. 3887-8
(4)	Die riddere metter mouwen, dat wet,
Behoeft te hebbene goet geval,
Sal hi dese maken al
In Claretten herte onmare
Ende selve sijn gemint van hare	RmM. 733-7

De in de eerste drie voorbeelden vet gedrukte combinaties staan op gelijk niveau met de eerder gebruikte praeterita en zijn zonder twijfel te beschouwen als een, passieve, onvoltooid verleden tijd. Een voltooid verleden tijd is, gezien de kontekst, uitgesloten. In (4) moet er sprake zijn van een gebeuren en niet van een toestand: de agens, **van hare** staat zelfs aangegeven. Uit die vier voorbeelden blijkt dat het werkwoord **sijn** voorkomt op plaatsen waar men in het huidige nederlands **worden** zou gebruiken.

Bij de beschouwing van het middelnederlands (in het vervolg : mnl.) wordt vrijwel altijd impliciet of expliciet het huidige nederlands als uitgangspunt genomen: tegen die achtergrond worden verschillen en overeenkomsten gesignaleerd. De geciteerde voorbeelden lijken te wijzen op een **verschil** tussen het mnl. en het huidige nederlands. De vraag is echter

waarin dat verschil precies gelegen is: is het een verschil in het 'passiefsysteem' of is het een verschil in de semantiek van **sijn** (en eventueel van **worden**) dat ook buiten het passief naar voren komt? Het ligt voor de hand om bij het zoeken naar een antwoord allereerst de handboeken en grammatika's te raadplegen. Dat blijkt verrassingen op te leveren: zonder in te gaan op het begrip passief wordt t.a.v. het mnl. slechts gekonstateerd dat dezelfde passieve hulpwerkwoorden als in het huidige Nederlands, **zijn** en **worden**, optreden. De hulpmiddelen voor het mnl. zwijgen echter over het precieze gebruik van die werkwoorden; daarmee de suggestie wekkend dat er niets bijzonders, d.w.z. niets wat van het huidige Nederlands afwijkt, valt op te merken. Dat zou dus betekenen dat **worden** in de onvoltooide tijden verschijnt en **zijn** in de voltooiden tijden. Het beeld zou er dan uitzien als in figuur 1:

Middelnederlands (MNL.)		Nieuwnederlands (NNL.)
hi wert gebonden	gebeuren in heden	hij wordt gebonden
hi wart gebonden	en verleden	hij werd gebonden
hi es gebonden	voltooid gebeuren	hij is gebonden
hi was gebonden	heden/verleden	hij was gebonden

fig. 1

Raadpleging van twee synchrone grammatika's die ook enige historische informatie verschaffen, Den Hertog 1973 en De Vooys 1963, levert slechts de opmerking bij Den Hertog op, dat in het gotisch het passief in de verleden tijd al met 'worden' en 'zijn' werd gevormd, maar "dat tussen een vorm met **werd** en een vorm met **was** niet altijd het verschil bestond van onvoltooide en voltooid tijd, zoals zich dat later heeft vastgezet"⁸⁹. Wat het middelnederlands betreft "wordt de lijdende vorm op dezelfde manier samengesteld als tegenwoordig" (Den Hertog 1973, III: 185). Afgezien van de bijzonderheid dat in enkele gevallen **bliven** het passief vormt (waarover later; zie hoofdstuk 7, par. 14), is er volgens Den Hertog niets opmerkelijks te melden over het middelnederlands.

Het lijkt erop dat de mnl. **sijn**-gegevens uit onze voorbeelden niet zijn opgevallen of zijn genegeerd. Weijnen 1971 is een uitzondering, want hij signaleert het verschijnsel met de volgende opmerkingen:

"Het mnl. kent ter omschrijving [van het passief M.v.d.W.] **worden** en **sijn**. Aanvankelijk was het daarbij, juist als in het Gotisch, niet zo dat **sijn** alleen maar gebruikt werd in gevallen waar in actieve vorm een met **hebben** voltooid tijd kan worden getransformeerd, of **worden** alleen maar in de overige" (Weijnen 1971: 107).

"Op de duur (onderstreping M.v.d.W.) is dit echter in het Nederlands wel zo geworden, of is, in meer traditionele termen uitgedrukt, een toestand ontstaan dat **zijn** uitsluitend tot de voltooiden tijden en **worden** tot de onvoltooide tijden beperkt bleef" (Weijnen 1971: 108).

Uit de overigens gebrekkige formulering (de vergelijking met het gotisch i.v.m. de genoemde 'transformatie' is onjuist), maken wij op dat Weijnen het over hetzelfde soort van gevallen heeft als wij. De aanduiding "Op de duur" maakt niet duidelijk hoe lang we dit verschijnsel nog in het nnl. aantreffen. Een verklaring voor de aanwezigheid of voor het verdwijnen ervan wordt niet gegeven. Weijnen noemt slechts de feiten, die hij als een uitzondering op de regel onvoltooide tijden **werden**, voltooide tijden **sijn**, beschouwt.

We vinden dus in de handboeken geen antwoord en geen nadere verklaring. Wanneer het verschijnsel wordt gesignaleerd, gaat dat gepaard met vaagheid voor wat de periode betreft waarin deze 'uitzondering' in het nederlands voorkomt. Verwaarlozen de handboeken in meerderheid terecht deze feiten? Gaat het om marginale zaken waarvoor een bepaalde incidentele verklaring te geven valt?

1. Problematische **sijn** + p.p.-gevallen: een voor de hand liggende oplossing?

We kunnen ons afvragen of we in verband met de gesignaleerde feiten geen rekening moeten houden met een gegeven van veel middelnederlandse teksten: het feit dat ze veelal vertaald zijn uit met name het frans en het latijn. Invloed van de grondtekst, op zich een moeilijke zaak om te bewijzen of om te ontkennen, wordt nogal eens aangevoerd ter verklaring van grammatikale verschijnselen, maar er zullen duidelijke aanwijzingen moeten zijn om zo iets waar te maken. Het werkwoord **être** fungeert als passief hulpwerkwoord in het frans; het latijn kent synthetische passiefvormen, maar daarnaast ook omschreven vormen met **esse** voor de voltooide tijden. In ons geval zou men invloed van omschrijvingen met **être** en **esse** op de vertaler moeten aannemen, wat geleid zou hebben tot gebruik van **sijn** in plaats van het 'normale' **werden** in de onvoltooide tijden en de infinitief. Dat lijkt niet alleen geen aanneembelijke veronderstelling; we kunnen die veronderstelling ook weerleggen door een tekst waarin de betreffende **sijn**-feiten voorkomen, te onderzoeken. We kozen hiervoor Van Maerlant's **St. Franciscus**, een vertaling (of bewerking) van een latijnse tekst, en gingen de werkwoordsvormen in de verzen 4000 tot 6000 na. Vergelijking met de betreffende passages in de **Opera omnia Bonaventurae** (tomus VIII; editie Ad Clavas Aquas (Quaracchi) 1898) resulteerde in de konklusie dat Van Maerlant geregeld van het latijnse voorbeeld afwijkt: een latijnse actieve werkwoordsvorm wordt een paar keer vervangen door de combinatie **werden** / **sijn** + p.p., terwijl een latijnse (passieve) omschrijving met **esse** wordt weergegeven met een middelnederlandse actieve vorm. Vgl. de volgende voorbeelden:

- (5) Die goede man (...)
Wart dicken **gewect** tons heren love
 Biden crekel van dien hove Fr. 4526; 4529-30
- lat. eum servum Domini (...) ad divinas laudes cantu suo frequentius **excitaret** (hij **wekte** hem, de knecht des Heren, door zijn gezang zeer vaak tot goddelijke lofprijzingen)

- (6) Echter, daer hi te Senes ziec lach,
 .J. faisaen, up genen dach
 Dat soe levende was gevaen,
Sendem .i. edel here zaen Fr. 4555-8
- lat. Eidem Senes infirmo phasianus quidam de novo captus a nobili quodam **transmis-**
sus est vivus (hem **is**, toen hij ziek in Siena lag, een fazant, zodra deze was ge-
 vangen, levend (en wel) **gestuurd** door een edelman)

Afwijking van het latijnse voorbeeld met **esse**, en daarmee van het precieze latijnse tijden-
 systeem, komt herhaaldelijk voor⁹⁰:

- (7) .J. provendare, hiet Gedeoen,
 Die wandelbare was in sijn doen,
Wart hem ziec up .i. bedde **gedragen** Fr. 5905-7
- lat. **fuisset delatus** (was gebracht)
- (8) Ende **wordic** int vier **verdaen**
 Datment niemen tyen sal
 Dan mine sonden al; Fr. 5204-6
- lat. **combustus fuero** (zal zijn verbrand)

Met deze gegevens in de hand is het wel heel onwaarschijnlijk om voor gevallen als het vol-
 gende als 'verklaring' nu juist een aanpassing aan het latijnse voorbeeld te veronderstellen:

- (9) Te Grecium, tere andre tijt,
Was desen here gebenedijt
 .J. haze **gesent**, dor sine waerde.
 Die **was** vri **geset** up daerde,
 Wilde hi, dat hi mochte ontflien Fr. 4429-33
- lat. **oblatus fuit**; qui liber in terra **positus** (was gestuurd; deze nu vrij op de grond ge-
 zet)

Om eventueel invloed van de grondtekst te kunnen accepteren als 'verklaring' moeten er
 overtuigende aanwijzingen in die richting zijn. In de St. Franciscustekst, die we bij wijze
 van voorbeeld hebben onderzocht, zijn die niet aanwezig. We kunnen dan ook nu die moge-
 lijkheid, zelfs wanneer in een enkele slaafs vertaalde tekst een dergelijk invloed wel te be-
 speuren zou zijn, als 'verklaring' voor het verschijnsel op zich terzijde schuiven. Er zal een
 ander licht geworpen moeten worden op de **sijn**-voorbeelden.

Het is bekend dat de aanduiding middelnederlands niet voor een eenheidstaal staat, maar
 de verzamelnaam is voor een aantal dialecten. Men zou kunnen veronderstellen dat de ge-
 signaleerde gevallen beperkt zijn tot een bepaald dialect, het vlaams bijvoorbeeld, zodat ze

als dialekteigenaardigheid beschreven kunnen worden. Die typering zou overigens op zich nog niets van het verschijnsel verhelderen en zou aanleiding geven tot verschillende vragen. Vragen zoals: is het een extra mogelijkheid naast **werden + p.p.** in het betreffende dialekt of een vervangende mogelijkheid?; hoe funktioneert de combinatie **sijn + p.p.**? Een steekproef genomen in vlaamse en hollandse ambtelijke teksten van het Corpus Gijsseling en in literaire, berijmde teksten van verschillende dialektische kleuring, laat zien dat de betreffende voorbeelden niet beperkt zijn tot teksten in een bepaald dialekt of van een bepaalde herkomst. De veronderstelling dat het om een dialekteigenaardigheid zou gaan, blijkt dus niet juist te zijn.

Nu de **sijn**-voorbeelden niet aan vertaalinvoer toegeschreven kunnen worden en ze ook geen dialekteigenaardigheid blijken te zijn, lijkt een verdergaande bestudering gerechtvaardigd. We gaan het gebruik van **sijn** en **werden** ook buiten het zgn. passief in de volgende paragraaf na.

2. De semantiek van **sijn** en **werden**; de problematische gevallen en een vooroordeel

Wanneer we uit het gebruik van **sijn** en **werden** iets willen afleiden over de betekenis of betekenisaspecten van deze werkwoorden in het mnl., moeten we wel zeer voorzichtig zijn. Laten we een voorbeeld geven van een passage die aanleiding zou kunnen zijn voor een opmerking over de betekenis van **sijn**:

- (10) Si dancte hem sere ende voer daer naer
Tes conincs hove ende binnen desen
Quamen daer gevaren die resen
Vore die borch van Egletinen.
Fi, duvle si alle scinen!
Si **waren** daer binnen sere **vervard**
Ende sloten die porten metter vard RmM. 1301-7

Iemand die **waren vervard** interpreteert als 'werden bevreest' houdt er geen rekening mee dat in deze kontekst niet alleen het kennelijk verwachte 'bevreesd worden', maar ook het 'bevreesd zijn' op zijn plaats is. In het huidige nederlands is dat eveneens mogelijk: je hoeft niet boos op hem te **worden** om die streek; je hoeft niet boos op hem te **zijn** om die streek. We mogen uit een dergelijk voorbeeld dus niet zomaar afleiden dat het middelnederlandse **sijn** een bijzonder betekenisaspect, nl. een aspect van verandering, heeft. Men zou echter nog andere voorbeelden kunnen aanvoeren, zoals:

(11)	Seruacius brachter hon ynne
Dat die goede sinte Seuerijn
Haer busscop soude sijn	Serv. I: 1404-6
(12)	By sinen Goden ende bi eeren
Gheloifde hi dair weder te keren
Binnen vier manenschijn
Ende hoir echte man te sijn	M.L. I: 373-6
(13)	Teuel mach den mensche doden
Of bringhen in sulken noden,
Dat men hem met groter pine
Ne mach ghehelpen gans tsine	Bouc v. Seden 423-6

Wanneer het gaat om een nog niet aan het subjeet verbonden functie of hoedanigheid (**busscop, hoir echte man**) is men in het huidige nederlands gewoon om 'worden' te hanteren. In passages als (11) en (12) is echter ook de neutrale, ongemarkeerde aanduiding, waarbij **soude zijn** ('zou zijn' of 'moest zijn') en **te zijn** op een toekomstige toestand duiden, mogelijk, zodat ook deze voorbeelden geen aanwijzing voor een speciaal betekenisaspect hoeven te zijn. Met (13) ligt het moeilijker: hier lijkt de interpretatie 'gezond worden' onontkoombaar. We zouden, rekening houdend met een dergelijk voorbeeld, de mogelijkheid open moeten laten dat **sijn** een veranderingsaspect kan bevatten bij het aangeven van iets toekomstigs. Een komplette semantische analyse van het werkwoord **sijn** laten wij aan anderen over; dat is hier niet aan de orde. Wel is aan de orde of een voorbeeld als (13) en de gesignaleerde bijzondere **sijn + p.p.**-gevallen, die een onvoltooid passief gebeuren aangeven, met elkaar in verband gebracht moeten worden. Bovendien kan men zich afvragen of er een relatie is met eventuele eigenschappen van het werkwoord dat een verandering aangeeft, het werkwoord **werden**. Het zou namelijk kunnen zijn dat **sijn** in bepaalde gevallen fungeert ter aanduiding van een verandering, omdat het mnl. **werden** andere gebruiksmogelijkheden heeft in vergelijking met **worden** in het huidige nederlands. Dat laatste kan al of niet samenhangen met een betekenisverschil bij dat werkwoord in die twee taalfasen.

Wanneer we de gebruiksmogelijkheden van **werden** nagaan, zien we dat het werkwoord met een substantief of een adjektief optreedt:

(14)	Van Torecs moder, ende hoe hi riddere werd	To. II
(15)	Ende die metten cyrkele werd sere rike	To. 127
(16)	Ioseph wert serich ende verveert	LOH 257

Werden komt echter ook in combinatie met voorzetselgroepen voor en bovendien kan het werkwoord zelfstandig, zonder verdere aanvulling, optreden. Vgl. de volgende voorbeelden:

(17)	Dat volc wert al in roere
Ende verwoet om dese voere	Stoke V: 1-2
(18)	Want ic suchte ende wart in vare	Rose 1534
(19)	Die coninc werd doe soe in dole
Dat hi hare ter stede boet saen
Dat hise te wive wilde ontfaen	To. 40-2
(20)	(...) Met groten wene
Ward die joncfrouwe om hem saen	RmM. 323-4
(21)	Met desen wart hi toten viere
Ende ontstac eenen stroowisch sciene	Rein. 1233-4
(22)	Daer ward bliscap sonder letten	RmM. 4001
(cf. ook To. 1856-62)
(23)	Ginder werd een groet geluut	To. 905
(24)	(...) ende daer af wert spasmus	Scell. 14b, r.34-15a, r.1

Die twee mogelijkheden heeft **worden** in het huidige nederlands niet meer. In vergelijkbare gevallen zouden werkwoorden als **raken**, **komen**, en **ontstaan**, gebruikt worden. Er zijn nog meer opvallende gebruiksmogelijkheden van **werden** zoals het optreden met een datief in de volgende gevallen:

(25)	Doen sprac die grave Roelant:
"Nu wert ons martyrie te hant."	Roel. 475-6
(26)	Wort my gheen lieff, so creech ic leyt	M.L. I: 171

We gaan niet uitputtend in op het gebruik van het mnl. **werden**. Uit de gegeven voorbeelden zal duidelijk zijn dat dit werkwoord kennelijk in de loop van de tijd bepaalde syntaktische mogelijkheden is kwijtgeraakt. Het is evenwel moeilijk vast te stellen of we bovendien van een **betekenisverschil** kunnen spreken: zijn voorbeelden als (17) tot en met (24) een aanwijzing voor een sterker inchoatief of ingressief betekenisaspect dan bij **worden** in het huidige nederlands aanwezig is?

We merken dus bij onze beperkte beschouwing enkele verschillen in gebruiksmogelijkheden tussen het mnl. **werden** en **worden** in het huidige nederlands op. We hebben bepaalde verschillen in betekenisaspecten tussen de middelnederlandse werkwoorden **sijn** en **werden** en deze werkwoorden in het huidige nederlands ook niet uitgesloten, maar konstateren dat het bestaan ervan moeilijk is vast te stellen. De cruciale vraag hier is echter of dergelijke mogelijke verschillen nu ook in direkt verband gebracht moeten worden met de genoemde passieve **sijn** + **p.p.**-voorbeelden. Wij menen dat dit niet het geval is en dat deze voorbeelden vanuit een andere hoek beschouwd moeten worden. Wij stappen hiermee af van de semantiek van **sijn** en **werden**. Wij zullen de problematiek van het middelnederlandse verschijnsel in het juiste perspectief plaatsen en grijpen daarvoor terug op onze beschouwingen van het gotisch

en de oudere fasen van het engels en het Duits in respectievelijk hoofdstuk 2 en 4.

Verscheidene onderzoekers van het Nederlands en van de zojuist genoemde talen menen dat 'worden' bij uitstek het werkwoord is om een passief gebeuren aan te geven. Wanneer 'zijn' die functie in een taal vervult, is er iets bijzonders gebeurd, zoals in het Engels het verlies van het werkwoord **weorþan**. Een andere suggestie die wordt gedaan ter verklaring van het gebruik van 'zijn' is dat er sprake moet zijn van de opbouw van een nieuwe, en dan nog niet geheel goed gehanteerde, systematiek, zoals in het Gotisch. Die veronderstelling ten aanzien van het middel om een passief gebeuren aan te geven, is, zoals wij eerder in hoofdstuk 2 en 4 hebben betoogd, onjuist: 'worden' en 'zijn' zijn even geschikt of ongeschikt om in combinatie met het p.p. een passief (onvoltooid) gebeuren aan te duiden. Bij beide werkwoorden wordt het participium op het subjeet betrokken. Het betekenisverschil tussen de twee werkwoorden is dat 'worden' de verandering als duidelijke en centrale betekenis heeft. Het betekenisverschil tussen deze werkwoorden heeft wel bepaalde konsekventies, maar niet de konsekventie dat 'zijn' eigenlijk geen passief gebeuren kan aangeven. Dat betekent dus dat de gesignaleerde mnl. **sijn** + p.p.-gevallen op zichzelf niet problematisch zijn, maar alleen vanuit een bepaalde verwachting. Die verwachting wordt ingegeven door het vooroordeel met betrekking tot 'worden' en 'zijn'. Daarbij speelt voor beschrijvers van de oudere fasen van het Nederlands (en het Duits) ook nog mee dat men geneigd is de situatie in de hedendaagse moedertaal als vanzelfsprekend uitgangspunt te nemen. Dat heeft zelfs tot gevolg dat afwijkende feiten uit de oudere fasen, zoals het besproken gebruik van 'zijn' + p.p., als incidentele eigenaardigheden of als fouten worden beschouwd.

Ons onderzoek werd in gang gezet door de **sijn** + p.p.-voorbeelden, die nu, binnen de zojuist gegeven analyse, op zichzelf niet meer als problematisch of bijzonder kunnen worden beschouwd. Dat betekent echter niet dat hiermee het onderzoek is afgesloten: diezelfde voorbeelden roepen nog steeds vragen op over de Middelnederlandse toestand. We willen weten wat precies de Middelnederlandse systematiek van de **werden** + p.p.- en de **sijn** + p.p.-kombinaties is en welke veranderingen daar mogelijk in optreden. Het wordt tijd om meer te zeggen over ons onderzoeksobject en de wijze waarop we nu verder te werk gaan.

3. Het onderzoeksobject en de werkwijze

Passieve **sijn** + p.p.-voorbeelden gaven aanleiding tot het stellen van vragen, waarbij ook de combinatie met **werden** werd betrokken. Ons onderzoek beperkt zich niet daartoe, maar zal zich richten op elke mogelijke combinatie van **sijn** en **werden** met het participium praeteriti. Dat betekent overigens wel dat de passiefkwestie onmiddellijk binnen het gezichtsveld komt, omdat een belangrijke functie van deze combinaties immers het uitdrukken van wat men traditioneel het passief noemt, is. We hebben al eerder, bij onze beschouwingen in hoofdstuk 1, gezien dat dit zo bekende begrip passief allerm minst onproblematisch is: de definiëring van het begrip, de afgrenzing van het passiefdomein en de opvattingen over betekenis en functie lopen uiteen. We gingen die verschillen kritisch na en kozen tenslotte in prin-

cipe voor een benadering waarin zowel aandacht wordt geschonken aan semantische en funktionele als aan formele kenmerken. Dat hield in dat wij aankondigden de aanpak van Stein en die van Kirsner verder op hun merites te zullen beoordelen bij het onderzoek van de middelnederlandse feiten. We zijn nu aan het materiaalonderzoek toe en zullen moeten nagaan welke formele kenmerken en welke semantische inhoud het middelnederlandse passief precies heeft.

Het onderzoek cirkelt voortdurend rond de twee aangegeven punten: de combinaties van **sijn** en **werden** met het participium praeteriti als totale verzameling en de vragen over de kenmerken, de betekenis en de functie van het passief in het middelnederlands. Wij zullen bij ons onderzoek eerst nagaan of de genoemde combinaties als één geheel gezien moeten worden dan wel of men verdere onderscheidingen zou kunnen of moeten maken. Te denken valt aan een onderscheid tussen de combinaties met een intransitief en die met een transitief participium praeteriti, en aan een verdere onderverdeling binnen die laatste groep. Dit soort van verdelingen nemen we dus niet voorshands als vanzelfsprekend aan; we zullen de verschillende indelingen die traditioneel gemaakt worden nauwkeurig onder de loep nemen. Zijn er formele onderscheidingskenmerken? Hebben de combinaties of onderverdelingen daarin één bepaalde functie of betekenis? Dit alles om uiteindelijk de kenmerken van de combinaties en de passiefsituatie in het middelnederlands te verduidelijken. We zullen dan ook nagaan of de benadering van Stein danwel die van Kirsner voor deze taalfase de juiste is.

Bij ons onderzoek van de oudere fasen van het nederlands ligt het accent volledig op de middelnederlandse feiten. Aan het oudnederlandse materiaal, dat zeer gering van omvang is, schenken we hier geen aandacht⁹¹. We maken bij onze verdere beschrijving in dit hoofdstuk gebruik van voorbeelden uit ons korpusmateriaal en van andere passages, die we daarbuiten tegenkwamen. Over de samenstelling van het korpus en de problemen die daarmee samenhangen, hebben we nog niet gesproken. Die zaken komen aan de orde in een apart gedeelte, namelijk in hoofdstuk 6. We zullen echter eerst de middelnederlandse situatie verder verkennen in de paragrafen die nu volgen.

4. De afgrenzing binnen en buiten de **sijn / werden** + p.p.-combinaties

Sijn / werden + p.p. vallen binnen het grotere kader van combinaties van allerlei werkwoorden met een participium praeteriti. We geven enkele voorbeelden:

(27)	Peter quam achter gegaen
Daermen sinen here leidde geuaen	LOH. 2218-9
(28)	De Kenemaren entie Vriesen mede
Ende Waterlanders voeren ter stede,	

	Daer men hem dede verstaen	
	Dat haer here lach ghevaen	Stoke V: 3-6
(29)	Ende dede hem allen cont	
	Dat daer stont ghevaen een beere	Rein. 716-7
(30)	Reinaert ghinc in die hagedochte,	
	Ende keerde weder ende brochte	
	Sinen vrient Beline jeghen	
	Dat hooft van Cuwaerde ghedreghen	Rein. 3272-5
(31)	(...) ende mettien	
	Hevet Lamfreit den beere versien ,	
	Ende vernam dat hi was ghevaen	Rein. 709-11
(32)	Bi siere side waren gheseten	
	Herman van Woerden ende Ghisebrecht	
	Van Amestelle	Stoke IV: 1358-60
(33)	"Hier soudic ghevaren zijn ",	
	Sprac die beziyghede capelaen,	
	Die met zorghen was bevaen	Brand. 1484-6
(34)	De grave mochte niet ontgaen,	
	Want hi ant paert was ghebonden	Stoke V: 62-3
(35)	Daer moest hi ghevanghen bliven	Stoke IV: 1496
(36)	Waer omme bem ic ooc vervaert?	Rein. 674
(37)	Ioseph ende Maria worden veruaert	LOH. 321
(38)	Hi was ghegrepen bi siere mulen	
	So vaste...	Rein. 694-5
(39)	In desen recht so wart hi	
	Begrepen in een visioen	Sp.H. I ⁷ , c. 90: 14-5
(40)	Uwe hoghe spronghe sijn ghedaen	Stoke IV: 1472
(41)	Ende hi sat ende screef die saken,	
	So dat die brief in beeden siden	
	Vul gescreven was tien tiden	Sp.H. I ⁷ , c. 90: 26-8
(42)	Neen, vrient, het waer quaet gedaen	Ferg. 679
(43)	De knape wort daer ghewont sere ,	
	Ende sijn paert ten selven kere	
	Wort ghesleghen in den hals	Stoke IV: 1501-3
(44)	Dat gat dat te voren was open	
	Wert nu sciene toe gheloken	Wal. 259-60
(45)	Doe wert oppenbare gevloen dat here altemale	Stoett par. 265
(46)	Noch steet die porte al beloken	
	Van paradyse ende oec besloten	LOH 143-4

(47)	Waer naemdi die hoofde bede
Die ghi achter u hebt geknocht ?	Ferg. 684-5
(48)	Te Kardoel quam hi doe geraect,
Daer hi riddere ward gemaect	RmM. 1782-3
(49)	Die bode seide doe oppenbare,
Dat een tornoy beropen es	RmM. 1827-8

Traditioneel worden deze voorbeelden uiteengesplitst in diverse typen, wat bijvoorbeeld duidelijk blijkt uit Stoett (1923: 189-97), waar ze in verschillende paragrafen worden behandeld. Het komt erop neer dat, volgens Stoett en ook anderen, het participium praeteriti op verschillende manieren fungeert, nl.:

(a) als **predikatieve toevoeging** (door Stoett afwisselend appositioneel adjektief, predikatief attriboot en bepaling van gesteldheid genoemd). Dat gebeurt in voorbeelden als (27), waar **achter gegaen** bij **Peter quam** en **gevaen** bij het object **sinen here** als predikatieve toevoeging fungeert. Vgl. eveneens **ghedregghen** bij **Dat hooft van Cuwaerde** in (30), **geknocht** bij **Die** in (47) en **gedaen** bij **het waer quaet** in (42). Zie verder Stoett par. 262, 263 en 272.

(b) als **predikaat**, nl. als naamwoordelijk deel van het gezegde (het p.p. wordt als een adjektief beschouwd). Vgl. **vervaert** in (36) en (37). Ook **beloken** (en **besloten**) **steet** in (46) zou hiertoe behoren, omdat, wanneer het werkwoord - hier **steet** - dienst doet als koppelwerkwoord, het predikatieve attriboot zuiver predikaat wordt (cf. Stoett par. 15).

(c) als **deel van een werkwoordelijk geheel**, wat volgens Stoett het hoofdgebruik van het part. praet. is. In verbinding met **sijn** (wesen) of **werden** is het part. praet. van transitieve werkwoorden een middel om het passief uit te drukken (cf. Stoett par. 264). Zie hier de voorbeelden (48) en (49). Het part. praet. bij de zgn. mutatieve intransitieve werkwoorden (vgl. voor deze terminologie hoofdstuk 3, par. 4) vormt in combinatie met **sijn** de voltooide tijd van het aktief: **ghevaren zijn** in (33). De voltooide tijd van andere intransitieve en van transitieve werkwoorden wordt gevormd door **hebben** + p.p.: **hevet versien** in (31) (cf. Stoett par. 268).

We merken op dat het part. praet. in **quam achter gegaen** in (27) en **waer quaet gedaen** in (42) ook wel als bijwoordelijke bepaling wordt beschouwd. We stellen de gevallen van predikatieve toevoeging en bijwoordelijke bepaling echter als één gebruiksmogelijkheid tegenover b) en c). Wat de combinaties met **werden** en **sijn** betreft zijn nog niet alle mogelijkheden genoemd. **Werden** kan ook verbonden zijn met het part. praet. van een mutatief werkwoord, wat oorspronkelijk een ingressief begrip zou aangeven: **wert toe gheloken** in (44) en **wert gevloen** in (45) zijn er voorbeelden van (cf. Stoett par. 265). **Sijn** treedt ook op in combinaties als **gestaen zijn**, **gelegen zijn**, **geseten zijn**, die, zoals in (32), praesensbetekenis (nl. resp.

staan, liggen, zitten) kunnen hebben, "daar deze participia niet alleen verbaal, maar ook als adjektief kunnen worden opgevat" (Stoett par. 266). Uit die laatste opmerking zouden we kunnen afleiden dat de betreffende **sijn**-kombinaties onder (b) moeten vallen; over de plaats van het genoemde **werden**-type laat Stoett zich in het geheel niet uit.

Konkluderend kunnen we vaststellen dat volgens de traditionele onderscheidingen in het veld van de kombinaties van een werkwoord met een part. praet. de volgende mogelijkheden aanwezig zijn:

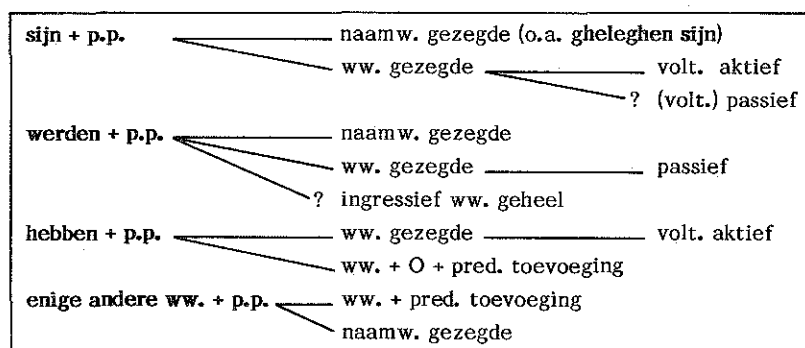

fig. 2

Hier en daar zou nog een nadere aanduiding, nl. transitief, intransitief of mutatief, bij het part. praet. gegeven moeten worden. De twee vraagtekens in figuur 2 houden verband met het feit dat Stoett zich niet verder uitlaat over de plaats van de ingressieve **werden + p.p.**-groep en evenmin over het gebruik van de passieve **sijn + p.p.**-kombinatie.

Wij vragen ons nu af of het geheel van onderscheidingen zoals we die samenvattend hebben geordend in figuur 2, te hanteren is in verband met ons onderzoek naar de middelnederlandse feiten. In de praktijk blijkt een keus tussen de aangegeven mogelijkheden binnen een bepaalde combinatie, niet eenvoudig en vanzelfsprekend te zijn, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien.

5. Problematische keuzes

Het kan problematisch zijn om te bepalen waar konkrete gevallen in de indeling van figuur 2 ondergebracht moeten worden. Het ligt in de lijn om **vervaert** (=bevreesd) in (36) en **ghedaen** (=voorbij) in (40) als naamwoordelijk deel van het gezegde te beschouwen en **ghevaren zijn** in (33) als werkwoordelijk gezegde dat de voltooide tijd in het aktief aangeeft. Hoe zit het echter met **was ghebonden** in (34)? We interpreteren een dergelijke passage afhankelijk van de kontekst als een voltooide handeling (of, wanneer we met de 'merkwaardige' **sijn**-gevallen rekening houden, als een onvoltooid gebeuren) of als een toestand. Met die twee

mogelijke interpretaties zou het onderscheid werkwoordelijk gezegde en naamwoordelijk gezegde korresponderen. Wanneer de kontekst geen uitsluitsel geeft, staan we voor een ambiguïteit. Een vergelijkbare, maar meestal weinig problematische keuzemogelijkheid treffen we aan bij de beperkte groep **gheleghen sijn** e.d.: praesens ('ligt'; naamw. gezegde) of voltooid tegenwoordige tijd ('is gaan liggen'; ww. gezegde). Bij **werden + p.p.** is de zaak ook niet altijd duidelijk: **worden vervaert** in (37) een naamw. gezegde, **wort ghesleghen** in (43) een werkw. gezegde, maar hoe zit het met **wort ghewont** in (43)? Moet hier een keus gemaakt worden tussen een passieve handeling (werd zeer verwond) en een overgang naar een toestand (raakte zeer gewond) met daarmee korresponderend een werkw. respectievelijk naamw. gezegde? Er zijn nog meer gevallen waarin men moeilijk een beslissing kan nemen. Een ingressief werkwoordelijk geheel moge dan duidelijk zijn voor (44) en (45), maar wat moeten we aan met de volgende passage:

- (50) Oec was hi clerc ende geleert,
 Want hi **ward** ter doget **gekeert**,
 Daer menne tenen vondelinghe vant.
 Dat was te Doevre in Ingelant;
 Daer ginc hi ter scolē X jaer
- RmM. 1770-4

Zodra het gaat om een part. praet. van een werkwoord dat zowel intransitief als transitief kan zijn, zijn er twee mogelijkheden: in dit geval, 'hij werd gericht op het goede' en 'hij begon zich te richten op het goede'. De vraag is of we een keus kunnen maken anders dan op grond van de kontekst. Hetzelfde kunnen we ons afvragen bij de twee mogelijkheden van **hebben + p.p. + O** in fig. 2, waar we in (47) en in voorbeelden als **enen ghemint hebben** (iemand bemind hebben of iemand beminnen) en **een casteel beseten hebben** (een kasteel belegerd hebben of belegeren) mee te maken hebben.

De besproken moeilijkheden bij de indeling van konkrete gevallen kunnen tot verschillende standpunten leiden. Men kan ervan uitgaan dat de gemaakte onderscheidingen wel nuttig en nodig zijn, maar voor oudere taalfasen niet altijd toepasbaar, zodat bepaalde ambiguïteiten in het historisch tekstmateriaal niet zijn op te lossen. Men kan ze echter ook als niet zinnig van de hand wijzen. Alvorens een van beide standpunten in te nemen, is het gewenst om wat verder in te gaan op de achtergrond van de gemaakte onderscheidingen. Daarbij zal dus niet de toepasbaarheid van de traditionele onderscheidingen op het historisch taalmateriaal aan de orde zijn, maar de 'hardheid' van die onderscheidingen op zich.

6. Een kritische beschouwing van de traditionele onderscheidingen

Bij het onderscheid naamw. gezegde, werkw. gezegde en werkw. met predikatieve toevoeging spelen de noties **koppelwerkwoord**, **hulpwerkwoord**, **zelfstandig werkwoord** en een verdeling van het part. praet. in een adjektivisch en een verbaal participium of de gelijkstelling

van het p.p. met een adjektief, een rol. Tot de traditionele onderscheidingen behoren ook de begrippen transitief en intransitief.

De begrippen transitief en intransitief worden vaak als eigenschappen van werkwoorden gezien. Ze fungeren dan ook als indelingskriterium: werkwoorden zijn transitief of intransitief, al is er een groep van werkwoorden (**breken, koken** e.d.) die zowel transitief als intransitief kunnen zijn. Dat laatste zou zelfs kunnen leiden tot het onderscheiden van twee werkwoorden **koken, breken** en dergelijke. Men komt bij dit standpunt tot het hanteren van de termen pseudo-transitief en pseudo-intransitief, wanneer een werkwoord dat 'eigenlijk' intransitief is met een objekt optreedt en wanneer een transitief werkwoord zonder objekt verschijnt. Een andere opvatting is dat transitief en intransitief termen zijn voor een bepaalde voorstelling van zaken, voor een bepaalde zinskonstellatie (vgl. recentelijk Pauw 1983/4, maar al eerder onder meer Roorda 1864). Voor dat standpunt is iets te zeggen: de zojuist genoemde uitzonderingen op een strikte tweedeling zijn een vanzelfsprekendheid en geen probleem. Dat betekent dat er geen uitzonderlijke groep werkwoorden is (elk werkwoord heeft in principe de mogelijkheid om in een transitieve en een intransitieve konstellatie op te treden)⁹². Werkwoorden zoals **eten**, die vaak in een transitieve konstellatie optreden, komen ook zonder objekt, in een intransitieve konstellatie voor. Een werkwoord als **vallen**, dat gewoonlijk slechts in een intransitieve konstellatie optreedt, kan ook in een transitieve setting voorkomen, wanneer een komplement dat een resultaat of een toestand aangeeft (traditioneel: een resultatieve ww.bepaling), is toegevoegd. Vgl. het nml. voorbeeld:

- (51) Ende die olifant wort cranc,
Ende moet vallen doer die noet,
Ende **vallet** somwile **den drake doet**

Nat.Bl. II: 1484-6

De twee opvattingen zijn overigens niet geheel onverzoenlijk: al ziet men transitiviteit en intransitiviteit als eigenschappen van zinnen en niet van werkwoorden, toch kan men stellen dat een werkwoord als **vallen** zelf geen objekt, naast een subjeet, impliceert. Er is maar één participant bij het gebeuren 'vallen' betrokken en dat is eveneens het geval bij het gebeuren zoals dat wordt uitgedrukt in een werkwoord als **lachen**. In die zin zou men dergelijke werkwoorden intransitief kunnen noemen, zonder uit te sluiten dat ze in een transitieve konstellatie als hierboven kunnen optreden. Wij zullen in het vervolg korthedshalve over transitieve, mutatief-intransitieve en niet-mutatiefintransitieve werkwoorden spreken, omdat we deze groepen werkwoorden willen onderscheiden (zie par. 9). Daarmee is dus niet gezegd dat we transitiviteit of intransitiviteit zien als een eigenschap (uitsluitend) van werkwoorden en ook nog niet dat dit onderscheid bij ons onderzoek van de combinaties **sijn + p.p.** en **worden + p.p.** relevant is. We zullen immers nog moeten zien of die drie soorten werkwoorden zich in de betreffende combinaties verschillend gedragen.

Andere onderscheidingen op het werkwoordelijk terrein zijn de begrippen zelfstandig werkwoord, koppelwerkwoord en hulpwerkwoord. Het onderscheid tussen een koppelww. en

een hulpww. enerzijds en een zelfstandig ww. anderzijds, ligt volgens de gebruikelijke definities op het semantische vlak:

"Er zijn werkwoorden waarvan de betekenis als begripwoord verbleekt is en die alleen betekenis hebben in verbinding met een ander begripwoord. Hiertoe behoren in de eerste plaats de **koppelwerkwoorden** die in de regel met een naamwoord, en de **hulpwerkwoorden** die met een naamwoordelijke vorm van het werkwoord (infinitief of deelwoord) een verbinding aangaan" (Den Hertog 1973, III: 177).

Dat verbleken van betekenis is geen criterium dat gemakkelijk in de praktijk is vast te stellen. Hanteerders van het begrip koppelwerkwoord geven toe dat er geen scherpe grens tussen koppelwerkwoord en zelfstandig werkwoord te trekken valt: bij **hij ligt ziek**; **het land ligt braak**; **de soldaat staat pal** zou nog aan een **liggen** en **staan** gedacht worden, "zodat er geen reden is om hier van koppelwerkwoorden te spreken" (Den Hertog 1973, I: 27). Deze redenering volgend zou men bij **lach ghevaen** in (28) kunnen aarzelen, terwijl **stont** in (29) geen koppelwerkwoord zou zijn. Met het koppelwerkwoordbegrip staat en valt het onderscheid tussen een predikatieve toevoeging en een naamwoordelijke deel van het gezegde bij de combinaties van enige andere werkwoorden met het part. praet. in fig. 2. Wanneer men dat onderscheid wil blijven maken, moet men zich realiseren dat het niet om een formeel maar om een semantisch verschil gaat.

We hebben in deze discussie het werkwoord **sijn** nog buiten beschouwing gelaten, terwijl in de traditionele grammatika juist bij dit werkwoord een driedeling in zelfst. ww., koppelww. en hulpww. wordt gemaakt. Wanneer we die traditionele lijn zouden doortrekken, doet de keuzemogelijkheid tussen een zelfstandig ww. en een koppelww. zich voor bij **was ghevaen** in (31). Als **was ghevaen** opgevat zou worden als een toestand in het verleden, zou **ghevaen** een predikatieve toevoeging bij het zelfstandig ww. **was** (met de betekenis 'aanwezig was', gevangen en al) kunnen zijn of een naamw. deel van het gezegde bij het koppelww. **was**, wanneer **was** 'vrijwel geen betekenis heeft'. Bij een werkwoord als **sijn** lijkt het echter uitgesloten om dergelijke betekenisnuances overtuigend vast te stellen. Daarmee komen we op het typerende van **sijn**: het is een werkwoord dat nauwelijks een eigen betekenis heeft en dat meestal een ander element (een substantief, adjektief, voorzetselgroep of participium) verbindt met het subjeet. In die zin is er een duidelijk verschil met eerder besproken werkwoorden als **liggen** en **staan**, ook al kan een werkwoord met een konkrete betekenis in bepaalde, vaak gelexikaliseerde gevallen eenzelfde functie vervullen (vgl. ook het engelse **he falls ill**). Het begrip koppelwerkwoord duidt dus niet op een werkwoord met speciale formele kenmerken: verscheidene werkwoorden kunnen als koppelwerkwoord optreden, dat wil zeggen met verzwakte betekenis als verbindend element tussen het subjeet en een ander element fungeren⁹³. Het werkwoord **sijn** heeft vrijwel altijd een dergelijke functie, maar in dat geval wordt nog een verder onderscheid gemaakt met het begrip hulpwerkwoord.

De notie hulpwerkwoord, die evenals het koppelwerkwoord met betekenisverzwakking in

verband wordt gebracht (vgl. het citaat van Den Hertog), speelt een rol bij het verschil tussen **hi es gebonden** (=hij is gebonden; volt. handeling), ww. gezegde en **hi es gebonden** (=hij zit vast; toestand), naamw. gezegde, evenals bij dat tussen **hi es gheseten** (=hij is gaan zitten) en **hi es gheseten** (=hij zit). In het geval van een voltooide handeling zouden we met een hulpww. te maken hebben, in het andere geval met een koppelww. of, wanneer we dat begrip afwijzen, met een zelfst. werkwoord. De vraag is of dergelijke werkwoordelijke en naamwoordelijke gezegdes in het mnl. door formele kenmerken van elkaar zijn te onderscheiden. Voor het huidige nederlands tracht men vaak door toevoeging van elementen en door het wijzigen van de woordvolgorde formele verschillen tussen de genoemde voltooide handlings- en de toestandsinterpretatie zichtbaar te maken. Het part. praet. wordt dan beschouwd als een element dat nu eens adjektivisch dan weer verbaal is. Deze tests zijn voor het mnl. in elk geval niet bruikbaar. De toevoegingstests waarvan men het resultaat op grammatikaliteit moet beoordelen, leveren uiteraard problemen op en zijn in feite niet uitvoerbaar bij gebrek aan native speakers. De woordvolgordetest vooronderstelt in de bijzin slechts één volgordemogelijkheid bij een adjektief en pv. en twee mogelijke volgordes bij een samengesteld ww. gezegde; vgl. de voorbeelden uit het huidige nederlands:

- (52a) ik hoorde dat zij gelukkig is
- (52b) *ik hoorde dat zij is gelukkig
- (53a) ik hoorde dat zij veranderd is
- (53b) ik hoorde dat zij is veranderd

De veronderstelling dat er twee volgordes mogelijk zijn bij een samengesteld werkwoordelijk gezegde, is ook juist voor het mnl., zoals bijvoorbeeld moge blijken uit (48) en (49) in paragraaf 4. Bij het adjektief komt echter niet alleen de volgorde adjektief - pv. in het mnl. voor. Vgl.:

- (54) Ten iersten seit men costumelijc, dat der wiuen raet **es** seer **coestelijc**, want al eest tsake, dat veel wiuen **sijn quaet**, nochtan heeft menre veel geuonden, die **guet zijn** ende van goden rade Mel. 65, r.11-4
- (55) "vader doe ghi mi bekeerde doe lovede ghi mi dat ic mit gode ende maria **soude vrolic zijn** ende dansen ewelic". Marialeg. I: 276, r.25-7
- (56) Lietstu di dat verdrieten,
Dat u mijn vernoy niet **ware lief!** Brand. 1058-9
- (57) Ic wille u geven goeden raet
Die u niet en **sal zijn quaet** Ferg. 603-4
- (58) Die broeder wart versekert daer,
Dat sijn visioen **was waer** Fr. 3157-8
- (59) Ende was ic verbannen ene tijt,
Ende mi die coninc mijn goet nam

	Om dat hi te mi was gram ,	
	Verradenisse stont ic ave	K & E 1295-8
(60)	Om dat ic so ongetrauwe was	Brand. 1352
(61)	Daer ontfinc hi menegen slach	
	Die groet was ende sere wach	
	Op sinen widen caproen grijs	RmM. 2090-2
(62)	Ic segt zekerlike ende openbare,	
	Dat hi vele waerder ware	Fr. 3153-4

De volgordes hangen samen met de verschillende plaatsingsmogelijkheden van de p.v. in de middelnederlandse bijzin: de eind-p.v. is één van de mogelijkheden en zeker nog geen regel. In deze situatie ontvalt uiteraard iedere grond aan de besproken volgordetest.

We hebben nog geen definitief standpunt kunnen bepalen wat betreft het begrip hulpwerkwoord en een eventueel onderscheid tussen een adjektivisch en een verbaal participium praeteriti. De besproken onderscheidingen die traditioneel gemaakt worden, blijken niet gebaseerd te zijn op duidelijke, formele criteria. Ze zijn dan ook niet zonder meer geschikt om er ons onderzoeksterrein mee af te bakenen of onder te verdelen. Het woordvolgordekriterium dat voor het hedendaags nederlands wordt gehanteerd, is in elk geval niet toepasbaar voor het mnl., zodat we daar geen verdere aandacht aan hoeven te schenken. We vragen ons af of er misschien nog andere formele criteria in het mnl. zijn te vinden, die een basis kunnen vormen voor een indeling. We zullen de mogelijkheid van een morfologisch criterium nagaan.

7. Flexie als onderscheidingskriterium?

Wanneer we in het huidige nederlands een onderscheid zouden willen maken binnen de combinatie van het werkwoord **zijn**, **worden** of **hebben** met het part. praet., kan in elk geval niet op enig morfologisch verschil gewezen worden. Er wordt meermalen gesuggereerd dat dit anders is in de oudere fasen van het engels, Duits en nederlands: bij een nominaal patroon 'zijn' of 'worden' met het part. praet. zou het participium verbogen worden en zich wat flexie betreft richten naar het subjeet van 'zijn' of 'worden'; bij het verbale patroon vertoont het participium geen flexie, maar treedt een neutrale vorm op. Indien dit juist is, zou het morfologisch verschil als criterium voor de betreffende patronen kunnen fungeren. Op analoge wijze zou dat het geval zijn bij **'hebben' + O + p.p.**, waar het participium dat als predikatieve toevoeging fungeert bij het objekt, verbogen wordt in overeenstemming met dat objekt, terwijl bij het andere patroon de onverbogen of neutrale vorm van het participium verschijnt. Een formeel criterium dus; een aantrekkelijke gedachte, maar klopt het wel?

We gaan verder terug in de taalgeschiedenis: in het gotisch werden participia altijd verbogen, of ze nu attributief optraden, predikatief bij **wisan** of **wairpan**, of als predikatieve toe-

voeging bij een ander werkwoord. De flexie die het p.p. oorspronkelijk in het germaans heeft, zou in de zgn. nominale patronen gehandhaafd blijven, maar in de ná het gotisch in de westgermaanse talen ontstane verbale patronen afwezig zijn. Traugott (1972: 83) neemt die tegenstelling voor het oudengels aan. Zij merkt namelijk op dat **the windows are broken** in het huidige engels slechts door de kontekst zijn ambiguïteit kan verliezen, terwijl in het oudengels de statische interpretatie te onderkennen was door "adjectival inflections". Het contrast tussen het adjektivische en het passieve patroon zou blijken in:

"On þære ilcan tide wurdon twegan æþelingas **aflíemde** (adj. ending) of Scíppian 'At that same time were two princes put - to - flight from Scythia' (stative).
hu II æþelingas wurdon **aflíemed** (no inflection) of Scíppium 'how two princes were put - to - flight from Scythia' (passive)".

Omdat de nom. masc. sg. en de nom./acc. neutrum sg. geen uitgangen hadden en het participium in die naamvallen dus gelijk is aan de onverbogen vorm, is er echter ambiguïteit in een geval als:

An æþeling **wurde aflíemed** of Scíppian
'One prince was put - to - flight from Scythia'.

Er komen nogal wat van dergelijke ambiguë voorbeelden voor, terwijl bovendien in andere gevallen het gesuggereerde interpretatieverschil niet altijd duidelijk is. Dat heeft geleid tot kritiek, omdat het criterium in de praktijk niet goed blijkt te werken (vgl. b.v. Lightfoot 1979b: 274, noot 1). Het is echter de vraag of er geen principiële kritiek mogelijk is op het idee dat met het al of niet aanwezig zijn van flexie een bepaald patroon wordt aangegeven. Er is nu eens wel, dan weer geen flexie, maar bewijst dat wat men wil beweren?

We kijken, om verder te komen in deze kwestie, naar het niet-attributieve gebruik van adjektieven in de oudere fasen van het Duits en het Engels om te zien hoe het gesteld is met de flexie. De adjektieven zouden, als nominale elementen, immers flexie moeten vertonen! In het oudhoogduits komen adjektieven bij predikatief gebruik zowel onverbogen als verbogen voor (cf. Braune 1975: par. 247). Voor het middelhoogduits merkt Schröbler (1975: 316) op dat het predikatieve adjektief in het algemeen onverbogen is, "doch kommen flektierte Formen nicht selten vor, besonders im Nomin. Sing. Mask.". Ook als predikatieve toevoeging bij andere werkwoorden dan **wesen** en **werden** verschijnt het adjektief in de nominatief zowel verbogen als onverbogen, "doch scheint es, dass die flektierten Formen hier eine stärkere Stellung haben". Beide mogelijkheden ook bij een adjektief dat als predikatieve toevoeging fungeert bij een object: met een accusatiefuitgang en onverbogen. Wat de oudere fasen van het Engels betreft, krijgen we hetzelfde beeld: aan- en afwezigheid van flexie wordt gesignaleerd bij de niet-attributief gebruikte adjektieven, evenals trouwens bij de participia (vgl. Mustanoja 1960: 440). Welnu, daaruit zou men niet de konklusie willen trekken dat er iets

met het nominale karakter van de adjektieven aan de hand is. De flexie brokkelt af: dat gebeurt bij adjektieven en participia, in het niet-attributieve gebruik. Een flexieverschil kan dus bij de participia niet gezien worden als een bepalend kenmerk voor het ene of het andere patroon⁹⁴. In de taalstadia waarin flexie nog een rol speelt in het predikatieve gebruik, wat overigens in het mnl. al niet meer het geval is, blijkt dit dus geen perspectieven te openen voor een formeel, morfologisch, criterium.

8. Een verdere afbakening en indeling van het onderzoeksterrein

Ons onderzoeksterrein was in feite al afgegrensd: de keus voor de combinaties **sijn + p.p.** en **werden + p.p.** was al gemaakt, maar door de traditionele onderscheidingen bij onze beschouwingen te betrekken kwamen we binnen het grotere kader van combinaties van allerlei werkwoorden met het part. praet. terecht. We hebben kort de problemen besproken die bleken te rijzen, wanneer men voorbeelden in het schema van traditionele onderscheidingen, weergegeven in fig. 2, wilde onderbrengen. Er is over de problematiek van het middelnederlandse materiaal en de keus uit verschillende interpretaties veel meer, ook buiten de indeling in fig. 2, te zeggen. We zullen dat in hoofdstuk 7 doen, wanneer we bepaalde korpusfeiten gaan inventariseren en beschrijven. De resultaten van de kritische beschouwing van de traditionele onderscheidingen heeft konsekwenties voor het schema in fig. 2. Wanneer men het semantisch gedefinieerde begrip koppelwerkwoord zou willen afwijzen, verdwijnt het onderscheid naamw. gezegde, wat voor de groep "enige andere ww. + p.p." betekent dat er slechts één mogelijkheid aanwezig is, nl. ww + pred. toevoeging. Bij **sijn + p.p.** en **werden + p.p.** zou ook de aanduiding naamw. gezegde verdwijnen. De vraag is of daar de aanduiding ww + pred. toevoeging voor in de plaats moet komen: misschien moeten we de voorkeur geven aan ww. + komplement; een prepositiegroep zou niet onder pred. toevoeging, maar wel onder komplement vallen. Wat we ook kiezen, in het schema betekent ww. + komplement / predikatieve toevoeging bij **sijn + p.p.**, **werden + p.p.** (en ook bij **hebben + p.p.**, maar onafhankelijk van een verdwenen notie naamw. gezegde) altijd nog een verschil met het als mogelijkheid genoemde ww. gezegde. De vraag blijft echter waar dat in het schema geponeerde verschil uit bestaat: de twee, dan nu beide werkwoordelijke structuren, zijn in het mnl. niet van elkaar te onderscheiden met een woordvolgordekriterium; het flexiekriterium bleek, nog afgezien van eventuele toepasbaarheid in het mnl., geen onderscheidingsmogelijkheid te zijn. Dit mogelijke verschil in werkwoordelijke structuren is, als het aangenomen moet worden, in het mnl. evenzeer voor de combinatie **werden + p.p.** als voor **sijn + p.p.** aan de orde⁹⁵.

We stappen van het gegeven schema af en trachten verder te onderzoeken welke interne onderscheidingen bij de combinaties **sijn + p.p.** en **werden + p.p.** mogelijk en noodzakelijk zijn. We zullen ons niet alleen beperken tot formele criteria, maar ons ook op het vlak van de betekenis begeven. We gaan eerst, terwijl we de traditionele onderscheidingen terzijde laten, de verschillende interpretaties van de genoemde combinaties na.

9. De verschillende interpretaties in schema gebracht

Bij het part. praet. dat een toestand of een resultaat aangeeft, is ook het gebeuren-aspekt dat daarmee verband houdt, aanwezig. We merkten dit al eerder, in hoofdstuk 3, par. 7, op en illustreerden dat met een mnl. passage, waarin dit bij een aantal participia op verschillende wijze het geval is. Die verschillende mogelijkheden, inherent aan het part. praet., blijven aanwezig, wanneer het participium gekombineerd wordt met een werkwoord. Er is een verband tussen die mogelijkheden en de verschillende interpretaties die combinaties van bepaalde werkwoorden met het part. praeteriti hebben. We zullen de combinaties met **sijn** en **werden** nagaan. We nemen daarbij de betekenisomschrijving van het part. praet. in het huidige nederlands voorlopig ook voor het mnl. aan: d.w.z. dat het part. praet. het resultaat (indien mogelijk) van het gebeuren door het werkwoord aangegeven én het gebeuren zelf noemt. We onderscheiden transitieve en intransitieve werkwoorden (vgl. echter par. 6). De laatste zijn te verdelen in mutatieve en niet-mutatieve intransitieven. Dat is een al eerder besproken onderscheid dat naar voren komt in de wijze waarop de voltooide tijd wordt gevormd en de mogelijkheid om al dan niet prenominaal op te treden; verschillen die zowel voor het hedendaagse nederlands als voor het mnl. gelden. We zullen in wat nu volgt de verdeeling in transitieve, mutatieve intransitieve en niet-mutatieve intransitieve werkwoorden aanhouden en nagaan of die verschillen in de combinatie met **sijn** en **werden** belangrijk zijn. Als voorbeelden in het schema, dat we zullen opstellen, gebruiken we respectievelijk **gebonden**, **ge gevallen** en **gheslapen**.

De werkwoorden **sijn** en **werden** hebben als overeenkomstige eigenschap dat het complement waarmee ze verschijnen op het subjezt betrokken moet worden (vgl. ook hoofdstuk 3, par. 5). Dat geldt dus ook voor het part. praet. als complement. Wanneer we naar de verschillende combinaties kijken, blijkt dat het van toepassing zijn van het p.p. op het subjezt verscheidene interpretatiemogelijkheden open laat. We gaan dat eerst voor de verschillende vormen van **sijn**, gekombineerd met de drie typen participia na.

Bij de combinatie van een praesensvorm van **sijn** met een transitief p.p. zijn drie interpretaties mogelijk, die geïllustreerd kunnen worden aan de volgende voorbeelden:

(63)	In ene capelle dat sise vonden
Biden aermen dat sise pronden
Ende seiden: "Aeghte, du best geuaen "	CG II-1, 435, St. Aagte 154-6
(64)	"Soe moetti nu beteren saen
Ere joncfrouwen dier es mesdaen
In dit wout ende sere mesmaect.
Ic ontmotese heden al naect
Ende deetse beiden oec na mi."	RmM. 944-8

- (65) Die rike **es** nu wel gehort:
Men trecten tallen steden vort.
Wat hi spreect, si lovent alle

To. 2496-8

Het participium kan het resultaat van het gebeuren door het werkwoord uitgedrukt, aangeven: in (63) zien we dat in de toestandsaanduiding **best gevaen**. Het gebeuren zelf kan echter ook worden uitgedrukt; in (64) is er geen twijfel mogelijk: **es mesdaen** geeft een voltooide handeling, die zich in het verleden (het niet-heden) heeft afgespeeld, aan. Dat verleden tijdsaspect vergemakkelijkt vaak de keus tussen deze interpretatie en de twee andere, waarbij het om een toestand of een gebeuren in het heden gaat. Er kan nl. ook sprake zijn van een gebeuren zonder het voltooide tijdsaspect: in (65) hebben we te maken met een onvoltooid, tegenwoordig gebeuren. Dat we deze drie interpretaties onderscheiden, betekent overigens niet dat we altijd een duidelijke keus kunnen maken. Men kan in een voorbeeld als het volgende, aarzelen tussen een onvoltooid en een voltooid gebeuren:

- (66) Hets waer ende hets dicke **geseit**:
Die mont spreect dat int herte leit

Ferg. 659-60

Voor een combinatie met een p.p. van een mutatief-intransitief werkwoord zijn de volgende voorbeelden illustratief:

- (67) (...) broeders, die **sijn**
Gescuult in dit scip hemelike
(68) Nu **es comen** Mariën sone
Donwet te brekene ende wet te doene

Fr. 5004-5

LOH 1188-89

Een tegenwoordige toestand wordt uitgedrukt in (67), een voltooid gebeuren in (68). De combinatie met een dergelijke p.p. geeft dus twee interpretatiemogelijkheden. Een combinatie van **sijn** met het p.p. van een niet-mutatief intransitief werkwoord (b.v. **gheslapen**) komt niet voor: niet met een tegenwoordige tijdsvorm en ook niet met een verleden tijdsvorm. Wat de andere verleden tijdsvormen betreft, zien we bij het p.p. van een mutatief intransitief ww. weer twee mogelijkheden: de aanduiding van een toestand in het verleden en van een voltooid gebeuren in het verleden. Vgl.:

- (69) An deen zijde **was** hi **vervrosen**
Dor vleesch ende beene;
(70) Sie seiden dat hen **was gesciet**

Brand. 1326-7

LOH. 240

Voor wat het transitieve p.p. aangaat, worden we geconfronteerd met voorbeelden als de volgende:

- (71) Daer hevet soe teenen prosente ontfaen
 Van enen Jode die selve bande,
 Daer sente Pietre voete ende hande
 Int prisoen met **waren gebonden**
 Ter selver wilen, ter selver stonden,
 Dattene dinghel daer ute dede
 Ende hem die bande afvielen mede Sp.Hist.III⁵, c.10: 8-14
- (72) Die riddere **ginc** en wech na dat
 Ende **quam** des nachs tenen cloester binnen,
 Daer hi **ontfaen was** met minnen. RmM. 1749-51
- (73) (...) Rein. 3287-9
 Dat hi seide, dat desen brief
 Bi hem alleene **ware ghescreven**,
 Ende hiere raet toe **hadde ghegeven**.
- (74) Tien tiden, vinden wi bescreven,
Waren uten lande **verdreven**
 Van Bertaengen trechte geslachte,
 Ende **was** coninc **worden** met crachte
 Ende met verranessen, alsamen ziet,
 Een die Vortegrinus hiet Sp.Hist.III⁵, c.7: 77-82

Uit de kontekst en met name uit **Ter selver...mede** blijkt, dat we in (71) met een toestandsinterpretatie te maken hebben. De mogelijkheid om een keus te maken m.b.v. het tijdsverschil, zoals bij het praesens, valt weg bij de kombinaties met verleden tijdsvormen van **zijn**: bij alle mogelijke interpretaties gaat het om het verleden. Er kan dan alleen nog maar iets uit aktieve werkwoordsvormen afgeleid worden: uit de vormen **ginc** en **quam** in (72), kan men opmaken dat het in **ontfaen was** ook om een onvoltooide verleden tijd moet gaan, terwijl dan in feite nog de toestands- of de gebeureninterpretatie open blijft. De kontekst, met name **hadde ghegeven** en **was worden**, geeft de aanwijzing dat het in (73) en (74) een gebeuren in het voorverleden, een voltooide handeling in het verleden, betreft. Dat wij geneigd zijn om in (72) bovendien te kiezen voor de gebeureninterpretatie heeft alles te maken met het soort werkwoord: nog afgezien van de kontekst denkt men bij het ene werkwoord eerder aan de handeling en bij het andere eerder aan de toestand. We komen daar op terug in hoofdstuk 7.

We kunnen de verschillende interpretatiemogelijkheden van de **sijn**-kombinaties in een overzichtsschema samenbrengen. We wijzen er nog terzijde op dat we, zoals ook in de vorige alinea blijkt, veelal de termen "gebeuren" en "handeling", waar mogelijk, afwisselend gebruiken. In de geschematiseerde overzichten hanteren we evenwel de meest algemene term, "gebeuren", zowel in het schema van de **sijn**-kombinaties dat hieronder volgt, als in het schema van de **werden**-kombinaties op pagina 126.

1.a.	hi es ghebonden: ghebonden (d.w.z. het resultaat van het binden en het gebeuren zelf) is van toepassing op hi . Aanduiding van: 1.tegenwoordige toestand 2.voltooid gebeuren (verleden tijdsaanduiding met belang voor het heden) 3.onvoltooid, tegenwoordig gebeuren.
1.b.	hi es ghevalen: ghevalen (d.w.z. het resultaat van het vallen en het gebeuren zelf) is van toepassing op hi . Aanduiding van: 1.tegenwoordige toestand 2.voltooid gebeuren (verleden tijdsaanduiding met belang voor het heden).
1.c.	*hi es gheslapen: gheslapen is geen resultaat of nieuwe toestand t.g.v. het gebeuren en kan dus niet van toepassing zijn op hi .
1.d.	hi was ghebonden: ghebonden is van toepassing op hi . Aanduiding van: 1.toestand in het verleden 2.voltooid gebeuren in het verleden 3.onvoltooid gebeuren in het verleden.
1.e.	hi was ghevalen: ghevalen is van toepassing op hi . Aanduiding van: 1.toestand in het verleden 2.voltooid gebeuren in het verleden
1.f.	*hi was gheslapen: gheslapen is geen resultaat of nieuwe toestand en kan dus niet van toepassing zijn op hi .

De combinaties met het p.p. van een transitief werkwoord, 1a en 1d, hebben een extra mogelijkheid: het aangeven van een onvoltooid gebeuren. We wijzen er nog op dat de mogelijkheid van een toestands- en gebeureninterpretatie niet beperkt is tot de 'echte' voltooide deelwoorden, die voltooide deelwoorden die horen bij een nog bestaand volledig werkwoord. Vgl. **geboren** in de volgende passages:

(75)	Een stat was, hiet Vaserijn,
Danen dat wij geboren zijn;	Brand. 1267-8
(76)	Van Rome was geboren die gone	RmM. 2249
(77)	Hine was geboren noit van wive
Die merre bliscap hadde int herte	RmM. 3619-20

In (75) wijst **Danen dat** (=waarvandaan, waaruit) en in (76) **Van Rome** op de interpretatie van **geboren zijn** resp. **was geboren** als een toestand (nl. geboortig zijn). In (77) hebben we met een gebeuren te maken, maar of dit nu een onvoltooid of een voltooid gebeuren is, valt nog te bezien.

We gaan over op de combinaties met **werden**. **Sijn** is het meest neutrale werkwoord; **wer-**

den heeft nog een extra betekenisaspect, dat omschreven zou kunnen worden als inchoatief of ingressief. Wat de combinaties met het p.p. betreft, verwachten we, gezien het voorafgaande over het werkwoord **sijn**, dat combinaties met het p.p. van transitieve werkwoorden en met die van mutatieve intransitieve ww. mogelijk zijn. Dat klopt ook met de middelnederlandse feiten. Die combinatie met een mutatieve intransitieve p.p. kan slechts als een overgang naar een toestand geïnterpreteerd worden. Nu hebben we in het voorafgaande al, zonder verdere toelichting, over toestandsaanduiding en over het uitdrukken van een handeling of gebeuren gesproken. Wij wijzen er met nadruk op dat we **een overgang naar een toestand**, (waarvan men zou kunnen beweren dat dat ook een gebeuren is), **onderscheiden van de gebeureninterpretatie** die niet als toestandsovergang is te interpreteren. Bij de combinatie met een transitief participium dat een toestand aangeeft, is de interpretatie als toestandsovergang uiteraard óók aanwezig. Wij signaleren bij **werden + p.p.** de volgende interpretaties:

2.a.	hi wert ghebonden: ghebonden is van toepassing op hi. Aanduiding van: 1. overgang naar een andere toestand, in het heden 2. onvoltooid tegenwoordig gebeuren.
2.b.	hi wert ghevallen: ghevallen is van toepassing op hi. Aanduiding van: 1. overgang naar een andere toestand in het heden.
2.c.	*hi wert ghelachen: een combinatie die niet mogelijk mag zijn (ghelachen is geen toestand toepasbaar op hi).
2.d.	hi wart ghebonden. Aanduiding van: 1. overgang naar een andere toestand, in het verleden 2. onvoltooid gebeuren in het verleden.
2.e.	hi wart ghevallen. Aanduiding van: 1. overgang naar een andere toestand in het verleden.
2.f.	*hi wart ghelachen.

Terzijde merken we hier op dat in het schema de vorm **wert** voor de tegenwoordige tijd en de vorm **wart** voor de verleden tijd (enkeltvoud) staat, alhoewel er bij het werkwoord **werden** ook andere vormen voor die tijden mogelijk zijn (vgl. Van Loey 1966: 74 en zie ook hoofdstuk 7, par. 1). Zo is **wort** in (79) en (80) een praesensvorm, naast het praesens **wert** in (78), en zijn **worden** (de regelmatige meervoudsvorm), **wart** en **wert** praeteritumvormen in resp. 81, 82 en 83. Bij het praesens **werden + p.p.** kan - i.t.t. de **sijn**-gevallen - het betekenisaspect 'gebeuren in het verleden' van het p.p. niet aanwezig zijn: dat zou in strijd zijn met de betekenis van **werden**, want die geeft aan dat het door het p.p. uitgedrukte van toepassing wordt. Er is dus geen aanduiding van een voltooide handeling in heden. Over **wart + p.p.** en het gebeuren in het verleden spreken we nog verder in par. 10, waar we nader ingaan op het gebruik van de tijden in het middelnederlands. De verschillende interpretatiemogelijkheden bij **werden + p.p.** kunnen we in de volgorde van het schema illustreren met de volgende voor-

beelden:

- (78) heeft hi bloete van den hoofde, soe **wert beslimet** sijn leuere, sijn longene, ende sijn borst... Braekm. 1331
- (79) want hy van twyerhande nature **ghemaket wort** Circa 58: 12-3
- (80) Daer om seg ic dat menich mensche **wort bederft** onder haer hande (**bederven** = sterven) Scell. 3b, r.29-31
- (81) Straten, paden metten weggen
Worden metten doden beslegen Sp.H. III⁵, c.41: 19-20
- (82) Ende doese dus **gheleidt wart** ten hoghen setele daer ic af seide vore Had. XII: 132-3
- (83) Doe **wert** oppenbare **gevloen** dat here altemale MNW IX: 626(Limb. XII: 760-1)

Het onderscheid tussen de twee mogelijke interpretaties bij transitieve p.p.'s ligt niet zo eenvoudig. We hebben met (78) en (81) enerzijds en (79) en (82) anderzijds duidelijke voorbeelden gegeven van respectievelijk de overgang naar een toestand en de gebeureninterpretatie. Er zijn echter verscheidene passages waarbij men kan aarzelen. Vgl.:

- (84) Want tes sests jaers, als men ons leert,
Dat hi hem adde bekeert,
Wort ontsteken de here mare,
Om te wardene maertelare Fr. 4969-72
- (85) Dit hord Clarette, die nine vaect.
Si ward van sire minnen ontsteken
Soe sere, haer dochte therte breken RmM. 1359-61

Zowel in (84) als in het andere voorbeeld kan men twijfelen: **van sire minnen** kan een aanduiding van de oorzaak of van de 'agens' zijn (op de agenskwestie gaan we in hoofdstuk 7 nader in). Bij een gebeureninterpretatie zouden deze voorbeelden onder 2.d.2. vallen. Bij het kiezen voor de overgangsinterpretatie zou men de vraag kunnen stellen of ze ondergebracht moeten worden bij 2.d.1 of 2.e. Dat is echter een nogal kunstmatige vraag: het werkwoord **ontsteken** kan fungeren als het (transitieve) werkwoord **binden** en het kan ook fungeren als het (mutatief-intransitieve) werkwoord **vallen**, maar beide typen werkwoorden hebben de mogelijkheid dat **worden + p.p.** een toestandsovergang aangeeft. Voor het werkwoord **breken** geldt hetzelfde en zo is ook voor een toestandsaanduiding als **sijn te broken** in (86) de vraag of deze valt onder 1.a.1 of 1.b.1 niet echt relevant.

- (86) Mijn arm ende III rebben **sijn te broken** RmM. 274

Bij de keus tussen de ene en de andere interpretatie kan het werkwoord in kwestie een rol

spelen. Bij **ontfaen** aarzelen we niet, bij **ontsteken** wel. We kunnen bovendien konstaten dat men vaak geneigd is automatisch voor de handelingsinterpretatie te kiezen, terwijl ook een overgang naar een toestand uitgedrukt kan zijn. Op deze kwestie komen we, zoals we al in verband met de **sijn**-kombinaties aangekondigd hebben, in hoofdstuk 7 terug. Er zijn nog meer zaken die daar aan de orde zullen komen. We zullen in dat hoofdstuk ook uitgebreid aandacht schenken aan het, in elk geval in het modern nederlands mogelijke, onpersoonlijk passief **er wordt gelachen** - **er is gelachen**, dat we hier nog even buiten beschouwing hebben gelaten. We zullen daar ook nader ingaan op de vanuit het hedendaagse nederlands bezien opmerkelijke **hi wert/ wart ghevalen**-mogelijkheid, die overigens, zoals we zagen, geheel in het schema van de verbindingen met het participium praeteriti past. Er moet nog één punt naar aanleiding van dat schema met interpretatiemogelijkheden besproken worden: het onderscheid en het gebruik van de tijden in het middelnederlands. De combinaties **was ghebonden** en **wart ghebonden** krijgen binnen dat kader nog enige aandacht in de volgende paragraaf.

10. De tijden in het middelnederlands

Het is overduidelijk dat we er voor het mnl. niet aan behoeven te twijfelen of de (aktieve) combinaties **hebben + p.p.** en **sijn + p.p.** ter aanduiding van een voltooid gebeuren (met daarnaast de toestandsmogelijkheid) ingeburgerde patronen zijn (dit i.t.t. de alleroudste fasen van het engels en het Duits; vgl. hoofdstuk 3, par. 6). Zo is het ook duidelijk dat we in het aktief met een onvoltooid en een voltooid verleden tijd te maken hebben. Er zijn evenwel verschillen in het gebruik van de onvoltooid verleden tijd en de voltooide tijden in vergelijking met het huidige nederlands. We kunnen wijzen op voorkeur voor een praeteritumvorm in zinnen als de volgende, waar in het huidige nederlands eerder een voltooid tegenwoordige tijd, d.w.z. een combinatie praesens **hebben / zijn + p.p.**, zou staan:

(87)	<p>"Bi sinen troeste moetic leven,
So dat God wel weet,
Dat ic sint anders niet ontbeet
Van dat ic eerst hier quam,
Ende ic nye zint en vernam
Levenden meinsche nemmermeere
Dan u, wel lieve heere."</p>	Brand. 542-8
(88)	<p>Sint dat dat was, ne was noeyt man,
(...)
Die binnen den paradyse quam</p>	LOH 139-42
(89)	<p>Dat es mi de droefste dach,
Die ic nie met ogen sach!</p>	Roel. 545-6

We hebben voorzichtig gesteld dat in het huidige nederlands de voorkeur aan de v.t.t. wordt gegeven: een o.v.t is in zulke gevallen ook wel mogelijk. Dit gebruik van de o.v.t. is dan ook niet bijzonder opmerkelijk. Wanneer men het echter voor het actief signaleert, zou het ook voor het passief moeten gelden. De volgende passages kunnen daar een voorbeeld van zijn:

- (90) ende waer **sach**men ye (heeft men ooit gezien) sterflic mensche om anxt des doots bloet sweten? Ende daer om so schijntet dat syns gelijc van rouwe nye **geuonden** en **was** (nooit gevonden is) Lyden 22: r.17-9
- (91) Een die scoenste vont die
Ter werelt **wart vonden** ie (ooit is uitgevonden)
Ende daer meer orboers leeght in,
Dats die lettre (...) Bo.III, c.14:1-4

Een ander, veel opvallender en frekwenter gebruik van de praeteritumvorm treffen we aan in passages waarin het voorverleden wordt aangeduid. De praeteritumvorm funktioneert regelmatig in dergelijke (bij)zinnen waar wij in het huidige nederlands de v.v.t., dus praet. hebben/sijn + p.p., zouden gebruiken: (92), (93), (94) en (95). Diezelfde combinatie treedt overigens ook in het mnl. in dergelijke gevallen op, zoals we bijvoorbeeld kunnen zien aan (96). Vgl.:

- (92) Doe hi **ghesprac** dese woort,
Beval hi jonghe ende ouden
Dat si vigiliën singhen soudē Rein. 438-40
- (93) Die joncfrouwe ende die knapen bede
Seiden dat hi stoutheit **dede** Ferg. 779-80
- (94) In den XVIIsten jare
(...)
Was sente Jan Crisostimos(...)
Wederbracht met eeren groot
Te Constantenoble indie stat
Daer hi te voren bisscop **sat** Sp.H. III⁵, c.13: 1-10
- (95) Doen benedidi Kaerle den heere,
Ende dancte hem alder eere,
Die hi ye van hem **ghewan** Roel. 591-3
- (96) Si seiden dat hen **was gesciet**.
Als Maria **hadde ghedaen**
Te Nazareth ghinc sie saen LOH 240-2

Bij de bespreking van dit gebruik geven de handboeken uitsluitend voorbeelden van actieve werkwoordsvormen. Wanneer een vorm als **quam** het voorverleden kan aanduiden of, anders

geformuleerd, wanneer **quam** de verleden tijd in al zijn facetten (verleden en voorverleden) kan aangeven, moet dit evenzeer voor het passief gelden. Laten we een paar voorbeelden bekijken:

(97)	Doet was gheseghet ende ghedaen,
Hiet hi tehants eten gaen	Stoke IV: 1355-6
(98)	Ende vergaf hem scade ende scande,
Die sinen vorderen was gedaen	Sp.H. III ⁵ , c.19: 50-1
(99)	Gabriël hi ne lette niet,
Hi dede dat hem sijn meester hiet;
Hi voer ter stat van Nazareth,
Hi seide al dat hem was geset	LOH 161-4

De praeteritumvorm **was** in combinatie met het p.p. kan het verleden en ook het voorverleden uitdrukken. Het eerste zagen we bijvoorbeeld in (72). Het tweede in de zojuist vermelde voorbeelden, waar het zeggen en doen immers voorafgaat aan het bevelen in (97), het doen aan het vergeven in (98) en het opdragen aan het zeggen (99). We zouden ook verwachten dat **wart**, als praeteritumvorm, in combinatie met het p.p. behalve het verleden ook het voorverleden zou kunnen aangeven. Wij hebben daar echter geen duidelijke voorbeelden van aangetroffen. Dat betekent voor het schema in par.9 dat, naast de toestandsinterpretatie, bij **wart ghebonden** slechts de onvoltooide handeling in het verleden en bij **was ghebonden** de onvoltooide en de voltooide handeling in het verleden staan vermeld.

Nu we het laatste punt naar aanleiding van het schema van interpretaties hebben behandeld, willen we in het licht van de mnl. gegevens in dat schema, nader ingaan op de passiefopvattingen van Stein en Kirsner, die we, na een eerste keus, zoals aangekondigd, op hun bruikbaarheid zouden testen.

11. Het schema van interpretaties: een konfrontatie met Stein en Kirsner

We zijn steeds uitgegaan van de combinaties van de werkwoorden **sijn** en **werden** met het part. praet., wat dus een formeel uitgangspunt betekent. We hebben in dit hoofdstuk nagegaan of een verdere verdeling van de betreffende combinaties noodzakelijk is, door diverse gemaakte onderscheidingen en veronderstelde verschillen te onderzoeken. Dat leverde tot nu toe een ontkennend antwoord op. Er zijn echter wel interpretatieverschillen vast te stellen, die we in schema hebben gebracht. We betrekken nu bij het verdere onderzoek de in hoofdstuk 1 besproken aanpak van Stein en die van Kirsner. Dat waren immers synchrone benaderingen waaraan we de voorkeur hebben gegeven (vgl. hoofdstuk 1: par. 4, 5, 9 en 11), maar waarop we nog zouden terugkomen bij het onderzoek van de middelnederlandse feiten. Aan het slot van hoofdstuk 1 stelden we de vragen, gericht op het mnl., als volgt: wordt het middelnederlandse passiefdomein bepaald door het criterium **werden+ p.p.** en is die kombi-

natie één teken met de betekenis hoge participant niet in focus? Of is het zo dat een veel grotere groep werkwoorden gekombineerd met het part. praet. als passief beschouwd moet worden en zou het passief de functie hebben aan te geven dat het gebeuren niet gezien wordt vanuit het beginpunt?

We zagen dat Stein de combinaties van bepaalde werkwoorden (uiteindelijk zijn dat de 'koppelwerkwoorden') met het part. praet. als passief beschouwt. Er wordt geen onderverdeling bij die combinaties gemaakt, maar er zijn wel gevallen afgezonderd, omdat ze niet aan enkele 'regels' voldoen (zie hoofdstuk 1, par. 5). De actieve voltooide tijd en bepaalde gevallen waarin het p.p. als predikatieve toevoeging funktioneert, vallen buiten het passiefgebied. Een dergelijke afgrenzing zou ook voor het mnl. zijn te maken⁹⁶. We moeten ons realiseren dat voorbeelden als **Nu es comen Mariën sone** (zie par. 9 voorbeeld 68) en **Si seiden dat hen was gheschiet** (par. 9 voorbeeld 70) dan buiten het passiefterrein vallen, maar dat dit niet voor elke combinatie van **zijn + p.p. intrans. ww** geldt. Het geldt niet voor die combinatie met toestandsinterpretatie zoals **zijn ghescuult** en **was vervrosen** in respectievelijk voorbeeld (67) en (69) van par. 9. De vervanging door een enkelvoudige werkwoordsvorm met behoud van betekenis - één van Stein's regels - is hier niet mogelijk; ze komen overeen met het engelse **he was gone**, dat bij Stein ook tot het passief behoort. Mnl. **hi wert ghevallen** zou als enigszins vergelijkbaar met de engelse voorbeelden **he got dressed** en **they got started** niet onder de uitzonderingsregels vallen en in de trant van Stein dus ook als passief beschouwd worden. Dat zou dus betekenen dat, op twee uitzonderingen na, alle in par. 9 onderscheiden interpretaties binnen het passiefterrein vallen. De uitzonderingen worden gevormd door de voltooid gebeureninterpretaties van **hi es ghevallen** en **hi was ghevallen**. Het afscheiden van deze interpretaties van de overige zou dan de enige verdere indeling van de betreffende combinaties zijn. De vraag is echter of we het passiefterrein nog niet verder moeten inperken.

De passieve combinaties hebben, zoals we al in hoofdstuk 1, par. 4 zagen, in de opvatting van Stein de functie (of betekenis) aan te duiden dat het door het werkwoord uitgedrukte gebeuren wordt gezien als niet in X_1 beginnend (X_1 staat voor het beginpunt, dat ligt bij het subjeet van de handeling, op de grafische lijn die het gebeuren uitgedrukt door het werkwoord, weergeeft). In een voorbeeld als **the village looked quite deserted** zou het koppelwerkwoord **to look** een bepaalde nuance geven aan het passieve gebeuren "verlaten" dat door het volt. deelw. wordt uitgedrukt. Het zou in dergelijke combinaties (vgl. ook het nedl. **dat ziet er geslaagd uit; het huis zag er verlaten uit**) dus om een gebeuren, door het p.p. uitgedrukt, gaan. Wij menen echter dat het moeilijk is om dat vol te houden: hier wordt niet een gebeuren door het p.p. uitgedrukt vanuit een bepaald gezichtspunt bekeken, maar er wordt een toestand, een 'eigenschap' m.b.v. het 'koppelwerkwoord' in verband gebracht met het subjeet. Een verschil dat is te illustreren aan zinnen als: **de stad zag er verlaten uit; de stad is door werkzoekenden verlaten**. De door Stein geponeerde functie of betekenis van het passief is in veel gevallen van toekenning van een eigenschap of toestand niet aannemelijk⁹⁷. Zo staan wij voor de volgende keus: Steins betekenisomschrijving van het passief accepte-

ren, maar dan haar ruime passiefterrein verder begrenzen of het ruime passiefterrein accepteren, maar dan wel met een andere betekenisomschrijving. Op zich kan men elke combinatie van een koppelww. met een p.p.-komplement als passief definiëren en vervolgens, om de duidelijk aanwezige verschillen aan te geven, een passieve schaal hanteren⁹⁸. Er moet dan echter wel een aanvaardbare betekenisomschrijving beschikbaar zijn. Wij kiezen voor het eerste: Steins betekenisomschrijving van het passief zullen we vrijwel zo overnemen, maar die betekenis is naar onze mening niet toepasbaar op het gehele gebied van de **sijn + p.p.**- en de **worden + p.p.**-kombinaties dat overblijft na uitsluiting van de actieve voltooidetijdsvormen met **sijn**. Wij menen dat er verschil gemaakt moet worden tussen het toekennen van een eigenschap of toestand, uitgedrukt door het p.p., aan het subjeet en het (op een bepaalde manier) aangeven van een gebeuren. Op de overgebleven gebeureninterpretaties is de betekenisomschrijving van Stein toepasbaar. Die betekenis geeft ook goed aan wat het verschil is met de persoonsvorm van het werkwoord, dat hoort bij het p.p.: de persoonsvorm drukt ook een gebeuren uit, maar dan gezien vanuit het beginpunt.

Steins benadering hebben wij dus niet zonder meer overgenomen. We zijn op een veel beperkter passiefterrein uitgekomen: bij de **sijn / worden + p.p.**-kombinaties vallen de toestandsinterpretatie bij **sijn** en de overgang naar een toestandinterpretatie bij **worden** buiten het door ons zo gedefinieerde passief. De relatie tussen de verschillende interpretaties zien wij zeker, maar wat de betekenis betreft is er een duidelijk verschil tussen de genoemde interpretaties en de passieve interpretaties. Dat impliceert dus ook dat het zgn. statische passief, dat in de traditionele grammatika herhaaldelijk wordt genoemd, onderscheiden moet worden van het zgn. gebeurenpassief. Wat betekent dit resultaat nu voor Kirsners opvatting? Kirsner beperkte zich tot **worden + p.p.** en ging na of deze combinatie in het huidige nederlands één teken is met één bepaalde betekenis. Het lukte hem om aannemelijk te maken dat de ELV en OLV geen verschillende betekenissen hebben: **worden + p.p.** zou het teken zijn met de betekenis "hoge participant niet in focus" (vgl. hoofdstuk 1, par. 4). Over de combinatie **zijn + p.p.** sprak hij niet. Wanneer we ons nu afvragen of we ook voor het mnl. kunnen stellen dat **worden + p.p.** één teken is met een vergelijkbare betekenis, moet het antwoord negatief luiden. Kirsner had niet te maken met combinaties als **hi wert ghevallen** en met "Straten, paden metten wegghen **worden metten doden beslegen**", het eerder in par. 9 genoemde voorbeeld 81. Dergelijke combinaties kunnen niet gezien worden als een gebeuren waarbij de hoge participant niet in focus is. In het eerste geval is de hoge participant (in zoverre men daarvan zou mogen spreken: Kirsner omschrijft deze als een participant met relatief veel agensachtige kenmerken) wel degelijk in focus en in het tweede geval kan er niet van een agensachtige hoge participant bij **worden beslegen** gesproken worden. We zien dus dat de analyse van de gegevens in het huidige nederlands, niet van toepassing is op de mnl. feiten. Voor de mnl. feiten zouden we slechts kunnen zeggen dat bepaalde, en niet alle, combinaties **worden + p.p.** een betekenis te omschrijven als "hoge participant niet in focus" hebben. Bovendien is die betekenis niet uniek voor die combinaties: we hebben ook te maken met de mnl. **sijn + p.p.**-gevallen. Kirsners benadering van het huidige nederlands is dus niet

zo toepasbaar op het mnl., omdat de feiten duidelijk anders zijn dan in het huidige nederlands. Wat de betekenisomschrijving op zichzelf betreft: zegt Stein dat het gebeuren niet vanuit het beginpunt wordt gezien, in de terminologie van Kirsner zouden we kunnen stellen dat het gebeuren niet wordt gepresenteerd vanuit de hoge participant of de agens, waar immers het beginpunt van het gebeuren ligt.

We grijpen samenvattend terug op het schema van interpretaties. De mutatief-intransitieve en de transitieve werkwoorden, die in de betreffende combinaties met een subjeet optreden, komen overeen in de mogelijkheden om een toestand in heden of verleden (**es/was + p.p.**) en een toestandsovergang in heden of verleden (**wert/wart + p.p.**) aan te duiden. Bij de overeenkomstige voltooid gebeureninterpretaties is er echter een verschil: het voltooid gebeuren bij de mutatief-intransitieve combinatie is met uitzondering van het aspekt van voltooiing gelijk aan het door de persoonsvorm van het werkwoord uitgedrukte gebeuren, terwijl dat bij de transitieve combinatie niet zo is. Het gebeuren wordt in het laatste geval, net als bij onvoltooid gebeureninterpretaties van zowel **es/was + p.p.trans.** als **wert/wart + p.p.trans.** op een andere wijze gepresenteerd: niet vanuit het beginpunt van het gebeuren óf zodanig dat de hoge participant niet in focus is. We zitten daarmee nog steeds op het niveau van de interpretatie- en betekenisverschillen resp. overeenkomsten. Voordat we dit als uiteindelijk gegeven accepteren en we de mnl. feiten verder gaan beschrijven, zullen in de volgende paragraaf de kwestie van verschillende participia en het punt van de agens als onderscheidingsmiddel nog aan de orde komen. Dat is tevens een laatste poging om formele kenmerken met de semantische verschillen in verband te brengen.

12. Het onderscheiden van verschillende participia en de agensmogelijkheid

Wanneer we de toestandsaanduiding bij **sijn + tr./intr. p.p.** vergelijken met de voltooid gebeureninterpretatie, komt de vraag naar voren of we niet gedwongen zijn om een formeel verschil te veronderstellen. Is dat namelijk niet noodzakelijk om te verklaren dat enerzijds het praesens **sijn + p.p.** een toestand in het **heden** kan uitdrukken en dat anderzijds die, op het oog zelfde, combinatie een gebeuren in het **verleden** kan aangeven? In de traditionele grammatika neemt men (voor voorbeelden uit het hedendaags nederlands) een verschil aan, dat voor het mnl. op het volgende zou neerkomen: het naamw. gezegde (met **sijn** als koppelwerkwoord en een adjektivisch participium) tegenover het werkwoordelijk gezegde (met **sijn** als hulpwerkwoord en een verbaal participium). Koppelwerkwoord en hulpwerkwoord zijn in de traditionele grammatika echter semantisch gedefinieerde begrippen, zoals we in par. 6 zagen. Het feit dat praes. **sijn + p.p.** betrekking kan hebben op het verleden, zou een eenheid van die werkwoordelijke groep veronderstellen die groter is dan bij het koppelww. + p.p.: **sijn** moet semantisch nog meer verzwakt zijn dan al bij het koppelwerkwoord het geval was, het is een hulpwerkwoord. Het aannemen van graden van verzwakking is niet zo overtuigend. De achtergrond voor het betreffende interpretatieverschil moet men naar onze mening niet daarin zoeken. Men kan echter wel stellen dat de combinatie van het praes. **sijn**

met het part. praet. die beide mogelijkheden bijna vanzelfsprekend in zich heeft: die vanzelfsprekendheid ligt in het feit dat het betreffende participium zowel de toestand als het daarmee samenhangend (vaak daaraan voorafgaand) gebeuren kan uitdrukken. Krijgt de toestandinterpretatie de nadruk, dan is dit een toestand in het heden. Treedt de gebeureninterpretatie op de voorgrond, dan is de mogelijkheid aanwezig voor het aangeven van een gebeuren in het verleden⁹⁹. Het is niet noodzakelijk om dat verschil met een categoriaal onderscheid hulpwerkwoord dat door formele kenmerken wordt bepaald, in verband te brengen. Dat laatste blijkt ook niet mogelijk. Een verschil dat voor het hedendaagse nederlands wel wordt gerelateerd met het begrip hulpwerkwoord is niet overtuigend. Het ontbreken van de mogelijkheid om *geweest* toe te voegen aan zin (a), wat blijkt uit de ongrammatikaliteit van (b), terwijl *geweest* blijkens (d) wel aan (c) toegevoegd kan worden, zou erop duiden dat *is* in (a) geen zelfstandig werkwoord maar een hulpwerkwoord is:

- (a) de winkel is gisteren geopend
- (b) *de winkel is gisteren geopend geweest
- (c) de winkel is de hele week geopend
- (d) de winkel is de hele week geopend geweest, maar nu is hij dicht

Het is echter de vraag of een dergelijk verschil noopt tot de aanname van een categorie hulpwerkwoord. Het is heel wel mogelijk dat dit verschil op een andere wijze verklaard moet worden, bijvoorbeeld door bepaalde semantische kondities waaraan het participium zou moeten voldoen. We wijzen er in dit verband op dat in een vaak genoemd vergelijkbaar onderscheid bij bepaalde intransitieve ww., zoals "hij is gisteren vertrokken" en "hij is vertrokken (=weg)" het *geweest*-kenmerk niet zou kunnen fungeren: in geen van beide gevallen is die toevoeging mogelijk. Zijn er al twijfels voor het *geweest*-kriterium in het hedendaags nederlands, de middelnederlandse situatie kan bovendien afwijken van de huidige toestand zoals die in de zinnen (a) tot en met (d) naar voren komt. We zullen dat zien in hoofdstuk 7, par. 13 bij de behandeling van de zgn. driedelige vormen in het middelnederlands.

Het andere verschil dat in de traditionele grammatika (maar niet alleen daar) verondersteld werd bij de twee betreffende interpretaties is een tweedeling van de categorie participium praeteriti, nl. in een adjektivisch en een verbaal participium. Ons standpunt is bekend: het part. praet. is een aparte categorie met eigen vormkenmerken en een eigen betekenis. Het middelnederlandse part. praet. is dan ook zeker niet onder te brengen bij het adjektief, al vertonen adjektief en p.p. in het mnl. overeenkomsten wat woordvolgordemogelijkheden betreft (vgl. par. 6). Een andere vraag is echter of er binnen de categorie part. praet. nog een onderscheid gemaakt moet worden, eventueel met gebruikmaking van de termen adjektivisch en verbaal. We hebben in par. 6 gezien dat het aannemen van een zgn. adjektivisch p.p. voor het mnl. in elk geval niet op woordvolgordekenmerken is te baseren. Zijn er andere aanwijzingen voor een tweedeling en heeft het veronderstellen van een tweedeling niet bepaalde voordelen? Men zou wat dat laatste betreft eraan kunnen denken het ontbreken van

de preminale en predikatieve mogelijkheid bij participia als **ghelachen** te koppelen aan het gegeven dat er bij dergelijke werkwoorden slechts één participium bestaat, het verbale participium dat in voltooiden tijden en in onpersoonlijke passieven optreedt; dit tegenover werkwoorden die zowel een verbaal als een adjektivisch participium hebben. Het feit dat juist werkwoorden als **lachen** maar één p.p. hebben, zal echter dan toch nog verklaard moeten worden. De winst is dus schijn¹⁰⁰. Wij vinden ook in de verschillende betekenisverschakelingen van het part. praet. geen aanleiding om tot een tweedeling van deze categorie over te gaan. Wij hebben eerder gesteld dat het part. praet. de toestand die het gevolg is van of samenhangt met het gebeuren en het gebeuren zelf uitdrukt (vgl. ook hoofdstuk 3, par. 7). Deze, in zijn tweeledigheid wat merkwaardige betekenisstyping is op zich niet verdacht: de twee aspecten hangen duidelijk met elkaar samen¹⁰¹. Dat niet elk lid van de betreffende categorie beide betekenisaspecten heeft, b.v. in het geval van **ghelachen**, komt bij andere categorieën ook voor: Janssen 1985 heeft wat dat betreft op de groep **beoordeling, voltooiing** etc. gewezen. We kunnen daar nog aan toevoegen dat zowel het ontbreken van het ene betekenisaspect bij p.p.'s als **ghelachen** als onze tweeledige betekenisomschrijving bovendien historisch verklaarbaar zijn (vgl. ook hoofdstuk 3, par. 4).

Het laatste dat men nog bij een eventueel onderscheid tussen een verbaal of een gebeuren participium en een adjektivisch of statisch participium prateriti, kan betrekken is de agensaanduiding. Kan de aan- dan wel afwezigheid van de agensmogelijkheid een argument zijn voor dat onderscheid? Bij de zgn. toestandsinterpretatie van een trans. p.p. is immers de agensmogelijkheid afwezig. Het toevoegen van een agens wordt dan ook wel als een test gebruikt om aan te tonen dat men in het hedendaagse Nederlands al of niet met dat betreffende patroon te maken heeft. Toch is de agensmogelijkheid geen criterium voor een tweedeling van de participia. Met het optreden van een agens hangen andere zaken samen. Het is wel juist dat de agensaanduiding is gekoppeld aan transitieve p.p.'s: bij **gebonden** komt de gedachte aan een agens naar voren, terwijl dat bij participia als **gevalzen** en **ghelachen** niet zo is (een 'gevalzen man' kan wel door iemand anders ten val gebracht zijn, maar dat wordt niet uitgedrukt en is niet te relateren aan de vorm 'gevalzen'). Men zou transitieve p.p.'s de agensaanduiding als kenmerk kunnen meegeven en vervolgens moeten bepalen onder welke omstandigheden dat kenmerk wordt gerealiseerd en wanneer niet. De agensaanduiding kan immers wel bij **vastgebonden** in "hij werd door X vastgebonden" gerealiseerd worden, maar niet bij hetzelfde participium in "hij heeft Y vastgebonden". Ook is bij een trans. p.p. in de toestandsinterpretatie geen agensaanduiding mogelijk. Vgl. gegevens uit het huidige Nederlands: **de winkel is al weken gesloten**; ***de winkel is al weken gesloten door de eigenaar**; **de winkel is vorige week gesloten door de eigenaar**. De mogelijkheid is ook niet aanwezig in gevallen als ***het tafelblad raakte door Jan ontworpen**, waar Jan niet als handelende persoon opgevat kan worden. In zo'n benadering, waarbij de agensmogelijkheid inherent zou zijn aan het (transitieve) participium, zijn voorbeelden als **er werd door iedereen gelachen** merkwaardig. We moeten dan ook stellen dat de agensaanduiding niet iets van alleen het p.p. is. De agensmogelijkheid of -onmogelijkheid is iets van de hele uiting. Zo is ook te verklaren

dat "er wordt door iedereen gelachen" voorkomt: bij **gelachen** is slechts één persoon / element bij het gebeuren betrokken. Wanneer die al genoemd is, als subjeet, is een agensaanduiding niet meer mogelijk, maar wanneer die persoon nog niet is genoemd (zoals in de onpersoonlijke konstruktie met 'worden'), dan kan de agensaanduiding wel optreden. Bij **ghebonden** zijn twee personen / elementen bij het gebeuren betrokken en is het mogelijk om, wanneer slechts één persoon als subjeet is genoemd, de andere persoon in de agensaanduiding te noemen. Dus: hij is geslagen door x; hij heeft x geslagen. Bij een toestandsaanduiding is echter de agensgedachte niet op zijn plaats: een agens, een handelende persoon veronderstelt een gebeuren, een handeling. Vandaar de onmogelijkheid om de agens te laten verschijnen in een zin als: ***zonder dat zij het wisten hadden ze kostbaarheden verstopt door de vroegere bewoners in hun nieuwe huis**. Er is bij een toestandsaanduiding uiteraard wel een kausale **door**-bepaling mogelijk. Het inzicht dat de agensaanduiding afhankelijk is van de gehele uiting (en niet als vast kenmerk gekoppeld is aan een bepaald soort participia), werpt ook licht op het verschijnsel dat een vrijwel verplicht agens in een zin als **hij werd grootgebracht door zijn tante** (***hij werd grootgebracht**) kan wegblijven, wanneer een andere groep ter aanvulling van het predikaat fungeert, zoals in **hij werd in Rotterdam grootgebracht**.

Wij hebben bij de bespreking van de agensaanduiding voorbeelden uit het huidige nederlands gebruikt, omdat we daarbij de mogelijkheden van de agensaanduiding konden nagaan. Dat maakte duidelijk dat aanwezigheid of afwezigheid van de agensmogelijkheid niet eenvoudigweg korrespondeert met een eventueel onderscheid in een verbaal en een adjektivisch participium praeteriti. We kunnen wel opmerken dat voor de aanwezigheid van een agens steeds een gebeureninterpretatie nodig is: wanneer er sprake is van een eigenschap, kenmerk of een toestand die in verband gebracht moet worden met het subjeet is geen agens mogelijk - ook niet wanneer het om het geraken in een toestand gaat. Wanneer het om middelnederlandse mogelijkheden gaat, zijn we uiteraard aangewezen op het onderzochte korpusmateriaal. We zullen in hoofdstuk 7 (par. 11) nagaan hoe de feitelijke situatie wat de agensaanduiding betreft in het mnl. is. Hier is van belang dat ook de agensmogelijkheid of -onmogelijkheid geen aanleiding geeft tot het aanbrengen van onderscheidingen binnen de categorie van het participium praeteriti.

We komen nu terug op de verschillende interpretaties van de kombinaties **sijn + p.p.** en **werden + p.p.** in het middelnederlands. We hebben deze niet kunnen relateren aan formele kenmerken en we hebben geen verdere aanwijzingen voor noodzakelijke onderscheidingen gevonden. In die situatie houden wij ons aan de betekenisonderscheidingen waartoe we in de vorige paragraaf zijn gekomen. Dat houdt in dat we een verdeling in drie groepen maken: 1) de groep van de voltooid gebeureninterpretatie bij **es/was ghevallen**; 2) de groep van de toestands- en overgang naar een toestands-aanduidingen; 3) de groep van onvoltooid en voltooid gebeureninterpretaties waarbij men te maken heeft met een gebeuren dat vanuit een bepaald gezichtspunt wordt beschouwd, nl. niet vanuit het beginpunt van het gebeuren (m.a.w. de passieve gevallen). We zullen bij ons verdere onderzoek nauwelijks meer op groep 1 ingaan. Alle nadruk zal komen te liggen op groep 3, hoewel de tweede groep ook zeker

niet uit het gezichtsveld verdwijnt. Er zijn veel vragen te stellen, zoals bijvoorbeeld de vraag hoe de onderlinge verhouding is, wanneer een interpretatie van **sijn + p.p.** en een interpretatie van **werden + p.p.** het onvoltooide passieve gebeuren aanduidt. Het zoeken van antwoorden op deze en andere vragen zal in hoofdstuk 7, bij ons verdere onderzoek aan de hand van het korpusmateriaal, plaatsvinden.

13. Samenvattend

Nadat we de problematiek van de **sijn + p.p.**-gevallen die een onvoltooid gebeuren aangeven, in de inleiding van dit hoofdstuk hadden gesignaleerd, gingen we in par. 1 na of hier wellicht sprake was van vertaalinfluïd of van een dialectverschijnsel. Geen van beide bleek het geval te zijn. We besteedden in par. 2 aandacht aan de semantiek van **sijn** en betrokken ook **werden** erbij. Een moeilijk vast te stellen, maar eventueel mogelijk betekenisverschil tussen de mnl. werkwoorden **sijn** en **werden** en hun pendanten in het huidige nederlands bleek niet de achtergrond van de genoemde opmerkelijke **sijn**-voorbeelden te zijn. We moeten deze in een ander licht bezien: het is een wijd verbreid vooroordeel dat 'worden' bij uitstek het werkwoord is om een passief gebeuren aan te duiden. Wanneer men zich bewust is van dat vooroordeel, zijn de **sijn + p.p.**-gevallen op zichzelf niet problematisch. Die konstatering betekende niet het einde van ons onderzoek: we willen weten wat nu precies de middelnederlandse systematiek van de **werden + p.p.**- en de **sijn + p.p.**-kombinaties is en welke veranderingen daar mogelijk in optreden. Ons onderzoeksobject en de werkwijze werden uiteengezet in par. 3. We wezen er nadrukkelijk op dat ons onderzoek cirkelt rond twee punten: enerzijds de combinaties van **sijn** en **werden** met het participium praeteriti als totale verzameling en anderzijds de vragen over de kenmerken, de betekenis en de functie van het passief in het middelnederlands. We gingen de verschillende indelingen die traditioneel bij de genoemde combinaties worden gemaakt, na en brachten deze onder in een schema (par. 4). We vroegen ons af of dat geheel van onderscheidingen te hanteren is in verband met ons onderzoek naar de mnl. feiten. In elk geval blijkt het soms problematisch te zijn om te bepalen waar konkrete gevallen ingedeeld moeten worden (par. 5). Ook de onderscheidingen zelf kan men echter aan een kritische beschouwing onderwerpen (par. 6). Daarbij kwamen we tot de konklusie dat de traditioneel gemaakte onderscheidingen niet gebaseerd zijn op duidelijke, formele criteria. We vroegen ons vervolgens af of flexie soms in het mnl. als formeel onderscheidingskriterium kan fungeren (par. 7). We beargumenteerden dat de veronderstelling dat het verloren gaan van flexie een patroon verbaal maakt, echter niet juist is. Dat betekent dat er geen formele kenmerken naar voren zijn gekomen die een verdere indeling van het onderzoeksterrein van de combinaties met **sijn** en **werden** noodzakelijk maken (par. 8). Er zijn wel verschillende interpretaties te onderscheiden, die we in par. 9 in schema brachten. In verband met dat schema kwam het punt van het onderscheid en het gebruik van de tijden in het middelnederlands ook aan de orde (par. 10). Het schema van interpretaties werd tenslotte in par. 11 geconfronteerd met de al eerder in hoofdstuk 1 besproken opvattingen van

Stein en Kirsner. Onze konklusie was dat van een direkte toepassing op het mnl. in geen van beide gevallen sprake kan zijn: er kleven bij nadere bestudering bezwaren aan Steins gelijk-schakeling van diverse kombinaties en de daaraan verbonden algemene funktieomschrijving, terwijl de mnl. feiten een probleem vormen voor de benadering van Kirsner. We namen uiteindelijk wel Steins betekenisomschrijving voor het passief over, maar lieten deze op een veel kleiner gebied betrekking hebben: niet alleen de aktieve **sijn + p.p.**-kombinaties vielen erbuiten, maar ook het zgn. statische passief bij **sijn** en één van de interpretaties van **werden + p.p.**, de aanduiding van een overgang naar een toestand. Hiermee hebben we ons standpunt in de passiefkwestie bepaald. De onderscheidingen die we aanbrengen zijn en blijven betekenisonderscheidingen: dat moet de konklusie zijn na een laatste poging om in par. 12 formele verschillen te relateren met de semantische onderscheidingen. Ze zullen de basis zijn waarop we het verdere onderzoek aan de hand van het korpusmateriaal zullen verrichten. Nadat we eerst in hoofdstuk 6 de problemen rond een korpus en de keus van het korpusmateriaal hebben besproken, zullen de deskriptie van de mnl. feiten, de beschrijving en verklaring van de veranderingen die in de mnl. periode optreden, in hoofdstuk 7 plaatsvinden.

Hoofdstuk 6

Overwegingen t.a.v. theorie en deskriptie

0. Inleidend

Taalkundigen van welke theoretische richting dan ook zijn niet zo zeer geïnteresseerd in het verzamelen van taalfeiten op zich, als wel in het systeem of de regels in of achter die feiten. De geschiedenis van de taalwetenschap laat zien dat daarbij de aandacht gericht kan zijn op een algemeen systeem dat ten grondslag zou liggen aan alle talen, of juist meer op de verscheidenheid van en de verschillen tussen talen. Een recent voorbeeld van het eerste is de Regeer- en Bindtheorie: het gaat binnen dat kader om het algemene (aangeboren) taalstelsel of de "algemene 'aangeboren' principes die bepalen hoe grammatica's er uitzien" (Weerman 1984: 16). Men tracht dit systeem of die principes te achterhalen door de **grammatikale mogelijkheden** te onderzoeken. Dat impliceert in dit geval ook dat semantische en functionele zaken buiten beschouwing blijven. Veel andere benaderingen hebben een meer gevarieerde interesse: het accent wordt gelegd op de individuele talen en hun, deels niet-algemene, regels, terwijl men aandacht heeft voor de systematiek op verschillende niveaus. Het zijn twee anderssoortige typen benaderingen met verschillende representanten, die niet alleen te vinden zijn in de linguïstiek van vandaag. Ook in het verleden komen die verschillende benaderingen voor: zo volgde op een lange periode met aandacht voor het algemene (vgl. de algemene grammatica's in de 18de eeuw), in de 19de eeuw een fase met interesse voor het bijzondere in talen. Welk theoretisch kader men ook kiest uit de mogelijkheden die in de tachtiger jaren van deze eeuw voorhanden zijn, op één punt verkeert men in precies dezelfde positie: men is bij bestudering van oudere taalfasen aangewezen op korpusonderzoek. Introspectie is niet mogelijk en oordelen van native speakers zijn niet beschikbaar. Dat maakt het historisch taalonderzoek essentieel verschillend van het onderzoek op het gebied van de huidige moedertaal of vreemde talen (vgl. ook Van der Horst & Van der Wal 1984)¹⁰². Elke onderzoeker van historische taalfasen zal zich dus bezig moeten houden met de vraag wat een goed korpus is. Dat geldt niet alleen wanneer men, zoals voor het Nederlands, nauwelijks de beschikking heeft over eerdere studies en beschrijvingen van ouder taalmateriaal, maar het is evenzeer noodzakelijk, wanneer dergelijke gegevens, bijvoorbeeld voor het Engels en het Duits, wel aanwezig zijn. In het laatste geval moet men immers het gekozen korpusmateriaal beoordelen en overwegen of aanvullingen noodzakelijk zijn.

1. Korpusonderzoek en de problemen van oudere taalfasen

Wanneer wij de middelnederlandse feiten willen onderzoeken, komen daarbij verscheidene problemen naar voren. Het samenstellen van een korpus teksten gespreid over de betrokken periode, levert moeilijkheden op. Allereerst is de datering van middeleeuwse handschriften, zoals bekend, niet altijd eensluidend. Bovendien moeten we rekening houden met het gegeven dat sommige handschriften die bijvoorbeeld in de veertiende eeuw geplaatst worden, ook inhoudelijk een produkt van die tijd zijn, terwijl de inhoud van andere handschriften met eenzelfde datering veel verder teruggaat in de tijd. In dat laatste geval kan men zowel 14de eeuwse aanpassingen als veel oudere taalverschijnselen verwachten. Een ander herhaaldelijk gesignaleerd probleem is van een andere orde en hangt samen met het nog niet bestaan van een eenheidstaal. Kunnen we wel middelnederlandse verschijnselen onderzoeken, terwijl het middelnederlands niet meer dan een verzamelbegrip voor een groep dialecten is? Moeten we ons onderzoek eigenlijk niet richten op die afzonderlijke dialecten? Wanneer die laatste vraag bevestigend beantwoord zou worden, zitten we met het probleem dat het dialect van een handschrift niet altijd met zekerheid is te bepalen¹⁰³.

De gesignaleerde moeilijkheden, die uiteraard niet uniek zijn voor de oudere fasen van het nederlands, behoeven niet onoverkomelijk te zijn. We moeten echter wel duidelijk ons standpunt bepalen. Dit houdt voor de dateringsproblematiek in, dat we genoeg nemen met heel globale tijdsaanduidingen: d.w.z. in elk geval niet preciezer dan de aanduiding per eeuw en dat soms nog onder voorbehoud. We zullen, om zoveel mogelijk tot een spreiding over de periode ±1170-1500 te komen, de teksten uitgaande van die globale datering, kiezen. We nemen de datering van de inhoud als uitgangspunt, wanneer er een verschil van meer dan een eeuw met de datering van het handschrift is. Zou men dat niet doen, dan komt een oude, 12de-eeuwse tekst als de **Brandaen** die is overgeleverd in handschriften uit het eind van de 14de en het begin van de 15de eeuw, naast bijvoorbeeld *Stoke's Rijkroniek* of *Potter's Der Minnen Loep* te staan. Bepaalde teksten kan men in zo'n geval overigens beter niet gebruiken: bijvoorbeeld Van Veldeke's **Servaes**, naar inhoud één van de oudste teksten, die echter is overgeleverd in een duidelijk 'verjongd' handschrift uit de 15de eeuw.

Het andere punt, het ontbreken van een eenheidstaal, dwingt ons niet over te gaan tot bestudering van afzonderlijke dialecten onder afwijzing van het begrip middelnederlands. Natuurlijk, men kan de aandacht richten op bepaalde dialecten. Zelf hebben wij bij een onderzoek naar de negatie in de geschiedenis van het nederlands (Van der Horst & Van der Wal 1979) geen speciale aandacht geschonken aan regionale variatie, terwijl anderen (De Meersman 1980-1 en Burridge 1982) wel belangstelling voor dit aspect tonen. Voor de beschrijving van de ontwikkeling van de enkele preverbale via de tweeledige naar de postverbale negatie is een uitsplitsing naar dialecten niet noodzakelijk: in de verschillende dialecten, en zelfs in verscheidene talen, is die tendens hetzelfde¹⁰⁴. Dialektstudie kan evenwel een beeld geven van de verschillende snelheid waarmee een taalverandering zich in de dialecten voltrekt (vgl. ook Van der Horst & Van der Wal 1984). Dialektstudie is echter niet noodzakelijk, om-

dat "het middelnederlands" niet zou bestaan. Het middelnederlands kan beschouwd worden als een idealisatie, waarbij geabstraheerd is van allerlei variatie¹⁰⁵. Daar is mee te werken en het is bovendien in dat geval ook niet problematisch dat we niet voor elk dialect over een gevarieerd aantal teksten uit de hele periode beschikken.

2. Noodzakelijke beperkingen bij de samenstelling van een korpus?

Wanneer we ons afvragen wat een goed korpus zou zijn, worden we gekonfronteerd met verschillende strenge eisen die onderzoekers aan een korpus stellen¹⁰⁶. Herhaaldelijk wordt beweerd dat poëzie uit den boze is: rijm en ritme zouden een bedervende rol kunnen spelen. Men zou zich dus moeten beperken tot proza. Poëzie wordt als de gekunstelde, gestileerde vorm gesteld tegenover het niet, of veel minder, gekunstelde proza; een opvatting die men niet alleen bij nederlandse onderzoekers aantreft (vgl. bijvoorbeeld ook Lehmann 1972: 242 en Werth 1970: 28). Men moet zich realiseren dat het hier om een heel belangrijke beperking gaat: prozateksten zijn jonger dan veel middeleeuwse berijmde teksten, terwijl ze ook geringer in aantal zijn - dit terzijde. Soms richten de bezwaren zich niet zozeer tegen de poëzievorm alswel tegen het literaire genre, hoewel hier vorm en genre vaak samengaan. Jansen- Sieben (1974: 25), die meent dat literaire produkten sterk zijn beïnvloed door een zoeken naar de vorm, poneert dat een syntaxis van de middelnederlandse dialecten hoofdzakelijk zou moeten steunen op de zgn. vakliteratuur ("geschriften die een utilitair, instructief, en niet (hoofdzakelijk) een recreatief, esthetisch, religieus of emotioneel doel beogen"), die ons een veel juister beeld van de gangbare taal zou geven. Dat betekent dat Van Maerlants *Der Naturen Bloeme* en Van Boendale's *Der leken spiegel*, ondanks hun berijmde vorm, bruikbaar zijn vanwege het feit dat ze als vakliteratuur gekarakteriseerd kunnen worden. Bij Bor 1982 wordt niet alleen poëzie afgewezen vanwege het literaire karakter, maar wordt ook bepaald proza, nl. dat van wetsteksten en oorkonden, terzijde gelaten. Dit soort prozateksten bevat immers veel versterkte formules en standaarduitdrukkingen, wat ook voor Jansen- Sieben 1974 een reden is om t.a.v. oorkonden "een licht voorbehoud" te maken. Een andere beperking die nogal eens wordt aangebracht, geldt vertalingen: omdat invloed van het origineel bij vertalingen tot allerlei 'niet-inheemse' taalverschijnselen zou kunnen leiden, dient men zich te beperken tot oorspronkelijk werk¹⁰⁷. Neemt men die eis over, dan wordt de keus uit voor een korpus beschikbare teksten wel heel klein: nogal wat mnl. teksten zijn vertalingen of bewerkingen van een anderstalig voorbeeld, terwijl bovendien bij het ontbreken van een voorbeeld oorspronkelijkheid niet met zekerheid is vast te stellen.

Ik accepteer géén van de hierboven vermelde beperkingen. Ze zijn overbodig en vormen zelfs een belemmering voor het onderzoek. Het wantrouwen t.o.v. poëzieteksten berust op een vooroordeel¹⁰⁸. Men overschat over het algemeen het afwijkende van poëzie sterk en denkt een bevestiging van die vooronderstelling te vinden in een vergelijking van mnl. poëzie- en prozateksten uit eenzelfde periode. Daarbij gaat men voorbij aan het feit dat een prozatekst uit de 13de eeuw niet zomaar gelijkgesteld kan worden met een poëzietekst

waarvan het handschrift dan wel in die zelfde eeuw is geplaatst, maar waarvan het taaleigen veel verder in de tijd teruggaat (vgl. ook onze opmerking in de vorige paragraaf). De visie waarin poëzie als gekunstelde vorm tegenover het veel minder gekunstelde proza wordt gesteld, is in haar algemeenheid zeker niet juist en het is zeer de vraag of zij van toepassing is op het mnl. materiaal. We hebben te maken met een vrij heffingenvers (en niet met bijvoorbeeld een strikt metrisch vers), wat betekent dat men voor allerlei onnatuurlijke mnl. taalverschijnselen, veroorzaakt door geforceerde aanpassingen aan de versvorm, niet zo beducht hoeft te zijn. Stileren en gekunsteld taalgebruik zijn zowel in proza als in poëzie mogelijk. Men zou voor de Middeleeuwen zelfs kunnen stellen dat de versvorm de meest gewone vorm is tegenover het proza als 'speciale' vorm voor wetsteksten, traktaten en dergelijke. De voorkeur die voorts is getoond voor een bepaald genre, de vakliteratuur, is verwonderlijk: alle genres zijn bruikbaar om de mnl. taalmogelijkheden te onderzoeken en te beschrijven. De huiver voor vertaalde teksten is eveneens onterecht. Men kan een slechte vertaling treffen, maar dat betekent niet dat vertalers in het algemeen en middeleeuwse vertalers in het bijzonder, erop uit zijn om het taaleigen van hun voorbeeld slaafs over te nemen. Het gaat hun om de inhoud! De onbewuste invloed van het voorbeeld moet niet overschat worden: men mag die pas aannemen, wanneer een tekst overduidelijk een slechte vertaling is; iets wat dan ook op verschillende punten moet blijken. Men kan tegenover de vrees voor vertaald werk zelfs een mogelijk voordeel stellen: systematische afwijkingen van het voorbeeld kunnen iets bewijzen. De bezwaren tegen oorkonden e.d. delen we tot op zekere hoogte. Het zijn over het algemeen niet zulke ideale korpusteksten: vanwege de verstarde uitdrukkingen en formules leveren ze weinig nieuws (een paar oorkonden zijn dan ook vaak voldoende om een beeld van het taalgebruik te krijgen), terwijl die formules bovendien vaak letterlijke vertalingen van latijnse termen zijn. In dit geval dient men de invloed van het voorbeeld zeker niet te onderschatten.

Een goed korpus bestaat uit literaire en niet-literaire teksten, uit poëzie en proza. Die verscheidenheid van teksten zal voorkomen in het door mij vast te stellen korpus, dat nu dus wat zijn aard betreft is bepaald. We hebben echter de omvang nog niet aan de orde gesteld; een zaak waar overigens weinig over wordt gesproken. Kennelijk bepaalt iedere onderzoeker wat een redelijke omvang is. Algemene uitspraken lijken ook moeilijk te doen; de omvang van het korpus hangt sterk af van het te onderzoeken verschijnsel. Gaat het om een verschijnsel dat veelvuldig voorkomt (zoals bijvoorbeeld bij een onderzoek naar de plaatsingsmogelijkheden van de p.v.), dan kan men met een minder omvangrijk korpus volstaan dan wanneer men de negatie of 'het passief' onderzoekt. Wanneer men zou willen nagaan of een bepaald verschijnsel wel voorkomt in het mnl., zal men een zeer uitgebreid korpus moeten hebben.

Een gevarieerd korpus dus, met een grootte die afhankelijk is van het te onderzoeken object. We kunnen ons nog afvragen of de korpusteksten een bepaalde, gelijke omvang moeten hebben. Voor de gevarieerdheid van het korpus is het beter veel niet te grote tekstgehlen te exciperen dan een klein aantal veel grotere teksten (er kunnen evenwel andere redenen

zijn om toch voor enkele grotere tekstgehele - naast een hoeveelheid kleinere - te kiezen; vgl. hiervoor hoofdstuk 7, par. 0). Een tekstgedeelte kan in feite niet te klein zijn, wanneer men maar geen gevolgtrekkingen maakt op grond van gegevens uit één bepaald werk. De teksten behoeven bovendien geen gelijke omvang te hebben. Wanneer men de gebruiksmogelijkheden van een konstruktie wil nagaan en deze komt in een tekst zeer frekwent of steeds op dezelfde manier voor, dan kan men met een kleiner gedeelte volstaan dan het aanvankelijk gekozen aantal verzen of regels. Dit doet zich bij het passiefonderzoek bijvoorbeeld voor bij de oorkonden: deze hebben telkens een zelfde slotzin waarin de combinatie **was / wart + p.p.** optreedt. Mocht men geïnteresseerd zijn in de frekwentie van een bepaald verschijnsel, dan is het altijd mogelijk om bij teksten van verschillende omvang een vergelijkende berekening te maken.

3. Interpretatie en inventarisatie van de data: vooroordelen, gesproken taal, frekwentie en grammatikaliteit

Inventarisatie van de data is geen eenvoudige, mechanische zaak. Men kan tot foutieve observaties en interpretaties komen door uit te gaan van vanzelfsprekende veronderstellingen die vooroordelen blijken te zijn. Het zonder meer veronderstellen van identiteit bij een verschijnsel in een oudere taalfase dat lijkt op iets in de huidige fase, kan tot zulke onjuistheden leiden. Een duidelijk voorbeeld van iets dergelijks is de interpretatie van **hi hevet enen ghevaen, ic heb enen ghehaet, ghemint** e.d. als - uitsluitend - een voltooid tegenwoordige tijd. Een fout die wordt ingegeven door het feit dat in het huidige nederlands de frekwentie van **hebben + p.p.** als voltooid tijd zeer groot is tegenover het marginale, vaak dialektische, **hebben + object + p.p.** dat een toestand aanduidt. Dat betekent nu overigens niet dat het aannemen van het afwijkende van historische taalfeiten op zich voldoende is: wanneer men verschillen tussen taalfasen van eenzelfde taal konstateert, is het nodig om nader op de daarmee samenhangende verandering in te gaan. Voorzichtigheid is steeds geboden: vertekening van de feiten door vooroordelen als het genoemde of door bepaalde theoretische preoccupaties moet men trachten te voorkomen.

De gegevens, die wij dus behoedzaam dienen te inventariseren, zijn niet zomaar op één lijn te stellen met de feiten uit hedendaagse talen. Labov (1972: 100) meent zelfs dat de historisch taalkundige met slechte data opgescheept zit:

"Texts are produced by a series of historical accidents; (...) The great art of the historical linguist is to make the best of this bad data - 'bad' in the sense that it may be fragmentary, corrupted or many times removed from the actual productions of native speakers".

Labovs opmerking is begrijpelijk vanuit zijn eigen interesse voor sociale variatie in taal, maar de historische feiten worden zo wel zeer eenzijdig beoordeeld (en veroordeeld). De

historische feiten zijn niet slecht omdat het geen gesproken-taal-data zijn! Het is eigen aan de beschikbare historische gegevens, dat we allerlei variatie die er mogelijk in de gesproken taal is geweest, hooguit op beperkte schaal kunnen achterhalen. We hebben hier onder meer met de korrigerende werking van de schrijftaal te maken, die overigens in de ene periode sterker is dan in de andere¹⁰⁹. Dat doet echter niets af van de waarde die het historisch, schriftelijk taalmateriaal op zichzelf heeft: het geeft, evenzeer als gesproken taal uit het heden, een beeld van de taalmogelijkheden in een bepaalde tijd.

Wanneer we ons op grond van het overgeleverde materiaal een beeld willen vormen van de mogelijkheden in een bepaald taalstadium, ontkomen we niet aan de algemene vraag wat de bewijskracht van voorbeelden of van het ontbreken van voorbeelden is (een punt dat al in hoofdstuk 1, par. 7.4. werd aangekondigd). Om met het laatste te beginnen: uit het feit dat een bepaald taalverschijnsel niet aanwezig is in de overgeleverde teksten, kunnen we niet zonder meer afleiden dat het betreffende taalverschijnsel niet voorkwam. Over de onmogelijkheid van een taalverschijnsel in oudere fasen valt in feite niets met 100 % zekerheid te zeggen¹¹⁰. De taaluitingen die wél in teksten voorkomen, worden in het algemeen stilzwijgend als welgevormd of grammatikaal beschouwd. Het lijkt ook absurd om het tegendeel aan te nemen. Toch wordt die mogelijkheid wel overwogen, wanneer het om een gering aantal voorbeelden van een bepaald verschijnsel gaat. De kwestie wordt soms niet expliciet aan de orde gesteld, maar wanneer de aanwezigheid van een gering aantal voorbeelden aanleiding is om het betreffende taalfeit niet tot de grammatika te rekenen, impliceert dat het aannemen van ongrammatikaliteit (vgl. voor een voorbeeld hoofdstuk 1, par. 7.1.). Een dergelijke handelwijze roept allerlei vragen op zoals de vraag wanneer de magische grens voor de toelating tot de grammatika dan wel is bereikt. Ik stel daar tegenover dat we uit een gering aantal voorbeelden in overgeleverde teksten kunnen en moeten afleiden dat het verschijnsel mogelijk was en dus tot de grammatika behoort (eventueel als een marginale mogelijkheid), ténzij er duidelijke aanwijzingen zijn dat het een fout, een vergissing, een kunstmatig produkt of een niet-geaccepteerd taalfeit betreft. Deze beperkende toevoeging zet niet de deur open voor allerlei willekeurige beslissingen, want er zal enig overtuigend bewijsmateriaal moeten zijn. Het is bovendien zeer voor de hand liggend om de mogelijkheid van een fout of vergissing niet uit te sluiten: aannemen dat taaluitingen over het algemeen grammatikaal zijn, wil niet zeggen dat elke taaluiting ook grammatikaal is.

We moeten ons, in verband met de mogelijkheden in de grammatika, realiseren dat 'de grammatika' een abstraktie is. Een nieuwe konstruktie zal zich, net als een nieuw woord, vanuit een oorsprong bij een beperkte groep taalgebruikers, bij acceptatie, verbreiden over andere taalgebruikers. Toename in frekwentie kan een beeld van dat proces geven; een proces dat in termen van 'de grammatika' omschreven zou kunnen worden als een ontwikkeling van een marginale naar een centrale mogelijkheid¹¹¹. Wanneer we geïnteresseerd zijn in het gebruik dat van een patroon gemaakt wordt, is enige aandacht voor frekwentie op zijn plaats. Dat kan het geval zijn, wanneer we bijvoorbeeld in een bepaalde periode twee patronen met eenzelfde of een gedeeltelijk zelfde functie waarnemen en signaleren dat één ervan

in de loop van de tijd verdwijnt. Er zijn dan frekwentiegegevens nodig om een globale lijn van de opgang en de ondergang en de verhouding tussen de twee patronen te trekken; iets waarvoor we belangstelling hebben in verband met de vraag hoe de verandering zich voltrekt. Eventuele vastgestelde frekwenties hebben echter geen absolute, maar een relatieve waarde; in absolute frekwenties zijn wij niet geïnteresseerd, en ook niet in een, alleen met een tekstgenre samenhangende, wisseling van frekwentie. Het in kaart brengen van een verandering m.b.v. frekwentiegegevens is bovendien geen doel op zich: we zullen moeten onderzoeken welke factoren een rol bij de betreffende ontwikkeling hebben gespeeld om zo tot een verklarende beschrijving te komen¹¹².

4. De vaststelling van het korpus voor ons onderzoek

We onderscheiden drie periodes: ±1170-1300; 1300-1400; 1400-1500. We geven een overzicht van de teksten die we voor iedere periode gekozen hebben. We hebben ons aan gangbare dateringen gehouden, maar wijzen evenwel op de problematiek op dat terrein (zie par. 1)¹¹³. De *Reinaert*, die heel verschillend gedateerd wordt, zit wel in zijn geheel (3469 vss.) in ons korpus, maar we brengen deze tekst niet in het nu volgende schema onder. Een verzameling van Antwerpse ambtelijke teksten uit de periode 1292-1312 (Prims 1933) is ook gebruikt; we hebben daarvan 930 regels geëxcerpeerd. Een overzicht voor de gebruikte edities is in de bibliografie onder het hoofdjé Primaire teksten te vinden. Daar staat ook aangegeven welke gedeelten precies met de aanduiding "passim" in het schema worden bedoeld.

1170-1300				
Brandaen	Brand.	po	1-2285	2285
Beatrijs	Beatr.	po	1-1039	1039
Flovent	Flov.	po	1-639	639
Roelandslid	Roel.	po	1-1033	1033
Van den Levene Ons Heren	LOH	po	1-2000	2000
St. Franciscus	Fr.	po	4000-6000	2000
Spiegelhcl Historiael	Sp.H.	po	III ⁵ , c. 7-54	3800
Broeder Gheraert's Sterren Natuurlundig Onderwijs	Br.Gh.	po	500-1500	1000
Beatrijs van Nazareth	B.v.N.	pr	1-582	582
Visioenen van Hadewijch	Had.	pr.	passim	1602
Totaal: 13.796 vss. poëzie en 2182 regels proza.				

1300-1400				
Ridder metter Mouwen	RmM	po	1-4019	4019
Van Aken, Die Rose	Rose	po	1-4000	4000
Stoke, Rijmkroniek	Stoke	po	II: 1-1424; III: 1-576	2000
Torec	To	po	1-3856	3856
Boendale, Der Leken Spieghel	Bo	po	I, c. 1-12; Prol.; Prol. I	1004
Circa Instans	Circa	pr	p.56-85	1000
Scellinck, Boeck van Surgien	Scell.	pr	p.1-18	1000
Totaal: 14.860 vss. poëzie en 2000 regels proza.				

1400-1500				
Der Minnen Loep	M.L.	po	I: 1-3282; II: 1-720	4002
Elckerlyc	Elc.	po	1-895	895
Eerste Bliscap	Blisc.	po	1-2081	2081
Mariken van Nieumeghen	Mar.	po (pr)	1-1144	1144
Dirc van Delf, Tafel van den kersten ghelove	v.D	pr	dl.II, c.V-XIV	1035
Mnl. geneeskundige recepten ed. Braekman 1970	Braekm.	pr	passim	1000
Kronijk van Holland	Kr.	pr	p.1-35	1050
Dat lyden ende die passie ons heren Jhesu Christi	Lyden	pr	p.1-40	1400
Totaal: 8120 vss. poëzie en 4485 regels proza.				

Er staan in het schema meerdere grotere tekstgehele van ongeveer 4000 verzen. Een verklaring hiervoor is te vinden in hoofdstuk 7, par. 0. Men zou zich nog kunnen afvragen of als teksten van de vroegste periode Der Naturen Bloeme, de Rijmbijbel (volt. 25 mrt. 1271; hs. 4e kw. 13de E.) en de St. Lutgart, alle in de literaire reeks van het Corpus Gijsseling, gekozen hadden moeten worden. Ten tijde van de samenstelling van het korpus waren de betreffende delen van het Corpus Gijsseling nog niet verschenen. Een latere steekproef bij deze teksten liet geen beeld zien van een eventueel vroeger stadium dan de andere teksten uit de eerste en ook wel de tweede periode van het schema, zodat er geen aanleiding was om de

korpussamenstelling alsnog te wijzigen.

We hebben het korpus op de combinaties van **sijn + p.p.** en **werden + p.p.** onderzocht en het materiaal op kaartjes gezet. Een kaartje bevat de volgende gegevens: 1. de passage met kontekst; 2. de tekst en vers- of regelaanduiding; 3. kode om aan te geven of het om een combinatie met **sijn** danwel om een met **werden** gaat; 4. kode om aan te geven met welke vorm van **sijn** of **werden** we te maken hebben: praes., praet., inf., imp.); 5. kode voor de betreffende periode; 6. kode voor proza of poëzie. Wanneer er bij 4. onduidelijkheid bestond (vgl. hoofdstuk 7, par. 1) is de betreffende passage uit het materiaal weggelaten. De kode voor proza en poëzie brengen we niet aan, omdat wij menen dat er een wezenlijk verschil tussen die twee genres zou bestaan, maar omdat er verschillen in ouderdom kunnen zijn, zoals we in par. 2 hebben uiteengezet. Van het aanbrengen van een kode voor het dialect hebben wij afgezien, nadat uit een eerste onderzoek was gebleken dat het gebruik van **sijn + p.p.** en **werden + p.p.** voor het onvoltooide, passieve gebeuren niet in verband gebracht moet worden met verschillende dialektische kleuring (vgl. hoofdstuk 5, par. 1). Het vermoeden dat een verschijnsel als een dialekteigenaardigheid is te lokaliseren, zou voor ons de enige reden zijn om de gegevens naar dialekten uit te splitsen. Wij schenken in het algemeen geen speciale aandacht aan het dialektaspekt bij de mnl. gegevens, zoals we hiervoor hebben uiteengezet.

1

Hoofdstuk 7

Deskriptie van de middelnederlandse feiten

Maer de wijch wort staende ende zwaer
Entie coninc **wort ghevanghen** daer,
Ende tkruse ons heren mede
Was ghevoert in vreemder stede.
Selden **wort** in enen nijtspele
Oit **ghestort** bloets also vele:
Want al de macht van over mere
Bleef verslegen in de were
Of **ghevanghen** herde sciere,
Templiers ende hospitaliere,
Ende alle de bloeme vanden lande
Ghinc onder de heidene hande.

Stoke II: 803-14

0. Inleidend

Voordat we aan de (verdere) deskriptie van de middelnederlandse feiten kunnen beginnen, moeten we eerst aangeven welke problemen we bij de inventarisatie van de gegevens zijn tegengekomen en hoe we die hebben opgelost. We bespreken de moeilijkheden om vast te stellen met welke **werden**-vorm we te maken hebben, in par. 1 en gaan de invloed van de kontekst bij de interpretatiekeuze na in par. 2. We maken vervolgens in par. 3 duidelijk dat onze selectie van de voorbeelden met een onvoltooid gebeureninterpretatie, weleens een iets vertekend beeld zou kunnen geven, waar we rekening mee dienen te houden. De nadruk zou op bepaalde werkwoorden kunnen vallen en er zouden in feite meer onvoltooid gebeureninterpretaties kunnen zijn dan wij afzonderen. De keuzes die men bij de inventarisatie maakt zijn niet alleen afhankelijk van het soort werkwoord of van de kontekst in engere zin, maar soms ook van andere gegevens in een bepaalde tekst, waaronder het gebruik van de tijden. We laten dat zien in par. 4. Na deze preliminaire beschouwingen kunnen we in par. 5 een globaal overzicht geven van de **werden**- en **zijn**-verdeling voor de weergave van het onvoltooid gebeuren in het korpusmateriaal. Daarbij, en bij het verdere onderzoek, is de aan-

dacht voornamelijk gericht op de combinaties met p.p.'s van zgn. transitieve werkwoorden, p.p.'s van het voorbeeldtype **ghebonden** dus. De combinaties van **sijn** met een (mutatief) intransitieve p.p., die in alle teksten van het korpus zeer geregeld voorkomen, geven geen aanleiding voor verdere bespreking; de niet zo frekwente **werden + p.p. intrans.**-combinatie wordt aan het eind van het hoofdstuk afzonderlijk behandeld. Dat laatste is ook het geval met de subjektloze **werden / zijn + p.p.**-combinaties, het zgn. onpersoonlijk passief. Bij het onderzoek van het middelnederlandse materiaal trachten wij allereerst duidelijkheid te krijgen over het gebruik van **sijn** en **werden** in combinatie met het part. praet. van transitieve werkwoorden. Een gebruik dat in het bovenstaande citaat uit Stoke's Rijmkroniek treffend aanwezig is. We hebben bij onze beschrijving van de mnl. feiten aandacht voor veranderingen die optreden, en vragen ons ook af welke factoren een rol spelen bij gesignaleerde verschuivingen. Dit gedeelte van de deskriptie en de behandeling van de daarmee samenhangende vragen zijn te vinden in de paragrafen 6 tot en met 9. Wanneer we inzicht hebben gekregen in het optreden van **sijn** en **werden** en de ontwikkeling op dat punt in de mnl. periode is geschetst, komen verscheidene, meest al eerder aangekondigde, zaken, aan de orde. Dat zijn de onpersoonlijke passieven, de agensaanduiding, **werden** in combinatie met het part. praet. van een intransitief werkwoord, de zgn. driedelige vormen en de, eveneens in het begincitaat voorkomende, combinatie **bliven + p.p.**, die achtereenvolgens in afzonderlijke paragrafen worden behandeld.

Ons materiaal bestaat uit een ruim, verantwoord korpus teksten, dat in hoofdstuk 6, par. 4 is besproken. Een enkele keer zullen ook gegevens die niet afkomstig zijn uit het korpus, bij het onderzoek betrokken worden, wanneer dat als aanvulling wenselijk is. Omdat we inzicht willen krijgen in eventuele ontwikkelingen gedurende de ruim drie eeuwen die het middelnederlands (vanaf nu afgekort met **mnl.**) beslaat, hebben we de teksten eerst afzonderlijk en vervolgens de groepen teksten die in dezelfde periode worden geplaatst, op de verschillende kwesties onderzocht. We zullen onze inventarisatie, deskriptie en interpretatie van de feiten evenwel niet per tekst of per eeuw, maar probleemgericht presenteren. Dat geldt ook voor het gedeelte van het onderzoek, waarbij we eerst enkele grotere tekstgehele hebben bestudeerd. Bij ons onderzoek naar de systematiek in het gebruik van **sijn + p.p.** en **werden + p.p.**, en met name de kwestie van het aanduiden van het onvoltooide gebeuren, hebben we in eerste instantie enige grotere tekstgehele bestudeerd, omdat we de regels voor het gebruik van de genoemde werkwoorden en de mogelijke veranderingen daarin trachtten vast te stellen. Een zekere hoeveelheid voorbeelden - en dus een grotere tekstomvang - is dan, evenals het aanvankelijk gescheiden houden van de gegevens uit die verschillende teksten, van belang. Doet men dat niet, dan loopt men de kans bepaalde verschuivingen niet op te merken. Deze grotere tekstgehele waren berijmde, literaire teksten: de *Brandaen* (geheel, 2285 vss.); *Maerlant's St. Franciscus* (2000 vss.) en *Spiegel Historiael* (3800 vss.); *Torec* (3800 vss.); *Ridder metter Mouwen* (4019 vss.); *Rose* (4000 vss.); *Reinaert* (3469 vss.) en *Der Minnen Loep* (4000 vss.). Dat is een in bepaalde opzichten eenzijdig eerste korpus: geen proza, geen ambtelijke teksten, geen vakliteratuur. We hebben daar, na een eerste steekproef in

het hele in hoofdstuk 6 beschreven korpus, bewust voor gekozen: in ambtelijke teksten en vakliteratuur viel het vaak herhaalde zelfde taalgebruik op; de genoemde literaire teksten bieden een veel grotere verscheidenheid aan voorbeelden. (Bovendien hebben we teksten met uitsluitend **werden** vanzelfsprekend aanvankelijk buiten dit onderzoek naar de mogelijke terreinverdeling tussen de twee werkwoorden gehouden). In tweede instantie hebben we uiteraard ook het overige korpusmateriaal onderzocht, dat uit een verscheidenheid van teksten bestaat, elk van wat geringere omvang. Wij behandelen de resultaten van het onderzoek van die grotere tekstgeheelen niet apart, maar overzien steeds het gehele korpus bij de deskriptie en verdere verklaring van de feiten. Slechts incidenteel zal het nodig zijn om op de gegevens van afzonderlijke teksten in te gaan.

We wijzen er expliciet op dat we bij ons onderzoek geen aandacht schenken aan de frequentie van passieve tegenover actieve zinnen in de mnl. teksten, hoewel soms de suggestie wordt gewekt dat daar iets bijzonders mee aan de hand zou zijn. Men konstateert dat in de oudste mnl. teksten weinig passieve zinnen voorkomen en veronderstelt vervolgens dat het passief in het vroegste mnl. nog in opbouw is. Het is daarbij overigens onduidelijk wat men onder passieve zinnen wil verstaan: we krijgen de indruk dat men op gebeurenpassieven doelt en de toestandsaanduidingen, die soms ook statische passieven worden genoemd (zie hoofdstuk 1, par. 2), niet bij de telling betreft. Die gebeurenpassieven komen in bepaalde teksten inderdaad niet zo veel voor, maar het is de vraag of we daar ook de genoemde konklusie aan moeten verbinden. Ik meen dat dit onjuist zou zijn en dat de lage frequentie met andere zaken samenhangt. Er is allereerst het genreverschil: voor het mnl. geldt, evenals overigens voor het huidige nederlands, dat in het ene genre, bijvoorbeeld geestelijke, betogende literatuur, passieve zinnen frekwenter zijn dan in het andere, bijvoorbeeld bepaalde kernachtig verhalende teksten als de vroegste ridderromans, waarvan men de lage frequentie passieve zinnen opvallend vindt¹¹⁴. Het tweede, belangrijker punt is de aanwezigheid van alternatieven¹¹⁵. Hoewel het niet de betekenis of functie van het passief is (vgl. de discussie in hoofdstuk 1), wordt het passief onder meer gebruikt om het objekt bij een actief werkwoord centraal te stellen in plaats van het subjekt. Dat kan in het mnl. ook op een andere manier gebeuren. Vgl.:

(1)	Den gheyst hadde hoem god ghegheuen	Serv.I: 332
(2)	Nu bidden wij den goids druyt
Den mennich sondaer roept ane,
Dat hi...	Serv.I: 170-2
(3)	Van Job, den gheduldighen,
Dien nyemant en mochte beschuldighen	Serv.I: 937-8

De naamvalskenmerken maken het mogelijk om zonder misverstand, dit i.t.t. het heden-daagse nederlands, objekten op de eerste plaats in de hoofdzin of bijzin te stellen. Het passief is dus niet noodzakelijk om onduidelijkheid te vermijden. Behalve deze twee factoren

die m.i. met de lagere frekwentie in verband gebracht moeten worden, kunnen we er nog op wijzen dat het, in vergelijking met het huidige nederlands, afwijkend hanteren van passief en actief nog verschillende andere 'oorzaken' kan hebben. Vgl.:

(4)	Sint dat si out waren .xij. iaer,
Dwanc die minne dese twee,
Dat si dogheden menech wee	Beatr. 92-4
(5)	Minne worpt mi onder voet	Beatr. 213

Het is duidelijk dat, wanneer abstracta als personen uitgebeeld worden, zoals hier het geval is, dergelijke actieve zinnen mogelijk zijn. Samenvattend kunnen we zeggen dat de frekwentieverschillen in mnl. teksten dus niet op iets spectaculairs duiden; iets wat aandacht voor de frekwentie van passieve zinnen tegenover actieve zinnen zou rechtvaardigen.

1. Moeilijkheden bij het vaststellen van de werden-vormen

We hebben bij elke tekst eerst nagegaan of de werkwoorden **sijn** en **werden** wel in de betreffende tekst voorkomen. De vraag naar hun aanwezigheid konden we steeds positief beantwoorden: ze komen in alle teksten voor, zelfstandig gebruikt, in combinatie met een adjektief, substantief of voorzetselgroep en overigens ook in combinatie met het part. praeteriti. Het is belangrijk om vooraf de aanwezigheid van de werkwoorden op zich te controleren, voordat we bepaalde patronen met het part. praet. gaan onderzoeken. We moeten toegeven dat de veronderstelling dat het in de germaanse talen algemene werkwoord 'zijn' afwezig zou zijn, niet waarschijnlijk is. Voor **werden** ligt dat anders: we hebben gezien dat in een bepaalde periode van het engels 'worden' niet meer aanwezig is. Het is niet het enige voorbeeld: voor de 20ste-eeuwse dialecten van West- en Frans-Vlaanderen blijkt het ook niet overbodig die vraag te stellen. In die dialecten wordt het passief, in de onvoltooide tijd, met **zijn** gevormd¹¹⁶. Een nader onderzoek leert dat passievorming met **worden** onmogelijk is, omdat het werkwoord **worden** in die dialecten niet voorkomt. Zo wordt een enquêtezinnetje als **Nieuwpoort wordt een moderne stad** in de betreffende dialecten weergegeven met **Nieuwpoort komt een moderne stad**. Het is van belang om van dit gegeven op de hoogte te zijn, voordat men iets zou willen beweren over het passiefsysteem.

We willen de verschillende vormen van de combinaties **worden/ zijn + p.p.** inventariseren: praesens, praeteritum, infinitief of imperatief van het betreffende werkwoord. Er doet zich evenwel een moeilijkheid voor bij het in kaart brengen van de **worden**-vormen: dit werkwoord heeft, zoals bekend, in het mnl. zeer wisselende stamtijden (vgl. Van Loey 1966 dl.I: 74). We moeten in feite voor iedere tekst de stamtijden nagaan. We geven een voorbeeld van de variatie - en daarmee tegelijkertijd ook de problemen - die men kan aantreffen. In de St. Brandaentekst ligt het nog vrij eenvoudig: **worden** is de infinitief en daarmee zijn ook de praesensvormen gegeven (vgl. St. Brand. 60; 189), **wart** het praeteritum singularis (vgl. St.

Brand. 74; 124), **worden** het praeteritum pluralis (zie St. Brand. 198) en **worden** het part. praet. (zie St. Brand. 1942). Het zijn de oorspronkelijke, regelmatige stamtijden van een sterk werkwoord van de derde klasse. Een bepaalde passage lijkt er echter op te wijzen dat in de Brandaentekst voor het praet. sg. ook **wert** een mogelijkheid is. Vgl. de opmerking die volgt op een beschrijving van de hel:

- (6) Ter quader tijt **wert** hi gheboren,
Die daer toe wert vercoren
Brand. 1407-8

In Van Maerlants St. Franciscus treffen we nog meer variatie aan: inf. **worden**, **warden**, **waerden** - praet. sg. **wart**, **waert**, **wort** - praet. pl. **worden** - part. praet. **worden**. Er zouden nog meer voorbeelden zijn te geven. Dat variatie in de stamtijden van **werden** soms moeilijkheden oplevert voor het vaststellen van de werkwoordstijd, illustreren we aan de volgende passage:

- (7) Ghegoten was het van eere;
Het en **wert** nemmermeere
Ghemaect so goet weerc,
No so vaste, no so steerc,
Als daer up dien dach
Sente Brandaen sach
Brand. 1773-8

Is **wert** een praesens- of een praeteritumvorm? Moeten we hier interpreteren 'er werd nooit zo'n goed werk gemaakt' of 'er zal nooit (meer) zo'n goed werk gemaakt worden'? We zullen bij onze deskriptie van de mnl. feiten steeds voorbeelden hanteren waarvan wij de tijd in de betreffende tekst met zekerheid hebben kunnen vaststellen.

Er kan bij het in kaart brengen van de gegevens afgezien van de besproken stamtijdenproblematiek ook in een ander opzicht onduidelijkheid bestaan. De onderscheidingen bij **sijn** + p.p. en **werden** + p.p. leveren meer dan eens problemen op. Dit wordt nogmaals in par. 2 geïllustreerd.

2. De invloed van de kontekst bij de inventarisatie van de feiten

In konkrete gevallen is niet altijd vast te stellen met welke van de, in hoofdstuk 5 (p. 125; 126) in schema gebrachte, mogelijke interpretaties van **sijn** + p.p. en van **werden** + p.p. we te maken hebben. Vgl. de volgende voorbeelden, waarbij we in het geval van **begraven was** uit drie mogelijkheden zouden moeten kiezen, nl. een onvoltooid gebeuren ('begraven werd'), een voltooid gebeuren ('begraven was') en een toestand in het verleden ('begraven lag'):

- (8) Maer si groevene onder de moude
 In een huis tHoechoutwoude.
 Si viere wistent ende niet mere,
 Waer **begraven was** de here.
 Meer dan xxvii jaer
Lach de coninc **begraven** daer,
 Eerne zijns selves zone wrac, Stoke III: 1581-7
- (9) De coninc **hadde** xxvii jare
Begraven gheweest te Hoechoutwoude:
 Dat ne wiste jonc noch oude,
 Dan si viere ende niet mere,
 Waer **begraven was** de here Stoke IV: 428-32

Soms geeft de kontekst wel een beslissende aanwijzing, maar vaak is het ook dubieus. Geeft in (8) **lach begraven** en in (9) **hadde begraven gheweest** een aanwijzing voor een toestandsinterpretatie van **begraven was** of wil men met **begraven was** nu juist iets anders, het gebeuren aangeven? Hier kan men blijven wikken en wegen: de beslissing is de ene keer met meer zekerheid of met een hogere graad van waarschijnlijkheid te nemen dan de andere keer.

Aan bovenstaande voorbeelden en aan verschillende passages met het p.p. **ghedaen** kan men zien dat bepaalde werkwoorden duidelijk de drie mogelijke interpretaties in verschillende konteksten kunnen hebben: de toestand (10), het onvoltooide gebeuren (11) en het voltooide gebeuren (12). Vgl.:

- (10) Dat roepen **was** sciene **ghedaen**,
 Bedi Reinaert hadde saen
 Sine kele ontwee ghebeten Rein. 3124-6
- (11) (...) dat es die wet:
 Daer wijf met kinde gheet bevaen
 Dat hare wille saen **si ghedaen** LOH 300-2
- (12) Tirst dat ic riddere **ben gedaen**
 (...) ic volge hem saen RmM. 159-60

Dat is echter niet bij elk participium in dezelfde mate het geval. Bij de p.p.'s van sommige werkwoorden is de mogelijkheid om het toestandsaspect naar voren te halen aanwezig, zoals in (13) en (14), terwijl dit bij andere werkwoorden minder voor de hand ligt en het accent geheel op het gebeuren valt, zoals in (15), (16) en (17). Vgl.:

- (13) Ende alle sine wapine **waren dor houwen**
 Ende al bebloet... RmM. 1074-5

- (14) Ende tirst dat si **versament** waren,
 Quam een bode oec in gevaren
 Van Spangen ende brachte niemare,
 Dat... RmM. 2846-9
- (15) Dus leidine met hem in di zale,
 Daer hem **was gediënt** wale RmM. 2396-7
- (16) Doe riep die coninc om een sward,
 Dat hem **was gegeven** ter vard RmM. 3887-8
- (17) Oec **was** bi heme(=bij hem!) **vonden** daer
 Beide grau ende oec bont
 Ende in selvere hondert pont RmM. 1775-7

We merken terzijde op dat sommige participia zo frekwent voor de toestandsaanduiding worden gehanteerd, dat men, bijvoorbeeld bij **vervaert**, wel spreekt over adjektivisch gebruik dan wel over een adjektief. Een overgang van de categorie p.p. naar de categorie adjektief is op zich niet merkwaardig: wanneer het gebeuren-aspekt niet meer aanwezig is en slechts de toestandsbetekenis overblijft, drukt het p.p. net als het adjektief alleen een toestand of eigenschap uit. Wanneer is dat echter het geval? Wanneer het p.p. geïsoleerd is komen te staan doordat het erbij behorende werkwoord verloren is gegaan (zoals b.v. bij **verholen**), of wanneer een zekere lexikalisatie heeft plaatsgevonden, kunnen we de overgang naar een adjektief aannemen. Dat laatste zal overigens aanleiding tot discussie in konkrete gevallen kunnen zijn. We kunnen in het mnl. geen argument aan bepaalde woordvolgordes ontleen, zoals we in hoofdstuk 5, par. 6 hebben laten zien.

De kontekst in zijn geheel of bepaalde elementen in de zin kunnen de interpretatie in de ene of de andere richting sturen, terwijl ook het part. praet. zelf van invloed is. Diezelfde mogelijkheden en onzekerheden gelden ook voor de combinaties met **werden**: we hebben de keus uit de overgang naar een toestandsinterpretatie en de onvoltooid gebeureninterpretatie (een gebeuren dat niet als een overgang naar een toestand wordt gezien). De interpretatiekeus kan ook hier afhankelijk zijn van het soort werkwoord naast invloed van de hele kontekst. Vgl. één van de al in hoofdstuk 5, par. 9 genoemde passages:

- (18) Dit hord Clarette, die nine vaect.
 Si **ward** van sire minnen **ontsteken**
 Soe sere, haer dochte therte breken RmM. 1359-61

Hier kan **ontsteken**, het participium van **ontsteken**, een werkwoord dat transitief en intransitief kan voorkomen, een toestand aanduiden of een gebeuren, wat betekent dat de combinatie met **ward** een toestandsovergang met een bepaling van oorzaak of een onvoltooid gebeuren met een agensaanduiding kan aangeven.

We wijzen er terzijde op dat niet alleen de interpretatiekeus bij de verzameling voorbeel-

den **sijn / werden + p.p. trans.** een probleem kan vormen. Soms is het ook moeilijk te bepalen of we wel met een voorbeeld van een dergelijke combinatie te maken hebben, omdat de transitieve gevallen niet altijd moeiteloos van de intransitieve te scheiden zijn. Vgl. de volgende passages, waarin men kan aarzelen tussen resp. het passieve 'veranderd werd' of het intransitieve 'veranderd was' en resp. 'werd begonnen' en het intransitieve 'was begonnen':

- (19) Als hi van hemeliken beden
 Weder quam te sire steden,
 Daer hi wel na al nochtan
Verkeert was in enen andren man,
 Sette hi hem... Fr. 5455-8
- (20) Ende alse quam die Godes kare
 Ter kerken in, so **was begonnen**
 Dat messe ambacht, dat van din nonnen
 Verheven was met claren sange
 Ende oc met suten St. Lutgart III: 1048-52

Dit soort van problemen doet zich incidenteel voor. Dergelijke twijfelachtige voorbeelden houden we apart.

Een praktisch punt, dat we ons i.v.m. de inventarisatie van de gegevens moeten realiseren, is, dat na het vaststellen van het feit of we met een praes., praet., imperatief of infinitiefvorm van **sijn** of **werden** te maken hebben, een keus uit de interpretaties niet altijd mogelijk is¹¹⁷. We kunnen bij ons onderzoek niet aan het onderscheiden van de verschillende interpretaties in het materiaal ontkomen, omdat nu juist op het vlak van die interpretaties zich in de loop van de tijd veranderingen lijken voor te doen: de interpretatie onvoltooid gebeuren is bij **sijn + p.p.** in elk geval niet meer aanwezig in het huidige nederlands. Deze lastige uitgangssituatie heeft gevolgen voor het verzamelen van de gegevens uit het korpusmateriaal, zoals we nu zullen zien.

3. Werkwijze bij de selectie van de gegevens en de konsekwenties

Wanneer we nu een verzameling van de combinaties **sijn / werden + p.p. trans.** hebben, is de vraag hoe we vervolgens op een aanvaardbare manier een onderscheid naar de verschillende interpretaties kunnen maken. Behalve in de kenmerken van deze combinaties op zich, zijn we met name geïnteresseerd in het gebied waar deze combinaties elkaar lijken te overlappen: de aanduiding van het onvoltooid gebeuren. Wanneer we nu de zekere, niet twijfelachtige gevallen van een onvoltooid gebeureninterpretatie willen verzamelen, dan kan men dat alleen maar via negatieve selectie doen: de **sijn + p.p.**-combinaties die als toestand of als voltooid gebeuren kunnen worden geïnterpreteerd, en de **werden + p.p.**-combinaties die - alhoewel ze vaak automatisch als onvoltooid gebeuren worden geïnterpreteerd - als over-

gang naar een toestand kunnen worden opgevat, worden terzijde geschoven. We moeten ons echter wel realiseren wat er dan gebeurt.

De afzondering van de onvolt. gebeureninterpretatie door negatieve selectie levert een bepaald soort materiaal op. We zullen dat zien door combinaties met verschillende soorten werkwoorden na te gaan, want de interpretatiemogelijkheden uit onze overzichtsschema's in hoofdstuk 5 (p. 125; 126) zijn niet bij elk werkwoord hetzelfde. Vgl. het volgende overzicht, dat wij slechts ter verduidelijking en niet als een principiële indeling presenteren:

SIJN + P.P. = p.p. is van toepassing op het subjeet (neutrale toestandsvaststelling)

A: P.P.= toestand als gevolg van een gebeuren of samenhangend met een gebeuren
interpretatiemogelijkheden: 1. toestand; 2. volt. gebeuren; 3. onvolt. gebeuren.
VOORBEELD: ghedaen.

B: P.P.# toestand (er is geen resultaat als gevolg van een gebeuren
- bij zgn. imperfectieve ww.)
interpretatiemogelijkheden: 2. volt. gebeuren; 3. onvolt. gebeuren.
VOORBEELD: ghevoert; ghesien.

C: P.P.= toestand (geen gebeuren).
interpretatiemogelijkheden: 1. toestand.
VOORBEELD: beringhet; bevaen.

WERDEN + P.P. = p.p. is van toepassing op het subjeet (geen neutrale toestandsvaststelling, maar de vaststelling mét het aspekt van het komen in de toestand)

A: P.P.= toestand als gevolg van een gebeuren of samenhangend met een gebeuren
interpretatiemogelijkheden: 1. overgang naar een toestand; 2. onvolt. gebeuren.
VOORBEELD: ghedaen.

B: P.P.# toestand (er is geen resultaat als gevolg van een gebeuren
- bij imperfectieve ww.)
interpretatiemogelijkheden: 2. onvolt. gebeuren.
VOORBEELD: ghevoert; ghesien.

C: P.P.= toestand (geen gebeuren)
interpretatiemogelijkheden: 1. overgang naar een toestand.
VOORBEELD: beringhet; bevaen.

We zien zo dat niet bij elk type werkwoord alle drie of beide interpretaties aanwezig zijn: soms valt er één of vallen er zelfs twee weg. De voorbeelden van categorie C zullen bij de selectie van de gegevens een aparte plaats innemen, omdat de betreffende p.p.'s een toestand aanduiden en de **werden/sijn + p.p.**-combinaties als toestandsovergang resp. toestand geïnterpreteerd worden. De uitgedrukte toestand is bij deze participia geen gevolg van een voltooid gebeuren; wanneer men bij deze werkwoorden van een gebeuren zou willen spreken dan is dat er slechts gelijktijdig met de toestand. Ze worden wel vormbepalende werkwoor-

den tegenover de handelingswerkwoorden genoemd (zie Pollman 1975: 23-4 voor de werkwoorden **omgeven** e.d. in het huidige nederlands). Een algemeen punt bij zowel categorie A als bij B is dat toepassing van het negatieve selektieprincipe ertoe kan leiden dat voorbeelden, waarin de kontekst zowel een onvoltooid als een voltooid gebeuren toelaat, als voltooid gebeuren-gevallen zullen worden opgevat.

Omdat bij categorie A, behalve de gebeureninterpretaties, ook een toestandsaanduiding mogelijk is, bestaat de kans dat in onduidelijke gevallen via het negatieve selektieprincipe verscheidene voorbeelden als aanduidingen van een toestand of een overgang naar een toestand zullen worden beschouwd. (Overigens zal dat gevaar bij bepaalde werkwoorden van groep A, zoals **vinden**, dat een momentaan gebeuren aangeeft, niet bestaan). Bij categorie B geeft het p.p. geen toestand aan. Die situatie zou ertoe kunnen leiden dat er minder onvoltooid gebeuren-voorbeelden (zowel bij **sijn** + p.p. als bij **werden** + p.p.) van categorie A zijn en dat bij de inventarisatie mogelijk voorbeelden van categorie B in het oog springen. Zo vielen ons bij een eerste vooronderzoek indertijd werkwoorden als **ontfaen**, **dienen**, **driven** e.d. als duidelijke voorbeelden van de 'problematische' **sijn**-gevallen op. Dat zijn nu juist werkwoorden die onder categorie B vallen. Dezelfde participia worden in combinatie met **werden** uiteraard ook niet als een overgang naar een toestand geïnterpreteerd¹¹⁸.

De enig mogelijke selektie, die wij ook zullen toepassen, zou dus een iets vertekend beeld kunnen geven: er zouden meer voorbeelden kunnen zijn dan wij via negatieve selektie opsporen en bovendien zou de nadruk dan onbedoeld op bepaalde werkwoorden kunnen vallen, terwijl andere werkwoorden net zo goed de onvoltooid gebeureninterpretatie kennen. Daar moeten we rekening mee houden, wanneer we zoeken naar de regels voor het gebruik van **sijn** + p.p. en **werden** + p.p. en wanneer we veranderingen op dat gebied trachten te belichten.

4. Tekstafhankelijke keuzes bij de inventarisatie

Het zal uit het voorafgaande zijn gebleken dat het inventariseren van de feiten geen kwestie van eenvoudig telwerk is. Er zijn onzekerheden: het bepalen van de precieze **werden**-vormen kan problematisch zijn (vgl. par. 1) en bovenal is de keus uit de verschillende interpretaties bij zowel **sijn** + p.p. als **werden** + p.p. nogal eens dubieus, zoals we in par. 2 zagen. De vaststelling van duidelijke gevallen is evenwel bepalend voor het beeld dat we van een tekst krijgen. We zullen dat illustreren aan de Reinaerttekst. In de Reinaert is een ruim aantal **sijn**-voorbeelden te interpreteren als toestandsaanduiding. B.v.: **beloken**, **bevaen**, **(up)tebroken**, **gedaen**, **ghegrepen**, **gheladen**, **ontdaen**, **onteert ende onttervet**, **ontscoit**, **gescreven**, **ghevaen**, **(verholen)**, **(verloren)**, **verpinet**, **versamet**, **verseert**, **versoent**, **gewent**, **ghewont** **SIJN**¹¹⁹. Er zijn daarnaast uiteraard ook passages die men als een voltooide handeling moet interpreteren: Doe sprac Firapeel echt: / **Es daer mesdaen** men saelt soenen" (Rein. 3411-2). Er zijn eigenlijk maar drie duidelijke voorbeelden van **sijn** + p.p. als omschrijving van een onvoltooide handeling:

- (21) Doe hi gesprac dese woort,
 Beval hi jonghe ende ouden
 Dat si vigeliën singhen soudē.
 Dat hi gheboot, **was sciēre ghedaen**.
 Doe mochten horen aneslaen
 Ende beginnen harde ho
 Dat placebo domino
 Ende die verse die daer toe hoorden Rein. 438-45
- (22) Doe **was** daer lettēl **ghedinghet**.
 Hem naecte groot onghemac Rein. 780-1
- (23) Hets best dat **ombeeret si**
 Die claghe die Cortois doet Rein. 124-5

Hieruit kan men konkluderen dat ook in de Reinaert de mogelijkheid om het onvoltooide gebeuren met **sijn + p.p.** aan te duiden aanwezig is. Dat zou niet af te leiden zijn uit een passage als (24), waar niet geheel duidelijk is of **was vernomen** als een gebeuren in het voorverleden of een gebeuren gelijktijdig aan **was** en **ghereedde** moet worden gezien (de laatste interpretatie is overigens het meest waarschijnlijk gezien het tweede en derde vers van dit voorbeeld).

- (24) Doe in sconinx hof **was vernomen**
 Dat Reinaert ware te hove comen
 Met Grimbeerde den das,
 Ic wane daer niemene ne was
 So arem no van so cranken maghen,
 Hine ghereedde hem up een claghen Rein. 1753-8

Wij moeten bij onze inventarisatie aandacht schenken aan het geheel van gegevens binnen een tekst en ook verdacht zijn op de mate waarin bepaalde mogelijkheden worden gebruikt. Dat kan nl. een aanwijzing zijn bij de keus tussen verschillende interpretaties. Die keus kan met een grotere graad van waarschijnlijkheid gemaakt worden, wanneer we bijvoorbeeld letten op het gebruik van de tijden in bepaalde teksten.

De mate waarin van de verschillende tijden gebruik gemaakt wordt, kan in teksten aanmerkelijk uiteenlopen. Illustratief is in dit verband een vergelijking tussen de **Renout van Montalbaen** en het volksboek **Dit is de historie vanden vier heemskinderen** uit 1508 (zie P.J.J.Diermanse, **Renout van Montalbaen**, Leiden 1939). Er staat in het volksboek herhaaldelijk een voltooide tijd tegenover een o.v.t. in de Renout ¹²⁰:

- (25) Nv **camen** die vier rudders te male
Vor aymine in de zale
Ende **groeten** aymine met minnen Ren. 59-61
- (26) Die vier ridders dair ic voir of seide **sijn gecomen** in die sale ende teerst dat si in
de sale **quamen** ende si aymyn gheware **worden hebben** si hem mit reuerencie
ghegroet
- (27) Ende vochten so lange wile,
Dat men **gaen soude** ene mile Ren. 287-8
- (28) ende vochten so lange datmen wel een mile **gegaen soude hebben**
- (29) "Wie **deit**", sprac hi, "ende **was** so stout?" Ren. 201
- (30) Hi vraechde wiet **gedaen hadde**
- (31) Als Yewe de bodscap **verstoet**,
Wart hi drouue in sinen moet Ren. 509-10
- (32) Als yemijn den brief **ghelesen had** ende dat inhouden daer of **verstaen** was hi
droeulich

Wanneer we dit gegeven vergelijken met andere oudere teksten zoals de St. Brandaen, waar het verhaal konsekwent in de o.v.t. wordt verteld, terwijl de v.t.t. met name in de direkte rede voorkomt, kunnen we konkluderen dat het gebruik van de voltooide tijden door de tijd heen toeneemt.

In een aantal teksten uit ons korpus, waarin het frekwent voorkomen van de o.v.t. in met name verhalende gedeelten opvalt, komen veel toestandsaanduidingen in heden of verleden voor (dat geldt zowel voor het intrans. p.p. met **sijn**, als voor het transitieve p.p.):

- (33) Haddi des breydels vermeden
Ende **met eere haelteren ghereden**,
So en **ware** u crune met uwen baerde
Ende uwen hals niet so haerde
Swart **bepekert no bezinghet** Brand. 999-1003
- (34) "Onse peelgrimage **es vuldaen**,
Dat hopic an Gode, saen!". Brand. 2217-8
- (35) Alse die penninghe **verteert waren** Beatr. 410
- (36) Ghi **sijt** in sonden soe **versmoert**,
Dat... Beatr. 959-60
- (37) Sijn volc **was verslegen**:
Heme en waren maer seven scilde bleven Flov. 429-30
- (38) "Ay, Vrankrike", sprac Roelant,
"Hoe seere **sidi ghescant**!" Roel. 547-8

(39)	Hets also met mi bewant,
Doorsteken ben ic ende ghewont
Toter doot, dat si u cont	Roel. 612-4
(40)	Met bloede was hi beslegghen	Roel. 778
(41)	Hem waren verdonckert daer
Die oghen scoon ende claer	Roel. 557-8
(42)	Als Roelant was neder ghelegghen	Roel. 779
(43)	Vor tfensterkijn, dat met yseren banden
Dwers ende lanx was bevlochten	Beatr. 102-3
(44)	Want hi was vervult mede
Met uutfloeiender goedertierhede	Fr. 4301-2
(45)	Want ic van minnen also verladen was te hem ende beset dat ic....
Had. XI: 141-2	
(46)	Sine hoeft was groet. ende wijt. ende kersp van witter vaerwen. Ende was ghecroent met ere cronen
Had. I: 219-21	

Er zijn enkele overduidelijke voorbeelden bij de zojuist vermelde passages. Wanneer men echter zou aarzelen, bijvoorbeeld in (35), zal men bij een tekst die opvalt door veelvuldig gebruik van de o.v.t. eerder geneigd zijn voor de toestands- dan voor de voltooid gebeureninterpretatie te kiezen, terwijl dat bij een tekst als het volksboek van de vier heemskinderen anders zal liggen. In die zin kan de frekwentie waarmee een bepaald tijdengebruik in een tekst voorkomt, een rol spelen bij de keus uit verschillende interpretaties.

5. Een globaal overzicht van de gegevens in het korpusmateriaal

Na de voorafgaande preliminaire beschouwingen zal het duidelijk zijn dat het, gezien de diverse onzekerheden wat de interpretaties van de konkrete gevallen aangaat, geen zin heeft om precieze getallen per tekst te geven van de naar ons inzicht zekere interpretaties. Wij zullen dan ook noch in het vervolg van dit hoofdstuk noch in een bijlage exakte cijfers voor de verschillende interpretaties noemen. Een globale typering van de teksten voor wat de onvoltooid gebeureninterpretatie betreft, willen we echter om twee redenen niet achterwege laten: ten eerste omdat daarmee is aan te tonen dat het optreden van **sijn + p.p.** met de genoemde interpretatie in veel teksten beslist geen marginaal verschijnsel is (iets wat men zou kunnen veronderstellen, wanneer men op de verwaarlozing van het verschijnsel in de handboeken afgaat); ten tweede omdat uit een globale aanduiding al een beeld van een bepaalde verschuiving naar voren komt.

Bij inventarisatie van het korpusmateriaal blijken er geen teksten te zijn waarin uitsluitend **sijn + p.p.** het onvoltooid gebeuren aangeeft. Er is wel een tekst met ongeveer 80% **sijn, nl. Van den Levene Ons Heren**, terwijl de Beatrijs, de Torec, en Mariken rond de 65% schommelen. Het gaat overigens om verschillende aantallen: in de Beatrijs 4 voorbeelden

tegenover de Mariken, een tekst van ongeveer dezelfde lengte, 20. Ongeveer 50% **sijn** treffen we aan in de Spieghel Historiae en de Rose, terwijl bij Stoke het percentage op ongeveer 55% ligt. In een aantal teksten is **werden** in de meerderheid: boven de 50% en onder de 60% in de RmM. en de St. Franciscus. Voorts zijn er teksten waarin **werden** verre in de meerderheid is: rond de 80% in de Reinaert, Hadewijch en Der Minnen Loep. Tenslotte zijn er teksten waarin uitsluitend **werden** voorkomt (Scellinck) of waarin slechts een gering aantal mogelijke **sijn**-voorbeelden tegenover een relatief zeer grote hoeveelheid **werden**-passages aanwezig is. In dat laatste geval gaat het om ongeveer of zelfs meer dan 90% **werden**: in onder meer Dat Lyden; Kronijk; Dirc van Delf.

We hebben niet van alle teksten uit het korpus de globale percentages, die, zoals gezegd, slechts als indicaties gezien moeten worden, genoemd. Het gegeven overzicht is voldoende om te laten zien dat de **sijn**-gevallen niet marginaal in de teksten vertegenwoordigd zijn. Het blijkt echter ook dat er geen enkele reden is om naar de andere kant door te slaan en **sijn** als regel en **werden** + p.p. als weinig frekwent voorkomende combinatie te beschouwen. Dit is een misverstand dat men bij Van der Horst (1981: 69) aantreft en dat waarschijnlijk gebaseerd is op een indruk uit een te beperkt aantal specifieke teksten¹²¹. Hoebeke, die het voorkomen van de **sijn** + p.p.-mogelijkheid in de Oudenaardse oorkondentaal signaleert, wijst eveneens op het weinig voorkomen van **werden** en merkt op dat "stellig voor de verleiden tijd (het praesens kwam nauwelijks in het materiaal voor M.v.d.W.), voor 1500 **zijn** in alle functies volstaan heeft om het passief te construeren, en dat er vóór die tijd blijkbaar nog geen behoefte bestond aan de verbinding **worden** + voltooid deelwoord" (Hoebeke 1971: 111). Aan die opmerking mogen we echter geen algemenere geldigheid toekennen, zoals al uit een eerste overzicht blijkt¹²². Het zal nog duidelijker worden, wanneer we in het vervolg de verschillende functies van **sijn** en **werden** nagaan.

Door de feitelijke situatie, die met globale percentages is aangegeven, zijn teksten die volgens de aangenomen datering (zie hoofdstuk 6) in verschillende periodes **thuishoren**, bij elkaar komen te staan. Chronologisch is slechts duidelijk dat teksten die uit de 15de eeuw stammen als regel een hoog percentage **werden** hebben en dat de periode daarvoor een zeer gemêleerd beeld geeft. De dateringsproblematiek zal er zeker mede schuldig aan zijn dat er voor de voorafgaande twee eeuwen een weinig duidelijk totaalbeeld ontstaat, al moeten we variatie in eenzelfde tijdsperiode ook zeker niet uitsluiten. Voor ons onderzoek is het gevarieerde beeld dat het materiaal uit de 13de en 14de eeuw biedt, niet onoverkomelijk: het gaat ons erom de regels voor het gebruik van **sijn** en **werden** vast te stellen en veranderingen te beschrijven en indien mogelijk te verklaren. Ondanks alles lijkt de lijn van de ontwikkeling duidelijk te trekken: van voornamelijk **sijn** bij het onvoltooid gebeuren, via een toename van **werden**, naar tenslotte vrijwel geheel **werden**. De veranderingen kunnen beschreven en verklaard worden, maar het is gezien deze stand van zaken niet aantrekkelijk om bij de weergave van het verdere onderzoek een stringente indeling per eeuw te hanteren.

Na dit globale overzicht zullen we nu dieper op de materie ingaan. De eerste vraag die beantwoord moet worden bij ons onderzoek naar de systematiek van het gebruik van **sijn** +

p.p. en werden + p.p. is of **sijn** en **werden** bij de onvoltooid gebeureninterpretatie louter varianten zijn of dat ze toch aanvankelijk ieder een eigen terrein bestrijken. Dat zouden elkaar uitsluitende terreinen of overlappende gebieden kunnen zijn. In dat laatste geval denken we aan de mogelijkheid dat **sijn** de neutrale, ongemarkeerde combinatie vormt en **werden** de gemarkeerde ter aanduiding van het momentane gebeuren. Men zou echter ook kunnen aannemen dat de combinaties van deze werkwoorden t.o.v. de aanduiding van het onvoltooid passieve gebeuren louter varianten zijn. Die veronderstelling is niet bij voorbaat minder waarschijnlijk. We kunnen in dat verband denken aan de varianten die aanvankelijk bij de futurumomschrijving in het mnl. mogelijk waren: **willen, sullen, moeten, moghen**, werkwoorden met lexikale verschillen, maar wat de futurumomschrijving betreft varianten¹²³. Een antwoord op de genoemde vraag zullen we moeten vinden in het mnl. feitenmateriaal. De beschrijving zal zich over verschillende paragrafen uitstrekken, te beginnen bij de nu volgende paragraaf **De feiten in de teksten: de tegenwoordige tijdsvormen**.

6. De feiten in de teksten: de tegenwoordige tijdsvormen

We hebben bij de inventarisatie van de gegevens een indeling naar de verschillende vormen van de werkwoorden **sijn** en **werden** gemaakt. We beginnen ons onderzoek met de praesensvormen. De praesensvormen **werden** in combinatie met het p.p. blijken in verscheidene teksten steeds in een kontekst te staan waarin het om iets toekomstigs gaat. Vgl. de volgende voorbeelden:

(47)	Maer over morghin vele vroe
Sal mi den noot gaen toe.
Dan werdet mi al benomen
Tgoet, daer ic nu in ben comen.	Brand. 1379-82
(48)	Want die doepzel hebben ontfaen
Enter Gods wet af staen,
Also scriftuere leert hier,
Die ziele wert int helsche vier
Vele meer ghepinet al te fel,
Dan wi zijn , dat weet ic wel	Brand. 209-14
(49)	Dit goed (=bezittingen) werd iegen u niet gespert .
Nemes also vele als gi begert	Flov. 252-3
(50)	"Vrient", seiti, "du best gheraect;
Bi u wert nemmer wijch ghemaect ."	Roel. 503-4
(51)	Eest dat si te wighe comen,
Hen allen werdet tlijf ghenomen	Roel. 1026-7

- (52) Also alse u **hierna** die dinc
Wert vertellet ende verclaert,
 Also die ystorie coemt daerwaert Sp.H.III⁵, c.35: 40-2
- (53) Doe sprac die coninc: "Segt mi wat si,
 Want ic moet ene niemare weten
 Eer hier **heden werd volgeten**" RmM. 62-4
- (54) "Wale. Her Amelant, nu biddic u,
 Dat wi ter joncfrouwen scire gaen."
 Amelant seide: "Dat **werd gedaen**." RmM. 1055-7
- (55) "Gi mocht wel hier binnen comen,
 En **wert** u niet bi mi **benomen**." Rose 611-2
- (56) Houddise [se=mine gebode], het **wert** u wel **vergouden**
 Rose 1978
- (57) Een boec doet mi weten:
 Also ene in enich lant schijnt,
 Dat lant **wort ghepijnt** Br.Gh. 610-2
- (58) (...)het is geschiet inder gedenckenisse mynre begrauninghe; ende wair dit euange-
 lium **gepredict wert**, dat is inder gedenckenisse mynre begrauninghe
 Lyden 5: r.28-30
- (59) (...) ende seyden: Heer, laet een vuer vanden hemel comen op dat die van Sama-
 rien **verbrant worden** Lyden 3: r.20-2

We kunnen ons nu afvragen of het praes. van **werden** + **p.p.** aan een futurale kontekst is gebonden of niet. Met andere woorden: of deze combinatie wel een gebeuren in het heden kan aanduiden. Wijst het tweede voorbeeld met de duidelijke tegenstelling tussen de toekomst (**die ziele wert vele meer ghepinet**) en het heden (**dan wi zijn [ghepinet]**) niet in die richting? We zouden in dit geval nog kunnen aannemen dat **zijn** als neutraal werkwoord ter vervanging van het voorafgaande predikaat wordt gebruikt (zoals ook het werkwoord **doen** op kan treden). Er zijn echter ook voorbeelden als het volgende voorhanden:

- (60) Dus vreesic (...)
 Dat men mi dan ter heilen
 Vele mee soude quellen
 Dan ic nu **ghepijnt bin**; Brand. 217; 223-5

Moeten we uit dergelijke voorbeelden afleiden dat het praes. **werden** + **p.p.** beperkt is tot een futurische kontekst en het praes. **zijn** + **p.p.** tot een tegenwoordige kontekst?

We wijzen er nadrukkelijk op dat het germaanse praesens als tijdsvorm staat tegenover het praeteritum en getypeerd kan worden als niet-verleden tijd. Elk germaans praesens – ook het praesens van **zijn** – kan dan ook betrekking hebben op iets toekomstigs. Toch k n het

toekomstige ook expliciet uitgedrukt worden. Soms is dat ook nodig, wanneer niet uit andere elementen in de kontekst blijkt dat het om iets toekomstigs gaat. Vgl.:

- (61) Doe seide Sente Brandaen:
 "Het **sal** anders vergaen,
 Niet te meer en **sal ghepijnt sijn** hi,
 Om dat hi te nacht was bi mi Brand. 1533-6
- (62) Sinte Lucas heft dus ooc bescreven:
 "Eysschet ende u **sal sijn** gegeven;
 Soect ende gi **sult vinden** saen;
 Clopt ende ju **wert upghedaen**" Spieg. der Sonden. 7119-22

Eén bepaalde omschrijving voor het futurum, bijvoorbeeld **sullen + inf.** is nog geen regel in het mnl.: **sullen, willen, moeten** en **mogen** komen in combinatie met de infinitief voor om het toekomstige aan te geven. In (61) en (62) treedt **sullen** als verduidelijking van het toekomstige op. Ik meen dat het praes. **werden** ook als een vergelijkbare verduidelijking van het toekomstige gezien kan worden¹²⁴. Deze vorm kan optreden in combinatie met een p.p. (en is dan een variant van **sal sijn + p.p.**), maar hij komt eveneens in andere combinaties voor waar een 'futurum' bij het werkwoord **sijn** nodig is¹²⁵. Vgl. voor dat laatste (63) naast (64):

- (63) Ic **sal** dief **sijn**, al eist lachter K&E. 103
- (64) Ende nemmermeer voort an
 En **werdic** rover noch scaecman
 In wildernissen ende in wouden,
 Mach ic hier mijn lijf behouden K&E. 1359-62

Wanneer we het korpusmateriaal op de veronderstelling onderzoeken dat **werden + p.p.**, naast andere omschrijvingen, waaronder **sullen + sijn + p.p.**, kan fungeren ter verduidelijking van het toekomstige, blijkt **werden + p.p.** ook een gebeuren in het heden te kunnen aangeven. De volgende passages zijn daar voorbeelden van:

- (65) Die goede Fillis wart al vergheten,
 Als huden menich **wert ghedaen** M.L. I: 400-1
- (66) Also ic te voren hebbe gheruert
 Van minne, die dicke **wert bezuert**,
 Alsmense gheckelic aenvaet
 Sonder voerdacht ende beraet M.L. I: 3213-6
- (67) Die eerste hiet aereum, dat is lichtighe hemel, daer die wolken **warden ghevoort**,
 die wint wayet ende die voghelen vlieghe v.D.II, c.V: 5-7

- (68) Een ander, in sire eerster batalien,
Wert verslaghen sonder faelgen

Br.Gh. 1349-50

Deze voorbeelden komen uit teksten met een hoog percentage **werden**. Het zijn met name de latere werken. Moeten we daaruit afleiden dat zich een verandering heeft voorgedaan en dat **werden** aanvankelijk slechts het toekomstige aangaf en dat het aanduiden van het gebeuren in het heden een latere ontwikkeling is? We moeten hier voorzichtig mee zijn: we spraken eerder over het praesens dat het niet-verleden, waaronder zowel het tegenwoordige als het toekomstige vallen, aangeeft tegenover verleden tijd. Het praesens van **sijn** duidt het niet-verleden aan; hetzelfde geldt voor het praesens van **werden**.

In principe kan dus zowel het praesens van **sijn** als dat van **werden** op het tegenwoordige en het toekomstige slaan. Het werkwoord **werden** heeft echter een dusdanige betekenis dat aan die praesensvorm vrijwel automatisch een futurisch aspekt wordt verbonden: dat komt duidelijk naar voren, wanneer we combinaties van **werden** met een substantief, adjektief of een p.p. dat een toestand uitdrukt, stellen tegenover die met **sijn**. **Werden** geeft een verandering aan, b.v. dat die toestand, eigenschap of functie op een gegeven moment op het subjeet van toepassing wordt (dus: zal zijn). In het gebruik kan **werden** + p.p. dan ook goed functioneren ter verduidelijking van het toekomstige, naast onder meer **sal zijn**. Het praesens van **sijn**, dat, zoals gezegd, wel op het toekomstige kan slaan (vgl. ook (34) en hoofdstuk 5, par. 2), maar het tegendeel van een futurisch aspekt in zijn betekenis heeft, fungeert in de praktijk vrijwel niet voor de aanduiding van een toekomstig onvoltooid gebeuren. We treffen in ons materiaal onder meer de volgende **sijn**-voorbeelden aan, die alle een gebeuren in het heden uitdrukken:

(69)	Die rike es nu wel gehort:
Men trecten tallen steden vort.
Wat hi sprekt, si lovent alle	To. 2496-8
(70)	Dus sijn bewacht van desen drien
Die rosen, dat en mach messcien
Niemen goet, en sie bi hen	Rose 2931-3
(71)	Die arme heeft selden gelucke:
Achter es hi <u>altoes</u> gesteken	Rose 438-9
(72)	Merlijn seidem overluut:
"Uter! ghi siter bi beduut,
Bider sterren ende biden drake;	Sp.H.III ⁵ , c.31: 25-7
(73)	Ende voerdene met groter vrouwen mede
Te Venege in hare stede,
Daer hi upten dach van huden
Gheheert es van vele huden	Sp.H.III ⁵ , c.35: 59-62

(74) Inder werelt niet en es
Vonden, dat volmaect es,
Dan die ewighe God is die ghene
Die volmaect is allene;

Bo.I, Pr.: 1-4

We konkluderen samenvattend dat er geen grond is voor een regel die inhoudt dat praes. **werden** + p.p. de combinatie is voor het toekomstige gebeuren (of het futurum) en praes. **sijn** + p.p. voor het gebeuren in het heden¹²⁶. Er zou hiermee bovendien een tegenstelling praesens - futurum worden geschapen die niet in dit taalstadium aanwezig is. Er is echter wel een bepaalde regelmaat in het gebruik te constateren. Wanneer het nodig is om expliciet aan te geven dat dit niet-verleden in de toekomst ligt, blijkt vrijwel steeds het praesens van **werden** gebruikt te worden en niet het praesens van **sijn** (wel een modaal werkwoord + **sijn**!). Zowel **sijn** als **werden** geven een gebeuren in het heden aan, maar de voorkeur lijkt toch aanvankelijk bij **sijn** te liggen. Bij de algehele toename van **werden** ten koste van **sijn**, gaat ook dat schuiven; vandaar dat de bedoelde **werden**-passages met name in de jongere teksten zijn te vinden.

We hebben de vraag of voor het optreden van de praesensvormen van **sijn** en **werden** de tegenstelling praesens - futurum allesbepalend is, negatief beantwoord. We zullen nu nagaan of we niet met een tegenstelling te maken hebben die zowel bij het praesens als bij de andere vormen van deze werkwoorden in combinatie met het p.p. aan de orde is en die in een terreinverdeling tot uitdrukking komt. Voor de meest eenvoudige oplossing, nl. de veronderstelling dat deze werkwoorden bij het weergeven van het onvoltooide gebeuren louter varianten zijn, mag pas gekozen worden wanneer de pogingen om een bepaalde systematiek in het gebruik te ontdekken een negatief resultaat hebben gehad.

7. De feiten in de teksten: een terreinverdeling?

Bij een verder onderzoek om na te gaan of er soms een terreinverdeling tussen **sijn** en **werden** valt te bespeuren, hebben we in de grotere tekstgehelen met minder dan 80% **werden**, precies nagegaan welke p.p.'s in combinatie met **sijn** en welke in combinatie met **werden** voorkwamen. We hebben ons daarbij gerealiseerd dat in de Reinaert en in Der Minnen Loep, beide ongeveer 80% **werden**, de zaak al zodanig ten gunste van **werden** is verschoven, dat een eventuele beperking tot een bepaald type p.p.'s in die teksten niet meer duidelijk zichtbaar zou zijn. Wij zijn ons ervan bewust dat de formulering "bepaald type p.p.'s" vaag is. Mocht er van een terreinverdeling sprake zijn, dan zullen we die uiteraard nader moeten omschrijven.

In de onderzochte teksten blijkt geen strikte scheiding in het gebruik van **werden** resp. **sijn** bij bepaalde p.p.'s voor te komen. We treffen overlappingsen aan bij het aanduiden van het onvoltooide gebeuren: in de St. Franciscustekst bij de werkwoorden **sien** en **dragen**; in het Spieghel Historiaelfragment bij de werkwoorden **doen**, **segghen**, **verbranden** en **vinden**; in de

Torec en de Ridder metter Mouwen bij de werkwoorden **doen**, **minnen**. We geven de voorbeelden:

- (75) Doe **waest** (t = dat hoen) enen man **gedragen**
 Die Fransois in gonen dagen
 Dor sinen lieve plach te visenteerne Fr. 4567-9
- (76) Dicken so wort hi bevangen
 Met so uutnemende zonderlangen
 Contemplacien in gonen dagen,
 Dat hi boven hem **wort gedragen**
 Ende ooc yet gevoelde binnen
 Boven mensceliken zinnen Fr. 5343-8
- (77) Daer **was gesien** ooc mede
 Nachts wesende in sine gebede,
 Sine handen cruce wijs ondaen,
 Van der aerde gheheven zaen Fr. 5429-32
- (78) Hi gaf haer orlof in Gods namen,
 Ende soe maecte haer danen mettien.
 Nemmeer daer na **wort soe gesien** Fr. 4550-3
- (79) Doe antworde Maximiaen:
 "Dat weet God, hen **wert niet gedaen.**" Sp.H. III⁵, c.16: 43-4
- (80) Sulke feeste **wart nie gedaen** Sp.H. III⁵, c.50: 35
- (81) Ende vragedem, wat hem **was gedaen**
 Ende hoe hi ontfinc sijn lecht Sp.H. III⁵, c.39: 60-1
- (82) In haer VIIde jaer begonde
 Dat orloge, dat lange stonde
 Stont tusscen die Sassen ente Bertoene,
 Alse hier na inden doene
 Vander ystorien **wert geseit**,
 Alsemen coemt daert te rechte leit Sp.H. III⁵, c.9: 53-8
- (83) Ter selver tijt so gesciede,
 Dat een man vor alle die liede
 Indie lucht wart upgedragen,
 Daer si in bedingen laghen;
 Ende **was hem geseit** daer boven,
 Dat si Gode souden loven
 Met processien, ende dit singen Sp.H. III⁵, c.13: 29-35
- (84) Diese te herberghene ontfinghe,
 Of die hem gave dranc of spise,

- Of goet dade in eneger wise,
 Te pulvere moesti **sijn verbrant**
 Met alden sinen althant Sp.H.III⁵, c.40: 26-30
- (85) Ten selven jare dat Vortegrijn
Verbrant wart entie gesellen **sijn**,
 So staerf die coninc Clodien Sp.H. III⁵, c.20: 1-3
- (86) Te deser tijt ende tesen stonden
 So **wart** sente Michiels kerke **vonden**
 Uptie montaenge Garghane Sp.H. III⁵, c.48: 1-3
 (eveneens **wart vonden** in Sp.H. III⁵, c.10: 66-8 en c.48: 11-8)
- (87) Te Rome weder dat soe tide
 Ende brachte beede die ketene daer;
 Ende te Rome **was** daer naer
 Een derde ketene **vonden** mede,
 Daer Nero Pietren met binden dede
 Inden kaerker, als hine vinc Sp.H.III⁵, c.10: 16-21
 (eveneens **was vonden** in Sp.H. III⁵, c.48: 22)
- (88) "Ic houts mi an die hoveschede.
 Die dorpere es ne twivelt twint;
 Hine **werd** nemmer wel **gemint**.
 Daer ombe so prisic hoveschede,
 Soe doet God entie werelt mede" To. 2445-9
- (89) Die riddere metter mouwen, dat wet,
 Behoeft te hebbene goet geval,
 Sal hi dese maken al
 In Claretten herte onmare
 Ende selve **sijn gemint** van hare RmM. 733-7
- (90) "Wale. Her Amelant, nu biddic u,
 Dat wi ter joncfrouwen scire gaen."
 Amelant seide: "Dat **werd gedaen**" RmM. 1055-7
- (91) Doe sekerdijt hem, ende daer na saen
Was Torec uten kerker **gedaen**,
 Ende men deden te gemake
 Dat hem gebrac van alre sake To. 2939-42

In de Torec is (91) overigens - dit terzijde - niet het enige voorbeeld met het ww. **doen**. Een nauwkeurige bestudering van de overlappingsgevallen en van de **werden**- en de **sijn**-kombinaties in hun geheel geeft ons geen aanwijzing voor een samengaan van deze werkwoorden met een bepaald type participium praeteriti¹²⁷. Van een terreinverdeling in deze zin is niets te merken. We zullen echter deze zaak verder uitwerken door konkreet een mogelijke tegen-

stelling tussen **sijn** en **werden** te formuleren en de teksten daarop te onderzoeken. Dat doen we door de tegenstelling duratief - momentaan erbij te betrekken.

Wanneer we het korpusmateriaal willen onderzoeken op de veronderstelling dat **sijn** het duratieve gebeuren aangeeft en **werden** het momentane (een mogelijkheid die we ook al ten aanzien van het gotisch hebben overwogen; vgl. hoofdstuk 2, par. 7), moet allereerst duidelijk zijn wat als bewijs of tegenbewijs zou kunnen gelden. Uit het optreden van **werden** en **sijn** in combinatie met het p.p. van werkwoorden die zowel een gebeuren dat enige tijd duurt, als een momentaan gebeuren kunnen aangeven, valt niets af te leiden: het is dan een kwestie van geloof om aan te nemen dat - b.v. bij sommige van de genoemde overlappingsgevallen - in de combinatie met **sijn** het duratieve op de voorgrond treedt en in **werden** het momentane. We hadden al eerder kritiek op een dergelijke stellingname, toen we wezen op Frary's krampachtige pogingen om in het oudengels dergelijke betekenisverschillen vast te stellen (zie hoofdstuk 4, par. 1). Indien de genoemde veronderstelling evenwel voor het mnl. juist zou zijn, mag het werkwoord **sijn** niet voorkomen met het p.p. van momentane werkwoorden, ter aanduiding van een onvoltooid gebeuren: dus niet **es vonden**, **was bracht** en dergelijke voorbeelden; **werden** zou niet mogen voorkomen met het p.p. van uitsluitend duratieve werkwoorden (ww. als **voeren**, **soeken**). Wanneer we ons materiaal nagaan, blijkt allereerst de veronderstelling t.a.v. **sijn** + p.p. niet te kloppen: **sijn** + p.p. geeft weleens een onvoltooid duratief gebeuren aan, bijvoorbeeld in (92) en (93), maar daarnaast zijn er ook andere voorbeelden zoals (87), (94), (95) en (96), die niet zouden mogen voorkomen. Vgl.:

(92)	Daer om dat der maertelien smerte
So begher was in sine herte,
Dat hi de edele doot so zere
Begherde om onsen here,
Heefti den wech bestaen al noch
Toten lande van Maroch	Fr. 5035-40
(93)	Tlam (...)
Was vander vrouwen, diere up mect,
Wonderlike zere vercoren	Fr. 4423; 4426-7
(94)	Int zelve laec ende daer beneven
Was hem .i. levende visch gegeven ,
Die groot was, ende na zine zede
So hiet hine broeder mede	Fr. 4479-82
(95)	Om dat die here vul van gracen
Mettien vedren van contemplacien
Up waert soude sijn verheven	Fr. 4615-7

- (96) Vorden coninc was hi brocht
Met siere moeder, ende besocht
An hare wie sijn vader ware

Sp.H. III⁵, c.14: 7-9

De combinatie met het werkwoord **sijn** is dus niet beperkt tot een duratief gebeuren. Op het tweede gedeelte van de veronderstelling, nl. dat **werden** + **p.p.** voor het momentane gebeuren wordt gebruikt, zouden we hier nu niet meer hoeven in te gaan: de tegenstelling die werd aangenomen bleek niet juist. Men zou echter nog een andere hypothese kunnen opstellen, die om het checken van dat veronderstelde gebruik van **werden** + **p.p.** vraagt: de hypothese dat **sijn** het ongemarkeerde werkwoord voor de aanduiding van een gebeuren is en **werden** het gemarkeerde ter aanduiding van een momentaan gebeuren. De bewijslast voor die hypothese ligt bij de combinaties met **werden**: zijn er aanwijzingen voor die beperking tot een momentaan gebeuren? Er zouden dan geen voorbeelden met **werden** in het korpusmateriaal mogen voorkomen, die overduidelijk een duratief gebeuren aangeven. Hoe kunnen we vaststellen of dit al dan niet het geval is? Nogmaals, combinaties die zowel een duratief als een momentaan gebeuren kunnen aangeven, zeggen niets. Een tegenbewijs zou dus een voorbeeld zijn van een **werden** + **p.p.**-combinatie die uitsluitend een duratief gebeuren kan aangeven of op grond van het betrokken p.p. (zoals **ghesocht**; **ghevoert**) of op grond van een duratieve tijdsbepaling in de betreffende passage.

We treffen in het tekstmateriaal voorbeelden aan, waar, gezien de betrokken p.p.'s, sprake is van een niet-momenteaan oftewel een duratief gebeuren:

- (97) Ende ic wart **gevoert** als in enen beemt Had. I: 17
(98) Ende doese dus **gheleijdt wart** ten hogen setele Had. XII: 132

Er is maar een enkel voorbeeld van **worden + p.p.** met een expliciete duurbe­paling, zoals (99). Een voorbeeld dus dat analoog is aan passages met het werkwoord **sijn**, zoals (100), (101), (102) en (103):

- (99) (...) als een riet dat **altijt** voor den winde ghedreven **wert**...
v.D.II, c.XII: 32

- (100) Hi namse te wive ende dreef feeste groet.
Die brullocht **was** sonder genoet
Gedreven .XIII. nacht al uut To. 179-81
- (101) Hine leeft niet, die u gawe te kinne
Die bliscap die daer **gedreven was**.
.VIII. dage al uut, sijt seker das,
Hilt men feeste ende at ende dranc To. 3768-7

- (102) als Nabugodonosor, die machtige coninc in Babylonien, **ses maenten verwerpen was** van sinen volc ende liep op handen ende op voeten ende at hoy als een beest
v.D. II, c.VII: 86-9

- (103) Die Walen dat rijck niet besitten en mogen, also die paeus dat ordineerde (...) dat dat heilige rijck **altoes geregiert soude wesen** van den duitschen...
Kr. 10: 2-6

Die, niet zo overvloedige, gegevens duiden er niet op dat **werden** + p.p. speciaal een momentaan gebeuren aangeeft. We zullen daarom nu nagaan of er ook aanwijzingen zijn voor de veronderstelling dat we bij **werden** en **sijn** in de bedoelde gevallen met louter varianten te maken hebben.

8. De feiten in de teksten: systematiek in het gebruik of louter variatie?

In ons pogen om na te gaan of er in het gebruik van **werden** en **sijn** sprake is van systematiek dan wel louter variatie, zijn we enige verschijnselen tegengekomen die mogelijk wat licht op de zaak werpen. Allereerst de speciale combinaties met **gheboren** (het participium **gheboren** is immers niet meer in verband te brengen met een bestaand volledig werkwoord). We treffen **gheboren zijn** en **gheboren werden** in mnl. teksten naast elkaar aan. Zelfs in een tekst als Van den Levene Ons Heren, waarin **sijn** zeer de overhand heeft (vgl. par. 5), is dat het geval. Vgl.:

(104)	Joseph tsauens hadde gesacht
Eene crebbe sinen esel ende ghemact;
Daer wert gheboren in dat suete kint	LOH 374-6
(105)	Daert in de crebbe geboren lach
Die esel vernam ende versach,
Dat het was ene saleghen dracht,
Die daer gheboren wert inder nacht	LOH 378-81
(106)	Quedse inden name mijn,
Segt, ic wille van hare geboren zijn	LOH 157-8
(107)	Ic segt di, het en sal niemen sijn geboren ,
Hine...	LOH 949-50
(108)	Maria, voer alle vrouwen vercoren,
Een kint sal werden van u geboren	LOH 177-8
(109)	Dit palaeys hadde Kerst vercoren,
Daer hi binnen woude sijn gheboren	LOH 354-5

De twee mogelijkheden bij **gheboren**, moeten wel wijzen op variatie: enig verschil is hier b.v. tussen (106) en (108) niet te signaleren. Er is wellicht nog iets anders, dat als een aan-

wijzing voor variatie is op te vatten. In de verschillende handschriften van de Rosetekst bijvoorbeeld zien we twee varianten, **Nie man ne sach noit** en **Dat nie gesien was**, van het laatste vers in de volgende passage:

- (110) Rijcheide die vrouwe si droech daer
Op hare scone gelu haer
Van goude ene so diere crone,
Dat nie en **wart gesien** so scone
- Rose 1023-6

Dergelijke verschillen zouden we ook als een indicatie willen opvatten voor het feit dat de combinatie met **sijn** en die met **werden** in het mnl. louter varianten zijn.

Hoe ook een eventuele oorspronkelijke verdeling eruit moet hebben gezien (het is gezien de betekenis van **werden** niet onaannemelijk dat een inchoatief of een momentaan aspekt bij de weergave van het gebeuren zou worden uitgedrukt), in ons korpusmateriaal zijn er geen duidelijke aanwijzingen voor een specifiek gebruik van **werden**. Wat de weergave van het (onvoltooide) gebeuren betreft, zijn **werden** en **sijn** varianten. Het enige wat men zou kunnen opmerken, is, dat de voorkeur voor **sijn** in passages met een expliciete duurbepaling opvallend is.

Er is dus niet een bepaalde grammatikale regel te geven voor het optreden van **sijn** en **werden** ter aanduiding van het onvoltooide gebeuren. Dat betekent echter niet dat het voorkomen van **sijn** dan wel **werden** in bepaalde passages volslagen willekeurig zou zijn. De aanwezigheid van die werkwoorden kan bepaald zijn, bijvoorbeeld wanneer samentrekking in het spel is, en soms lijkt het erop dat we een voorkeur voor de éne of de andere mogelijkheid kunnen signaleren. We merkten al eerder (in par. 6) op dat het praes. van **werden** bij voorkeur ter aanduiding van het toekomstige gebeuren wordt gebruikt; dit tegenover het praes. van **sijn**. Zo zouden er nog andere gebruikgevallen kunnen zijn, waarin we van een bepaalde voorkeur kunnen spreken.

We gaan enkele passages na, waarin we met meer dan één combinatie van **werden / zijn + p.p. trans.** te maken hebben.

- (111) Hi wapende hem ende reet der ward.
Die brucge **ward gemaect** ter vard,
Die te voren **te broken was**
- RmM. 1588-90

In (111) is **te broken was** de aanduiding van een toestand. Al is er voor de aanduiding van het repareren een keus mogelijk, het lijkt niet toevallig dat variërend voor **ward** is gekozen. Die indruk hebben we ook soms bij de combinaties met het p.p. **gheheten** of **ghenant**. Terwijl **sijn gheheeten**, dat vaak een toestand (geheten zijn, heten) aangeeft zoals in (112), zeker ook een gebeuren (genoemd worden) kan uitdrukken, bijvoorbeeld in (113), krijgt men in sommige voorbeelden van de vergelijkbare combinatie **ghenant zijn**, (114) en (115), de indruk dat - ter

vermijding van de toestandsinterpretatie - voor **werden** is gekozen:

- (112) **Gheheeten** so **was** hi Brandaen Brand. 22
- (113) (...) ende die macht hebben, die **syn** weldadich **gehieten**
Lyden 18: r.23
- (114) Die Wimelen dat sijn Lumbaerde.
Omme dat si droegen lange baerde,
So **worden** si eerst also **ghenant** Sp.H.III⁵, c.42: 5-7
- (115) Ende Albane **wart** Scollant
Na die Scotten daer **genant** Sp.H.III⁵, c.48: 109-10

In (116) worden de twee middelen voor het aangeven van het onvoltooide gebeuren naast elkaar gehanteerd. Behalve dat is uiteraard samentrekking mogelijk, zodat slechts één van beide werkwoorden optreedt. Vgl.:

- (116) Haer heren **worden ghevaen**,
(...)
Ende **waren geleit** in sekerre stede Sp.H.III⁵, c.32: 36; 38
- (117) Daer **wart** hi van hem (pl.) **verslagen**
Ende te Reynsborch **gedraghen**
Int cloester, dat sijn moeder stichte,
Ende begraven, seghet ghedichte Stoke II: 321-4
- (118) Sijn ghewade **was wt ghedaen**
Ende sijn lichaem **ghesouten** zaen Stoke II: 962-3
- (119) Alte hant bi Gods mogentede
Wart hi daer **uut gesteken** mede,
Ende dan achterwaert ooc verre
Geleet Fr. 5511-4
- (120) Mar doe die inge metter silen
Bat naerre quamen, so sach si
Dat meester Yacob van Vitri
Die selve was, die daer **ontfaen**
Ende in possessie **was gedaen** Lutg. III: 828-32
- (121) ende doen **werdic op ghenomen** in enen gheeste. ende **ghevoert** daer mi **wart ghe-**
toent ene hoghe gheweldeghe stat Had. VI: 9-11

Er zijn ook samentrekkingen waarin het werkwoord waarmee het onvoltooid gebeuren wordt aangeduid, al geheel is bepaald, bijvoorbeeld door voorafgaand **willecome sijn** (122) of door **wert toornich** (123):

- (122) Daer seldi **willecome** **sijn** ende **wel ontfaen** F&B. 477
 (123) Want die eerst **wert** snel **toornich** ende rasch **gesoent**, die ander overlanck toornich ende overlanck gesoent, die derde rasch toornich ende nymmer of selden ghesoent
 v.D.II,c.XIII: 91-3

Het is duidelijk hoe wij de vraag in de titel van deze paragraaf beantwoorden: **werden** en **sijn** zijn inderdaad varianten bij het aanduiden van het onvoltooide gebeuren. Dat betekent overigens niet dat **werden** en **sijn** geheel willekeurig in teksten verschijnen: wij zagen dat de keus in een aantal gevallen van samentrekking vast ligt, terwijl ook in sommige voorbeelden een zekere voorkeur voor één van beide werkwoorden aanwezig lijkt te zijn. Dat zijn echter gebruiksfinesses, waar we nu van afstappen om in te gaan op de veranderingen die zich op het vlak van de genoemde varianten hebben voltrokken.

9. Een verschuiving en mogelijke factoren bij die ontwikkeling

De ontwikkeling is bekend: we zagen al eerder in par. 5 dat **werden** in 15de-eeuwse teksten een zeer hoge frekwentie heeft t.o.v. **sijn** voor wat de onvoltooid gebeureninterpretatie betreft; in de geschiedenis van het nederlands krijgt **werden** + **p.p.** tenslotte het alleenrecht op dit gebied¹²⁸. Wanneer we die verandering binnen het geheel van de mogelijke interpretaties van beide combinaties bekijken, kunnen we opmerken dat dus één van de drie interpretatiemogelijkheden bij **sijn** + **p.p.** verdwijnt. Dat lijkt een logische ontwikkeling: er zijn twee middelen om hetzelfde aan te geven, wat een zekere redundantie betekent; dat schept de mogelijkheid om één van de twee te laten verdwijnen¹²⁹. Waarom is dat echter de onvoltooid gebeureninterpretatie bij **sijn** en niet bij **werden**? Omdat de combinatie **sijn** + **p.p.** met zijn drie interpretaties er al een meer had dan **werden** + **p.p.**? Met andere woorden: omdat de ene combinatie al zwaarder functioneel belast was dan de andere?

Het is niet zo eenvoudig om vast te stellen welke oorzaken, factoren of drijvende krachten in het spel zijn. De moeilijkheid om, wanneer er veranderingen optreden, te kiezen tussen diverse mogelijke 'oorzaken' is op verschillende manieren te illustreren. Zo merkt Mc. Laughlin (1970: 250) n.a.v. het aan het eind van de 14de E. niet langer als passief hulpww. gebruikte **wurthe**, op:

"This means that **be** now occurs uniquely in this function. As the functional load of **be** increases in one direction, it decreases in another direction; and this decrease is abetted by the distributional spread of **have**. Of course, it is not possible to say whether **wurthe** lost ground to **be** because **be** was losing ground to **have**, or whether **have** gained ground on **be** because **be** was gaining ground on **wurthe**. The best we can say is that changes in the nature of one construction undoubtedly influenced changes in the nature of the other".

We kunnen in dit geval overigens wel degelijk verder komen dan een vage opmerking over wederzijdse beïnvloeding. **Wurthe** verdween immers niet alleen als 'passief hulpww.', maar als werkwoord op zich (zie ook hoofdstuk 4, par. 1). Het verdwijnen van dat werkwoord vormt het beginpunt en er is dus uit de veronderstelde ontwikkelingen een keus te maken, nl. voor de tweede in het citaat genoemde gang van zaken. Het verminderen van functionele belasting, dat in bovenstaand citaat naar voren wordt gebracht, is een argument dat we herhaaldelijk tegenkomen. Soms impliciet zoals bij Strang (1976: 150) met de opmerking dat **is taken** uit de periode 1570 - 1770 korrespondeert met vier verschillende vormen in het huidige engels:

"Growing clarification in the passive notably involved the expanded forms. At the beginning of II [de periode 1570-1770 M.W.] **is taken** occurs in functions which are now split between four forms - **is taken**, **is being taken**, **has been taken**, and, more recently and colloquially, **gets taken**. There is for example, a minor misinterpretation in the habitual modern understanding of AV **Blessed are they which** (N.B., relative) **are persecuted**, where the Greek would now have to be rendered **have been persecuted**".

We mogen ten aanzien van de veranderingen in het nederlands een zwaardere functionele belasting niet als enige verklarende faktor poneren. Er zijn meer vragen vergelijkbaar met die van McLaughlin, te stellen over de samenhang met andere verschijnselen: veroorzaakt de uitbreiding van **werden** het verdwijnen van **sijn** in de onvoltooide tijden of is de uitbreiding van de volt. tijden met **sijn** er de oorzaak van dat **werden** meer voorkomt ter aanduiding van het onvolt. gebeuren? Wij menen dat het korpusmateriaal een aanwijzing geeft voor de factoren die een rol hebben gespeeld bij de genoemde ontwikkeling.

Wanneer we een mnl. tekst als Der Minnen Loep, die een hoog **werden**-percentage heeft, onderzoeken, valt ons iets op wat het gebruik van **sijn** betreft. **Sijn + p.p.** treedt nog op ter aanduiding van het onvoltooide gebeuren, maar het is daarbij opmerkelijk dat het met name om een belangrijk percentage infinitieven (nl. 50%) gaat. We geven een paar voorbeelden:

(124) Wye niet en wil sijn bedroghen	
Die wacht hem vander clapper loghen	M.L.II: 599-600
(125) Die vrouwen willen zijn ghebeden	M.L.I: 1225
(126) Haesticheyte heb ic ghelaect,	
Ende haesticheyte ist, diet al maect,	
Dat die menschen doer die minne	
Lijf verliesen ende sinne.	
Daer om so moetsij zijn gelaeten	M.L.I: 1247-51

Daarnaast springt in het oog dat in teksten met een hoog **werden**-percentage bepaalde participia nog met **sijn** voorkomen: o.a. **gemint**, **bevaen**. Vgl.:

(127) Ende si wisten oec wel dat hi dair om seer gemint was vanden volke

Lyd. 10: r.29-30

(128) Aldus is de mane beuaen

Mit donkeren striemen, diere in staen,

Die gheen licht mogen ontfaen

Br.Ge. 985-7

Deze gegevens, zowel de infinitiefgevallen als de 'speciale' werkwoorden met **sijn**, zijn in te passen in een bepaalde visie op de veranderingen.

Mijn visie is dat bij het verloren gaan van de onvoltooid gebeureninterpretatie van **sijn** + **p.p.** de ontwikkeling en het toenemend gebruik van de tegenstelling onvoltooid en voltooid tijden in het middelnederlands een bepalende faktor is geweest. De genoemde tegenstelling bestaat al in het vroegste mnl., zoals we al eerder (vgl. hoofdstuk 5, par. 10) opmerkten, maar het gebruik dat van de voltooid tijden wordt gemaakt neemt door de tijd heen toe; iets wat we hiervoor, in par. 4, hebben gesignaleerd. In het actief is het onderscheid tussen onvoltooid en voltooid tijden met het verschil tussen enkelvoudige werkwoordsvormen enerzijds en omschreven **hebben/sijn** + **p.p.**-kombinaties anderzijds, duidelijk aanwezig. In het passief is dat niet het geval: eenzelfde combinatie, **sijn** + **p.p.**, kan zowel een onvoltooid als een voltooid tijd aangeven (terwijl daarnaast **werden** + **p.p.** aanwezig is). Ik veronderstel dat bij de toename van het gebruik van de voltooid tijden (waarmee ook verschuivingen samenhangen als in hoofdstuk 5, par. 10 beschreven: de enkelvoudige verleden tijds-vorm wordt in bepaalde gevallen vervangen door omschreven vormen) de kombinaties **sijn** + **p.p.** en **werden** + **p.p.** met hun verschillende interpretaties, langzamerhand naar een duidelijke, d.w.z. in verschillende vormen herkenbare, tegenstelling zijn ontwikkeld. Dat betekende één bepaalde combinatie voor het onvoltooid gebeuren en een andere combinatie voor het voltooid gebeuren. Aanwijzingen voor de aannemelijkheid van de veronderstelling dat het uitwerken van de tegenstelling onvoltooid - voltooid achter het verloren-gaan-van de onvoltooid gebeureninterpretatie van **sijn** + **p.p.** zit, zijn naar mijn mening zowel bij taalvergelijking als bij het onderzoeken van de korpusfeiten te vinden. Wat het eerste betreft wijzen we op het frappante uiteindelijke resultaat in alle westgermaanse talen (en ook in het frans). De tegenstelling onvoltooid gebeuren - voltooid gebeuren is het resultaat van de verschillende vergelijkbare ontwikkelingen in het nederlands, het duits, het engels en het frans, zoals we in het volgende overzicht zien:

	nedl.	du.	eng.	fra.
onvolt. geb.	worden	werden	to be	être
volt. geb.	zijn	worden sein	have been	avoir été
toestand	zijn	sein	to be	être

Er zijn duidelijke verschillen, maar in géén van de talen is het onvolt. gebeuren op dezelfde wijze uitgedrukt als het volt. gebeuren, terwijl dat eerder wel het geval was. Het engels,

het frans en het nederlands hebben te maken met ambiguïteiten; dit in tegenstelling tot het Duits waar verschillende combinaties voor het onvoltooid, het voltooid gebeuren en de aanduiding van de toestand aanwezig zijn.

Een zwaardere functionele belasting van **sijn + p.p.** tegenover **werden + p.p.**, kan niet zonder meer als verklaring voor het wegvallen van de onvoltooid gebeureninterpretatie bij **sijn + p.p.** dienen. Door deze ontwikkeling, waarbij tenslotte alleen **werden + p.p.** het onvoltooid gebeuren aanduidt, is een duidelijke tegenstelling onvoltooide - voltooide tijd gecreëerd. De weg waarlangs de verandering, de afname van **sijn + p.p.** in de bedoelde interpretatie, plaatsvindt laat zien dat de genoemde tegenstelling inderdaad een rol speelt. Het is niet toevallig dat juist in de infinitief **sijn** zich langer handhaaft¹³⁰. We moeten ons daarvoor eerst realiseren om welke gevallen het gaat. Behalve passages waarin een modaal werkwoord, **sullen, willen, moeten, moghen**, gekombineerd met de infinitief **sijn** en een participium praeteriti verschijnt, zoals in (124), (125), (126), (129) en (130), zijn het ook voorbeelden als (131), (132) en (133). Vgl.:

(129)	Den dief selve, diemen goet hangen,
Hi hoept dat hi sal ontgangen
Ende dat hi nine sal sijn verdaen	Rose 2653-5
(130)	"Wat hulpt ons strijt begonnen?
Si en moghen niet sijn verwonnen! "	Roel. 723-4
(131)	Si selen dan bi aventueren die sonden laten,
Uut vreesen van meer gheplaccht te sijne	Mar. 793-4
(132)	Want hi wiste al openbare,
Dat Aurelius Ambrosius
Ende Uter sijn broeder, (die) dus
Uten lande waren verdreven,
In Gallen wonen ende leven,
Ende vrucht emmer tsine verdreven	Sp.H.III ⁵ , c.7: 88-93
(133)	Minos begheerte ende sijn menen
Was, dat die van Athenen
Tot elker drie jaren enden
Vijff mannen soudē sendē
Tot Mynothaurus in Creten,
Om van him te sijn verbeten	M.L.I: 1405-10

Hoewel de infinitief **sijn + p.p.** wel een voltooid gebeuren kan aanduiden, zoals in (134), zal het toch in de meeste gevallen om een onvoltooid gebeuren (of een toestand) gaan.

(134) Soe sprac: "ins leede duvels name
Moete dit strec **sijn gheset**!"

Rein. 1276-7

Twijfel over de interpretatie is er zelden: de combinaties met de genoemde modale werkwoorden en **vrucht, uut vreesen** van en dergelijke zijn voldoende duidelijk. Bij de infinitieven speelt de tegenstelling onvoltooid - voltooid gebeuren nauwelijks een rol¹³¹. Het nog lang blijven optreden van **sijn** als infinitief is dan ook begrijpelijk in een beschouwing waarin men de toename van **werden + p.p.** en de afname van **sijn + p.p.** in verband brengt met de tegenstelling onvoltooid - voltooid gebeuren en die ontwikkeling ziet als een differentiatie ter verduidelijking van de genoemde tegenstelling.

Is onze analyse juist of valt daar iets tegen in te brengen? Men zou kunnen stellen dat het gebruik van **sijn** in de infinitief niet in verband gebracht moet worden met de voltooide tijdskwestie, maar met de mogelijkheden om het toekomstige aan te geven of te verduidelijken. We zagen immers in par.6 dat **werden** of allerlei combinaties van modale werkwoorden met **sijn** die functie konden vervullen. Zou het optreden van modale werkwoorden met de infinitief **werden** niet een zekere overtoolligheid of redundantie betekenen, die vermeden wordt? Nog afgezien van het feit dat dergelijke redundantie in taal wel degelijk voorkomt (vgl. bijvoorbeeld het hedendaags nedl. **dat zal nog een hele klus gaan worden**), wijzen we erop dat zo'n verklaring slechts een aantal van de voorbeelden zou kunnen bestrijken. De infinitief **sijn**-voorbeelden zonder modale werkwoorden (zoals 131, 132 en 133) en de combinaties met modale werkwoorden die niet slechts het toekomstige aangeven (o.a. 130) vallen erbuiten. Onze verklaring daarentegen kan alle infinitiefgevallen dekken.

Bij de imperatieven speelt de tegenstelling voltooide - onvoltooide tijd ook geen rol. Passieve imperatieven zijn weinig frekwent, zodat we nauwelijks voorbeelden in ons materiaal aantreffen. Voor dergelijke imperatieven zou echter ook moeten gelden dat **sijn** zich in die vorm langer handhaaft¹³². We treffen in de Hadewijchtekst, die een hoog **werden**-percentage voor de weergave van het onvoltooide gebeuren heeft, het volgende voorbeeld aan, dat die veronderstelling niet weerspreekt:

(135) maer des **sijt ghebenedijt**

Had.V: 30

We realiseren ons overigens - dit terzijde - dat passages met participia als **ghebenedijt, vermaledijt** e.d., aanleiding kunnen zijn tot meningsverschillen over de interpretatie, omdat deze participia vaak een toestand aangeven (er wordt zelfs een verschuiving in de richting van het adjektief in MNW en Hwb aangenomen). Dat geldt echter naar mijn mening niet voor het bovenstaande voorbeeld, waar **(ghe)benediën** in de betekenis 'prijzen, loven' wordt gebruikt.

Het lijkt erop dat **sijn** ook lang nog in combinatie met het p.p. van bepaalde werkwoorden voorkomt¹³³. Is er iets dat **ghemint zijn, bevaen zijn, beringhet zijn, gheacht zijn** e.d. met elkaar verbindt en dat het gebruik van **sijn** verklaart? Wijst bovendien de aanwezigheid van

sijn in deze gevallen op een bepaalde faktor in het veranderingsproces? Het gemeenschappelijke kenmerk van deze participia is dat ze geen toestand kunnen aangeven die het gevolg is van een gebeuren, maar dat de toestand gelijktijdig met het gebeuren optreedt (vgl. ook par. 3). We geven een paar voorbeelden:

- (136) Die coninc hiet hem thovet afslaen,
Entie Sassen, die **waren beseten**
Indie steden, alsi weten
Dat haer here doot es bleven,
Hebben si hem upghegheven Sp.H.III⁵, c.19: 22-6
- (137) Alse Ypone sine stede
Vanden Wandelen **was beseten**
XIII maende, alse wi weten Sp.H.III⁵, c.11: 84-6
- (138) Doe vernamen si scire na dat,
Hoe die stat **was belegen** RmM. 3490-2
- (139) Doe namen si orlof ende reden ter vard
Tes conincs Arturs lande ward,
Die **belegen was** tier stont
Ende dede allen sinen lieden cont,
Dat hi sander dages wilt striden RmM. 3092-6
- (140) (...) die beziynghede capelaen,
Die **met zorghen was bevaen** Brand. 1485-6
- (141) (...) sonder die blome **is beuaen of beset** mit menegherhande blade
Circa 72: 25-6
- (142) Dat firmament des hemels **is bevanghen van enen sceef cirkel**, dat die een helft
neycht totten westen ende die ander helft totten noorden ende hiet zodaycus
v.D.II,c.VII: 3-5
- (143) Odonacer quam bi nachte
Up hem varende ende met crachte,
Ende waende die Goten sconfieren;
Maer si **waren** met banieren
Al omme **bewaert** ende met here,
Ende worpen hem ter were Sp.H.III⁵, c.36: 27-32
- (144) Dit was beneden eere riviere
Dat Brune, onsalichst alre diere,
Van meneghen dorper was beringhet Rein. 777-9

De toestand of het gebeuren door het p.p. uitgedrukt, heeft betrekking op of vindt plaats in dezelfde tijd als door de persoonsvorm wordt aangegeven. Er wordt geen gebeuren dat aan die toestand vooraf is gegaan, uitgedrukt: er kan bij deze participia - om in de terminologie

van Janssen 1985 te spreken – geen anterioriteitsrelatie met de persoonsvorm bestaan. Een tegenstelling onvoltooid – voltooid gebeuren is hier bij **sijn + p.p.** niet aan de orde. Een eventuele voltooide tijd zou bij deze 'toestands'participia gevormd worden door **is / was geweest** in combinatie met het p.p. (die zgn. drieledige vormen komen aan de orde in par. 13). Dit en het nadrukkelijke toestandsaspect bij het p.p. zijn bepalend voor het langer gehandhaafd blijven van **sijn** in combinatie met de genoemde participia. Deze gegevens blijken dus ook te passen binnen onze beschouwing waarin de tijdentegenstelling als faktor in de ontwikkelingen wordt gezien.

Wij hebben een verklaring voor een belangrijke verschuiving in het mnl. gegeven. Er treden nog meer veranderingen op nā het mnl.; we zullen die kort aan het eind van dit hoofdstuk bespreken. We hebben nu een belangrijk stuk van de deskriptie afgesloten: we hebben inzicht gekregen in het optreden van **sijn** en **werden**; de veranderingen op dit vlak zijn beschreven en een verklaring is naar voren gebracht. We zullen nu het beeld compleet trachten te maken door aandacht te schenken aan de subjektloze **werden / zijn + p.p.**-kombinaties, het zgn. onpersoonlijk passief of de OLV. Ook zullen we nog nader ingaan op enkele speciale zaken, die we al eerder hebben aangekondigd: het zijn de agensaanduiding, de combinatie **werden + p.p. intransitief**, de drieledige vormen en de combinatie **bliven + p.p.**. Enkele opmerkingen over, in bepaalde opzichten, opmerkelijke verschijnselen worden daaraan toegevoegd.

10. Het onpersoonlijk passief

Voordat wij nader ingaan op het verschijnsel van de subjektloze **werden/sijn + p.p.**-kombinaties, willen we eerst iets opmerken over de terminologie die veelal in verband met dit en met vergelijkbare verschijnselen in andere talen, wordt gehanteerd. Men kan tegen de gebruikte terminologie verschillende bezwaren hebben. De term *onechte lijdende vorm* suggereert dat het verschijnsel in wezen iets anders is dan het 'gewone' passief en dat valt te betwijfelen (vgl. ook hoofdstuk 1, par. 2). De term *subjektloos passief* zou nadere verduidelijking behoeven, omdat de term *subjekt* in verscheidene benaderingen niet alleen voor het grammatikaal subjekt wordt gebruikt, maar ook voor het zgn. logisch subjekt of het onderwerp waarop de aandacht is gericht. Zo stelt Roorda (1864: 77) bijvoorbeeld dat er in zinnen als *In de herberg wordt gedanst* wel een onderwerp is, nl. de herberg, maar geen grammatisch subjekt¹³⁴. De term *onpersoonlijk passief*, die zou moeten aangeven dat er geen grammatikale persoon bij de betreffende persoonsvorm aanwezig is, is noch voor een taal als het latijn, waar de grammatikale persoon niet met een pronomen tot uitdrukking wordt gebracht (*laudatur*) noch voor een taal als het Duits, waar in *es wird gesungen* een persoonsaanduiding **es** aanwezig is, zonder meer verhelderend. We kunnen uiteraard, ondanks de genoemde bezwaren, de termen als vaktermen blijven gebruiken. Belangrijk is alleen een goede definitie van het ermee aangeduide verschijnsel. In een definitie zal in elk geval moeten staan dat een onpersoonlijk passief gekenmerkt is door afwezigheid van een grammatikaal subjekt

(d.w.z. een subjezt dat in getal overeenstemt met de p.v. en dat in de nominatief staat) en door aanwezigheid van de ongemarkeerde passieve werkwoordsvorm (de 3 ps. sg.). Die werkwoordsvorm kan uiteraard een zgn. omschreven vorm, een combinatie van een persoonsvorm en participium, of een enkelvoudige werkwoordsvorm met morfologische kenmerken zijn. De toevoeging "passieve" bij de ongemarkeerde werkwoordsvorm is noodzakelijk, omdat anders ook ander onpersoonlijk gebruik van werkwoorden eronder valt, zoals *mi dorst* en *mihi placet*¹³⁵.

Kunnen we met die definiëring volstaan of moet er nog iets aan toegevoegd worden? De opmerking dat het bij het onpersoonlijk passief gaat om het aangeven van een gebeuren, of dat er werkwoorden die een gebeuren aangeven bij betrokken zijn, treft men herhaaldelijk aan. Zo b.v. bij Behaghel (1923-32, II: 211): "Ein unpersönliches Passiv bilden Verba mit Ergänzung durch Gen. oder Dativ oder ohne kasuelle Ergänzung, die eine Tätigkeit bezeichnen;". In dit citaat worden een paar vormkenmerken genoemd: aanvulling met een genitief of datief is mogelijk; ook kan het betreffende werkwoord zonder enige verdere casusaanvulling verschijnen. Terecht wordt in verband met het onpersoonlijk passief niet gesproken over intransitieve werkwoorden: een onpersoonlijk passief zoals door Behaghel omschreven, is ook bij de andere werkwoorden mogelijk; we zullen dat bij de middelnederlandse voorbeelden zien. Soms wordt ook expliciet gesteld dat het bij het onpersoonlijk passief slechts om een menselijke aktiviteit kan gaan. We zullen de verdere invulling van de definitie kritisch bekijken, wanneer we voorbeelden van het onpersoonlijk passief in ons korpusmateriaal de revue hebben laten passeren.

De mnl. onpersoonlijke passieven komen zowel met het werkwoord **werden** als met het werkwoord **sijn** voor. We geven enkele voorbeelden van de eerste mogelijkheid:

(145)	Hi dede omlegghen die starcke poort.
Daer wort ghestormt dic ende vele:
Het gout die menighe daer die kele	M.L.I: 1376-8
(146)	Daer werd gestreden in allen sinnen
Vresselike ende harde sere	To. 1055-6
(147)	Daer wart gevochten in elke zide
So bitterlike in ghenen stride,
Dat...	Sp.H.III ⁵ , c.24: 17-9
(148)	Daer legghen sy in groter lust:
Menichwerff wart dair gecust	M.L.II: 1299-1300

In deze voorbeelden zijn bij het onpersoonlijk passief geen andere zinsdelen dan bijwoordelijke bepalingen aanwezig. Eén ervan staat steeds op de eerste zinsplaats: **daer** in (145), (146), (147) en **menichwerff** in (148). Een onpersoonlijk passief kan ook voorkomen met een indirekt objekt, uiteraard bij werkwoorden die met een indirekt objekt, dat in het mnl. in de datief staat, optreden. We zien dat in (149), waar het indirekt objekt vooraan staat, en in

(150), waar dit niet het geval is:

- (149) ende ic wart verwandelt ende op ghenomen inden gheeste. ende **mi wart daer**
vertoent van selker hande uren (ik kreeg daar een gezicht over een bepaald soort
uren) Had.VII: 86-8
- (150) Te enen cinxen daghe **wart mi vertoent** (vert. kreeg ik een gezicht) inde daghe-
raet Had. VII: 1-2

Bij de voorbeelden van onpersoonlijke passieven met **sijn** kan het zowel om een voltooid als om een onvoltooid gebeuren gaan. Het eerste is het geval in (151) en (152), het laatste in de overige voorbeelden:

- (151) Hier van **is** nu ghenoech **ghehoert** M.L.I: 175
- (152) Maer hi wert gheware an sinen voet
Int sant van menighen hoeveslaghe
Die ten castelewaert ghelaghen
(...)
Doe peinsdi in zinen moet:
Ic zie wel dat hier **es ghereden**
Duer de zee Wal. 2898-2900; 2906-8
- (153) Doe **was** daer lettel **ghedinghet**. Rein. 780-1
Hem naecte groot onghemac
- (154) Die wijch begonste metter zonnen
Daer **was gejaget ende geronnen**
Omden vorwich in elke zide Sp.H.III⁵, c.53: 47-9
- (155) Doe **was** daer **ghelachen** vele MNW IV: 8 (Segh. 1409)
- (156) Nu sin die taflen op gedaen
Doe **was** dar om en slapen gaen
Gepogt want si sere begerden Rag. 650-2
- (157) Daer **was gedient** wel ende gereet RmM. 486

Het werkwoord **dienen**, dat in (157) zonder indirekt objekt voorkomt, verschijnt ook met een IO in het passief, zoals in (158). Dit is eveneens het geval bij het werkwoord **vraghen**, dat in (159) optreedt met IO en met de voorzetselgroep **Van sulken questien**¹³⁶. Vgl.:

- (158) Hem **was gedient** wel utermaten RmM. 1235
- (159) Tote Senes in de stede
Was hem eens gevraget mede
Van enen meester van theologien,

Die religieus was, horic iyen,
Van sulken questien, die, sonder waen,
Swaer waren in haer verstaen

Fr. 5749-54

In het laatste voorbeeld is het onderstreepte gedeelte de zgn. agensaanduiding. De agens komt bij de voorbeelden van het onpersoonlijk passief heel weinig voor: in onze gegevens die zijn aangevuld met voorbeelden buiten het korpus, gaat het om niet meer dan 5% van de gevallen. Een ander voorbeeld, met de agensaanduiding **van hem somen**, is:

(160) Doe men Brune vernam
In derre wijs van verren comen,
Wart ghetwifelt van hem somen,
Wat daer quam ghewentelt so

Rein. 978-81

We hebben hier te maken met een onpersoonlijk passief bij het werkwoord **twivelen**; het gebruikelijke genitiefobject bij dit werkwoord heeft hier de vorm van een zin, nl. **Wat....so**¹³⁷.

De in deze paragraaf tot dusver vermelde passages zijn duidelijke voorbeelden van een onpersoonlijk passief. Soms is er echter aanleiding om zich af te vragen of men met een onpersoonlijk dan wel een persoonlijk passief van doen heeft. Wanneer **oirlof nemen** in het mnl. al een idiomatische uitdrukking is, zal men het volgende voorbeeld als een onpersoonlijk passief moeten beschouwen:

(161) Vriendelic **oirloff wart ghenomen**
Van dien tveen edelen ende vromen

M.L. I: 389-90

Eenzelfde aarzeling, maar op andere gronden, komt ook voor. Het werkwoord **vergeten** treedt zowel op met een genitief als met een accusatief, zodat in (162) die twee mogelijkheden overwogen kunnen worden:

(162) Hi maecte bliscap ende spel,
Ende ontfinc Melions so wel;
Van datmen drinken mochte ende eten
Dies en was daer niet vergeten

To. 1214-7

Is **Dies** genitiefobject afhankelijk van **vergeten** (wat dan een onpersoonlijk passief inhoudt) of is deze genitief afhankelijk van **niet** (=niets)? Dezelfde keuzemogelijkheid bij **niet**, nl. zinsnegatie of zelfstandig gebruikt negatief element, impliceert ook in (163) onduidelijkheid wat het passief betreft:

- (163) Met gichten maectmen daer delijt,
Want wie dat gichten daer begerd,
Daer ne was jegen niet gespaert

To. 3774-6

Dat het onpersoonlijk passief voorkomt met een genitiefobjekt, is echter duidelijk uit voorbeelden als:

- (164) Dus **es sijns** (Hercules) langhe **vergheten** Nat.Bl. I: 460 (MNW VIII: 1754)
(165) Daer **wert** (fut.) alre lettenisse **afgedaen** B.v.N. 559-60

We zien dus dat de drie door Behaghel genoemde mogelijkheden (onpersoonlijk passief met een datief, met een genitief of zonder verdere aanvulling) in het mnl. alle aanwezig zijn. Een onpersoonlijk passief met een genitief **en** een datief, zoals we dat in de oudere fasen van het engels zagen (vgl. hoofdstuk 1, par. 7.2.) komt in ons materiaal niet voor¹³⁸. Dat lijkt mij toeval: er is geen reden om aan te nemen dat "daer wert haer (datief) alre lettenisse (gen.) afgedaen" in het mnl. niet mogelijk zou zijn. Een toevallige afwezigheid in het korpusmateriaal is aannemelijk, omdat de voorbeelden met genitief **of** met datief gering in aantal zijn: het onpersoonlijk passief zonder verdere aanvulling is het meest frekwent en in andere gevallen treedt al vaak een voorzetselgroep in plaats van een naamval op.

Nu we een overzicht hebben van de vormen waarin het onpersoonlijk passief in het mnl. voorkomt, keren we terug naar de definitie van het verschijnsel. Er is zeker reden om in verband met het onpersoonlijk passief van een gebeuren of werking te spreken: het participium drukt in de subjektloze combinaties met **sijn** en **werden** een gebeuren uit (en niet een toestand zoals bij deze combinaties met een subjezt mogelijk is). De betreffende combinaties geven niet het verkeren in of het komen in een toestand aan; een toestand die bij een ontbrekend subjezt ook aan niets of niemand toegeschreven zou kunnen worden¹³⁹. Werkwoorden van het type **lachen**, waarvan het p.p. geen toestand kan aangeven en waarvan het p.p. (dus) ook niet in de combinatie subjezt + **sijn** / **werden** + p.p. kan voorkomen (vgl. eerder in hoofdstuk 5), kennen wel de mogelijkheid van een onpersoonlijk passief, zoals bijvoorbeeld (147) en (155) laten zien. In al onze mnl. voorbeelden gaat het niet alleen om een gebeuren, maar nog specifiekier om menselijke activiteiten of handelingen. Er zijn geen voorbeelden van een onpersoonlijk passief gevormd met het p.p. van een werkwoord van het **vallen**-type (pendanten als "er wordt gevallen" zijn in het huidige nederlands over het algemeen ook niet mogelijk; ze komen slechts in zeer bijzondere gevallen voor). Wanneer het uitdrukken van een handeling of een agensachtig gebeuren verbonden moet worden met het onpersoonlijk passief, is het duidelijk waarom een werkwoord als **vallen**, dat geen handeling uitdrukt, geen onpersoonlijk passief kan vormen¹⁴⁰. Net als bij de gebeureninterpretaties van subjezt + **sijn** / **werden** + p.p. trans., kan men bij het onpersoonlijk passief stellen dat het gebeuren met het p.p. aangegeven, op een bepaalde manier wordt gepresenteerd: het wordt namelijk niet vanuit het beginpunt beschouwd. Dat betekent voor het onpersoonlijk passief dat het gebeu-

ren als zodanig wordt weergegeven, want er is geen ander punt (of een andere participant) van waaruit het gebeuren zou kunnen worden beschouwd. Men kan ook in de terminologie van Kirsner zeggen, dat bij het onpersoonlijk passief, net als bij de boven genoemde kombinaties met een subjezt, wordt aangegeven dat de hoge participant niet in focus is. Degene van wie het gebeuren uitgaat, de hoge participant in de terminologie van Kirsner, kan in het passief eventueel wel in een voorzetselgroep genoemd worden. Dat gebeurt in het mnl. bij het onpersoonlijk passief echter hoogst zelden, zoals we in het voorafgaande zagen. Voorbeelden van de agensaanduiding in andere passieve gevallen zullen we zien in de volgende paragraaf, waar we nader op het begrip agens en op de verschillende mogelijke aanduidingen in het mnl. ingaan.

11. De agens

De term agens wordt vaak ruimer gebruikt dan juist zou zijn op grond van de betekenis 'handelende persoon': de **door**-bepaling bij het passief in het huidige nederlands wordt agensaanduiding genoemd, maar het gaat hier niet altijd om een persoon of om een in het gezegde uitgedrukte handeling¹⁴¹. Het oneigenlijke, uitgebreide gebruik van de term agensaanduiding heeft alles te maken met de parallellie van passief en actief, die in veel benaderingen nadruk krijgt: wat subjezt is in het actief komt in het passief in een voorzetselgroep, de "agensaanduiding" terecht. De agensaanduiding wordt dan gebruikt als term voor die voorzetselgroep in een passieve zin, die bij omzetting in het actief als subjezt zou kunnen fungeren. De grens tussen deze zgn. agensaanduiding en een bepaling van oorzaak wordt in de praktijk vaak zo getrokken dat een **door**-groep bij een passief gezegde agensaanduiding wordt genoemd, en in de andere gevallen bepaling van oorzaak¹⁴². Wij hebben een zijdelingse belangstelling voor die voorzetselgroepen die als zgn. handelende persoon of werkende oorzaak in passieve zinnen kunnen verschijnen. Het optreden van dergelijke voorzetselgroepen is, zoals we eerder in hoofdstuk 1, onder meer in par. 3, zagen, noch een universeel noch een taalspecifiek kenmerk van het passief. We willen echter wel nagaan welke voorzetselgroepen in het mnl. op deze wijze kunnen voorkomen.

De agens blijkt in het mnl. met behulp van verschillende voorzetsels te kunnen worden aangeduid¹⁴³. Vgl.:

- (166) Als David te moed was, doe hi wart verdreven **van sinen soon** ende seide...
v.D. II, c.XII: 48-9
- (167) Sergius die paeus (...) wordt vermaent **vanden engel** in sinen visioen
Kr. 15: 16-8
- (168) Hoe Mariken seer schandelijcken toeghesproken wert **van haerder moeyen**
Mar., pr. na 44, r.1-3

(169)	Menich appelboem, diere stont,
Wort verbernt van den luden	Stoke III: 156-7
(170)	Ende en coomt hi niet dan,
So es hi sculdich alre dinc
Daer hi af voor den coninc
Van desen heeren es beclagheth	Rein. 1342-5
(171)	Dat hi seide, dat desen brief
Bi hem alleene ware ghescreven	Rein. 3287-8
(172)	"Gi mocht wel hier binnen comen,
En wert u niet bi mi benomen."	Rose 611-2
(173)	Die goede man in clenen dingen
Die grootheit in onsen here
Plach te wonderne wel zere,
Wart dicken gewect tons heren love
Biden crekel van dien hove	Fr. 4526-30

Zowel het voorzetsel **van** als **bi** kan optreden om de agens aan te geven. In ons korpusmateriaal is **van** duidelijk het meest frekwent (het gaat om een verhouding van 1 op 13). In elk geval dus twee mogelijkheden in het mnl. en we kunnen ons zelfs afvragen of de prepositie **met** ook ter aanduiding van de agens kan fungeren, zoals soms wordt gesteld. We zullen de drie preposities nader bekijken en daarbij ook **dore**, de met **door** korresponderende mnl. vorm, betrekken.

Het is duidelijk dat de preposities **van**, **bi**, **dore**, **met** in hun meest konkrete betekenis zeer verschillend zijn. In verscheidene afgeleide, meer abstracte betekenissen liggen echter overeenkomsten. Zo is het opvallend dat ze alle een kausaal betekenisaspect hebben, al treedt dit bij de ene prepositie wat nadrukkelijker naar voren dan bij de andere. Bij **bi** is het kausale betekenisaspect zeer belangrijk; het MNW (I: 1233-5) meldt zelfs over **bi** "vooral in gebruik van oorzaak, reden en aanleiding". **Dore** heeft onder andere volgens het MNW de betekenis 'vanwege, om, om reden van'. Bij **met** kan de aanduiding van het middel of werktuig overgaan in de betekenis van "werkende oorzaak". **Van** kan, naast andere, meer op de voorgrond tredende betekenissen, ook de betekenis "ten gevolge van, door" hebben. We geven enkele voorbeelden met een kausaal betekenisaspect uit ons eigen korpusmateriaal en uit het MNW:

(174)	Bi di gedinct de mensce mede
Jhesus goedertierhede	Fr. 4337-8
(175)	Door u heilige vijf wonden,
Die Gi ontfinct door ons misdaet	K&E. 1348-9

- (176) Mi ware leet..., soude die pine sijn verloren **met haerre valscheit** die si scriven
MNW IV: 1506 (Rijmb. 34851)

- (177) Eens gevel hem, alsict las,
Dat hi zere tompaise was
Van quaden exemplen, die hi verheeste Fr. 4141-3

Overeenkomst wat kausaal betekenisaspekt betreft, houdt echter niet in dat alle genoemde voorzetsels ook voorkomen in een voorzetselgroep die als agensaanduiding fungeert. **Bi** en **van** kunnen wel als zodanig fungeren: de eerder genoemde voorbeelden laten dat zien¹⁴⁴. **Dore** echter niet, wat het MNW (II: 310) aanleiding geeft tot de volgende opmerking: "Ons **door** (middel) wordt in 't mnl. weergegeven door **bi**; ons **door** (werkende oorzaak) bij act. ww. door **bi**, bij een pass. ww. door **van**". Hier wordt slechts de meest frekwente agensaanduiding of werkende oorzaak, die met **van**, genoemd en niet de mogelijkheid met **bi** en die met **met**. Dat laatste is met name merkwaardig, omdat het MNW (IV: 1506) onder het betreffende lemma met verwijzing naar het mhd. **mit** en het eng. **with**, vermeldt: "Bij het passief. **Door**". Op die plaats wordt onder meer het volgende voorbeeld gegeven:

- (178) Als mense [vogels] uut den neste neemt,
wordense **metten man** gheteemt Nat.Bl. III: 571-2

De overige voorbeelden aldaar vertonen overeenkomst met de volgende **met**-passages die we zelf hebben aangetroffen:

- (179) Doe lagic in een groet gepens
Op mijn bedde, ende wert bevaen
Met enen slape Rose 20-2
- (180) Hoe si **met ere dulre minne**
Becort was soe uter maten Beatr. 986-7
- (181) Int jaer ons heren xi ende vive
Ende xi hondert worden kaitive
Onse kerstin van over meer,
Ende worden **metter Torken here**
Belegghen in de stat van Edissen Stoke II: 387-91
- (182) mer dese Wigbertus wort so wederstaen **mit des viants behendicheit**, dat hi mit
siinre leer an dat harde volc luttel vorderde Kr.13:25-7
- (183) Dies gelijx als der herten snare
Genoopt daer van buten ware
Mettien worde van der minne Fr. 4695-7

Deze voorbeelden vertonen verschillen. In (178) geeft de voorzetselgroep inderdaad een handelende persoon aan. Bij *bevaen* (vgl. 179) is een aanvulling met een voorzetselgroep noodzakelijk: dat is altijd het geval, of de combinatie nu als gebeuren of overgang naar een toestand (dan wel toestand bij *sljn ghevaen*) wordt geïnterpreteerd. Naast de *met*-groep zijn ook bepalingen met *van* en *in* mogelijk, zoals *van enen sceef cirkel* in (142) en de vele voorbeelden van *in vrouden*, *in nide* etc. *bevaen* in het MNW (I: 1173-4) laten zien. Die voorzetselgroepen geven geen handelende persoon aan, maar datgene wat het subjeet omgeeft of waar het subjeet zich in bevindt¹⁴⁵. *Met* lijkt overigens hier het meest gebruikte voorzetsel. In de voorbeelden (181) en (182), waar 'belegere' en 'weerstand, tegenwerken' handelingen zijn, is de *met*-groep als een handelende persoon op te vatten. In (183) geeft de voorzetselgroep eerder een middel aan. Iets wat ook mogelijk zou zijn in (180), waar *met ere dulre minne* het middel kan zijn waarmee iemand (door de "viant") verleid wordt. Middel en zgn. agensaanduiding liggen soms dicht bij elkaar, zoals we ook kunnen opmerken in het volgende voorbeeld:

- (184) want die pesen liggen in den gront om dies wille dat si werden behoet ende bescermt van (=voor!) alle dat hem van bujten mochte gheschien *met der huijt ende met den vleesche* daer si van bujten mede gedect siin

Scell. 18a, r.15-21

Dat feit kan overigens ook begrijpelijk maken dat een woord als *met* een agens kan aanduiden. Het laat tevens zien dat er niet noodzakelijk een direkte relatie tussen speciaal het kausale aspekt en de agensaanduiding bij de verschillende voorzetsels hoeft te zijn.

Laten we samenvattend nog eens de stand van zaken in het mnl. overzien: bij het onpersoonlijk passief kwam de aanvulling met een zgn. agensaanduiding zeer zelden voor en dan nog alleen de *van*-groep ter aanduiding van een persoon. De voorzetselgroep *met van* is bij de gewone passieven verreweg het meest frekwent: in ons korpusmateriaal van 81 of 82 zekere voorbeelden zijn er 66 met *van* (55 personen; 11 zaken); 5 voorzetselgroepen met *bi* (4 personen, 1 zaak, *crekel*) en 11 met *met*, alle voor een zaak. De door het MNW genoemde voorbeelden van een handelende persoon bij *met* lijken dus uitzonderlijk te zijn. Bij deze variatie willen we nog wel opmerken dat de voorzetsels wellicht ook een eigen accent kunnen leggen. Vgl. de volgende voorbeelden:

- (185) Doen Briade derre joncfrouwen
Soe over scone vant int scouwen
Werd hi ontsteken *van harre minne*
Ende sprac:

To. 17-20

- (186) Tehant so wort die vorstinne
Ontsteken *mitten conincx minne*,

Ende poghede steeds van dier tijt voort,
Hoe...

M.L.I: 2255-8

In (185) zou het accent op het oorzakelijke kunnen liggen, in (186) op het middel, zoals de **met**-groep ook het middel aangeeft in (187) en (188):

- (187) Dus es hi gesceden nu van daer
Ende voer metter joncfrouwen wech daer naer,
Die nu werd int herte binnen
Gescoten sere **met sire minnen**
Om die vromecheit dire an was

To. 2086-90

- (188) Reinicheit(...)
Waert dicke **van onbescedenen sotten**
Geasselliert **met pinen groet**

Rose 2912; 2914-5

Al de in het mnl. aanwezige aanduidingen voor de handelende persoon in de strikte zin, zijn in het huidige nederlands verdwenen, evenals trouwens de kausale mogelijkheden van de betreffende voorzetsels. Door treedt in beide gevallen op. De in het mnl. - en ook later nog - mogelijke variatie is verloren gegaan¹⁴⁶.

12. De combinatie **werden** + p.p. intransitief

De combinatie **werden** + p.p. (**mutatief**) **intrans.**, met een subjezt, past, zoals we al eerder vaststelden in het systeem (vgl. p. 126; 127). Er is op zich geen reden om deze combinatie apart te zetten en als curiositeit te behandelen. We zouden er echter op terugkomen en ook de ontwikkeling nagaan, die uitloopt op het verdwijnen van deze mogelijkheid. De betreffende combinatie is al ter sprake gekomen bij de behandeling van het oudere engels en Duits: ook in die talen is deze mogelijkheid aanvankelijk aanwezig om vervolgens eveneens verloren te gaan¹⁴⁷.

De mutatieve intransitieve werkwoorden zijn op zich niet zo'n uitgebreide groep: bij de voorbeelden die voor de verschillende talen worden gegeven ziet men met name combinaties van 'worden' met de p.p.'s van werkwoorden als 'vallen', 'komen', 'gaan', 'worden' (of van afleidingen van deze werkwoorden). Vgl. het oudengelse **he weard agangan** en het oudhoogduitse **uuardh quohaman** (zie ook hoofdstuk 4, par. 2 en noot 76). Er zijn uiteraard ook combinaties van 'worden' met een p.p. van een werkwoord dat zowel intransitief als transitief gebruikt kan zijn. Vgl. een oudengels voorbeeld als **his lif weard geendod** (zijn leven kwam tot een einde of zijn leven werd beëindigd) en een oudsaksische voorbeeld als **ward gisamnod** (raakte verzameld, verzamelde zich of werd verzameld). Het zal duidelijk zijn dat het in dergelijke gevallen weleens moeilijk te bepalen is of men wel met het besproken patroon te maken heeft.

De vraag is hoe de situatie in het mnl. eruitziet. In ons korpusmateriaal treffen we geen voorbeelden aan van de combinatie met een mutatief intransitief werkwoord. Het zijn steeds p.p.'s van werkwoorden die zowel transitief als intransitief voorkomen. Het is evenwel in de meeste gevallen duidelijk dat het niet om een passief gebeuren gaat. We noemen enige voorbeelden en voegen daar één voorbeeld met een p.p. van een intransitief werkwoord aan toe: (195), dat ontleend is aan het MNW. Vgl.:

- (189) Daer om seg ic dat menich mensche **wort bederft** onder haer hande
Scell. 3b, r.19-21
- (190) Alsoe galinus seit ende u tuijcht dat sanies daer in **vergadert worde** soe moest
men die wonde weder op sniden Scell. 12b, r.18-22
- (191) die natuerlike hitten die worden in die wonden ghesterct ende gheeft haer goede
voedinghe totdat die materie **wort gheriïpt** Scell. 7a, r.33 - 7b, r.2
- (192) Ende oec, als men de waerheit hort,
Worder vele ter zelve wile
Versmoort int water, heet de Zile Stoke III: 440-2
- (193) Metten sevende slaghe **worden ontploken** alle hemele van elcs hemels rike in
eeweliker glorien Had. IV: 27-9
- (194) Eest dat mi dat leven nemt,
So **werd** u leven hier **gehent**,
Want gevenijnt sijn u wonden
Van minen swerde To. 612-5
- (195) Daer en **wert** gheen loof **ontspronghen** MNW IX: 2177 (Had.)
- (196) Na dien sanc ende na die stemme **wart** die nuwe hemel **ontdaen**
Had. XIII: 21-2

In (189) hebben we te maken met het intransitief gebruikte werkwoord **bederven** met de betekenis sterven. In (190) is er geen sprake van het passieve 'verzameld worden', maar met 'opgehoopt raken'. Ook in (191) drukt de combinatie geen passief gebeuren uit. In (192) wordt niet de gedachte aan een agens opgeroepen, die velen doet verdrinken. Dit is evenmin het geval bij **ontploken** (p.p. van het werkwoord **ontpluken** dat zowel transitief als intransitief gebruikt wordt) en **ontdaen** in resp. (193) en (194); de vertaler in de Hadewijcheditie geeft deze passage dan ook terecht weer met 'ontsloten zich'. Voorbeeld (194) is de mnl. pendant van het eerder hierboven vermelde oudengelse **his lif weard geendod**, waarbij men in principe zou kunnen kiezen tussen twee interpretaties¹⁴⁸.

Wanneer men moet aangeven wat de betekenis van de niet-passieve combinatie is, worden vaak de begrippen ingressief of inchoatief, en perfectief (perfectief gebruikt in tegenstelling tot duratief) gehanteerd (vgl. MNW IX: 2176; Stoett par. 265; Kern 1912: 296 en 298). Op zich is dat niet zo vreemd: het werkwoord **werden** geeft een overgang, een geraken tot aan, dat duidelijk is wanneer we **werden** in combinatie met een adjektief of substantief

https://doi.org/10.1016/j.sbsbs.2019.05.001

- 1041

niet-mutatieve intransitieve ww., zoals **ghelachen**; **geslapen** e.d.. De overgang naar een andere toestand, die combinaties van **werden** met een p.p. van een transitief en van een mutatief-intransitief werkwoord kunnen uitdrukken, zou ook niet tot de mogelijkheden kunnen behoren bij werkwoorden als **lachen** en **slapen** die geen verandering met als gevolg een nieuwe toestand uitdrukken. Het participium praeteriti kan behalve een toestand ook een werking, een gebeuren aangeven; beide noties kunnen aanwezig zijn, zoals we ook in hoofdstuk 3, par. 7 zagen. Een gebeureninterpretatie is bij de mnl. combinaties **sijn / werden + p.p.** dan ook aanwezig: in de combinatie met een p.p. als **ghebonden** zowel een onvoltooid als een voltooid passief gebeuren; in de combinatie met **gevallén** een voltooid gebeuren. Wanneer we aannemen dat bij **gevallén werden** ook bij de toestand **gevallén** het gebeurenaspect aanwezig kan zijn, zou dat betekenen dat de betreffende combinatie, net als de persoonsvorm, het gebeuren 'vallen' uitdrukt. Daar zou een verschil kunnen zijn: nadruk op het inchoatieve (hij begon te vallen) of een beschrijving van het 'vallen' dat niet strikt tot het moment van het 'vallen' beperkt is (hij kwam te vallen). Dat zijn nuanceverschillen t.o.v. de persoonsvorm (bij werkwoorden met een bepaalde betekenis, **ontspringhen** geeft overigens ook de persoonsvorm het inchoatieve aan. Is dit nu de situatie in het mnl.? Zijn passages als bijvoorbeeld (192) en (194) te interpreteren als: raakten verdrónken - kwamen te verdrinken - verdrónken; raakt beëindigd - komt tot een einde - eindigt? Er zijn inderdaad aanwijzingen dat dit het geval is. We zien nl. dat er in het mnl. niet alleen voorbeelden voorkomen, die als een overgang naar een toestand gezien kunnen worden. Vgl. (199), (200) en de volgende, aan het MNW (IX: 2177) ontleende, voorbeelden:

- (201) Alse die gods sone **gheclommen wert** in den hemel (ten hemel gaat stijgen), so sal hi laten sine macht in sinen XII knechten MNW IX: 2177 (Sydrac)
- (202) Of te derre feesten wel geraect hongher den mensche salich maect, te so hogher weelde **wert hi geresen** (zal hij opklimmen), die daer sullen versaet wesen MNW IX: 2177 (Sp.d.Sonden)

Voorbeeld (201) is heel duidelijk: geen toestand, maar een gebeuren, dat hier een inchoatief aspect heeft. In (202) is een speciaal betekenisaspect niet te onderkennen, zodat de betreffende combinatie een alternatief voor de persoonsvorm van het werkwoord **risen** moet zijn. Het futurale in dit voorbeeld is niets speciaals: het praesens kan betrekking hebben op het toekomstige.

De combinatie die, zoals de aanwezigheid in ons korpusmateriaal laat zien, in het mnl., zeker in vergelijking met de passieve **werden**-combinaties, niet bijzonder frekwent voorkomt, verdwijnt. Het MNW noemt nog enige 16de-eeuwse en een enkel 17de-eeuws voorbeeld. Het uitsterven is duidelijk, maar waarom gebeurt het? Kern (1912: 18) heeft daar een antwoord op:

"Waarom **worden** het veld ruimde, is niet moeilijk te gissen: ten eerste voorzag de konstruktie met dit hulpww. niet in een zo dringende behoefte als die met **zijn**, en ten tweede werd het zozeer het kenmerk van het passief, dat het ten slotte onbruikbaar was voor andere diensten".

In Kerns opmerking zitten enige ware elementen, maar er is enige precisering en aanvulling nodig. Er is wel enige relatie met het feit dat **worden** het kenmerk van het passief wordt, zoals we nog aan het eind van dit hoofdstuk zullen zien, maar dit feit is geen direkte verklaring voor het verdwijnen van de niet-passieve combinatie. Willen we dat laatste verklaren, dan moeten we aandacht hebben voor de oorspronkelijke funktie van de combinatie en voor de veranderingen die daarin optraden: het aanduiden van de overgang naar een toestand en, door de aanwezigheid van de gebeurennotie, het ontstaan van de mogelijkheid dat de combinatie grotendeels overeenkomt met de persoonsvorm¹⁴⁹. Dat resultaat is dan inderdaad een zekere redundantie, die een gunstige konditie is voor de verdwijning. Dit moet dan ook de achtergrond van het verloren gaan van de betreffende combinatie zijn: een alternatief voor de persoonsvorm met een, al in een aantal mnl. voorbeelden niet duidelijk, extra betekenis-aspekt, is in feite overtoellig.

13. De drieledige vormen

We willen nog aandacht besteden aan enige merkwaardige vormen, die we tot nu toe buiten beschouwing hebben gelaten. In het latere mnl., het 16de- en het 17de-eeuws komen de volgende vormen voor (vgl. ook Weijnen 1971:108-9):

- (a) is (heb) / was (had) gebonden geweest (= volt. tijd handeling)
- (b) is (heb) / was (had) gebonden geworden (= volt. tijd handeling)
- (c) is (heb) / was (hād) gebonden geweest (= volt. tijd toestand)

De eerste twee worden wel "dubbele vormen" genoemd, vanwege het feit dat ook deze combinaties zōnder **geweest** en **geworden** de voltooide handeling aanduiden. Wij geven de voorkeur aan de neutrale term "drieledige vormen", die van toepassing kan zijn op alle drie de gevallen. De tussen haakjes aangegeven varianten met **hebben**, zijn bij **geweest** vrij gebruikelijk: het werkwoord **sijn**, dat oorspronkelijk in de voltooide tijd met **hebben** voorkomt, treedt in het mnl. zowel met **hebben** als met **sijn** op (vgl. hoofdstuk 3, par. 5). Het werkwoord **werden** vormt gewoonlijk met **sijn** de voltooide tijd. Volgens MNW (IX: 2172) komt echter soms ook **hebben** voor. De aldaar vermelde voorbeelden wijzen echter grotendeels op een dergelijk gebruik in de irrealis. Wanneer wij de drieledige vormen in de beschouwingen betrekken (en daarbij even afzien van de varianten met **hebben**), zouden we moeten konkluderen dat in het late mnl. de volgende situatie bestaat:

hi wert gebonden	=	hij wordt gebonden
		hij raakt gebonden (overgang toestand)
hi es gebonden	=	hij wordt gebonden
		hij is gebonden (volt. handeling)
		hij zit vast (toestand)
hi es gebonden geworden	=	hij is gebonden (volt. handeling)
		hij is gebonden geraakt (volt. toestandsovergang)
hi es gebonden geweest	=	hij is gebonden (volt. handeling)
		hij is gebonden geweest (volt. toestand)

hi wart gebonden	=	hij werd gebonden
		hij raakte gebonden
hi was gebonden	=	hij werd gebonden
		hij was gebonden (volt. handeling)
		hij zat vast (toestand)
hi was gebonden geworden	=	hij was gebonden (volt. handeling)
		hij was gebonden geraakt (volt. toestandsovergang)
hi was gebonden geweest	=	hij was gebonden (volt. handeling)
		hij was gebonden geweest (volt. toestand)

fig. 1

Zelfs al realiseren we ons dat het gebruik van **sijn** + p.p. voor het onvoltooide gebeuren gaat verdwijnen, dan nog ziet het geheel er complex uit: geen enkele combinatie heeft slechts één interpretatie. Men zou zich zelfs kunnen afvragen of die ingewikkelde situatie wel in het mnl. bestaat dan wel of deze er soms lijkt te zijn door verkeerde observatie. Gaan we bij de interpretatie van de middelnederlandse werkelijkheid te veel uit van het huidige nederlands, wanneer we vanzelfsprekend aan **hi es gebonden** en **hi was gebonden** onder meer een voltooide handelingsinterpretatie verbinden? De mogelijkheid dat pas met het verschijnen van de drieledige vormen de voltooide tijden voor het passief hun intrede doen, hebben we in een vroeg stadium van het onderzoek serieus overwogen. Dat zou betekenen dat er vóór hun verschijnen geen voltooide tijdsvormen in het passief waren. Voor het schema zou het inhouden dat de voltooide handelingsbetekenis bij zowel **hi es gebonden** als bij **hi was gebonden** weggestreept moet worden in fig. 1. Die betekenis zouden we aan de betreffende combinaties hebben toegekend, omdat we impliciet zijn uitgegaan van het schema van het huidige nederlands en de mnl. feiten dus door een gekleurde bril hebben bekeken. Daar is iets voor te zeggen: men kan wijzen op een veel uitgebreider gebruik van het praeteritum in het mnl., nl. op plaatsen waar men in het huidige nederlands een v.t.t. of een v.v.t. zou gebruiken (vgl. hoofdstuk 5, par. 10). Men zou in dat verband kunnen stellen dat naast actieve werkwoordsvormen als in (203) ook de combinatie **was** + p.p. het verleden nog zonder verde-

re specificaties weergeeft, zoals in (204):

- (203) Die joncfrouwe ende die knapen bede
Seiden dat hi stoutheit dede Ferg. 779-80
- (204) Ende vergaf hem scade ende scande,
Die sinen vorderen was gedaen Sp.H. III⁵, c.19: 50-1

De mogelijkheid dat die toestand wat **was + p.p.** betreft in het mnl. nog bestaat, betekent echter niet dat er in een bepaalde fase van het mnl. nog geen voltooide tijden in het passief zijn: voorbeelden van **es + p.p.**, die een gebeuren in het verleden aangeven, maken duidelijk dat de v.t.t. niet pas verschijnt met de "es gebonden geworden"- of de "es gebonden geweest"-kombinatie. We moeten konkluderen dat er op deze manier geen vereenvoudigingen in het schema aangebracht kunnen worden, en zullen de mnl. drieledige feiten nader bekijken.

Wat voor drieledige vormen treffen we in ons materiaal en in andere bronnen aan? In ons korpus vinden we weinig voorbeelden; het zijn vormen met **gheweest**. Vgl.:

- (205) Op den tienden diere na lach
Op den dach sente Barnabas
Leest men dat Akers ghewonnen was,
Dat binaer, als wijt weten,
Twe jaer hadde ghesijn beseten,
Eer Philips ende Richaerd te samen,
Die twe coninghe, aldaer quamen Stoke II: 1021-7
- (206) Het heeft die menighe, daermen of leest,
Van vrouwen duen ghemint gheweest.
Hadden si gheweten sijn ghebreke,
Sij waren ghebleven uten streke M.L. I: 2129-32
- (207) Hadde Medea, die suete maecht,
Van Jason niet ghesijn verlaecht M.L. II: 1677-8
- (208) (...) want ic heb seer gequelt gheweest in myn slaep om sinen wille
Lyd. 38: r.9-10
- (209) want si heeft in haren slaep gesien, dat ghi Jhesum begheert te doden, ende dair
heeft si seer mede gepijnt geweest Lyd. 38: r.13-4
- (210) (...) ende het waer hem goet had hi niet geboren geweest
Lyd. 17: r.17-8
- (211) (...) te gode. die mi minne cont makede. die mi tote diere uren ye verborghen
hadde gheweest Had. XIII: 2-4

- (212) ende coninck Kaerl, die men den calen heet, ende na roomskeyser was, gaf der heerliche van Hollant die eerste graefscip, al wast datse van anderen luden daer te voren **beheert hadde geweest**, alse van Antonys den romeyn ende siin nacomelinge
Kr. 12: 23-7

In (205) en (211) wordt een voltooide toestand uitgedrukt: **beseten** drukt een toestand uit en hetzelfde geldt voor **verborghen** dat hier overigens als een adjektief opgevat zou kunnen worden. In (207) en (210) wordt een voltooide handeling aangegeven; het gaat in beide passages om een irrealis. Het voorbeeld met **geboren is** uiteraard een apart, niet-passief, geval, maar het is wel een drieledige vorm. In (208), (209) en (212) hebben we ook te maken met een voltooid gebeuren. Deze drieledige vormen met **gheweest** in Dat Lyden en de Kronijk zijn merkwaardig, omdat bij het weergeven van het onvoltooide passieve gebeuren **sijn** in deze teksten bijzonder weinig wordt gebruikt. Wanneer **werden** in een tekst regel is, zou men drieledige vormen met **geworden** verwachten¹⁵⁰. Passage (206) laat een opmerkelijke cluster van werkwoordsvormen zien: **heeft...duen ghemint gheweest**.

Omdat onze gegevens zo summier zijn, is het goed ze aan te vullen met ander feitenmateriaal, dat overigens ook niet bijzonder overvloedig zal blijken te zijn. Kern (1912: 38-40; 290-2) merkt op dat de omschrijving met **(ghe)worden** in het mnl. zeldzaam is en in de indicatief alleen in zeer late teksten optreedt, die gedeeltelijk onder verdenking van hoogduitse invloed staan. De vorm met **gheweest** zou gebruikelijker en ook ouder zijn dan die met **(ghe)worden**. Uit Kerns **gheweest**-voorbeelden blijkt dat met deze opmerking zowel op de drieledige **gheweest**-vormen met de voltooide toestandsinterpretatie wordt gedoeld, als ook op de vormen die het voltooid gebeuren uitdrukken. We vermelden een paar voorbeelden (vgl. Kern 1912: 38-9), waarvan (214) twee interpretaties toelaat, terwijl de andere passages ons inziens als voltooid gebeuren opgevat moeten worden:

- (213) sider dat ic x jaer out was, soe **hebbic** alsoe na van herteliker minnen **bedwonghen gheweest** (Had.)
(214) dikke **hadde** hi met vetren ende met ketenen **gebonden gewest** (L.v.J)
(215) enen sonderlinghen wech, die niet **ghesien** noch **ghehoirt** en **hadde gheweest** (Ruusbroec)
(216) daer en waer niet so vele mesdaen,
hadden si kerstijn gheweest ghedaen (Segh.)

Men komt, b.v. in het MNW en bij Stoett, veelal dezelfde voorbeelden tegen. Voor de 15de eeuw wordt met name Froissart's **Cronyke van Vlaenderen** genoemd. Een nader onderzoek van dit geschrift laat zien dat we ook hier niet met het gebruik van drieledige vormen als vaste regel te maken hebben. Er komen naast 'gewone' voltooide tijden als (217) op ongeveer 3000 prozaregels 6 drieledige vormen voor:

- (217) (...) want die Witte Caproenen seyden dat dit slot **verbrant was** van viere ende van ongeval, ende anders niet Fr. I: p.34, r.20-2
- (218) Noch hierenboven, opdat Jan Lijon ymmers wail voirset ende van sine scaden voirsien soude wesen, die hem an sine gueden binnen Gendt **gedaen hadden geweest** Fr. I: p.4, r.5-8
- (219) ende aldus so werden altemet uwe vrijheden gequetst ende ingebroken, die in voirtijden so edel **sijn geweest** ende so hoich gepresen, ende oic so vaste **gehouden** ende **bewaert geweest** dat... Fr. I: p.16, r.10-4
- (220) (...) ende hoe sij den vollen pays verworven hadden an den grave, en **hadde** dat duvelse slot niet **verbrant geworden** Fr. I: p.35, r.30-2
- (221) Hadden sij int beginsel van deser eerster oprijninge gewilt, sij en haddent wail verhoet, dat die Witte Caproenen niet **opgeset geworden en hadden** Fr. I: p.69, r.13-5
- (222) (...) ende voirt alle die andere mede die geweest hadden dair die scipperen, poirteren van Gendt, so **mishandelt hadden geweest** Fr. I: p.77, r.19-21
- (223) (...) also sij hem noch sine landen niet ontberen en mochten, want hoeveer hemluden Hollant, Zelandt ende Henegouwen voir **gesloten hadde geweest**, so bekennden sij hem voir verloren lude te wesen Fr. I: p.82, r.9-12

Het moge duidelijk zijn dat de drieledige vormen in deze tekst en in het mnl. in het algemeen, een randverschijnsel zijn, dat ons echter wel voor vragen stelt. In de **Cronyke...** en ook elders komen eveneens voorbeelden als de volgende voor:

- (224) (...) ende hoe dat hij se gehouden hadde in vreden, in oirbairlijcheden ende in groter voirspoede, sint dier tijt dat hij te lande **hadde gecomen geweest** Fr. I: p.66, r.20-3
- (225) En hadde die hertoghe beset niet
Die borch, daer **soude** meerre verdriet
Af comen hebben **ghewesen** Brab.Y. 5: 1343-5

De drieledige vormen bij een voltooide toestand (voorbeeld c. aan het begin van deze paragraaf) zijn begrijpelijk als parallel met de voltooide tijdsvorming bij een combinatie van het werkwoord **sijn** met een adjektief. Wij hoeven aan deze vormen dan ook geen verdere aandacht te schenken. Het is echter de vraag wat de achtergrond is van de voorbeelden (224), (225) en van de passieve drieledige combinaties die een voltooide handeling aangeven. Zonder daar al te diep op in te gaan, willen we een paar mogelijkheden noemen.

De eerste veronderstelling is dat de passieve drieledige vormen eenvoudig door toevoeging van **gheweest** of **gheworden** bij de oorspronkelijke voltooide tijdscombinaties **is / was ghebonden** zijn ontstaan. Een toevoeging die dan in verband gebracht zou moeten worden met een behoefte tot verduidelijking van het voltooide aspekt. Het lijkt op het eerste gezicht

dat (225) de toevoegingshypothese tegensprekt: **comen** vormt immers gewoonlijk de voltooide tijd met het werkwoord **sijn**, zodat **soude hebben comen** niet als oorspronkelijke combinatie kan voorkomen. Dat laatste is echter niet juist: het gaat in (225) om een irrealis en dan verschijnt, naast **sijn** ook het hulpwerkwoord **hebben** bij de mutatieve intransitieven (vgl. Stoett par. 271). De passage **hadde gecomen geweest** (224) en de passieve drieledige varianten **gedaen hadden geweest** in (218) en **mishandelt hadden geweest** in (222) zijn echter wel een probleem voor de toevoegingshypothese: het zijn geen irrealisgevallen en een oorspronkelijke combinatie met **hebben** waaraan **geweest** zou zijn toegevoegd, kan hier niet worden aangenomen.

Bij andere hypothesen beschouwt men de elementen **gheweest** en **gheworden** niet als toevoegingen aan een bestaand geheel, maar als voltooide tijdsvormen van een onderdeel van de oorspronkelijke combinatie. Dat betekent de veronderstelling dat op basis van **is / was (ghebonden)** en **wert / wart (ghebonden)**, resp. **is / was (heb / had) ghebonden gheweest** en **is / was ghebonden gheworden** zijn gevormd. Of nog anders: een hypothese waarin men een relatie legt tussen het toenemend gebruik van 'perfectumvormen' voor het verleden, dat tot de tendens om praeteritumvormen zoals **was** en **wart** te vervangen door een **is...geweest** en **is...geworden** zou hebben geleid. Dat zou betekenen dat ook vervanging van **wart** in **hi wart ghebonden** door **hi es ghebonden worden** en **was** in **hi was ghebonden** door **hi es / heeft ghebonden gheweest** zou hebben plaatsgevonden, waarna naast die nieuwe drieledige vormen ook **was gebonden worden** en **was ghebonden gheweest** zouden zijn ontstaan. Voor deze twee andere hypothesen zijn de combinaties met **hebben** geen probleem. De laatste hypothese, volgens welke de drieledige vormen in twee stappen zijn ontstaan, is een mogelijkheid die de ontwikkeling in het Duits recht lijkt te doen.

Voor de middelhoogduitse drieledige combinatie **ist / was (ge)worden**, waarvan de eerste, dan nog zeldzame, voorbeelden in de 13de eeuw verschijnen, wordt wel op zuidduitse oorsprong gewezen. Deze drieledige vorm zou in de hoogduitse schrijf- en spreektaal terecht zijn gekomen. Voor het ontstaan van **ist worden** wordt aangenomen dat deze drieledige vorm zich niet analoog aan **er wirt gross - er ist gross worden** heeft ontwikkeld, maar dat de **wart**-vorm is vervangen door **ist worden** (vgl. Behaghel 1923-32, II: 202). Nu is dat in verband met de zuidduitse herkomst niet zo'n vreemde veronderstelling. In de zuidduitse dialecten is nl. in de periode van de 15de tot de 17de eeuw het praeteritum geheel vervangen door voltooide tijdsvormen, zodat het verleden werd uitgedrukt door het perfectum (en plusquamperfectum). Het praeteritum is daar slechts als modusvorm, nl. voor de irrealis, blijven bestaan¹⁵¹. In een zodanige situatie, waarin **was** stelselmatig wordt vervangen door **ist gewesen**, **hatte** door **hat gehabt** e.d., is het ontstaan van de drieledige **ist (ge)worden**-combinatie begrijpelijk: ook daar een vervanging van **wart** door **ist worden**. We merken terzijde op dat een ontwikkeling als in de zuidduitse dialecten ook elders voorkomt, maar dat hoeft niet gepaard te gaan met hetzelfde resultaat. Ook in het zuidafrikaans is het praeteritum vervangen door het perfectum, dat het gehele gebied van het verleden bestrijkt¹⁵². In het zuidafrikaans zijn er evenwel als regel geen drieledige passievormen: tegenover **word**

gedoën staat over het algemeen is **gedoën** en daarmee stemt het zuidafrikaans overeen met het nederlands¹⁵³. De drieledige vormen uit de zuidduitse dialecten zouden zijn overgenomen door het standaardduits, waar de praeteritumvorm, zoals bekend, niet is verdwenen. Dat laatste is in het nederlands ook niet gebeurd. Voor de nederlandse drieledige vormen moet men de hypothese dan ook zo formuleren dat uit de tendens om praeterita te vervangen door v.t.t.-vormen de drieledige vormen ontstaan.

We keren terug naar het middelnederlands en de drie hypothesen. Wij kunnen niet bepalen welke hypothese voor het ontstaan van de drieledige vormen in het mnl. het meest waarschijnlijk is. Tegen de eerste hypothese is al een bezwaar geformuleerd. De voor de teksten in kwestie opvallende voorbeelden 208, 209 en 212 (en in feite ook 210) kunnen ook met geen van de beide andere hypothesen worden verklaard: men zou in die teksten drieledige **gheworden**-vormen verwachten (met desnoods een enkel **gewesen**-voorbeeld) voor de aanduiding van het voltooide gebeuren. We kunnen ons alleen maar afvragen of dan toch het voorbeeld van de drieledige **ghewesen** vormen die een voltooide toestand aangeven van invloed is geweest. Een andere speculatieve gedachte over de oorspronkelijke functie van de drieledige vormen, zou men kunnen verbinden aan het feit dat deze volgens diverse waarnemingen met name in de irrealis optreden (vgl. MNW IX: 2183 en Stoett par. 264, opm.II). Het gebruik van **was / had + p.p.** voor de irrealis komt al in de vroegste mnl. teksten regelmatig voor, terwijl het gebruik van de omschreven vormen voor de voltooide tijd nog beperkt is (vgl. par. 4). Was het gebruik van drieledige vormen in eerste instantie een nieuwe manier om - bij de toegenomen frekwentie van de voltooide tijdsvormen - de irrealis duidelijk te markeren?

De drieledige vormen nemen in het nederlands van de 16de en 17de eeuw wel toe, maar de **geworden**-vormen hebben niet de plaats van **zijn + p.p.** ingenomen, zoals in het Duits. Er zou verder onderzoek in die periode nodig zijn om na te gaan of de **geworden**- en **geweest**-kombinaties die een voltooide handeling aangeven, een bepaalde geografische spreiding hebben. Weijnen 1971 plaatst **hij was gebonden geweest** in het zuidelijke taalgebied en **hij was gebonden geworden** in het noorden en het oosten. Dat zou dan een regionale spreiding moeten zijn die in die latere periode is ontstaan: in het mnl. geven immers **sijn** en **werden** het onvoltooid gebeuren aan, terwijl het voorkomen van het ene dan wel het andere werkwoord niet bepaald wordt door regionale factoren. Het is dan voor het mnl. ook onwaarschijnlijk dat dit wel het geval zou zijn voor de **geweest**- en **geworden**-kombinaties. De summierse gegevens wijzen ook niet in die richting. Weijnen suggereert overigens bij zijn bespreking van genoemde variatie dat de konstruktie **ik ben geslagen** een vernieuwing is en dat deze is ontstaan als gevolg van konkurrentie tussen **ik ben/heb geslagen geweest** en **ik ben/heb geslagen geworden** volgens het principe dat bij het op elkaar stoten van twee typen een vereenvoudiging het wint (Weijnen 1971: 109). Het zal duidelijk zijn dat die opvatting over het ontstaan van **ik ben geslagen** niet klopt: het is geen vernieuwing, maar de oude mogelijkheid die aanwezig is vóór de drieledige vormen. Weijnen's voorstelling van zaken is zo een variant op het oude misverstand dat de nederlandse **zijn + p.p.**-omschrijving voor het voltooide gebeu-

ren door ellips uit de combinatie met **geworden** is ontstaan. De ellipsgedachte komt evenwel niet overeen met de historische feiten¹⁵⁴.

14. **Bliven + p.p.**

De combinatie **bliven + p.p.** moet hier nog aan de orde komen, omdat wel wordt beweerd dat dit geheel als passief in het mnl. fungeert. Zo merkt Den Hertog (1973, III: 185) het volgende op:

"In het Middelnederlands wordt de lijdende vorm op dezelfde manier samengesteld als tegenwoordig. Een bijzonderheid is, dat daar in enkele gevallen **bliven** het passivum vormt, vooral om het voortduren van een geworden toestand uit te drukken (...)"¹⁵⁵

In dit citaat wordt ook een bepaald betekenisaspect genoemd, dat niet speciaal verbonden is met het eventueel fungeren als passief. Bij **bliven**, dat in het mnl. zowel een duratief betekenisaspect, 'blijven' en als een ingressief betekenisaspect, 'worden' heeft, zou de betekenis 'worden' altijd gepaard gaan met de gedachte aan een blijvende toestand (na dat 'worden')¹⁵⁶. Vgl. MNW (I: 1304-6): "Meermalen heeft **bliven** de bet. **worden**, en wel vnl. wanneer men de toestand wil aanduiden na het **worden**, het in de gevolgen voortdurend **worden**, dus als het ware **worden** en **blijven**". Dat zou - maar dat terzijde - ook de schakel kunnen zijn tussen het ene betekenisaspect en het andere. Het ingressieve betekenisaspect, zoals dat tot uiting komt in mnl. **doot bliven**, **verloren bliven** e.d., is verdwenen. Deze combinaties komen na ongeveer 1500 niet meer voor; **bliven**, zelfstandig gebruikt in de betekenis 'sterven', 'ten deel vallen aan', 'overgaan op' zou nog langer voorkomen (vgl. Suasso 1983). Ter illustratie enkele voorbeelden waarin de verschillende betekenisaspecten van **bliven** naar voren komen, in (226) tot en met (229) het duratieve en in de andere voorbeelden het ingressieve betekenisaspect:

- (226) daer men god mede **werdet ende blivet eewelike** Had. I, 315-6
(227) Laetti dit **bliven onghewroken** Rein. 165
(228) Mijn wijf es eene vroede vrouwe
Ende gaf Grimberte hare trauwe,
Dat **verholen bliven soude** Rein. 2285-7
(idem Rein. 2143-5; M.L. I: 2571-4)
(229) Ende dat hi **ontervet bleve** Stoke III: 1269-70
Alle de daghe die hi leve
(230) doe **bleef mi bekint**. hoe ic al met u. soude haten ende minnen
Had. V: 49-50

- (231) Also hi daer uut was verdreven,
Doe dander **doot waren ghebleven** M.L. I: 1065-6
- (232) Mar Judas nochtan **onwaerdich bleef** ende daer of een sake nam van Jhesum te
verraden Lyd. 5: r.32-3
(vgl. ook Lyd. 5:r.19-20: ...doe **wert** hi **onwaerdich** ende seide)
- (233) U beiden ghevic lijf ende lede,
Dor Gode ende der heren bede
Blijfdi verlost van groten lede F&B. 3846-8
- (234) Den wisen maect si oec soe ries
Dat hi **moet bliven int verlies**,
Eest hem liefst ofte leet Beatr. 43-5

Wanneer **bliven** met een p.p. optreedt en een ingressief betekenisaspekt heeft, zoals in (233), wordt soms verondersteld dat deze combinatie als passief fungeert. We troffen die veronderstelling zonder verdere uitleg in het citaat van Den Hertog aan. Er zijn ook andere publikaties waarin hetzelfde wordt aangenomen. Zo konstateert Markey 1969, die bijzondere aandacht heeft besteed aan het werkwoord 'blijven' als leenwoord in de skandinavische talen, bij zijn onderzoek naar het optreden van 'blijven' in drie mogelijke brontalen (het oud-fries, het middelnederlands en het middelnederduits), dat **bliven** in het mnl. (en het mnd.) als passief hulpww. voorkomt. We zullen Markey's bewijzen hiervoor nagaan en ons eigen feitenmateriaal erbij betrekken. We zullen zien of het werkwoord **bliven**, dat in zijn optreden als 'koppelwerkwoord' overeenkomst vertoont met **werden** en **sijn**, ook anderszins op één lijn staat met die werkwoorden, nl. vanwege een passieve interpretatiemogelijkheid.

Markey blijkt het fungeren van **bliven** als passief hulpwerkwoord af te leiden uit de volgende voorbeelden:

- (235) Gloriant neve, verstaet wel, dat
Samsoen, die was soe sterc,
Bedroghen wert bider minnen werc,
Ende oec Apsloen, die scoen,
Ende die wise coninc Salomoen
Bleven bi minnen al **bedroghen** Glor. 128-3
- (236) Over die twe hondert (...)
Sijnder om minen wille **vermoort** ende doot **bleven**
Mar. 1043-4
- (237) Germein sal **bliven onghevaen**
Want hine hevet niet mesdaen Segh. 9387-8
- (238) O ut vercoren Florentijn,
Spieghe! boven alle wiven,

Glor. 656-9

(239) O edel here van herten vri,
Laet sinken uwen hoghen moet,
(Hoghen roem en was noit goet)
Want ghi moet **vorwonnen** bliven,
Ende daer toe salmen u ontliven,
Want ghi hebt die doot verdient

Glor. 780-5

Bij (235) wijst Markey erop dat **werden** en **bliven** semantisch equivalent zijn. In (236) neemt hij ten onrechte aan dat **bleven** is samengetrokken: **sijnder vermoort bleven** zou de passieve combinatie zijn. Voor (237) is de vertaling 'zal niet gevangen genomen worden' het doorslaggevende argument, maar daar kan onmiddellijk een andere vertaling, nl. 'zal op vrije voeten blijven' tegenover gezet worden. Markey's keus voor een passieve interpretatie is in (238) duidelijk niet juist: **verloren bliven** (verloren gaan) geeft wel iets ingressiefs aan (net als overigens **verloren werden**), maar het is daarmee geen passieve combinatie. In (239), een passage waarin Markey overigens de vorm **vorwonnen** niet goed heeft herkend, is er naar onze mening nog de meeste aanleiding om aan een passief te denken¹⁵⁷. Voor een passieve interpretatie moet het p.p. een gebeuren en geen toestand of eigenschap aangeven en **vorwonnen** kan zowel een toestand als een gebeuren aangeven. Overtuigende passiefvoorbeelden zouden passages zijn met participia die niet of moeilijk als toestand opgevat kunnen worden. Wanneer we ons dat realiseren, verbazen we ons zeer over Markey's konklusie t.a.v. het gebruik van **bliven**. Het zou bij het mnl. **bliven** meestal om de betekenis 'blijven' gaan en wat het overige betreft:

"...it is productive only to a very limited extent in forming the periphrastic passive. As a passive auxiliary, it generally occurs before "state" participles (**verloren**, **gevaen** etc.), or it is associated with the phrase **doot bliven**, as in Ma. 1044" (Markey 1969: 62-3).

De konstatering dat **bliven** over het algemeen met toestandsparticipia optreedt, komt overeen met mijn eigen gegevens: de combinatie met **ghevaen** is bijvoorbeeld ook in mijn materiaal relatief frekwent. De konsekwentie van die konstatering is echter dat het in de genoemde gevallen dan niet om een passief kan gaan!

Het wordt tijd dat we ons feitenmateriaal nader gaan bekijken. We geven een paar voorbeelden:

(240) Ic blive daer doet ofte gevaen,
Oft ic salne verloessen saen

RmM. 2506-7

- (241) Eer dat ic u hen lite ontliuen,
 Ic souder oec eer **verslagen bliuen** RmM. 1448-9
- (242) (...) omdat wi willen dat al dese vorgheuoemde sticken euwelake vast ende **ghehouden bliuen** Antw. 330: 27-8
- (243) Ende vm dat wi willen dat dese dinc **si ghehouden** ende ghestade, so hebbe wi..
 C.G. I¹, 125: 9-10
- (244) (...) ende en selen soken, nog soken doen, negheen ockesoen, nog behendegheit,
 daert mede **belet mogte bliuen**, dat dese wet niet en gheschiede onsen lieden
 Antw. 321: 22-4

Voorbeelden als (240) en (241) komen herhaaldelijk in ons materiaal voor. In geen van beide gevallen is een passieve interpretatie noodzakelijk: het gaat om de overgang naar een toestand of eventueel het in een bepaalde toestand blijven (241)¹⁵⁸. Die laatste interpretatie is de juiste in (245), het p.p. **gecroent** een predikatieve toevoeging bij **blijfdi** is:

- (245) Oec **blijfdi** hier met mi **gecroent**
 In der hellen Blisc. 414-5

Gehouden...bliuen in (242) en (243) geeft wellicht de indruk van passief gebruik (het 'gehouden worden'), maar daarmee ziet men de mogelijkheid dat dit participium de betekenis "verplicht" uitdrukt (vgl. MNW II: 1153) over het hoofd. Deze mogelijkheid ligt in de vaste formule met **ghestade** of **vaste** (ook **vaste ende ghestade** komt voor) voor de hand. Het laatste voorbeeld (244) blijft: hier is een passieve interpretatie m.i. onontkoombaar. Er is een enkel ander voorbeeld waarbij dit eveneens het geval lijkt te zijn:

- (246) Want al **vergheten bliuen soude**
 Dnuwe testament ende doude,
 Daer al onse gheloeue in leit Bo. III, c.14: 7-9
- (247) Elck wacht him oick van wanckelen wiven,
 Dat sij niet **bedroghen en bliuen** M.L. I: 2391-2

Een enkel voorbeeld dus dat zou kunnen wijzen op het begin van een passieve interpretatiemogelijkheid bij **bliuen**. Het volgende voorbeeld hoort daar ook bij:

- (248) Si dochte mi vele scoenre wesen
 Dan si mi hadde gedocht tote desen,
 Ende roder vele ende bat gedaen,

Daer ic met vaster bleef gevaen
Van minnen ende gebonden meer
Dan ic was noit te voren eer

Rose 3445-50

Niet het feit dat de voorzetselgroep **Van minnen** voorkomt is op zich een aanwijzing. In deze passage geeft **daer...met** echter de oorzaak aan en kan **van minnen** alleen nog maar als 'handelende persoon' gezien worden. Een andersoortig geval is echter (249):

(249) Die heilighe gheest quam in hare saen,
Maria bleef met kinde beuaen

LOH 217-8

Daar is **met kinde** de noodzakelijke aanvulling bij **beuaen** (vgl. ook par. 11). Het enige voorbeeld met een zgn. agensaanduiding, die geen verplicht kenmerk van het passief is, maar die wel een aanwijzing voor een passieve interpretatie kan zijn, is (248).

Wanneer we de gegevens overzien, moet onze konklusie zijn dat **bliven** zich in het mnl. niet of nauwelijks als passief hulpww. gemanifesteerd heeft. Dat ligt in de skandinavische talen heel anders: daar heeft, na ontlening van **bliven** aan hoogstwaarschijnlijk het middel-nederduits, de passieve omschrijving met dat werkwoord een belangrijke plaats ingenomen en dat is niet toevallig¹⁵⁹. In het zuidzweeds en het deens waren rond 1100 door een klankwet verscheidene vormen van **vara**, **vera** (zijn) en **varda**, **verda** (worden) samengevallen. Dat deed de behoefte aan een ww. met een ingressief betekenisaspekt, tegenover het werkwoord 'zijn', ontstaan. Vanaf ongeveer 1350 treedt **blive** / **bliva** in Denemarken en Zweden op als vervanger van **verda** / **varda**; rond 1400 zou het in heel Skandinavië voorkomen. Het werkwoord heeft dan overigens, net als in zijn brontaal of -talen, zowel een duratief als een ingressief betekenisaspekt. **Bliven** zou zich verder verbreiden hebben, ook naar de dialecten waar **verta** niet samenviel met vormen van **vera**. Na ongeveer twee eeuwen (van ± 1300 - ± 1500) is **bliva** volledig produktief voor het vormen van een perifrastisch passief (vgl. Markey 1969: 190), dat zo naast een morfologisch patroon komt te staan dat oorspronkelijk niet alleen een passieve betekenis had¹⁶⁰. Daarmee heeft zich een ontwikkeling voltrokken die in het mnl. ook in de kiem aanwezig was. In het mnl. was er echter geen aanleiding voor een passieve uitbouw, aangezien het werkwoord **werden** de passieve rol, naast **sijn** vervulde. Niet alleen **bliven**, maar ook andere werkwoorden die als 'koppelwerkwoord' optreden zouden een dergelijke ontwikkeling in principe kunnen doormaken. Voor het als koppelwerkwoord fungeren is nodig dat een eventuele konkrete betekenis is verzwakt. Wanneer het betreffende werkwoord optreedt met een p.p. dat niet alleen als een toestand, maar ook als een gebeuren geïnterpreteerd kan worden (en dat is bij de meeste p.p.'s het geval), zijn in principe alle kondities aanwezig. Dat is bijvoorbeeld het geval bij het werkwoord **comen**, dat, overigens zeldzaam, als 'koppelwerkwoord' optreedt:

- (250) nu wes heylech in ons. ende alle die comen selen bi ons in dine kinnisse. die doch
heylech comen. Ende also enech datse... Had. VIII: r.77-80
- (251) (Si) ontboden hem.... ,
dat hare sone **ridder quame** MNW III: 1723 (Limb.)
- (252) Onlancs daerna **quam** die mare
van den molres **openbare**
(werd algemeen bekend) MNW III: 1723 (Velth.)

Het zal na het besprokene duidelijk zijn dat dit niet betekent dat Behaghel (1923-32, II: 210) terecht een combinatie van dit werkwoord met een p.p. als passief interpreteert, wanneer hij voor het Duits opmerkt: "Ein vereinzeltes altdeutsches Beispiel einer Passivumschreibung mit **komen** steht Reinke Vos 1065 **he quam** **gevangen**".

15. Opmerkelijke naamvallen in passieve zinnen en het werkwoord 'laten'

Er zijn nog enkele opmerkingen te maken over in een of ander opzicht opvallende passieve zinnen: het bijzondere kan liggen in het verschijnen van een bepaalde naamval of in een bepaalde combinatie van werkwoordsvormen met name bij het werkwoord **laten**.

Het subjeet staat in het mnl. in een bepaalde naamval: de nominatief. Dat is eveneens het geval bij de overgrote meerderheid zinnen die bestaan uit een subjeet en **werden / zijn + p.p.** We treffen echter ook de volgende voorbeelden in ons materiaal aan¹⁶¹:

- (253) Maer hi es daer buten bleven,
Want hi was arm, doe hijs bat:
Dies was hem ontseit **dien pat** Rose 10050-2
- (254) Coninc, **dien scat** was bestolen Rein. 2146
- (255) Dat hoff was costelic ende rijke,
Dien om liefde wil wart ghehouden,
Als sulke luden billicx souden M.L. I: 1082-4

In plaats van een nominatief een accusatiefvorm. Dat is geen merkwaardigheid van het passief: ook in andere zinnen komt dit verschijnsel voor, zoals uit de voorbeelden bij Stoett (par. 158) blijkt (Er staat slechts één passief voorbeeld bij, dat m.i. - zie ook noot 161 - niet overtuigend is). Stoett noemt het optreden van een accusatief in dergelijke gevallen zelfs zeer gewoon in het middelnederlands. Een verklaring heeft hij niet voor dit verschijnsel. Er wordt soms aan fonetische factoren gedacht: bij een bepaalde volgende konsonant of vokaal zou de **n** ingevoegd worden (zie recentelijk nog Hermkens 1985: 537-8). Van den Berg (1985: 201-13) ziet als het overeenkomstige van dergelijke gevallen het feit dat de subjekten geen agens zijn en zoekt een verklaring in de richting van de plaats die niet-agenssubjekten in de onderliggende structuur innemen. We twijfelen evenwel zeer aan Van den Bergs suggestie

dat de accusatief als middel opgevat kan worden om het subjeet van zijn agenskarakter te ontdoen. Hij geeft zelf toe dat de regel in dat verband onduidelijk is. Wanneer zijn suggestie juist zou zijn, zouden we geen enkel passief voorbeeld mogen aantreffen, aangezien het passieve subjeet nooit een agenskarakter heeft (en dat dus ook niet verwijderd hoeft te worden) óf we zouden altijd een accusatief moeten zien verschijnen, als markering van het niet-agenskarakter van het subjeet. Wanneer men niet de afbraak van het naamvalssysteem als algemene 'verklaring' wil hanteren, blijven de genoemde voorbeelden nog steeds problematisch¹⁶².

Een andere categorie voorbeelden kan de vraag oproepen of men in het middelnederlands een zgn. IO-passief aantreft:

- (256) Mer **wort** die prince van der kercken
Daer om **versocht** M.L. II: 756-7
- (257) Alle dese dinghen brenghen den surgiin tot vremden ghedachten waer om **die**
wonden worden belet te slujtene of te ghenesen
Scell. 6a, r.8-12
- (258) (...)dat **quade virus niet en worde belet uijt te vloyen**
Scell. 12b, r.29-30

De passages (257) en (258) laten zien dat het indirekt objekt van de aktieve zin als subjeet in een passieve zin kan voorkomen, wanneer er een infinitief (en niet een NP), korresponderend met het objekt in de aktieve zin, aanwezig is. Een mogelijkheid die - dit terzijde - ook in het huidige nederlands aanwezig is. Het werkwoord **versoecken** komt in het mnl. zowel met de accusatief van de zaak en met een voorzetselgroep (**ane**, **aen**) voor de persoon als met de accusatief voor de persoon (en dan een voorzetselgroep voor de zaak waarnaar men vraagt) voor. Voorbeeld (256) is dus in het licht van de mnl. feiten niet bijzonder en kan zeker niet als IO-passiefvoorbeeld, worden opgevat. Op dit vlak zijn er in het mnl. dus geen bijzondere mogelijkheden te signaleren.

Tenslotte wijzen we nog op een merkwaardige combinatie van werkwoorden, die voorkomt in de volgende gevallen, waarin het kennelijk mogelijk is om het werkwoord **laten** te passiveren:

- (259) Ende daer om na des coninc doot **wort** Clemens, die Willebrordus hiete, vrilic in
den lande **laten varen** daer hi woude Kr. 17: r.2-4
- (260) Die bisscop Coenraet **wort ghevaen**
Ende **was seder ghelaten gaen** Stoke II: 27-8
- (261) Doude dief, die te Grave opt slot lach in die rinne,
Die **is verlost ende laten gaen** Mar. 409-10

(262) .J. zwaer steen was te dien male
(...) Gelaten licgen

Fr. 8825; 8827

Dit cluster van werkwoorden en de betekenis van het werkwoord **laten** in het mnl. zouden om verder onderzoek vragen. Wij laten het bij de suggestie dat **laten** in dergelijke voorbeelden niet als kausatief aanduidend werkwoord fungeert, maar dat we met het werkwoord in de konkrete betekenis 'toelaten, achterlaten e.d.' te maken hebben.

Met deze korte aanduiding van een paar opvallende verschijnselen, besluiten we onze uiteenzetting. We zullen nu samenvattend onze eindkonklusies trekken in de volgende paragraaf.

16. De interpretaties van de verschillende **sijn / werden + p.p.**-kombinaties in het middelnederlands: samenvatting en konklusies

We hebben de kombinaties **sijn / werden + p.p.** in verschillende stappen onderzocht. Bij deze kombinaties met een subjekt was de aandacht met name gericht op **sijn / werden + p.p. trans.** in de onvoltooid gebeureninterpretatie. Uit een globaal overzicht van de **werden-** en **zijn-**verdeling in het korpusmateriaal, bleek dat er geen teksten waren waarin uitsluitend **sijn + p.p.** het onvoltooid gebeuren aangeeft (er zijn wel teksten waarin uitsluitend **werden** optreedt). Een belangrijke vraag die we stelden was of er een bepaalde regel is vast te stellen voor het optreden van **sijn** en **werden**, wanneer ze beide voorkomen ter aanduiding van het onvoltooid gebeuren, of dat deze werkwoorden in dit opzicht louter varianten zijn. We moesten bij ons onderzoek verschillende veronderstellingen van de hand wijzen: het voorkomen van **sijn** en **werden** wordt niet bepaald door de regel dat het praes. **werden + p.p.** het toekomstig gebeuren aanduidt en het praes. **sijn + p.p.** het gebeuren in het heden. Het is ook niet zo dat **sijn** en **werden** elk aan een bepaalde groep participia gebonden zijn. De hypothese dat **sijn** het duratieve en **werden** het momentane gebeuren aangeeft, bleek eveneens niet juist te zijn. Ook wezen de feiten niet in de richting van de veronderstelling dat **sijn** het ongemarkeerde werkwoord is ter aanduiding van het gebeuren en **werden** het gemarkeerde voor de aanduiding van een momentaan gebeuren. We moesten konkluderen dat er in ons korpusmateriaal geen aanwijzingen zijn voor een specifiek gebruik van **werden** of **sijn**. Bovendien vielen ons verschijnselen zoals de variatie **geboren zijn / werden** en varianten in teksten op, die samen met onze negatieve konstatering tot de konklusie leidden dat **werden** en **sijn** voor wat de weergave van het onvoltooid gebeuren betreft, varianten zijn. We sloten echter niet uit dat men in bepaalde gebruikgevallen een voorkeur voor het éne of het andere werkwoord kan signaleren. De genoemde variatie is niet alleen bij de kombinaties met een subjekt aan de orde: ook bij het onpersoonlijk passief is deze terug te vinden, zoals we in par. 10 zagen. Nadere bestudering van het onpersoonlijk passief levert ons, te samen met het schema van interpretaties in hoofdstuk 5 (p.126; 128), een compleet overzicht van de mogelijke kombinaties en hun interpretaties op. Dat overzicht kunnen we in een schema

als hieronder weergegeven. In de combinaties waar alle vormen van de werkwoorden mogelijk zijn, staan "sijn" en "werden" vermeld; het onpersoonlijk passief is aangeduid met: - subjekt en de vormen "is/was" en "wert/wart". De driedelige vormen blijven hier buiten beschouwing.

	SCHEMA			
1.	subjekt	sijn	ghebonden	a. volt. gebeuren b. toestand c. onvolt. gebeuren
2.	subjekt	sijn	gevallén	a. volt. gebeuren b. toestand
3.*	subjekt	sijn	ghelachen	
4.	subjekt	werden	ghebonden	a. overgang toestand b. onvolt. gebeuren
5.	subjekt	werden	gevallén	a. overgang toestand
6.*	subjekt	werden	ghelachen	
7.	- subjekt	is/was	ghebonden	a. volt. gebeuren b. onvolt. gebeuren
8.*	- subjekt	is/was	gevallén	
9.	- subjekt	is/was	ghelachen	a. volt. gebeuren b. onvolt. gebeuren
10.	- subjekt	wert/wart	ghebonden	a. onvolt. gebeuren
11.*	- subjekt	wert/wart	gevallén	
12.	- subjekt	wert/wart	ghelachen	a. onvolt. gebeuren

Wanneer we het schema overzien, merken we op dat terecht de driedeling van werkwoorden (ghebonden - gevallén - ghelachen) is gemaakt: de verschillen in mogelijkheden komen duidelijk naar voren. Het schema houdt niet deze vorm: er treden immers veranderingen op. Eén van de interpretatiemogelijkheden, de onvoltooid gebeureninterpretatie verdwijnt, bij **sijn + p.p.** (in het schema 1.c., 7.b. en 9.b.), wat tot resultaat heeft dat één combinatie, nl. **werden + p.p.** het onvoltooid gebeuren uitdrukt. Een dergelijke ontwikkeling is op zichzelf niet verwonderlijk bij het bestaan van twee varianten, maar men kan de vraag stellen waarom nu juist **werden** het alleenrecht op dit gebied verkrijgt. De grotere funktionele belasting van **sijn + p.p.** (zowel in de combinaties met een subjekt als in die zonder subjekt) tegenover **werden + p.p.**, kan niet zonder meer als verklaring dienen. We plaatsten de verandering tegen de achtergrond van het ontstaan van een duidelijk, d.w.z. in verschillende vormen herkenbaar, onderscheid tussen de onvoltooid en de voltooid tijden. In het aktief bestond de

tegenstelling voltooid - onvoltooid uit omschreven vormen tegenover niet-omschreven vormen. In het passief was er, naast **werden + p.p.**, eenzelfde omschreven vorm waarmee zowel het onvoltooid als het voltooid kon worden uitgedrukt. De veranderingen die op het passieve terrein optreden, hebben tot gevolg dat ook daar één bepaalde combinatie voor het onvoltooid gebeuren (**werden + p.p.**) en een andere combinatie voor het voltooid gebeuren (**sijn + p.p.**) het resultaat is. Dat is niet iets wat alleen in het mnl. gebeurt: ook in het engels, het Duits (en het Frans) is bij alle verschillen de uitkomst van de ontwikkeling een eigen vorm voor het onvoltooid en voor het voltooid gebeuren. Bepaalde gegevens zijn ook in overeenstemming met de veronderstelling dat bij de besproken mnl. verandering de genoemde tijdentegensstelling een belangrijke faktor is. We constateerden namelijk dat **sijn** zich voor de aanduiding van het onvoltooid gebeuren aanvankelijk met name in de infinitief handhaaft, d.w.z. daar waar de tegenstelling onvoltooid - voltooid gebeuren vrijwel geen rol speelt, en in combinaties als **bevaen zijn, ghemint zijn** e.d., die in dit opzicht speciale gevallen zijn.

We zien dat zo het aantal mogelijke interpretaties wordt ingeperkt. Van de drie tegenstellingen bij **subjekt + zijn + p.p.**, het onvoltooid gebeuren, het voltooid gebeuren en de toestandsaanduiding, blijven er twee over. Bij het onpersoonlijk passief hadden we slechts met de eerste twee te maken: het onpersoonlijk passief drukt altijd een gebeuren uit. Wanneer de ontwikkeling zich na het mnl. verder doorzet, verliest **is / was + p.p.** de onvoltooid gebeureninterpretatie, zodat zowel de onpersoonlijke combinatie met **sijn** als die met **werden** slechts één interpretatie hebben. Ze drukken zo de oppositie onvoltooid - voltooid dan op duidelijk herkenbare wijze uit. De zojuist behandelde verandering is niet de enige die zich heeft voltrokken. De combinatie **subjekt + werden ghevallen** verdwijnt ook in de loop van de tijd, zoals we in par. 12 zagen, en dat betekent dat 5. uit het schema verdwijnt. De in het schema aangegeven, oorspronkelijke interpretatie, overgang naar een toestand, is al niet in alle mnl. voorbeelden aanwezig: de betreffende combinatie drukt soms ongeveer hetzelfde uit als de persoonsvorm van **vallen** of een ander werkwoord. Bij een dergelijke redundantie kan de betreffende combinatie verdwijnen. De overgang naar een toestandinterpretatie is ook bij de transitieve p.p. in de geschiedenis van het Nederlands verloren gegaan: in het hedendaagse Nederlands fungeert **worden** niet meer als zodanig; hetzelfde wordt nu uitgedrukt met het werkwoord **raken** en een p.p. (vgl. **hij raakte gewond, hij raakte bekneld** e.d.). Dat betekent dat de combinatie van **worden** met een p.p. van het type **gebonden** in het huidige Nederlands, afgezien van een marginale uitzondering, eigenlijk alleen een onvoltooid gebeuren aangeeft.

Het resultaat van de veranderingen is dat in steeds hogere mate één bepaalde combinatie correspondeert met één bepaalde interpretatie. Bij de **zijn**-combinaties met een **subjekt**, is dat echter niet het geval: hiermee wordt in het huidige Nederlands ook zowel de toestand als het voltooid gebeuren uitgedrukt. In het mnl. is het ook mogelijk om de toestandsaanduiding aan te geven op een manier die maar voor één interpretatie vatbaar is (vgl. enerzijds (263), anderzijds de daarop volgende voorbeelden):

(263)	Daer waren ghegoten inne
Bi meesterliken zinne,
Van copere ende van eere
Menegherande diere,
In dien rinc muer al omme,
Som recht ende some cromme	Brand. 1661-6
(264)	Noch stont daer onder
Ghegoten menich wonder	Brand. 1695-6
(265)	Dicke ghesbiet dat een groet scat
Besloten leit in een cleyn vat	LOH 1-2
(266)	Noch steet die porte al beloken
Van paradyse, ende oec besloten	LOH 143-4

Er lijken tendenzen in het huidige nederlands te zijn om de ambiguïteit bij **zijn + p.p.** te omzeilen door gebruik te maken van dergelijke mogelijkheden: men hanteert werkwoorden als **zitten, liggen, staan** in combinatie met het participium of men maakt gebruik van een adjectief in plaats van een participium. Dat laatste gebeurt ook bij **zijn + p.p. intrans.** dat soms een toestand kan aanduiden: **hij is vertrokken - hij is weg.**

De verdergaande ontwikkeling is die van het oplossen van ambiguïteiten. Een resultaat is dat **worden + p.p.** altijd een onvoltooid gebeuren aangeeft en dat er een directe relatie wordt gelegd met **zijn**-combinatie: ze drukken hetzelfde uit, de ene combinatie echter het onvoltooide, de andere het voltooide gebeuren. Ze worden gezien als vormen om het gebeuren op een bepaalde manier te presenteren: niet vanuit het beginpunt van het gebeuren of wel zo dat de hoge participant niet in focus is. Dat is een heldere systematiek, die slechts door één ambiguïteit wordt vertroebeld, en die zich ontwikkeld heeft uit de veel gekomplieerdere situatie in het middelnederlands.

1

Slot

Aan het eind van onze beschouwingen is het niet nodig om nog een volledige samenvatting te geven: in de Inleiding kwamen de opzet en de achtergrond van ons onderzoek aan de orde en de meeste hoofdstukken werden afgesloten met een overzicht van de resultaten. We willen hier slechts enkele lijnen trekken en nagaan wat het antwoord is geweest op de belangrijkste vragen die we ons gesteld hadden.

We hebben bij de beschouwing van het gotisch, het engels en het Duits beschreven wat de opvattingen van anderen over de systematiek van 'worden' + p.p. en 'zijn' + p.p. waren en we hebben onze eigen opvattingen hier tegenover gesteld. Zo zijn belangrijke correcties aangebracht op het beeld dat van de situatie in die talen wordt gegeven. Een wijd verbreid misverstand is uit de weg geruimd: 'worden' is niet bij uitstek het werkwoord om een (passief) gebeuren aan te geven; dit kan net zo goed plaatsvinden met het werkwoord 'zijn'. Dat standpunt had gevolgen voor de analyse van de gegevens in de drie genoemde talen (en later ook voor de mnl. feiten). Het betekent dat problematische **wisan** + p.p.-voorbeelden in het gotisch, die over het algemeen geforceerd als toestanden worden geïnterpreteerd of die als fouten (te wijten aan de vertaalproblematiek) worden beschouwd, nu heel anders bekeken worden: ze staan naast **wairþan** + p.p. en kunnen net als deze combinatie een gebeuren aangeven. Voor het engels betekent het opruimen van het genoemde misverstand dat het optreden van **wesan** + p.p. ter omschrijving van het passieve gebeuren niet als een gevolg van het verdwijnen van het werkwoord **weorþan** gezien mag worden. Deze opvatting was op zich al problematisch, omdat **wesan** + p.p. lang voordat **weorþan** verloren ging als zodanig optrad. Voor het Duits betekent het dat er wel degelijk aandacht gegeven moet worden aan de, over het algemeen verwaarloosde, voorbeelden **sein** + p.p. die een onvoltooid gebeuren aanduiden. Er zijn aanwijzingen dat we in het gotisch **wisan** + p.p. als de ongemarkeerde combinatie kunnen beschouwen en **wairþan** + p.p. als de gemarkeerde, nl. speciaal voor de weergave van een momentaan gebeuren. Het is onduidelijk of we voor het engels en het Duits nog een bepaalde fase moeten aannemen waarin 'worden' + p.p. een gemarkeerde mogelijkheid is, dan wel of de combinaties in de oudste fasen van die talen louter varianten zijn. We signaleerden dus in feite een overeenkomstige Ausgangssituation wat de systematiek van 'zijn' en 'worden' betreft in de besproken talen. Er hebben echter ook taalspecifieke veranderingen in de loop van de tijd plaatsgevonden. Allereerst is er bij de westgermaanse talen iets t.o.v.

het gotisch veranderd: de voltooidе tijdsvormen hebben hun intree gedaan en dat betekent dat we bij 'zijn' + p.p. ook met het (passieve of niet-passieve) voltooidе gebeuren te maken kunnen hebben. Voorts heeft het engels **weorpan** verloren, terwijl het Duits en het Nederlands het korresponderende werkwoord behielden. Wij hebben evenwel aangetoond dat het onjuist is om voor de vroegste fasen van het Duits een op grond van flexieverlies aangenomen verandering van een nominaal naar een verbaal patroon bij 'worden' + p.p. en 'zijn' + p.p. te veronderstellen.

We hebben ons na de theoretische beschouwingen in hoofdstuk 1 uitgesproken voor de benaderingen van Kirsner en Stein, die we verder op hun merites zouden beoordelen in konfrontatie met de mnl. feiten. Dit is nu gebeurd en we constateerden dat Kirsner's aanpak niet voldoet, omdat de middelnederlandse feiten anders zijn dan die in het huidige Nederlands. Kirsner kon **worden** + p.p. in het huidige Nederlands als één teken, met de betekenis hoge participant niet in focus, beschouwen, omdat hij geen rekening hoefde te houden met voorbeelden die een toestandsovergang en géén gebeuren (met geïmpliceerd agens) uitdrukken. Stein laat dergelijke gevallen – en vele andere – toe op haar ruime passiefgebied, maar we moesten vaststellen dat haar betekenisomschrijving van het passief (het passief geeft aan dat het gebeuren door het werkwoord uitgedrukt niet wordt beschouwd als beginnend in X_1 , het beginpunt van het gebeuren) niet toepasbaar is op alles wat tot het door haar afgebakende passiefgebied zou behoren. Na deze konstateringen was ons uiteindelijke standpunt inzake de passiefbegrenzing dat wij in de hoofdstukken over de middelnederlandse gegevens de term passief slechts zouden gebruiken voor de combinaties **werden** / **sijn** + p.p. die geïnterpreteerd moeten worden als een (onvoltooid of voltooid) gebeuren dat niet wordt beschouwd vanuit het beginpunt of vanuit de hoge participant of de agens. Het gaat hier om een bepaalde betekenis of een bepaalde interpretatie van deze combinaties: de combinaties onderscheiden zich in deze passieve betekenis of interpretatie niet door formele kenmerken van de andere mogelijke interpretaties. Veronderstellingen die dienaangaande zijn gedaan, kloppen niet: er zijn geen volgordeverschillen tussen de verschillende interpretaties in het mnl.; er zijn ook geen flexieverschillen in het mnl. evenmin als in de oudere fasen van het Engels en het Duits.

Ons onderzoek van het mnl. heeft als belangrijk resultaat de deskriptie van bepaalde feiten uit die taalfase. Bij de beschrijving van de gegevens moesten we konkluderen dat **sijn** en **werden** bij de weergave van het onvoltooidе gebeuren als varianten gezien moeten worden: er is geen bepaalde grammatikale regel te geven voor het optreden van **sijn** respectievelijk **werden** ter aanduiding van het onvoltooidе gebeuren. De zojuist genoemde variatie blijft echter niet bestaan: **werden** + p.p. krijgt in de geschiedenis van het Nederlands tenslotte het alleenrecht. De verschuiving ten gunste van **werden** is in het mnl. duidelijk te constateren en we trachtten deze verandering te verklaren. De aanwezigheid van twee middelen om hetzelfde aan te geven, schept de mogelijkheid dat één van de twee verdwijnt. De grotere functionele belasting van **sijn** + p.p., de combinatie met meer mogelijke interpretaties dan **werden** + p.p., kan niet zonder meer als verklaring dienen. We plaatsten de verandering te-

gen de achtergrond van het ontstaan van een duidelijk, d.w.z. in verschillende vormen herkenbaar, onderscheid tussen de onvoltooide en de voltooide tijden. Zowel het frappante uiteindelijke resultaat in alle westgermaanse talen (en ook het frans), een eigen vorm voor het onvoltooide en voor het voltooide gebeuren, als bepaalde korpusfeiten vormen een aanwijzing dat de door ons genoemde faktor inderdaad een belangrijke rol heeft gespeeld. Ons onderzoek heeft een overzicht opgeleverd van de interpretatiemogelijkheden bij de combinaties **sijn / werden + p.p.** met een subjeet en bij de betreffende onpersoonlijke combinaties. Daarnaast zijn nog speciale punten belicht: het verdwijnen van de **werden ghevallen**-combinatie en het optreden van de zgn. drieledige vormen. We konden bovendien konkluderen dat slechts de combinaties **sijn + p.p.** en **werden + p.p.** een passieve interpretatie hebben: **bliven + p.p.** bleek zich in het mnl. nauwelijks als passief te hebben gemanifesteerd.

[illegible]

Noten

1. Vgl. echter ook de formele beperking van Donatus: "deponentia sunt quae r littera terminantur et ea amissa Latina non sunt, ut **convivor conluctor**" (cf. Jellinek 1913/14, II: 285). Semantische en formele kenmerken dekken elkaar niet altijd. Men signaleert dit probleem b.v. voor werkwoorden als **timeo** en **metuo**, beide met de betekenis 'vrezende', die actief naar vorm, maar passief naar betekenis zouden zijn (cf. Jeep 1893: 201 en Jellinek t.a.p.).

2. Men spreekt in dit verband meestal over het onderscheid werkwoordelijk gezegde - naamwoordelijk gezegde, maar duidelijk is dat het eerste wel en het tweede niet als passief wordt beschouwd. Een dergelijke opvatting treft men niet alleen bij de traditionele grammatika aan, maar b.v. ook in Kraak & Klooster 1968.

3. Kirsner 1977 bijvoorbeeld, die in eerste instantie uitgaat van het traditionele onderscheid tussen echte en onechte lijdende vorm, hanteert het subjektskriterium en stelt dus voorbeelden als **er wordt gebouwd** en **er wordt gewandeld** wel degelijk op een lijn tegenover het type **het huis wordt gebouwd**.

4. Bij de tegenstelling werkwoordelijk gezegde tegenover naamwoordelijk gezegde of koppelwerkwoordpatroon moet overigens bedacht worden dat de begrippen naamw. gezegde en koppelwerkwoord ter discussie staan, ook binnen de traditionele grammatica (vgl. Van den Toorn 1965 en 1967; Paardekooper 1967).

5. Men zou zich kunnen afvragen of bepaalde feiten niet wijzen op de onjuistheid van de relatie tussen de volgorde en een adjektivische dan wel verbale status van het participium. Bij de zgn. deverbatieve adjektieven als **belust**, **verwant**, **onderlegd**, **gezind** e.d., beperken taalgebruikers zich niet tot de in verband met het adjektivisch karakter verwachte groene volgorde, maar zij hanteren ook de rode woordvolgorde (zie Sassen 1963). Men kan hieruit echter ook afleiden dat de deverbatieve adjektieven nog iets van hun oorsprong laten zien en in dit opzicht niet gelijk zijn aan 'gewone' adjektieven als **ziek**. Tot welke redeneringen een aangenomen verband tussen volgorde en status van het participium overigens kan leiden, zien we bij Michels 1959, die zich afvraagt of uit een voorkeur voor de volgorde **begraven ligt** (tegenover **ligt begraven**) en uit het ontbreken van die voorkeur bij **ingeschreven staat** / **staat ingeschreven** afgeleid zou moeten worden "dat **ingeschreven** bij **staan** minder "adjektivisch" is dan **begraven** bij **liggen**" (Michels 1959: 212). We wijzen er terzijde op dat Sassen (1963) signaleert dat bij de genoemde verschillen het onderscheid spreektaal - schrijftaal een rol kan spelen.

6. Zoals bekend is er in het engels wel sprake van een andere homoniemie: **the shop is closed** kan geïnterpreteerd worden als een toestand of als een gebeuren in het heden, nl. 'de winkel **wordt** gesloten'.

7. Dat geldt zelfs voor Von der Gabelentz, die zeer veel, ook niet-indoeuropese, talen op het passief heeft onderzocht. Vgl. voor die beperkte visie Von der Gabelentz 1861: 459.

8. Naast die kwantitatieve verandering vindt er in dat laatste geval ook een kwalitatieve verandering plaats: "der Mensch wird (aus der sprachlichen Formulierung) gelöscht, das Geschehen bleibt" (Brinkmann 1962: 519).

9. We merken terzijde op dat het gebonden zijn van alle mogelijke variabelen een voldoende voorwaarde is voor het optreden van er. Het is echter geen noodzakelijke voorwaarde: vgl. **er wordt een maaltijd bereid; er verschenen twee kinderen** etc.

10. We wijzen in dit verband op de konstatering van Hoekstra & Moortgat (1979: 148) dat bij binding van de subjektsvariabele in geval van een intransitief predikaat geen eliminatie van een syntaktische functie plaatsvindt, aangezien er de subjektsplaats inneemt. Er moet hier echter een onderscheid gemaakt worden tussen de subjektsfunctie en de eerste plaats (zoals al eerder door Bech 1952, wat verwarrend, met de termen subjektsfunctie en subjektsplaats is gedaan). De eerste plaats moet in het Nederlands gevuld zijn. Of er al dan niet eliminatie van een syntaktische functie optreedt is afhankelijk van de status die men aan er toekent en daarmee van de definitie die men van een subjeet geeft.

11. Kirsner (1977: 12) verduidelijkt het relatieve (in de ELV) resp. absolute (in de OLV) op de achtergrond plaatsen van de hoge participant met een voorbeeld van relatieve ontkennen van lengte, **vergeleken met Wim is Toon niet lang**, en de konstatering **Toon is niet lang**. De empirische steun die wordt aangevoerd voor de veronderstelling dat het buiten focus plaatsen van de hoge participant in de ELV relatiever en dus ook zwakker is dan in de OLV, is nogal dubieus: de geringere frekwentie van OLV-gevallen tegenover ELV-voorbeelden zou niet noodzakelijk toegeschreven moeten worden aan een grotere afwijking van de normale strategie om de hoge participant in focus te plaatsen (nl. in actieve zinnen); andere factoren kunnen ook een rol spelen, zoals b.v. een geringere behoefte om over een gebeuren of handeling op zich te spreken in verhouding tot de behoefte om een gebeuren te relateren aan een persoon of zaak. Ook het minder voorkomen van een **door**-konstituent bij de OLV hoeft niet in de veronderstelde richting te wijzen.

12. Vgl. voor de indeling in soorten werkwoorden Stein 1979: 89. Het Duits lijkt met het Engels overeen te komen wat het aktiviteitskenmerk betreft: **ww. als passieren, sich ereignen, vorkommen** etc. kennen ook geen passief. Het **resultatieve** kenmerk zou in het Duits echter niet belangrijk zijn. Daar speelt daarentegen het kenmerk **menselijk subjeet** een rol (vgl. Stein 1979: 172).

13. Brinkmann heeft ideeën ontleend aan de volgende publikaties van Lucien Tesnière: **Esquisse d'une syntaxe structurale**, Paris 1953 en **Éléments de syntaxe structurale**, Paris 1959. Vgl. voor Stein's functiebegrip: "Form, function and use are different things: the function of a linguistic element concerns its position in the abstract linguistic system of oppositions and distinctions and the use follows from this function" (Stein 1979: 123).

14. De parallellie tussen actief en passief wordt door Hoekstra & Moortgat met een schema geïllustreerd (vgl. Hoekstra & Moortgat 1979: 160). Die parallellie is op zich niets verwonderlijks, gezien het genusindifferent karakter van het participium en de infinitief in Germaanse en Romaanse talen; dit i.t.t. het Latijn dat wel een aparte vorm voor de passieve infinitief heeft.

15. Hoekstra & Moortgat hanteren ook de bekende test uit de traditionele grammatika om aan te tonen dat de passieve deelwoorden geen adjektieven zijn (vgl. t.a.p. 142-5). Het is overigens opmerkelijk dat zij voor het herkennen van passieve VPs de mogelijkheid van de agentieve **door**-bepaling als test beschouwen, alhoewel ze de betreffende bepaling niet als een essentieel onderdeel van het passief zien.

16. De laatste konditie zou men ook kunnen vervangen door de eis dat het volt. deelw. een verplicht element van de VP moet zijn. Weglaten van het volt. deelw. zou de zin ongrammatikaal en inkompleet maken t.a.v. de bedoelde communicatie; vgl. **der Junge wurde (geschlagen) vs. er kam (gerannt)**. Bij het type **geschrieben stehen** doet zich dan echter een probleem voor: **geschrieben** is weglaatbaar zonder de genoemde gevolgen, maar **geschrieben stehen** kan niet vervangen worden door twee nevenschikte aktieve werkwoordsvormen. Die laatste konditie telt voor Stein zwaarder en de combinatie wordt dan ook als passief beschouwd.

17. Dik (1979: 72) gaf al aan dat subjeektstoekenning niet beperkt is tot Ag- en Go-argumenten. Junger (1983: 117) zegt expliciet dat in FG het verschil aktief - passief wordt verantwoord "by assignment of the syntactic function subject (=primary vantage point on the state of affairs described by the predication) to the Agent argument (in an 'Action' state of affairs), to the Positioner (in a 'Position' state of affairs) or to the Processed (in a 'Process' state of affairs)". Vgl. Dik (1983: 143-4) voor kritiek op de term Agentless passive.

18. De bedoelde uitbreiding van de reductieopvatting is, voor zover mij bekend, niet uitgewerkt in FG-publikaties. Een opmerking van C.Vet (in Dik 1983: 136) kan mogelijk in die richting geduid worden. Vgl. "In my view the parallelism between the nominalization and the passive construction must be thought of as a reduction of the number of arguments they take as compared to the corresponding active construction".

19. Het idee om het passief bij een grotere categorie onder te brengen of om het terug te voeren op een bepaald algemeen principe, is wel meer naar voren gebracht. Zo ziet Haiman (1976: 36) het passief als een onderdeel van de categorie **zinnen zonder agens** (er zou verband zijn met zinnen als **Max is easy to please; his writing is unreadable; he is the man to watch**) en vat McCawley 1976 een reeks verschijnselen, waaronder het passief, op als manifestaties van eenzelfde principe nl. "that the human experiencer is unvolitionally / unself-controllably involved in the situation" (1976: 202, noot 2). Het zal duidelijk zijn dat in beide gevallen slechts een gedeelte van de passiefverschijnselen onder de betreffende categorie valt of aan de vermelde beschrijving voldoet.

20. Vgl. voor een overzicht van de veranderingen in de theorie Van Hogen 1983 en Hoekstra (1984: 129-63). Overzien wij de ontwikkelingen dan blijkt ook dat men aanvankelijk slechts aandacht had voor een klein gedeelte van de feiten.

21. Daarmee is uiteraard niet alles gezegd over het verschil tussen een lexikale regel en een transformationele. Een adjektivisch passief moet verantwoord worden met een lexikale regel omdat een transformatie geen categorieën kan veranderen. Een lexikale regel kan het objekt van een werkwoord relateren aan een passief subjeekt (zoals in de adjektivische lezing van **John was infuriated**). Een transformationele regel kan in hetzelfde geval gehanteerd worden (vgl. **John was infuriated**, verbale lezing), maar deze werkt blind, d.w.z. op ook heel andere relaties (b.v. bij het indirekt objekt) of ook wanneer er geen grammatische of thematische relatie bestaat tussen de NP en het betreffende werkwoord. Dat laatste is het geval in **John was expected to win**, waar niet een zodanige relatie bestaat tussen **John** en **expect**. Deze zgn. niet-lokale passieven zouden dan ook met een transformatie verantwoord moeten worden.

22. Ook Lieber heeft kritiek op deze handelwijze, maar vanuit een geheel ander gezichtspunt (vgl. Lieber 1979: 672).

23. De criteria voor een adjektiefstatus van het participium (in de niet-verbale gevallen) zouden dezelfde zijn als de reeds genoemde voor het huidige engels (vgl. par.7.1) met uitzondering van het vierde criterium. Daarnaast wordt vermeld dat de OE'se participia **kongruentie** en **buiging** die overeenkomt met die van de OE'se adjektieven, vertonen (zie m.n. Lieber 1979: 673-4).

24. De persoonlijke passieven zouden vanaf de 13de eeuw overheersen (vgl. Lieber 1979: 687). We merken hier terzijde op dat de gedachte dat persoonlijke passieven bij de betreffende werkwoorden **verschijnen** wanneer naamvalskenmerken verloren gaan, geen parallelie vertoont met de opvatting die Van der Horst 1985 naar voren brengt in verband met de onpersoonlijke konstrukties in het algemeen. Naar zijn mening zouden bepaalde persoonlijke en onpersoonlijke aktieve konstrukties naast elkaar staan als verschillende gebruiksmogelijkheden. De onpersoonlijke konstrukties verdwijnen wanneer de afbrokkeling van het naamvalssysteem doorzet.

25. Foutieve weergave is niet het enige. Lightfoot verwijt Lieber bovendien dat ze zich op Wasow baseert (iets wat Lightfoot in datzelfde jaar ook deed!). Hij spreekt bagatelliserend over Liebers artikel, terwijl toch duidelijk is dat het vernietigend is geweest voor zijn publikaties uit 1979 (cf. Lightfoot 1980: 267).

26. Dat is het eindpunt van een ontwikkeling die begon met de 'toepassing' van het passief op zowel verbale als nominale konstrukties (vgl. **the city's destruction by the enemy**). Van aanvankelijk twee operaties (Agent Postposing en Object Preposing) naar alleen de laatste en tenslotte naar de algemene aanduiding NP-Movement, omdat niet alleen objecten verplaatst worden. Move NP wordt dan vervolgens gezien als een speciaal geval van Move α .

27. Behalve in het al in de tekst genoemde voorbeeld hebben we ook in geval van **het blad valt, de plant groeit** te maken met een thema (en niet met een agens als **de veldheer**). Het begrip thema is belangrijk bij Bresnan's "participle-adjective conversion": een prenominaal participium is slechts mogelijk wanneer het subjeet het thema-argument van het predikaat uitdrukt; vgl. **a fallen leaf; a given book; *a danced man; *a given woman**.

28. De nadruk kan daarbij vallen op het handelingsaspect of op het menselijke facet. Vgl. b.v.: "Verba als **werken, lachen, lopen, luisteren, praten**, die een handeling te kennen geven, kunnen wel in dit soort zinnen voorkomen, werkwoorden als **zitten, liggen, vallen, lekken**, die geen handelingsaspect vertonen, niet." (Kraak & Klooster 1968: 184). Stein (1979: 172) noemt t.a.v. het duitse onpersoonlijke passief met name het menselijk subjeet: dat zou een voorwaarde zijn voor het onpersoonlijk passief; een verklaring voor het ontbreken van een passief bij proceswerkwoorden zou ook begrijpelijk zijn, gezien de onmogelijkheid van een menselijk agens bij die werkwoorden.

29. Men zou alle werkwoorden op grond van de genoemde kenmerken moeten kunnen indelen, maar dat is niet in alle gevallen onproblematisch. Bij de beperkte groep werkwoorden van het type **smaken** bijvoorbeeld zouden **hebben** in de voltooide tijd en de onmogelijkheid van een prenominaal participium in de richting van een transitief werkwoord wijzen; een (onpersoonlijk) passief ontbreekt evenwel. Wanneer men werkwoorden als **zitten, liggen, staan** e.d. zou willen indelen, zit men m.i. met hetzelfde probleem: twee kenmerken wijzen in de richting van transitiviteit, maar een passief ontbreekt of is wellicht marginaal mogelijk: **hier mag niet gestaan worden**. De kenmerken zijn voorts m.i. niet toe te passen bij de werkwoorden die weersomstandigheden aanduiden, en evenmin bij de koppelwerkwoorden.

30. De traditionele werkwoordsindeling, die volgens Hoekstra gebaseerd is op het logisch begrip transitiviteit, zou **lachen, sneuvelen** en het niet-kausatieve **breken** in een groep tegenover de groep van **slaan**, het kausatieve **breken** en **opvallen** hebben geplaatst. In traditionele benaderingen hebben echter ook naamvalsonderscheidingen een rol gespeeld: werkwoorden als **opvallen** werden niet als transitieven, maar als intransitieven beschouwd vanwege het regeren van een datief i.p.v. een accusatief en vanwege het ontbreken van een passief.

31. Wij gaan hier niet in op de konsekwenties van de verschillen tussen een funktionele en een formele taalbeschouwing, maar verwijzen voor een beschouwing

hierover naar Verhagen 1984.

32. Kirsner (1976: 396) ziet dit zelfs als het meest evidente gebruik: "Perhaps the most obvious exploitation of the meaning **high participant not focussed** occurs in agentless pseudo-passives, especially in reference to events where the action itself is most important and where the identity of the high participant is either irrelevant or unknown."

33. Behalve de in par.10.2 besproken beperkingen zijn er uiteraard nog andere restricties bij passiefvorming te signaleren. Bij bepaalde werkwoorden kan de passiefmogelijkheid ontbreken: in het nederlands b.v. bij **kosten, hebben, mogen**; in het engels bij **resemble, fit, involve, weigh, equal, last, cost, have** (i.t.t. own) (vgl. Freidin 1975: 389; Wasow 1980: 307-9); in het Duits bij "Geschehensverben" zoals **passieren, sich ereignen, vorkommen** etc. (vgl. Stein 1979: 172). In verscheidene talen zou bij werkwoorden die een toestand uitdrukken, een passief niet mogelijk zijn: een konstatering die men aantreft bij Stein (1979: 93-4) en binnen de FG. **To have** is een duidelijk voorbeeld; alleen wanneer dit werkwoord als "activity verb" wordt gebruikt is passiefvorming mogelijk. Vgl. **her father had a house - *a house was had by her father**, met voorbeelden waarin **have** 'ervaren', 'verkrijgen' betekent zoals: **everybody had a nice time - a nice time was had by everybody; one can have tea in the afternoon - tea can be had in the afternoon**. De genoemde beperkingen gelden voor een bepaalde taal en ook wel voor een groep talen. Het ziet er niet naar uit dat men een **universele** beperking op passiviteitsbaarheid zou kunnen vaststellen: er zijn voorbeelden van talen waarin 'wordt gehad' en 'wordt drie kilo gewogen' wel degelijk voorkomen (vgl. Keenan 1980: 195).

34. Onuitgesproken blijft of rolprominentie ook als de **funktie** van het passief gezien wordt. De volgende opmerking zou in die richting kunnen wijzen: "it is THE major function of [the passive] construction to assign role prominence to the patient at the expense of the agent" (Riddle & Sheintuch 1983: 546; onderstreping M.v.d.W.). We tekenen hierbij aan dat een dergelijke functieomschrijving niet algemeen toepasbaar zou zijn: de onpersoonlijke passieven hebben geen subjektsNP die rolprominent kan zijn.

35. Terzijde merken we hier nog op dat een TGG-aanpak ook voor diachroon onderzoek nog bepaalde problemen met zich mee zou brengen, omdat men niet zou kunnen voldoen aan de algemene uitgangspunten en criteria van die theorie. Grammatikaliteitsoordelen van native speakers zijn essentieel in de TGG. Al zou men daar een oplossing voor kunnen bedenken door aan te nemen dat alle aange troffen uitingen grammatikaal zijn, men kan moeilijk voldoen aan het "soundness"-kriterium (nl. dat slechts structuren gegenereerd worden die door native speakers welgevormd worden gevonden) en evenmin aan het "completeness"-kriterium (d.w.z. dat alle welgevormde structuren gegenereerd worden) (cf. b.v. Keenan 1980).

36. Parker 1976 doet, uitgaande van gefundeerde kritiek op de 'verklaringen' in Lehmann 1974, een voorstel dat aantrekkelijke kanten lijkt te hebben en dat neerkomt op reïnterpretatie van patronen, een niet onbekende verklaring als het gaat om taalveranderingen.

37. Het reflexieve, een belangrijke onderscheiding die door het medium wordt aangegeven, wordt in het gotisch uitgedrukt door een aktieve vorm in combinatie met het pronomen **sik**.

38. Illustratief is ook de volgende opmerking: "Man wende nicht ein, dass es im Idg. kein Passiv gibt. Erstens gab es eins und zweitens ist der Unterschied auch vorhanden, wenn wir sagen: **der Mann schlägt und das Schiff geht unter**" (Hirt 1931-4: dl.III, 48, noot 1). Het valt op dat men in oudere publikaties over het algemeen zeer bezorgd is over het ontbreken van het passief in het oeridg. of in het germaans.

39. Vgl. in dit verband ook de volgende opmerking van Jespersen (1947: 333): "An extreme, but by no means unique example of the simplification found in modern languages is the English *cut*, which can serve both as present and past tense, both as singular and plural, both in the first, second and third persons, both in the infinitive, in the imperative, in the indicative, in the subjunctive, and as a past (or passive) participle; compare with this the old languages with their separate forms for different tenses, moods, numbers and persons; and remember, moreover, that the identical form, without any inconvenience being occasioned, is also used as a noun (a *cut*), and you will admire the economy of the living tongue."

40. In het west- en noordgermaans zijn slechts enkele op zichzelf staande vormen te vinden die resten zijn van het synthetische passief (zie Krahe & Meid 1969: II, 114-5). Het zijn vormen die korresponderen met het gotische werkwoord *haitan*. Op grond van die resten wordt ook aangenomen dat het synthetische passief een gemeengermaans verschijnsel was (vgl. o.a. Hirt 1931-4: dl.III, 135).

41. Zonder enige argumentatie veronderstelt Hirt (1931-4: III, 135) dat er in het oeridg. geen passief praeteritum is geweest, maar slechts een tijdloze vorm. Ik wijs in dit verband op de opmerking bij Krahe & Meid (1969: II, 115) dat de korresponderende ags. vorm *hätte* (got. *haitada*) ook als praeteritum werd gebruikt. De vraag is echter of dit gebruik als praet. een latere ontwikkeling is of dat we inderdaad een qua tijd indifferente vorm moeten aannemen.

42. Dat deze gegevens overigens niet algemeen bekend zijn onder taalkundigen (reden om er een kort overzicht van te geven), blijkt b.v. uit Closs Traugott (1972: 82), waar men de volgende opmerking aantreft: "The passive has an interesting history. For one, it did not always require a *be* auxiliary in Germanic. Gothic had a passive verbal inflection, not a *be* auxiliary" (onderstreping M.v.d.W.).

43. We spreken hier nog niet over de betekenis van het passief. Lloyd 1979 heeft ook op het verschil gewezen, dat er, ondanks incidentele overlappingsen in betekenis, bestaat tussen de *nan*-werkwoorden en het passief. Vgl.: "the grammatical subject of a passive construction is subjected to an action from some (157) outside source, but need not be actionally 'moved' by it; (158). De *nan*-werkwoorden daarentegen "represent a semantic type which may be called 'subject-changing' verbs (with no specific reference to an outside force acting on it)" (158). Lloyd's konklusie luidt dan: "From this it follows that the concept 'change of state of the subject' may be expressed either by a *nan*-verb or by a passive, with only a slight difference in emphasis: (...). On the other hand, the concept 'be subject to an action' which can always be expressed by a passive, often cannot be rendered by a subject-changing verb" (158).

44. De grammatici zijn ook niet bepaald eensgezind in hun behandeling van deze werkwoorden. Braune (1966: 114-5) heeft het over inchoatieve, medio-passieve en passieve betekenis, Krause (1968:246) spreekt van intransitief-inchoatieve betekenis. Volgens Mossé (1956: 130) hebben ze medio-passieve waarde.

45. Cf. Schröder (1957: 2), Hirt (1931-4: 136) en Brinkmann (1965: 20-1). Eerstgenoemde wijst ook op de beperkte mogelijkheid om de groep *-nan*-werkwoorden uit te breiden.

46. Het enige voorbeeld waarin Schröder een voortdurend gebeuren ziet, is Mc.6:3 *jah gamarzidai waurpun in þamma*; een passage die echter heel goed als een overgang naar een toestand gezien kan worden: ze raakten geërgerd. De korrespondentie met een imperfectum in het grieks is voor Schröder aanleiding voor die interpretatie; hij moet echter in vier andere passages waarbij die korrespondentie ook aanwezig is, toegeven dat het om "mehr einmalige Vorgänge" gaat (t.a.p. 75). Dit alles betekent dat Schröders bevindingen onze veronderstelling over het momentaan gebeuren niet tegenspreken.

47. Het is overigens opmerkelijk dat het ontbreken van betekenisverschil voornamelijk wordt geïllustreerd met participia praeteriti. Juist daar zou men kunnen denken aan een *ga*-prefix als formeel kenmerk van de betreffende categorie; een ontwikkeling die zich ook in een vroeg stadium van het Duits en het Nederlands heeft voltrokken. In dat geval zou het ontbreken van betekenisverschil bij die voorbeelden niets zeggen over een mogelijk betekenisverschil in het algemeen tussen werkwoorden met of zonder *ga*-prefix.

48. Ook in andere opzichten zijn wij het niet eens met Lloyd. Hij stelt het gebruik van *wairpan* + *p.p.* om het "punctive passive" uit te drukken, tegenover dat van *wisan* + *p.p.* om het "procedent passive" aan te geven. Het eerste komt overeen met onze veronderstelling dat de *wairpan*-kombinatie een momentaan gebeuren uitdrukt. Wij zien echter *wisan* + *p.p.* als de ongemarkeerde combinatie en niet als een combinatie met de speciale taak "to report a continuing impingement of an action or actions upon an entity". Een gevolg van Lloyds opvatting is dat bij een werkwoord dat nu eens optreedt met *wairpan* en dan weer met *wisan*, in het *wisan*-geval nadruk op het gehele, door het werkwoord aangegeven proces verondersteld moet worden (vgl. ook Lloyd 1979: 155, noot 17). Het gotische materiaal geeft echter geen aanleiding tot het aannemen van een dergelijk verschil. We wijzen nog eens op de volgende voorbeelden ter vergelijking: L.4:17 jah *atgibanos wesun* imma bokos Eisaeiins praufetus... naast Mc.1:40 ip afar *patei atgibans warp* Iohannes; L.2:26 jah *was* imma *gataihan* fram ahmin *pamma weihin ni saihwan dauhu*,... naast L.8:20 jah *gataihan warp* imma *patei aipei peina* jah *broprjus peina* standand uta.

49. Vgl. Schröder (1957: 24-32) voor het synthetisch passief. In de zes gevallen van praes. *wairpan* + *p.p.* (Ph.1: 20; L.14: 12; Mc.9: 12; 2Th.2: 3; 1Cor.9: 27; L.6: 40) gaat het ook steeds om iets toekomstigs.

50. Schröder is niet duidelijk over het passiefsysteem. Zo staan de volgende opmerkingen tegenover elkaar: "...sie [*wisan+pp.* en *wairpan+pp.*] haben feste, aktional und temporal abgestufte Kategorien begründet, die prinzipiell jedem Verbum offenstehen, das überhaupt eines Passivs fähig ist" (16) en "Ich zweifle nicht daran, dass die von Wulfila verwendeten Passiv-Umschreibungen in seiner got. Vatersprache (seine Mutter war Griechin) vorhanden waren; aber sicherlich nicht als festumrissene grammatische Kategorien. Zu passivischer Ausdruckweise griff die volksmässige Rede damals wie heute wohl nur gelegentlich und längst nicht in dem Ausmasse, wie es im griech. Bibeltext der Fall war" (23; onderstreping M.v.d.W.).

51. De combinaties van 'worden' of 'zijn' met het participium praesentis worden ook wel bij de perifrastische verbale constructies genoemd. Ze corresponderen niet met een of andere synthetische vorm, terwijl de combinatie met 'zijn' ook geen germaanse innovatie is.

52. Slechts een enkeling houdt er een geheel andere, overigens niet verder beargumenteerde mening op na. Volgens Zadorozny (1974a; 1974b: 383; 387) zou 'houden' de oorspronkelijke betekenis van 'hebben' zijn en 'bezitten' een secundaire betekenisontwikkeling. Het zou bij *haben* + *p.p.* oorspronkelijk om een mediale uitdrukking gaan, om een middel om de toestand aan te geven waarin het subjeet zich na de voltooiing van een mediaal opgevatte handeling bevindt. Het object zou dan ook aanvankelijk niet aanwezig zijn: het verschijnen van het object wordt ook als een secundaire ontwikkeling gezien. Door deze opvatting wordt Zadorozny overigens tot een ongebruikelijke verklaring van *aigan* + *p.p.*-voorbeelden als *sie eigan mir ginomanan liabon druhtin minan* gebracht (vgl. Zadorozny 1974b: 385).

53. De parallelie in syntaktische verandering met *heb* geschreven is er evenwel niet, wanneer men in een andere syntaktische analyse die *Augen zugebunden* e.d. in zijn geheel als object bij *bekommt* e.d. zou kunnen beschouwen. Het enige wat dan over de voorbeelden 2 tot en met 7 tegenover 1 valt op te merken is dat de konkrete of zakelijke betekenis van *bekommen*, *erhalten*, *kriegen*, *haben* in de

eerst genoemde reeks voorbeelden is verzwakt, terwijl dat in (1) niet het geval is.

54. De werkwoorden **bekommen**, **erhalten**, **kriegen** en **haben** worden in dergelijke voorbeelden wel een soort passiefomschrijvende hulpwerkwoorden genoemd. Een parafrase van b.v. **er bekommt die Augen zugebunden** als "die Augen werden ihm zugebunden" is daar uiteraard geen bewijs voor. We wijzen erop dat er wel een parallel is met het passief: het gebeuren dat wordt aangeduid in de zin **er bindet mir die Augen** zu kan ook zodanig aangeduid worden dat de agens naar de achtergrond is verdwenen. Dat kan op twee manieren: **die Augen werden mir zugebunden** en **ich bekomme die Augen zugebunden**. In het Nederlands komen dergelijke voorbeelden overigens ook voor (en wel met een soort agensaanduiding): **ik kreeg van de autoriteiten een gids toegewezen** (vgl. ook Gerlach Royen 1952). We treffen eveneens een met **haben** vergelijkbaar gebruik van **hebben** aan in b.v.: **ik wil dat geregeld hebben**.

55. Wesan zou volgens Zadorozny (1974b: 360-1) het "desemantisierte Verb des Seins" zijn. Slechts hier en daar zou de oude, meer konkrete betekenis 'verblijven', 'zich ophouden' enigszins naar voren komen, met name in het Gotisch. "Sonst drückt es entweder das blossе Da-Sein aus oder das andauernde Sich-Befinden des Subjekts in einem Zustand, der als eine fortwährende Gegebenheit gefasst wird". **Werdan** is het werkwoord dat de overgang van de ene toestand in de andere aangeeft, ook de overgang van niet-zijn tot zijn. Die overgang wordt nadrukkelijk als een momentaan gebeuren gezien: "also nicht etwa, wie in: 'allmählich wurde sie bleich', sondern: 'plötzlich wurde sie bleich'".

56. Zadorozny spreekt soms van opheffing van de oppositie, terwijl de betreffende passage zonder bezwaar als een omschrijving van een toestand geïnterpreteerd kan worden. Vgl. Zadorozny (1974b: 370) voor de interpretatie van het Talianvoorbeeld **gisahun, uuio gilegit uuas sîn lîchamo** (viderunt quoniam positum erat corpus eius), dat m.i. kan betekenen: zij zagen waar zijn lichaam gelegen was/lag.

57. Er wordt wel beweerd dat een prenominaal participium slechts mogelijk is, wanneer er sprake is van een thema of van een, al of niet onderliggend, object (vgl. ook noot 27). Een onderliggend object wordt b.v. verondersteld bij het werkwoord **sneuvelen**; het subjeet van dat werkwoord wordt eveneens als thema beschouwd. Kunnen we nu zeggen dat het prenominaal optreden van het participium gekenmerkt wordt door een objektsrelatie met het erbij horende substantief (dit i.t.t. het part. praesentis) of door het thema- of niet-agens zijn? Er moeten andere semantische zaken een rol spelen: bij deze veronderstellingen zou nl. het verschil tussen ***een gelopen jongen** en **een weggelopen jongen** alleen te verklaren zijn door in het ene geval geen thema of onderliggend object aan te nemen en in het andere geval wel, wat merkwaardig is.

58. Wij wijzen er terzijde op dat ook niet alle p.p.'s van transitieve werkwoorden zonder meer prenominaal kunnen voorkomen in het huidige Nederlands. Die mogelijkheid is er echter wel, wanneer aan het p.p. nog een bepaling is toegevoegd: **een vaak gehoord geluid**; **een vroeger veel gezien tafereel**; **de naar Amsterdam gevoerde man** en dergelijke.

59. In het Gotisch komen geen participia voor bij werkwoorden als **beidan** (wachten), **hlahjan** (lachen), **ligan** (liggen), **sitan** (zitten), **skeinan** (schijnen), **slepan** (slapen), **standan** (staan), **wisan** (zijn, blijven).

60. De verschillen tussen de combinaties met 'hebben' en die met 'zijn' worden voor het hedendaags Nederlands uitgewerkt in Bakker 1972 en Binnerts & Van der Horst 1985 met respectievelijk de zinnen **Jan heeft "De kleine waarheid"**, **"De kleine waarheid" is van Jan** en **ik heb een hond**, **ik ben een hond** als uitgangspunt.

61. Het verschijnen van een part. praet. bij de immutatieve intransitieven is het belangrijkste punt. We gaan hier niet in op Kern's veronderstelling dat de verbreiding van de 'hebben' + p.p.- constructie via de volgende vier stadia zou zijn verlopen: de constructie met **hebben** en een participium van een perfectief transitief werkwoord (1), van een imperfectief transitief werkwoord (2) - in allebei de gevallen met een objekt -, van een transitief werkwoord, terwijl geen objekt aanwezig is (via de tussentrap van een objektszin met **dat**) (3) en het participium van een intransitief werkwoord (4).

62. De constructie zou volgens Kern een perfectieve betekenis kunnen hebben die aanduidt dat een uit zekere handeling voortvloeiende toestand voortduurt (b.v. **pas op, het geweer is geladen; dat is verboden**); een perfectieve betekenis die alleen aangeeft dat een zekere handeling in het verleden is verricht (b.v. **wanneer is dat geweer geladen?; we zijn daar om de tuin geleid**); een imperfectieve, volgens Kern een afgeleide, betekenis (b.v. **het paard is (een half uur lang) bij de teugel voortgeleid**). Daarnaast zijn er nog gevallen als **hij is niet bemind; hij is zeer geacht**, met een imperfectief participiaal adjektief: praesentia met participiumvormen die zuivere adjektieven zijn.

63. Die konklusie is onontkoombaar, wanneer participia als **gelachen** voorkomen. Dat betekent niet dat in het gotisch, waar dergelijke participia ontbreken, het p.p. als categorie juist getypeerd zou zijn door een beschrijving waarin alleen het toestands-element voorkomt. Wanneer onze analyse van de gotische **wisan-** en **wairbankombinaties** wordt geaccepteerd, geven deze ook een gebeuren aan, wat slechts mogelijk is, wanneer het p.p. niet alleen een toestand, maar ook het daarmee samenhangende gebeuren kan aanduiden.

64. Wanneer we de betekenis van het p.p. zo zouden formuleren, rijst ook de vraag wat het verschil met de betekenis van de infinitief en van het participium praesentis is. Het toestands-element in de eerdere betekenisomschrijving van het p.p. werkte in elk geval onderscheidend t.o.v. van die beide categorieën.

65. Vgl. ook Duinhoven 1985 (een artikel dat verscheen toen deze tekst reeds was afgesloten) voor een visie op de prenominale onmogelijkheid van participia als **gelachen**.

66. Men zou zich kunnen afvragen of men in dat geval niet van twee verschillende betekenissen zou moeten spreken. Dat zou binnen benaderingen waarin men meent dat een categorie een eenheidsbetekenis moet hebben, weer leiden tot de vraag of men op grond van die twee betekenissen nu ook tot twee soorten p.p.'s moet besluiten. We menen dat onder meer het feit dat de betekenisaspecten met elkaar samenhangen, zoals we hebben gezien, voor een categorie pleit. Ook voor anderen is de aanwezigheid van verschillende betekenisaspecten of betekenissen geen reden om niet van een categorie te spreken. Vgl. ook Duinhoven (1985: 98) die heel algemeen stelt dat naast een oudere betekenis zich een jongere kan ontwikkelen en dat bij een bestaande vormcategorie zich een nieuwe kan aansluiten: "Wanneer dan de oude elementen naast de nieuwe in gebruik blijven, ontstaat er een verwarrende veelvormigheid en polysemie...zoals we die bij het deelwoord aantreffen".

67. Men hanteert de termen **dynamic**, **kinetic**, **mutative passive** enerzijds, tegenover **resultative**, **statal**, **static passive** anderzijds. Of zoals Klingebiel (1937: IX), de termen **Vorgangspassiv** (aktionales oder eigentliches Passiv) met als omschrijving "Der Sprechende lenkt die Aufmerksamkeit auf die Handlung selbst, von der eine Person oder Sache betroffen wird (wurde)", en **Zustandspassiv** (resultatives Passiv) met als omschrijving "Der Sprecher hebt das Ergebnis einer Handlung heraus, von der eine Person oder Sache betroffen wurde". Zie verder ook hoofdstuk 1, par.2.

68. De toestandsaanduiding wordt als de oorspronkelijke betekenis van **wesan** + p.p. gezien, met een argumentatie in de trant van Visser (1963-73: 2088):

"Originally the statal pattern was the normal one, for the simple reason that in Primitive Germanic **wesan** / **beon** in combination with the past participle of any verb, either transitive and intransitive, was a notional verb with the sense 'to exist', 'to be (t)here', while the past participle functioned as a predicate adjunct with adjectival import". Een merkwaardige variant op de algemene opvatting is te vinden bij Huchon (1923: 236). Hij meent dat **beon** en **weorpan** aanvankelijk zonder onderscheid gebruikt werden, maar dat, vanaf een bepaalde periode, b.v. de 10de eeuw, "**beon** ou **wesan** ait été préféré pour l'expression d'un état, aboutissement d'une action, et **weorpan** pour celle d'une action en cours de réalisation".

69. Schröders zorgvuldig gebruik van de betreffende teksten laat overigens zien, dat er met vertalingen wel degelijk te werken valt. Zo gaat hij bijvoorbeeld de weergave van typisch latijnse konstrukties na en komt op grond daarvan tot de konklusie dat de Isidorvertaler beslist geen slaafs navolger van de latijnse tekst was. Daaraan verbindt hij de aannemelijke veronderstelling dat de vertaler ook in het geval van het passief het eigen, duitse systeem hanteerde (cf. Schröder 1955: 13-7).

70. Lockwood (1968: 143) daarentegen stelt dat in het oudhoogduits **werdan** aanvankelijk de omschrijving voor het passieve futurum verzorgt en **wesan** / **sīn** het regelmatige werkwoord voor het praesens is, terwijl in het praeteritum zowel **wesan** als **werdan** optreden. Er wordt echter niet aangegeven waarop deze uitspraak is gebaseerd. Bovendien is het onduidelijk of Lockwood het futurum als aparte tijdskategorie voor het oudhoogduits aanneemt.

71. Er zijn slechts enkele voorzichtige aanzetten tot wat men een futurumomschrijving zou kunnen noemen, aanwezig: enige met **sculan** gevormde verbindingen, die zowel in het aktief als in het passief optreden. Een voorbeeld: In dhes dagum **scal iuda uuerdhan chihaldan** (zal gered worden). Het voorkomen van dergelijke voorbeelden zou op een aanwezige behoefte wijzen en op het feit dat het praesens van **werdan** + p.p. in elk geval niet uitsluitend futurisch werd opgevat (vgl. Schröder 1955: 38 en Rupp 1956: 270).

72. Schröder is zelf in feite weinig eenduidig over deze zaak. Enerzijds merkt hij het volgende op: "Unfreiwilliges Ausweichen ins Aktiv werden wir am ehesten dort erwarten, wo sein passives Formensystem noch ein wenig lückenhaft war, d.h. vor allem beim Vorgangspräsens, wo das zukunfthaltige **werdan** eine rein gegenwärtige oder zeitlich indifferente Auffassung hinderte (...)...aber ein wirklicher Zwang dazu lässt sich auch im Präsens kaum einmal wahrscheinlich machen" (Schröder 1955: 40). Op p.43 van hetzelfde artikel wordt echter wel degelijk een verband gelegd tussen de 'futurische' betekenis van het praesens van **werdan** en de weergave met een praeteritumvorm en met aktieve mogelijkheden.

73. Het is in dit verband aardig om te zien dat op een bepaalde plaats in de **Murbacher Hymnen** **ist** en **wirdit** naast elkaar voorkomen: 5,2,1 naht suarziu giu **fartripan ist uuirdit** / nox atra iam depellit. Schröder suggereert dat de vertaler heeft geaarzeld tussen een toestand en een gebeuren. Wanneer men de mogelijkheid dat **wesan** ook een gebeuren aanduidt, niet uitsluit, zou het om het afwegen van twee op het punt van de weergave van een gebeuren vergelijkbare middelen gaan.

74. Schröder (1955: 10; 64) beweert dat Hennig Brinkmann Zieglschmids poging om het bestaan van een aktioneel **wesan**-passief te bewijzen, afdoende heeft weerlegd. Brinkmann (1965: 22, noot 6) blijkt echter slechts op te merken dat hij Zieglschmids poging als mislukt beschouwt. Ook slaat die opmerking op het gotisch ("Davon dass das Präs. von **wisan** mit Part. Prät. passives Präs. im Got. sei, kann keine Rede sein. Die einzige Stelle, die Zieglschmid (...) dafür anführt (II. Kor. 1,4), war von Behaghel (Syntax II, S.206) bereits richtig gedeutet"), terwijl Schröder hier over het oudhoogduits spreekt.

75. Vgl. Rupp (1956: 274): "Die sprachliche Form als solche deckt sich formal und beinahe auch der Bedeutung nach mit den Konstruktionen von **werdan** mit Adjektiv oder Substantiv". Het verschil zou slechts liggen in een verschil tussen het part. praet. en het adjektief op zich, doordat namelijk "der Vorgang, der zu der im Part. ausgedrückten Verfassung führte, noch mitgehört wird, während das Adjektiv diesen Bezug nicht kennt" (Rupp 1956: 268). Wij wijzen erop dat dit uiteraard niet meer geldt voor participia die tot zuivere adjektieven zijn geworden, doordat het betreffende werkwoord niet meer bestaat of doordat bepaalde vormkenmerken een participium van het werkwoord hebben geïsoleerd.

76. Oudhoogduitse voorbeelden zijn: **quhoman scolda uuerdan** (venturum esse) en **uuardh quohaman** (futurum esset). Zie verder Behaghel (1897: 189) voor opmerkingen over de oudsaksische Heliandvoorbeelden. Bij het betreffende patroon zijn er voorbeelden die men ook als combinaties van 'worden' en een infinitief zou kunnen opvatten, omdat in een aantal gevallen, met name bij de werkwoorden 'komen', 'vallen' en hun composita, de infinitief en het part. praet. dezelfde vorm hebben. Aan het patroon op zich hoeft echter niet getwijfeld te worden: in het oudengels, waar over het algemeen infinitief en part. praet. door een verschillende uitgang worden gekenmerkt, treffen we eenduidige participiumvormen aan, terwijl er in de Heliand en in het oudhoogduits ook voorbeelden zijn met onmiskenbare participia. Dal (1971: 229) erkent de aanwezigheid van dit patroon in oudere stadia van westgermaanse talen, maar uit toch het vermoeden dat deze combinatie uit een verkeerde interpretatie van de verbinding van 'worden' met de infinitief is voortgekomen. Daar zijn o.i. geen aanwijzingen voor en we denken dat Dal tot die veronderstelling komt, omdat zij, vanuit haar modern duitse taalgevoel, moeite heeft met de interpretatie van met name de praesensvoorbeelden.

77. Oubouzar meent dat aanvankelijk slechts de resultatieve werkwoorden een part. praet. hadden en derhalve een voltooide tijd konden vormen. Dat stemt wel ongeveer overeen met Kern 1912, die beweert dat de niet-mutatieve intransitieven (die merendeels imperfectief zijn) oorspronkelijk geen p.p. hebben (zie hoofdstuk 3, par. 4). Kern signaleert ook dat deze groep werkwoorden in het Duits relatief laat een voltooide tijd hebben gekregen (vgl. hoofdstuk 3, par. 6). Bij Oubouzar krijgen we geen duidelijk beeld van de tijd waarin dit is gebeurd. Zgn. kursieve ww. als **tuon**, **haben**, **sîn** en **mugen** zouden lange tijd nog geen p.p. hebben. De vorm **getân** blijkt echter wel voor te komen, maar wordt met **getuon**, en niet met **tuon**, in verband gebracht. Ook signaleert zij dat werkwoorden die bij Notker kursief zijn (zoals **sehen**, **hören**, **minnen**, **leben**, **sîn** etc.) een voltooide tijd hebben in het Nibelungenlied en ze vraagt zich in dat verband af of het daar een ander gebruik van het prefix betreft dan wel of dan een part. praet. van een kursief werkwoord mogelijk blijkt te zijn.

78. Ter illustratie nog twee andere voorbeelden (met door mij aangebrachte onderstreping), waarin het niet om een handeling in het verleden zou gaan, maar om het feit dat "alle, die Gott fürchten, der göttlichen Gnade sicher sein können, denn die Gnade Gottes ist gefestigt, das Unrecht der Gläubigen ist beseitigt": **Uuanda nah dero hohi himeles fone erde. habet er gefestenot sîna gnâda über die, die in furhtent; So ferro daz ôsten ist fone demo unestene. so ferro habet er fone uns ketân unseriu unreht.** Vgl. ook Oubouzar (1974: 14-5, 29). Zeker het tweede voorbeeld moet wel een gebeuren in het verleden uitdrukken. Dat zo'n gebeuren nog geldigheid heeft voor het heden of, liever gezegd, een relatie heeft met het heden is echter typerend voor de voltooide tijd en is niet in tegenspraak met het aanduiden van een gebeuren in het verleden. Oubouzar's konstatering dat de betreffende samengestelde vormen niet voorkomen in bepaalde teksten (nl. in combinatie met bijwoorden als **e**, **before**, **lange** en in allerlei bijzinnen), rechtvaardigt de veronderstelde beperking, die overigens in de 13de eeuw zou zijn verdwenen, evenmin: dat verschijnsel is op zich niet verwonderlijk bij een nog relatief zeldzaam patroon.

79. Oubouzar (1974: 30) noemt als voorbeelden de vraag **Vil edel Dietrich, was ist iu hie getân von den minen vrienden en Sifrit kumt niht widere, er ist nû lange begraben**. Bij het eerste voorbeeld wordt opgemerkt dat het om een situatie gaat die al tot stand gebracht is, wanneer deze woorden uitgesproken worden. Dat wil echter niet zeggen dat het nu om een toestand gaat. Het tweede voorbeeld kan wel als een toestand, die al lang bestaat, opgevat worden. Volgens Oubouzar drukt het praes. ind. sein + p.p. steeds een "Zustand zur Zeit des Sprechaktes, aber keine vollzogene Handlung aus, d.h. ist getân kann nicht ist getân worden gleichgesetzt werden". Pas in de 15de eeuw ziet Oubouzar een tendens om deze combinatie voor een voltooid gebeuren te gebruiken.

80. In het schema voor het midden van de 16de E. verschijnt het passieve futurum. Het optreden van deze vorm veronderstelt, volgens Oubouzar, dat praes. ind. **werden** + p.p. (de vorm die in haar opvatting aanvankelijk het toekomstige aangaf) **kursief** is geworden. Dat laatste houdt in dat die vorm nu een handeling of een gebeuren in het heden aangeeft in plaats van de overgang naar een toestand. Daarvoor meent Oubouzar nu ook bewijzen in haar korpus te vinden: een voorbeeld waarin **gehandelt werden** alleen maar een tegenwoordige tijd kan zijn en een voorbeeld waarin praes. w + p.p. zelfs als praesens historicum optreedt (Oubouzar 1974: 66). De praeteritumvormen worden dan ook **kursief** gebruikt, zoals in: **J.Reuchlin, der damals für einen...gelehrten Mann gehalten ward**.

81. Het lijkt er inderdaad op dat de betreffende combinatie nog zeldzaam is, want in verschillende publikaties wordt steeds hetzelfde voorbeeld genoemd. Vgl. bijvoorbeeld Lockwood (1968: 144), Schröder (1955: 46) en Schröbler (1975: 388): nu wasez ouch über des jâres zil, daz Gahmuret gepriset vil **was** worden.

82. De combinatie s + p.p.tr./itr.O wordt nu (met uitzondering van de vorm **geboren bin**; vgl. **wann man weiss dass ich im Spessert geboren bin**) voor een toestand gebruikt en de terreinverdeling tussen deze combinatie, **werden** + p.p. en de drieledige **worden-** vorm zou gelijk zijn aan die in het huidige Duits. "Die Formen s + pII tr/itr.O haben ab jetzt den gleichen Wert wie die Formen s + Adjektiv (ist schön) und haben im Verbalsystem, das durch die Phasenopposition gekennzeichnet wird, keinen Platz mehr" (Oubouzar 1974: 72).

83. Dergelijke redeneringen treffen we ook aan, wanneer het gebruik van het praet. s + p.p. voor een voorafgegaane gebeurtenis 'verklaard' wordt. Zelfs in voorbeelden met een agens geldt: "Es wird immer noch der zur Zeit des Handlungsablaufes bestehende Zustand ins Auge gefasst". Vgl. **...habend sie das, was von ihren alteren erspart was, verthon en Es kam auch denselbigem Tag ein anderes von etlichen Theologen Ratschlägen, wie man auf einer Synode diejenigen, die bisher nicht scheinbarlich genug verdammt wären, verdammen könnte** (Oubouzar 1974: 67). Het zou ook in het laatste voorbeeld om een toestand van het subjezt gaan.

84. In het systeem van de 11de E. komt de tijdsoppositie praesens - praeteritum voor, zowel in het actief als in het passief. Die binaire oppositie blijft lang aanwezig: pas voor het midden van de 16de eeuw neemt Oubouzar immers een uitbreiding met de categorie futurum aan. Toch verschijnen de eerste voorbeelden van **werden** + inf. al in de 14de E., terwijl ze begin 16de E. vrij talrijk zijn. Het optreden van andere vormen met dezelfde functie (**wollen / sollen** + inf.) en het nog niet verschijnen van de betreffende vorm in bepaalde omgevingen (**wird getan haben** zou nog niet voorkomen) vormen voor Oubouzar een belemmering voor het aannemen van de categorie futurum. Evenals trouwens de aanwijzingen voor een nog ingressief karakter van **werden**: er zijn nog maar heel weinig voorbeelden met **werden** of met de infinitief van een werkwoord dat een toestand uitdrukt en het praet. met een infinitief (**ward behertzigen**) komt nog vaak voor (cf. Oubouzar 1974: 59).

85. Oubouzar merkt elders (Oubouzar 1974: 94) op dat de langzame ontwikkeling en de late integratie van de passieve voltooidetijdsvormen in het werkwoordelijk systeem **verklaard** moeten worden uit het vrij late **kursief** worden van w +

p.p. of uit de langdurige aanwezigheid van een aspektoppositie in het passief. We tekenen daarbij echter aan dat Oubouzar de betreffende vormen pas tot het systeem toelaat, wanneer ze overtuigd is van het kursieve karakter van w + p.p.- de feiten zijn er dan al langer! Bovendien ziet zij kennelijk over het hoofd dat een veronderstelde langzame ontwikkeling van de door haar bedoelde drieledige voltooid tijdsvormen wel eens zou kunnen samenhangen met het feit dat een andere vorm, s + pp.tr., in die periode een voltooid gebeuren kan aangeven.

86. Rupp (1956: 285) ziet bij die ontwikkeling het koppelwerkwoord **sein/ werden** meer en meer tot hulpwerkwoord worden. Voor Brinkmann (1965: 21) is zelfs het ontstaan van een vaste eenheid een konditie om van een passief te kunnen spreken.

87. Duinhoven 1985 meent dat er een dergelijk stadium is geweest en dat het part. praet. van karakter is veranderd. Het p.p. zou oorspronkelijk in het oerindogermaans een adverbiale bepaling zijn die een toestand aangeeft. Het zou echter herinterpretatie hebben ondergaan en niet langer als een adverbiaal woord, maar als een adnominaal woord zijn ervaren. Dat heeft een verandering tot gevolg: het p.p. wordt van een toestandswoord een werkingswoord.

88. Voor het gotisch kan men gezien de **wisan + p.p.-** en **wairþan + p.p.-** omschrijvingen die een gebeuren aanduiden immers ook niet stellen dat het p.p. slechts een toestand aangeeft.

89. Uit Den Hertogs opmerking over **was** en **werd** blijkt dat hij voor het gotisch een voltooid tijd aanneemt. Deze onjuiste veronderstelling komt ook naar voren in de formulering dat het passief in het gotisch blijkbaar al werd beschouwd "als een **geraken** of **geraakt zijn** in een door het deelwoord uitgedrukte toestand" (Den Hertog 1973, III: 185; onderstreping M.v.d.W.).

90. We moeten bij onze vergelijking met middeleeuwse latijnse teksten ook rekening houden met de veranderingen die in het latijn zijn opgetreden. Naast en in plaats van de synthetische passiefvormen, **laudor**, **laudabar**, kwamen omschreven vormen in gebruik: voor het praesens **laudatus sum** en voor het imperfectum **laudatus eram**. Deze omschrijvingen, die in het oude systeem respectievelijk de perfectum- en de plusquamperfectumvorm waren, krijgen als perfectum **laudatus fui** en als plusquamperfectum **laudatus fueram** tegenover zich (cf. Väänänen 1963: 137-8; Vossler 1954: 119-20). Dit betekent dat we met de vaststelling van de tijden in het middeleeuws latijn, met name wat **laudatus sum / eram** betreft, voorzichtig moeten zijn.

91. We hebben het oudnederlandse materiaal, dat bestaat uit glossen, het bekende zinnetje "Hebban olla vogala..." en fragmenten van een psalmvertaling, de zgn. Wachtendonckse psalmen, uiteraard wel onderzocht. In de psalmvertaling komen combinaties van 'worden' en 'zijn' met het participium praeteriti voor. De 'zijn'-voorbeelden corresponderen met passieve perfecta en plusquamperfecta in de latijnse Vulgaattekst. De meeste voorbeelden, zoals **Gifiroda sint sundiga** (ps. 57: 4a; lat. alienati sunt; verwijderd / ver zijn de zondaren) zijn als toestandsaanduidingen te interpreteren. De voltooid tijdsinterpretatie is minder waarschijnlijk, omdat de voltooid tijd nog nauwelijks in het oudnederlands blijkt voor te komen. Latijnse aktieve perfecta zijn vrijwel steeds met praeterita vertaald: er is slechts één voorbeeld van een voltooid tijdsomschrijving, namelijk (naast **hebban olla vogala nestas hagunnan..**) in psalm 73, vers 3 **faruuart heuit**, heeft verdorven, te gronde gericht voor het latijnse **malignatus est**. Een voorbeeld als **In ik uuas befillit allan dag** in ps. 72: 14a, dat correspondeert met **fui flagellatus** (ik ben geselsd), drukt een gebeuren in het verleden uit en zou een voorbeeld analoog aan de mnl. **sijn**-gevallen kunnen zijn. Er komen geen 'zijn'-combinaties voor die corresponderen met een passief praesens of imperfectum in het latijn. Wat de 'worden'-combinaties aangaat constateren we dat de praesens indicatiefvormen van **uuerthan** meer dan 10 keer corresponderen met een latijns futurum, zoals bijvoorbeeld **irhauan**

uuirthit in psalm 63, vers 8 voor **exaltabitur** (hij zal opgeheven worden). Eveneens meer dan 10 keer komt korrespondentie met een latijnse conj. praes. vorm voor, zoals **gegeuona uuerthunt** in psalm 62, vers 11 voor **tradentur**. De latijnse parallel is slechts één keer een praesens indicatiefvorm (voor de volledigheid; ook één keer een conj. imperfectum). Daaruit zou men wellicht geneigd zijn af te leiden dat het praesens van **uuerthan** beperkt gebruikt werd, nl. voor het futurum en voor de conjunctief. Schröder 1955 veronderstelde iets dergelijks voor het oudhoogduits, zoals we in hoofdstuk 4, par. 3 zagen. Een dergelijke konklusie mag echter niet op grond van het oudnederlandse materiaal getrokken worden. In de met de psalmen 53 tot en met 73 korresponderende Vulgaattekst blijken slechts twee passieve praesens indicatiefvormen voor te komen: de vorm waarvan de oudnederlandse parallel al in de telling was opgenomen (ps. 68: 18b, waar **geuuithenot uuirthon** voor **tribulor**, ik word gekweld) en in psalm 65, vers 10 de passage **sicut examinatur argentum** (zoals zilver wordt onderzocht) die in het oudnederlands door de actieve konstruktie **also man irsoukit siluer** is weergegeven.

92. De transitieve en intransitieve zinskonstellatie zijn, samen met de media-tieve of mediale konstellatie waarop Pauw 1983/4 met name is gericht, te zien als "drie van de mogelijkheden die de taal biedt om een bepaalde situatie te presenteren" (Pauw 1983/4: 418). Dat bij elk werkwoord in principe die konstel-laties mogelijk zijn, betekent overigens niet dat ze ook altijd bij elk werk-woord voorkomen. Ook Roorda (1864: 412) ziet transitiviteit en intransitiviteit als een wijze van voorstellen en hij zou dan ook willen spreken van transitief of intransitief gebruik of van een transitieve of intransitieve konstruktie van een verbum. Roorda merkt echter tevens op dat **betreurén** en **beplantén** wel tran-sitieve werkwoorden genoemd kunnen worden.

93. Wanneer men de verbindende funktie als een speciaal kenmerk van het koppel-werkwoord ziet en voorts ook de semantische zwaarte van het werkwoord weegt, zou men in nog meer gevallen dan de traditionele van koppelwerkwoorden kunnen spreken. Duinhoven (1984/5: 188) wijst op een verschil tussen zinnen als "hij koopt een huis" en "hij heeft een huis": "In de eerste zin kan **een huis** worden beschouwd als een specificatie van (hij) **koopt**, in de tweede zin is **een huis** semantisch van meer belang dan **heeft**". Dat betekent dat de groep **hebben, krij-gen, behouden** in eenzelfde relatie tot de transitieve werkwoorden staat als de koppelwerkwoorden **zijn, worden** en **blijven** ten opzichte van de intransitieve werkwoorden. Ook daar is immers het verschil: in **hij leeft sober** is **sober** een bepaling bij **leeft**; in **hij is sober** is het koppelwerkwoord semantisch onderge-schikt. Een andere overeenkomst is dat **Hij leeft sober** en **hij koopt een huis** in het passief kunnen worden omgezet, terwijl dat bij **hij heeft een huis** en **hij is sober** niet mogelijk is. Op grond van dergelijke overeenkomsten zou Duinhoven van transitieve (**hebben, krijgen, behouden**) en intransitieve (**zijn, worden, blijven**) koppelwerkwoorden willen spreken en eventueel ook van een objektief en subjektief predikaatsnomen (resp. [hij heeft] geluk, [hij is] gelukkig).

94. Het lijkt merkwaardig dat Kern (1912: 18), die wel het voorkomen van onver-bogen en verbogen vormen bij het adjektief als predikaat (bij 'worden', 'zijn') signaleert, een relatie legt tussen de flexie van het participium praeteriti en een veranderend patroon. Vgl. zijn opmerking over de combinatie **hebben + O + p.p.**: "Zolang uitsluitend de oorspronkelijke betekenis van de konstruktie gold (voor de historische tijd dus), zal de overeenstemming tussen objekt en predi-kaatsakkusatief zeker gehandhaafd zijn, maar zodra de jongere in zwang begon te komen, zodat de laatstgenoemde niet meer gevoeld werd als het attriboot van het objekt, was de mogelijkheid van een vormverandering van het partic. geboren. Gelijk in andere gevallen waarin het oorspronkelijk verband los wordt, drong nu de vorm van het ntr. sing. zich in de plaats van de oudere veelheid van vormen" (12). Men kan echter stellen dat afbrokkeling van flexie gemakkelijk kan plaatsvinden in de genoemde gevallen, zonder de redenering te volgen dat die afbrokkeling dan ook duidt op het ontstaan van een bepaald verbaal patroon.

95. De discussie over het onderscheid koppelww. of zelfst. ww. wordt steeds gevoerd met betrekking tot de feiten in het huidige Nederlands. Het is daarom verklaarbaar dat de aandacht is gericht op het ww. *zijn*, omdat de combinatie **worden + p.p.** in het huidige Nederlands nauwelijks ambigu is. Tegenover *hij wordt (door iem.) gewond* staat *hij raakt gewond*, terwijl *die muur wordt geschuurd* een van de weinige ambigue gevallen is. Voor het mnl. zouden we ons echter, in de terminologie van fig. 2, moeten afvragen hoe er een onderscheid is te maken tussen **werden + p.p.** als naamw. gezegde, als ww. gezegde en als ingressief geheel.

96. Ten aanzien van de door Stein gehanteerde 'regels' merken we op dat vervangingstests, weglaatbaarheidstests en andere veranderingen veelal moeilijk toepasbaar zijn op historisch tekstmateriaal. Immers bij veranderingen beschikken we niet over native speakers, die kunnen constateren of het ontstane resultaat grammatikaal is of niet. We kunnen echter wel vergelijkingen maken met de constructies e.d. die in het materiaal voorkomen.

97. De geponeerde betekenisomschrijving is niet aannemelijk in het geval van *the village looked deserted* en de analoge voorbeelden die we hebben besproken. Op voorbeelden als *the ball got lost* zou deze eventueel toepasbaar zijn, wanneer men met Stein meegaat in de opmerking dat in een dergelijk geval zowel het verloren worden als het verloren zijn wordt uitgedrukt.

98. Stein (1979: 26-9) geeft zelf een voorbeeld van een passieve schaal, nl. die van Svartvik 1966. Met een dergelijke schaal kan men ook allerlei overgangen zichtbaar maken, bijvoorbeeld naar gelexikaliseerde combinaties als *ze was gehecht aan haar moeder* en eventueel ook naar participia die geen relatie meer hebben met een volledig werkwoord. Deze laatste vallen bij Stein overigens buiten het passief. Wij wijzen erop dat er ons inziens meer opmerkelijke verschillen zijn dan die Stein onderscheidt. Bij de *become*- en *get*-passieven zijn diverse zinstypen niet mogelijk, wat door Stein wordt geschoven op semantische beperkingen (het verschijnsel wordt althans in dat verband aan de orde gesteld). Zo is bij de *become*-passieven een "effected object" niet mogelijk: *the song became sung; *the book became written. *Get* suggereert altijd dat de persoon of het object dat wordt aangegeven door de subjektsNP "has undergone some change or has been in some way affected - with lasting effect" (Stein 1979: 48): *the letter got written by the poet; *the lesson got read by the choirboy. Mijn mening is dat het hier niet gaat om specifieke semantische beperkingen van *become* en *get*, maar dat de onmogelijkheid van deze zinstypen wijst op een belangrijk verschil tussen de *become*- en *get*-passieven enerzijds en het *be*-passief anderzijds. Ze drukken de overgang naar een bepaalde toestand of een bepaald resultaat uit en (nog) niet wat men een passief gebeuren pleegt te noemen. Ze staan als zodanig in een oppositie met het statische *be*-passief. Nog geen passief gebeuren: bij *get* blijkt namelijk al wat meer mogelijk. Dit wordt door Stein (1979: 64) als volgt beschreven: "get, however, can be used when the result of the action cannot be expressed as a state". Dat zou het geval zijn bij ww. als *to run over*, *to introduce*, *to arrest*, *to fire*, *to put in jail*, *to elect*.

99. Janssen 1985 neemt aan dat tijdsbepalingen betrekking kunnen hebben op elk element afzonderlijk van de (aktieve) voltooide tijdsomschrijvingen *hebben/zijn + p.p.* in het huidige Nederlands. Dit zou ook verschillen in interpretatie verklaren. Wij hebben enkele bedenkingen en vragen ten aanzien van de precieze analyse. Een van de interessante punten is echter dat in zijn analyse geen categoriaal verschil tussen hoofdwerkwoord en hulpwerkwoord gestipuleerd hoeft te worden.

100. Het onderscheiden van twee p.p.'s zou bovendien betekenen dat de toestandsaanduiding gekoppeld wordt als betekenis aan het ene participium en de gebeurtenisaanduiding aan het andere. Dit zou de afgrenzing van beide p.p.'s ten opzichte van het tegenwoordig deelwoord en de infinitief niet eenvoudig maken. Dat op zich mag echter geen reden zijn om, wanneer de verschillen essentieel

zouden zijn, een splitsing van de categorie niet te poneren.

101. Nergens wordt expliciet aan de orde gesteld wat voor konsekventies het tweeledige karakter van het p.p. moet hebben voor de betekenistypering van het p.p. in het hedendaagse nederlands (of in het mnl.). In elk geval vormt het ontbreken van een betekenistypering voor de gehele categorie geen belemmering voor het poneren van de eenheid van het p.p. bij Duinhoven 1985 en Janssen 1985.

102. Sommige taalkundigen menen overigens dat we dit slechts als een praktisch verschil moeten zien. Vgl. bijvoorbeeld Weerman (1984: 102): "Dat [nl. het feit dat z.i. het toekennen van het predikaat 'ongrammaticaal' aan taaluitingen bij contemporair onderzoek ook een hypothese is] reduceert de principiële verschillen tussen historisch en contemporair onderzoek. De echte verschillen zijn praktisch".

103. Handschriften kunnen ook kenmerken van verschillende dialecten vertonen. Dat kan gebeuren doordat een kopiïst een handschrift bij het overschrijven in een ander dialect vertaalde of aan een ander dialect aanpaste. Het is echter ook mogelijk dat de verschillende dialektkenmerken al in het oorspronkelijk handschrift aanwezig waren: vergelijk in dit verband de opmerking "Men moet om de rime soucken / Misselike tonghe in bouken", in Van Maerlants St. Franciscus vs. 131-2.

104. Bij allerlei syntaktische verschijnselen is een parallelle ontwikkeling tussen verschillende dialecten en zelfs tussen verschillende westgermaanse talen opvallend. De dialectverscheidenheid treft men meer aan op het niveau van het klank- en vormensysteem (vgl. ook Magnusson (1939: X-XI) die hetzelfde constateert in verband met het middelnederduits). Op die niveau's en, wanneer men bij een syntaktisch verschijnsel toch specifieke ontwikkelingen in een dialect vermoedt, kan een uitsplitsing van de korpus teksten naar dialect handig zijn: het geeft de mogelijkheid om een eigenaardigheid in een bepaald dialect te lokaliseren.

105. Mochten er volledig verschillende ontwikkelingen in dialecten geconstateerd worden, dan is bijstelling nog mogelijk en zou men alsnog tot een interne verdeling in het, als idealisatie beschouwde, middelnederlands kunnen komen (cf. ook Weerman 1984: 17). We merken terzijde op, dat wanneer we met betrekking tot het huidige nederlands van "het nederlands" spreken dit ook een abstractie en een idealisatie is. Er is echter daarnaast een heel duidelijk verschil: het ABN is een gegroeide eenheidsrealiteit die bovendien door spelings- en grammatikavoorschriften gecodificeerd is.

106. Dergelijke eisen zijn, zoals uit de verwijzingen in par. 2 ook moge blijken, van betrekkelijk recente datum. In veel eerdere studies ging men die vraag uit de weg of deed die vraag zich niet voor, omdat men zich beperkte tot een bepaalde tekst, tot teksten van een bepaalde auteur of tot teksten behorend tot een bepaald genre. Vgl. bijvoorbeeld de volgende publikaties: E. Allard, *Een grammaticaal onderzoek van het proza van Hadewych*, Amsterdam 1937; Jac. van Ginneken, *De taalschat van het Limburgsche leven van Jezus*, Maastricht / Vroenhoven 1938; M. van der Kallen, *Een grammaticaal en rythmisch onderzoek van Hadewijchs poëzie*, Den Haag 1938; J.A.M. Pulles, *Structuurschema's van de zin in middelnederlands geestelijk proza*, Nijmegen 1950; G. Stellinga, *Zinsvormen en zinsfuncties in de abele spelen*, Groningen 1954.

107. Een enkeling heeft een wat genuanceerdere kijk op vertalingen. Vgl. Werth (1970: 28-9), die het volgende opmerkt over de gotische bijbelvertaling: "The evidence of natively composed literature is preferable to that of translation literature, but this objection must not be overemphasized. A much discussed case in point is the Gothic translation of the Bible. Even if it is a rather slavish rendering of a Greek Vorlage there is no need to assume that it is not also, at the same time, representation of acceptable contemporaneous Gothic".

108. Ik wijs in dit verband ook op de zeer juiste uitspraak van Arens (1939: 11): "Keine Reimnot kann hervorbringen, was in der Sprache selbst oder in der Anschauung des Dichters nicht als Möglichkeit vorhanden ist".

109. Men kan slechts incidenteel achterhalen of teksten uit een bepaalde periode in feite een ouder taalstadium vertegenwoordigen. De taal van de betreffende tekst kan namelijk konservatief zijn vanwege preskriptieve grammatikale regels. Zo suggereerde Lightfoot (1979a: 92) dat in literaire teksten de indirecte passieven zouden zijn vermeden onder invloed van de voorschriften in schoolgrammatika's. Enige preskriptieve invloed is ook verondersteld in verband met frekwentieverschillen bij de negatiemogelijkheden in Van der Horst & Van der Wal 1979: 19-20.

110. Ook vergelijking met verwante talen (iets wat soms gebruikt wordt om de aanwezigheid van een bepaald verschijnsel aannemelijk te maken) kan slechts een mate van waarschijnlijkheid opleveren. We hebben te maken met de eigenheid en de beperkingen van het historische materiaal: raadpleging van native speakers is uiteraard niet mogelijk, terwijl men ook niet terug kan vallen op introspectie. Nu wordt wel door b.v. Van de Velde 1970 en Werth (1970: 29) gesuggereerd dat de ingevoerde onderzoeker een soort vervangende competence kan opbouwen, maar het is allesbehalve duidelijk welke waarde daar dan aan toegekend moet worden.

111. Toename van frekwentie van de voorbeelden zou ook verband kunnen houden met het toenemen van de hoeveelheid, stilistisch verschillende manuscripten in een bepaalde periode. Zo stelt Lieber dat het toenemen van prepositionele passiefvoorbeelden in het engels erop zou kunnen duiden dat "they were considered stylistically marked or colloquial, and that they increased in occurrence as the uses of writing became broader, or as they lost their colloquial or marked status" (Lieber 1979: 672). Die 'verklaring' moet naar mijn mening dan wel in de betreffende gevallen aangetoond worden; van algemeenheid kan geen sprake zijn. Lieber's opmerking staat in de kontekst van de bewering dat toename van frekwentie in geschreven taal niet een frekwenter gebruik in de gesproken taal van de betreffende periode hoeft te weerspiegelen. Dat is inderdaad geen noodzakelijk verband: voorbeelden in het tekstmateriaal zeggen iets over de mogelijkheden in de (geschreven en gesproken) taal van de betreffende tijd; de frekwentie zegt, strikt genomen, alleen iets over het gebruik in het overgeleverde materiaal.

112. Zo zal, wanneer het ontstaan van een nieuwe mogelijkheid en het verdwijnen van een oude in bepaalde zinspatronen het eerst optreedt (zoals wij dat b.v. meenden te kunnen constateren bij de negatie; vgl. Van der Horst & Van der Wal 1979 en 1984), een verklaring voor die specifieke gang van zaken gezocht moeten worden. Zo ook, wanneer een oude mogelijkheid in bepaalde gevallen nog aanwezig blijft.

113. De tijdsindeling wordt overigens nog dubieuzer, wanneer men aanneemt dat veel teksten in de tweede helft van de 13de eeuw zijn 'ontstaan'. Vgl. F.P. van Oostrom, 'Hoe snel dichtten middeleeuwse dichters?', in: *Literatuur*, tijdschrift over Nederlandse Letterkunde, 1 (1984), 327-35.

114. Uit een eerder door ons verricht voorlopig onderzoek van verschillende teksten kwam bijvoorbeeld naar voren dat **Beatrijs van Nazareth** en **Dirc van Delf's Tafel vanden kerstenghelove** relatief veel passieve zinnen hebben.

115. Sommige alternatieven zijn in het mnl. en het hedendaags nederlands gelijk. Bijvoorbeeld het gebruik van **men**, wanneer men het subjezt vaag wil houden: Doe si quamen in dat hof / Dedemen hem hare cleder of. / Men vant naest haren live / Witte halsberge, scarpe knive K & E. 1168-71. Evenzo: Men sleepte Eggheric ende hinc K & E 1462; men brochte heme wijn ende clareit Ferguut 805. Er zijn uiteraard verschillen tussen het passief en het gebruik van **men**. Het zijn echter varianten wat het vaag houden van het subjezt betreft. In dat

opzicht kan men een vergelijking maken, zoals Mustanoja (1960: 226) dat doet, die in het engels van de 16de eeuw meer voorkeur ziet ontstaan voor het passief dan voor de mogelijkheid met 'men'. Als alternatief voor het onpersoonlijk passief kan het volgende zinstype beschouwd worden: Hier ne mach sijn gheen langher staen Rein. 631; Doe ne was daer gheen langher staen Rein. 712.

116. Uit een aantal dialektkaarten die door de assistent historische taalkunde, H. Diederer op grond van de gegevens uit de RND (Reeks Nederlandsche Dialectatlassen) zijn gemaakt, blijkt het volgende: in de zin "vastenavond **wordt** niet veel meer gevierd" wordt in West-Vlaanderen alleen in het gebied ongeveer begrensd door de lijnen Westende-Roeselare-Wakken-Knokke 'worden' gehanteerd; ten zuiden van de lijn Roeselare-Wakken komt in West-Vlaanderen zowel 'worden' als 'zijn' voor; in heel Frans-Vlaanderen en in overige deel van West-Vlaanderen wordt het werkwoord 'zijn' gebruikt. De gebieden waar 'zijn' in het passieve zinnetje wordt gehanteerd, komen vrijwel geheel overeen met de streken waarin het werkwoord 'komen' wordt gebruikt in "Nieuwpoort wordt nu een geheel nieuwe stad". Door het veelvuldig antwoorden met een andere, actieve uitdrukkingswijze, leverde de kaart van de zin "neen, met de kegels wordt er niet meer gespeeld" een in eerste instantie minder duidelijk beeld op, maar ook daarvoor geldt dat 'zijn' en 'worden' (wanneer ze worden gehanteerd) voorkomen in de eerder aangegeven gebieden.

117. Over die problemen die zich bij de inventarisatie van de gegevens - ook in de verwante germaanse talen - voordoen, wordt vrijwel niet gerept. Mustanoja (1960: 438) signaleert wel onduidelijkheid in het middelengels, maar geeft niet aan waar dat aan ligt. Vgl.: "The extant ME writing do not offer a very clear picture of the relative frequencies of **be** and **wurthe** (OE **weordan**) as auxiliaries of the passive except that **be** is by far the commoner of the two throughout the period".

118. Voorbeelden van deze participia in combinatie met met **werden** zijn: Dat si, die lettren verstaen / Enter ordine **worden ontfaen** / Hem setten ter heleger scrifturen (Fr. 5723-5); dese brief **wart ghegheuen** (C.G. ambtelijke reeks, passim); Mittien so spranc si inder zee / Ende verdranc, die edele vrouwe. / Daer **wort ghedreven** zwaren rouwe, / Als wail betamelic was ende reden (M.L. I, 448-51).

119. Van participia als de genoemde wordt wel gezegd dat ze adjektivisch gebruikt worden. Sommige zijn ook als apart lemma in het MNW en het Middelnederlandsch Handwoordenboek opgenomen onder de vermelding van "deelw." (**gheladen**, **ghevaen**), "deelw. bnw." (**ghewent**, **verloren**, **verholen**, **verseert**) of "bnw." (**ontdaen**). Vgl. par. 2 voor onze opvatting over een eventuele overgang naar de categorie adjektief.

120. De irrealis wordt echter al in de oudere teksten geregeld door een v.v.t. aangeduid (vgl.: Al **haddic ghesijn** noch so lanc, / Ic en **hadde** niet **vonden** gront, / Daer ic eerst toter borst in stont (Brandaen 166-8). In een dergelijk geval zien we dan ook overeenkomst tussen de Renout en het volksboek: Yewe onthaletse, of hi hare vader / **Hadde** **geweist** allegader (vs. 405-6) en, daarmee korresponderend, Also dit die coninc hoerde ontfinch hise met bliscap oft sijn kinderen **hadden** **geweest**.

121. In Van der Horst (1981: 69) wordt ook verwezen naar de Esmoreituitgave van A.M. Duinhoven (Zutphen, z.j.; Klassiek Letterkundig Pantheon). Duinhoven (p. 16) merkt echter naar aanleiding van een paar Esmoreitplaatsen slechts voorzichtig op dat **werden** in het mnl. **sijn** nog niet geheel verdrongen heeft als hulpwerkwoord van het passief.

122. Het verschil tussen de observatie van Hoebeke en onze gegevens kunnen we niet met zekerheid aan de taal van Oudenaarde toeschrijven; het zou ook mogelijk zijn terug te voeren op het conservatieve karakter van de oorkondentaal, die immers veel vaste formules bevat.

123. De aanwezigheid van twee (of meer) mogelijkheden - met al of niet nog een verschil daartussen - om een passief gebeuren aan te geven is ook op zich niet vreemd of onwaarschijnlijk b.v. uit het oogpunt van veronderstelde taalefficiëntie: taal is niet efficiënt in de zin dat er geen overlappingsen in functies en betekenissen optreden. We kunnen niet alleen wijzen op de genoemde varianten bij de futurumomschrijving in het mnl., maar ook op de variatiemogelijkheden in het italiaans, waar meerdere werkwoorden een passief gebeuren aanduiden: *sono amato* (essere); *vengo amato* (venire) en *ando amato* (andare).

124. We zouden ook kunnen stellen dat het p.p. met *werden* in een zgn. posterioriteitsrelatie kan staan: het gebeuren uitgedrukt in het p.p. vindt plaats na het tijdsinterval waar de persoonsvorm *werden* betrekking op heeft (vgl. ook Janssen 1985). Daarmee is dan nl. ook een praeteritumgeval gekarakteriseerd als het volgende: Doen terde gerechte daer was getan, / Swoer die coninc ende liet weten, / Datmen niet soude eten vord / Eer daer niemare ware gehord, / Noch scoenlaken ward op gedaen (RmM. 47-51).

125. Vergelijkbare voorbeelden zijn *Dies en wert nemmermeer boete* (hiervan zal nooit kwijschelding zijn, hiervan komt nooit kwijschelding; Brandaen 1470) en *Dinen aerbeit wert niet cleene* (Reinaert 2871). Eveneens (zie ook noot 124) met conjunctief praeteritum: Doe bat der coninginnen Galyas, / Dat si worde sijn borge das RmM. 2336-7; ...want waer dat gesciet / ic en worde nembermeer blide dan (Merlijn 16848-9; Van Maerlants Merlijn, ed. J. van Vloten, Leiden 1880).

126. De onjuiste opvatting dat het bij het praesens *werden* eigenlijk om een futurumaanduiding gaat, treffen we ook aan bij De Vooys (1963: 159), die de volgende voorstelling van zaken geeft: "Hij is geslagen, oorspronkelijk: Hij is een geslagene, dus als praesens opgevat. Hij wordt geslagen, oorspronkelijk: hij zal een geslagene zijn, dus als futurum opgevat".

127. We hebben uiteraard ook nauwlettend gekeken naar de LOH-tekst, waarin het percentage *sijn* zo hoog is en we hebben ons daarbij afgevraagd of uit de aanwezige *werden*-voorbeelden iets meer over het 'oorspronkelijk' gebruik van de combinatie valt af te leiden. Wij menen dat de drie voorbeelden (buiten de *gheboren werden*-passages) geen verdere aanknopingspunten bieden. Het zijn twee combinaties met *vercoren* en één met *gedaen*: Int bloet daerse Herodes dede verslaen, / Worden sie kerstijn ghedaen (LOH 746-7); Daer en was rouwich no wijf no man, / Daer si groeven dien fellen man, / Maer blide dat hi was verloren, / Archelaus wert coninc vercoren (LOH 798-801); Dat was een die salechste sede, / Die noyt eer noch wert vercoren (LOH 927-8).

128. We zien hier even af van het feit dat bij een beperkte groep werkwoorden, de zgn. vormbepalende werkwoorden, in het huidige nederlands *zijn* en *worden* naast elkaar voorkomen: de groep is/wordt omgeven door veel enthousiaste fans.

129. Het is overigens beslist niet ongewoon dat er aanvankelijk voor één functie meerdere middelen zouden zijn: dat is ook te zien bij het ontstaan van het futurum in het nederlands en ook in andere germaanse talen (vgl. voor het engels Strang 1976: 351). Het *blijven bestaan* van twee volkomen identieke 'middelen' is echter minder waarschijnlijk: er treedt differentiatie op of er verdwijnt een mogelijkheid.

130. Der Minnen Loep is wel heel illustratief: ongeveer 50% van de *sijn*-voorbeelden bestaat uit infinitieven tegenover slechts ongeveer 5% van de *werden*-passages. De situatie dat uitsluitend *werden* voorkomt, ook in de infinitief is zelfs na 1500 nog niet algemeen.

131. Het duidelijk aangeven dat het om een voltooid gebeuren gaat, vindt een enkele keer op de volgende manier plaats: Die swarte riddre waende wel wesen / verraden sin ende es binnen desen / gewapent ende ut comen met gheninde (Ragisel 21-3). Gewoonlijk zal men in combinatie met *waende* aan iets toekomstigs denken.

132. Lockwood signaleert het gehandhaafd blijven van 'zijn' in de imperatief voor het Duits en legt ook een causale relatie tussen het verdwijnen van 'zijn' voor het onvolt. gebeuren en de aanduiding van een volt. gebeuren door 'zijn + p.p.': "...the auxiliary *wesan / sîn* could no longer be used for the present, except in the imperative where semantic confusion was scarcely possible, hence still today sei mir *gegrüsst*" (Lockwood 1968: 144). Magnusson (1939: 42) merkt hetzelfde op voor speciaal het Middelnederduits: het gebruik van 'zijn' in de imperatief "lâsst sich zum Teil dadurch erklären, dass der Imperativ sich nur auf die Zukunft beziehen kann, sodass keine Fügung Anlass zur Verwechslung mit den Tempora der Vergangenheit veranlassen kann". Lockwood wijst er met het voorbeeld *hêt ich wîn, / der mûsste hiute getrunken sîn* op dat het werkwoord 'zijn' nog lang in de passieve infinitief wordt gebruikt. Die verder niet uitgewerkte signalering zou een parallel vormen met de Middelnederlandse feiten.

133. Voor het optreden van *sijn/zijn* in combinatie met bepaalde werkwoorden kunnen nog 16de-eeuwse voorbeelden genoemd worden zoals: so was hij **gheestmeert oft gheacht** voor een weerdich Predicant (Historie van Broeder Cornelis Adriaensen van Dordrecht, z.p., 1569: 2 recto, 11-4); Soe was hi in archeyt wel bedreven/ Maer van sinen vader was hi wel bemint/ Maer vander stiefmoeder niet een twint (Historie van den jongen geheeten Jacke, ed. G.J. Boekenoogen, Leiden 1905: p.2: 26 en idem p.21: 4); Die eerste sprack: "My verwondert dat dye dye wijste **gheacht** sijn, die aldergrootste sotten sijn (Een **nyeuwe clucht-boeck**, ed. H. Pleij e.a., Muiderberg 1983: p.42: 21). Van het eerder besproken gebruik van *sijn/zijn* in de infinitief zijn nog vrij veel voorbeelden in 16de-eeuwse en zelfs in 17de-eeuwse teksten te vinden. Ter illustratie een paar passages: dat ghij in het lesen (...) niet en wilt **gheschandaliseert of onsticht wesen** (Historie van Br. Corn., Voorreden 5: 30-3); dat ghij onsen Heere biddet, om deur zijn gratie uut alle tentatien en quade becoringen **verlost te sijne** (Br. Corn. 5 recto, 16-8); Elck brocht daer sijn sake voort/ Om vanden officiael **sijn ghehoort** (Jacke p.15: 12 en idem p.33: 12); Sy sien de geessel wel daer me sy zijn gheslagen (A. Weijnen, Zeventiende-eeuwse taal, Zutphen z.j., nr. 42a: 173); ...sy sien niet dat haer Heer/ Haar Heer en Meester is, en meesterlijck kan salven,/ En straftse mogelick niet wijder als ten halven,/ Om heel erkent te zijn (idem Weijnen, nr. 42a: 184-7); Theseus, een soone van Aegeus, Prince van Athenen, medelijden hebbende met sijn ellendige ondersaten, ende wetende dat den alteswaeren tol moeste betaelt sijn soo lang het monster telijf bleef... (P.C. Hooft, **Theseus en Ariadne**, ed. A.J.J. de Witte, KLP, Zutphen, z.j.: p. 41: 10-3); Eenighe vendrighs (...), zich bewindende met hunne vendels, wilden daar in **doorsteeken zyn**, liever, dan deel aan de vlucht neemen (P.C. Hooft, **Nederlandsche Histoerien**, ed. Amsterdam 1642, p.286: r.33-5).

134. Het onderscheid tussen een grammatisch onderwerp en een logisch onderwerp past Roorda (1864: 77) ook toe in gevallen als "er valt sneeuw", "er zweeft mij iets voor de geest" en "er worden in de laatste jaren in den Haag verbazend veel nieuwe huizen gebouwd". In al deze gevallen is er wel een grammatisch onderwerp, maar dat is niet ook het logisch onderwerp, "omdat men met de zin alleen het plaatshebben van een accident wil uitdrukken". Het logisch onderwerp is, net als in "er wordt gebeld", er.

135. Wij spreken hier over "onpersoonlijk gebruik" en niet over onpersoonlijke werkwoorden, zoals in verscheidene handboeken gewoonte is. Die zgn. onpersoonlijke werkwoorden hebben nl. ook andere gebruiksmogelijkheden: ze verschijnen ook met een subjeet in de nominatief (vgl. ook Van der Horst 1985). De toevoeging "passieve" sluit overigens ook een formatie als **mi wort bet** (vgl. Stoett par. 5f) uit.

136. Er zijn ook voorbeelden met alleen een voorzetselgroep, zoals het volgende met het werkwoord **sorgen**: Doen gesproken waren dese word,/ Brachtmen dander gerechten vord/ Met groter feeste, want over waer/ Om dese **boetscap was** lettelt daer/ **Gesorget**, mar daer was gediend/ Gelijc dat i. man doet sinen vrient (E.Verwijs & C.C. de Bruin, **Bloemlezing uit de Middelnederlandse Dichtkunst**,

dl. 3, Zutphen 1958: p.126: vs. 1-6 Velthemfragment).

137. We moeten een dergelijk voorbeeld niet verwarren met de gevallen van **werden/sijn** + p.p. + **dat...**zin of anderssoortige zin, waarin we met onderwerpszin te maken hebben: **Him wart geseit** in **sijn pallas**,/ Datter eens conincx zone was (M.L. I: 675-6). Een voorlopig onderwerp verduidelijkt de functie van de zin: Dus wortet na ghekeert in ween,/ Datsij lachende heeft ghesproken,/ Ende wort an hoer te recht ghewroken,/ Datsi mit doren ommeget (M.L. I: 786-9). Wanneer een onpersoonlijk passief met een genitiefobjekt tot de mogelijkheden van het betreffende werkwoord behoort, kan de status van de zin dubieus zijn, zoals in: hoe dicke **was** doe daer **gevraget**/ beide stille ende openbare/ Ofte ieman wiste **wi hi ware**/ manlic vragede andren of his iet kinde (Perch. 32-5 (C.G.)).

138. We noemen ook nog enige voorbeelden van onpersoonlijke passieven in het Duits, (dezelfde voorbeelden worden steeds in diverse publikaties genoemd): Hel.3661 im gibōtid ward en - ook met datief - in het ohgd. Parz. 340,29 do was ouh Gringuljeten gegurt; Otfrid 1,9,1 thes êr iu ward giwahinit (met datief en genitief: u (datief) werd eerder daarover (genitief) ingelicht); Walther, mhd. des wirt noch gelachet (met genitief: daarover wordt nog steeds gelachen; Helmbrecht, mhd. esz wart geloufen/ alle mit einem houfen (er werd hard gelopen, iedereen in een menigte).

139. De gevallen met een datief kunnen daar een uitzondering op vormen. Er blijken immers ook combinaties van **werden** en **sijn** met een datief en een adjektief mogelijk te zijn: **mi wort bet**; **mi es nieuwe** (vgl. Stoett par. 5f). In plaats van dat adjektief zou ook een p.p. dat een toestand aangeeft, mogelijk moeten zijn.

140. Er wordt voor het hedendaags Nederlands ter verklaring van allerlei beperkingen op de passievorming gesteld dat het bij het onpersoonlijk passief om een handeling moet gaan of een agensachtig gebeuren. Pollmann verklaart op die manier het verschil: *er wordt door de zon verwarmd; er wordt op dat kantoor flink verwarmd; er worden veel toeristen door de kathedraal gefascineerd; *er wordt door de kathedraal gefascineerd. **Verwarmen** kan een handelingswerkwoord zijn en **fascineren** niet. In die lijn doorgaand, zou ook begrijpelijk zijn waarom een onpersoonlijk passief bij **vallen**, dat ook geen handeling uitdrukt, nauwelijks mogelijk is. We merken nog op dat het, wanneer het bij het passief gaat om het presenteren van een gebeuren vanuit een bepaalde hoek, begrijpelijk is dat werkwoorden die een toestand aangeven, zoals **hebben**, **zijn** geen passief hebben.

141. Hetzelfde geldt voor het gebruik van de term agens en de term patiens in actieve zinnen: niet altijd is het onderwerp als een handelende persoon en het object als een patiens te zien. We zouden met andere, meer neutrale termen het onderscheid kunnen uitdrukken tussen enerzijds de participant waar de door het werkwoord uitgedrukte werking op is gericht en anderzijds de participant waarvan de door het werkwoord uitgedrukte werking uitgaat. Pauw (1983-4) b.v. gebruikt de terminologie externe functie en interne functie in plaats van resp. agens en patiens. Pollmann (1975: 4-5) wijst er ook op dat termen als actief, passief, bepaling van de handelende persoon en agens suggereren dat het concept 'handeling' onlosmakelijk met passieve zinnen en passievorming is verbonden.

142. We simplificeren hier enigszins door niet de **met**-groepen te noemen in zinnen als "zij werd vervuld met vreugde", die ook wel als agensaanduiding worden beschouwd.

143. De mogelijkheid om de agens met een datief aan te geven is slechts in gevallen als de volgende aanwezig: Dattie coninc van Yrlant/ Selve moeste gaen in hant/ Ende liet hem den riddere vaen (RmM. 3164-6); Ic dade hem slepen enen cnecht (K&E. 1310). Hier zijn de datieven **den riddere** en **enen cnechte** afhankelijk van resp. **liet** en **dade**. De mogelijkheid om met meerdere voorzetsels de

agens uit te drukken bestaat niet alleen in het mnl., maar ook in de verwante germaanse talen. Zo wordt b.v. in het middelengels de agens uitgedrukt m.b.v. **by, from, mid, of, through, with** (vgl. Mustanoja 1960: 105; 442).

144. Het MNW stelt bij **bi** dat de oorzaak zowel een persoon als een zaak kan zijn en illustreert dat onder meer met de volgende voorbeelden: Hoe hi in Blancefloeren camer cam,/ **bi welker list, bi welken sinne** (Fl.&B. 3761); Dat Sinte Aelbrecht [het lijk] was vonden/ **bi ere nonnen**, die tien stonden/ den Grave wijsde, waer hi lach (Stoke I: 471). In het tweede voorbeeld kan inderdaad sprake zijn van een oorzaak, maar tegelijkertijd roept deze passage de vraag op of **bi ere nonnen** ook een agensaanduiding kan zijn. Het MNW rept in het geheel niet over een agensaanduiding i.v.m. **bi**.

145. Bevaen zou men in de terminologie van Pollmann 1975 een vormbepalend werkwoord kunnen noemen. Bij dergelijke werkwoorden kunnen de subjecten niet als handelende persoon en evenmin als oorzaak worden beschouwd. Bij een actieve zin beschrijven dergelijke werkwoorden "hoe het in het subjeet genoemde functioneert als vorm voor het in het object genoemde" (Pollmann 1975: 24). Daarom is dan ook in een passieve zin de voorzetselgroep nauwelijks weglaatbaar. Pollmanns definitie van de vormbepalende werkwoorden zouden wij overigens niet over willen nemen. De in zijn definitie beschreven situatie bij de vormbepalende werkwoorden, is in het mnl. van toepassing bij alle werkwoorden, ongeacht het feit of het subjeet agens is of niet. Vgl. de definitie: "Er zijn werkwoorden die de eigenschap hebben dat de actieve zin waarin zij, in de tegenwoordige tijd voorkomen twee passieve zinnen naast zich heeft, de een met het passief hulpwerkwoord worden, de ander met zijn. Zulke werkwoorden zijn bij voorbeeld **omringen, begrenzen, omcirkelen, omlijsten, overhuiven, doorsnijden en overwoeren**. Ze hebben die eigenschap als ze voorzien zijn van een subject dat niet als agens geïnterpreteerd wordt of kan worden" (Pollmann 1975: 23).

146. De verdere ontwikkeling van de agensaanduiding, met name in de 16de en 17de E., laat het volgende beeld zien: **met is**, afgaande op de voorbeelden in het WNT, de aanduiding van het middel, niet van de handelende persoon; **van** komt nog wel voor, maar wordt als verouderd aangemerkt (**van is** met name in bepaalde vaste combinaties overgebleven; **bi** heeft in de 16de en 17de eeuw nog een belangrijke rol gespeeld: volgens het WNT vond Vondel bij net zo acceptabel als **door**, dat in de 17de eeuw kennelijk het gebruikelijke voorzetsel voor de agensaanduiding is).

147. Het patroon komt in het oudengels, het oudhoogduits en het oudsaksisch voor en zou in het mnd., het mhd. en het meng. zijn verdwenen. Dal (1971: 229) meent dat de konstruktie in het mnl. in vergelijking met de andere westgermaanse talen een grotere omvang heeft en stelt zelfs: "Der Typ ist aber ausserhalb des Niederländischen rudimentär geblieben, nur ganz wenige Verba gehen in die Verbindung ein, und die Konstruktion verschwindet bald völlig". Haar vermoeden dat deze verbinding zich uit de verbinding met inf. "durch Umdeutung der Verbalformen" heeft ontwikkeld hebben we al eerder in noot 76 ter sprake gebracht; het doet hier verder niet ter zake. Voor nog andere voorbeelden verwijzen we naar Kern 1912: 295-9; Zadorozny 1974b: 364-5 en Behaghel 1897: 189.

148. We wijzen nog op twee voorbeelden waarbij de keuzemogelijkheid er m.i. niet is. Het zijn voorbeelden van een combinatie met **verhangen**, een ambiguë vorm, nl. p.p. en infinitief. Transitief gebruikt heeft het werkwoord **verhangen** de betekenis 'iemand in gespannen verwachting houden'; intransitief 'sterk naar iets verlangen'. **Verhangen** is geen mutatief intransitief werkwoord, wat betekent dat de intransitieve mogelijkheid niet aanwezig zou kunnen zijn. Dat laatste hoeven we echter hier niet aan te nemen: in "...hare siele wert ghevoedt ende hare minne geuoestert ende hare geest **verhangen** (B.v.N. 287-9), hebben we met een passief te maken; in "ende so hare meer wert uertoent, so si meer **verhangen wert** in begerten naerre te comene den lichte der warheit...(B.v.N. 301-4), moet **verhangen** als infinitief worden gezien.

149. Wanneer deze tendens zou zijn doorgezet, zou men op een gegeven moment ook, naar analogie van de combinaties met een mutatief-intransitief p.p. die vrijwel gelijk zijn aan de persoonsvorm, combinaties met de p.p. van een intransitief, niet-mutatief werkwoord verwachten.

150. Het zijn niet de enige voorbeelden. Ook in de Marialegenden en in het oostelijk gekleurde Frensweger handschrift, teksten die bij het onvoltooid gebeuren steeds 'worden' laten zien, vinden we de volgende voorbeelden: Ende als hy wat merrede in den wedercomen, soe wart sijn brueder bedroeft ende began seer tontsien dat hy van mynnen der tijtliker dinghe ende van smeykinghe der vriende **afghekiert hadde gheweest** ende van den gueden opsette afgevallen waer (Frensw. 104, r.35-9); Sonder welcke ic hadde **verdoemt geweest** om veel sonden die ic ghedaen hebbe (Marialeg. II: 8, r.4-5); Ten derde so soude ic om die twee dootslaghen **ghepinecht hebben gheweest** II^c iaren ende veel meer (Marialeg. II: 8, r.9-11).

151. Dal (1971: 230-8) wijst erop dat de praeteritumvorm in het zuidduits als vorm voor de irrealis bleef bestaan. Zij bestrijdt de vrij algemeen geaccepteerde opvatting dat door e-apocope bij de zwakke werkwoorden homonymie ontstond die vervanging van de praeteritumvorm door het samengestelde perfectum noodzakelijk maakte. Het zuidduits neemt daarmee overigens een speciale positie in t.o.v. de andere germaanse talen, die de tegenstelling ind. - conj. op die manier niet hebben uitgewerkt. Dal vermoedt "dass die modale Bedeutungsbelastung des Dentalsuffixes eine mitwirkende Ursache des süddeutschen Präteritumschwund gewesen ist" (238).

152. Er is zelfs in het actief geen plusquamperfectumvorm, terwijl de passieve plusquamperfectumvorm **was gedoen** wel voorkomt, maar niet als gewoon wordt ervaren. Bij verreweg de meeste werkwoorden bestaat in het zuidafrikaans in het actief en het passief alleen de tijdstegenstelling praesens - perfectum: **doen** tegenover **het gedoen**. Het werkwoord 'zijn' vormt een uitzondering: tegenover het praesens is staat **was** voor het verleden; **het gewees** komt soms voor in bijzinnen (vgl. Villiers 1968: 17). Op beperkte schaal zijn bij **dink**, **het**, **weet** nog de verleden tijdsvormen **dag/dog**, **had**, **wis** in gebruik, naast de perfectumvormen. We wijzen er nog op dat in het Afrikaans alle werkwoorden met **het** het perfectum vormen: **het geloop**, **het gewerk**, **het geval**, **het gekom**, **het geslaap**. De inf. **loop**, **werk** is de vorm voor de hele tegenwoordige tijd. De ww. 'hebben' en 'zijn' kennen nog aparte infinitiefvormen: **hê** tegenover praes. **het** en **wees** tegenover praesens **is**.

153. In geval van een perfectum bij modale ww. (aktief: modaal ww. + **gedoen** het) is er echter in het passief variatie en zijn drieledige vormen een mogelijkheid: **wees**, **geword** **het**, **gewees** **het**. De overeenkomst met de nederlandse situatie impliceert ook ambiguïteit in de volgende gevallen: **Ons was oortuig** van sy onskuld (=seker/ iem het ons oortuig); **Die deur is gesluit** (=toe/ iem het dit gesluit); **Die huis is bewoon** (=vol mense/ mense het dit bewoon). Alleen wanneer het werkwoord bij het p.p. niet meer bestaat is er geen ambiguïteit: **Ons moet nie bevrees word nie** (=bang); er is geen werkwoord **bevrees**.

154. De ellipsopvatting treft men b.v. aan in de 19de-eeuwse grammatika van Brill. Terwey en Den Hertog wijzen die opvatting echter af (vgl. Van der Wal 1982: 70; 75). Wij wijzen er terzijde op dat de tijdsaanduiding in Den Hertogs opmerking (Den Hertog 1973, III: 184) dat **geworden** pas later na de 13de eeuw bij wijze van versterking werd toegevoegd, voor het nederlandse vreemd is. ~~aan wijzen op schatplichtigheid aan behaghet die dezelfde datering voor het dater~~

155. Den Hertog noemt met verwijzing naar "Stoett, **Middelnederlandsche Syntaxis**" als voorbeeld **Hi bleef van sciplieden ghevaen**. Dat voorbeeld is niet in Stoett 1923 terug te vinden, maar wel in Stoett 1889 (Proeve eener beknopte middelnederlandse syntaxis, Leiden 1889). Daar staat letterlijk de volgende opmerking: "In plaats van 't hulpwerk. werden wordt dikwijls **bliven** gebruikt, vooral

wanneer men den toestand wil aanduiden na het worden" (p. 116; onderstreping M.v.d.W.). Als voorbeelden staan dan merkwaardigerwijs de volgende passages vermeld: Ende hi bleef van sciplieden ghevaen; Ende hi bleef metter cellen verbrant; Ic sal geloven dor dese dingen an uwer god ende kerstijn bliven (Flandr.); Nochtan, alset stille blivet, wassen weder die waghelaghen. In de twee laatste voorbeelden kan in elk geval geen sprake zijn van een (passief) hulpwerkwoord **bliven**, evenmin als in de de uitdrukkingen "bliven onder voet, verloren bliven, te nie(u)te bliven, doot bliven", waarnaar Stoett verwijst. In Stoett 1923 wordt **bliven** in par. 241 behandeld, de paragraaf waarin werkwoorden die in het mnl. als koppelwerkwoord fungeren, worden genoemd. Aldaar de opmerking dat **bliven** in de zin van **worden**, met het bijdenkbeeld duurzaamheid, voorkomt in verbinding met participia van transitieve en ook intransitieve werkwoorden.

156. We houden ons hier niet bezig met de vraag welk betekenisaspect oorspronkelijk is dan wel of beide betekenisaspecten al vanouds bij het werkwoord 'blijven' horen. De kwestie van de oorspronkelijke betekenis van 'blijven' wordt in verschillende publikaties aan de orde gesteld. Vaak wordt aangenomen dat het duratieve betekenisaspect oorspronkelijk is. Zo neemt Markey 1969 een semantische verandering van 'remain' naar 'become' aan en gaat na of deze al heeft plaatsgevonden in de mogelijke brontalen voor het leenwoord 'blijven'. Voor de andere veronderstelling, die men bij Kern 1912 en Suasso 1983 aantreft, is zeker ook iets te zeggen: er wordt in dit verband gewezen op het werkwoord 'zijn' waarmee **bliven** de voltooid tijd vormt, de etymologie van 'blijven' (die overigens niet zo duidelijk is) en het vermijden van 'blijven' in oudhoogduitse teksten.

157. "Want ghi moet vorwonnen bliven" wordt door Markey vertaald met 'For ye shall be wounded'. Het is niet de enige interpretatiefout die bij de mnl. gegevens voorkomt. We noemen nog een voorbeeld als **Daer wert hi doot gesteken vanden kinderen** waarin Markey **gesteken** niet beschouwt als deel van het gezegde **wert.. (doot)gesteken**, maar als een uitbreiding van **doot bliven**: daar stierf hij, gestoken door de kinderen. Vgl. verder Markey (1969: 55-61) waar de mnl. voorbeelden worden besproken.

158. Ze zijn vergelijkbaar met passages, zoals: so lettet **blefer** daen **ontgaen** Stoke VIII: 370, een combinatie met een intrans. p.p. en zodanig de parallel van **wert ghevalen**. We noemen in dit verband ook het volgende voorbeeld, dat een parallel van (193) **worden versmoort** is: Ende brochtse in sulken vare, / Datter menich haer entare / Inden sloten bleef **versmort** (Stoke III: 347-9).

159. Markey 1969 maakt ontlening aan het mnd. waarschijnlijk door te wijzen op het direkte contact tussen de skandinavische talen en het mnd. door middel van de Hanze, op het aanzien dat de Nederduitse hadden en op de behoefte die er in het zuidzweeds en het deens aan de betreffende taalvorm bestond.

160. Het morfologisch patroon bestaat uit het suffix **-es** of **-s**, dat achter de aktieve vorm van het werkwoord wordt geplaatst. In het huidige deens bijvoorbeeld: **elske** = beminnen; **elskes** = bemind worden. Dit patroon had aanvankelijk niet alleen een passieve, maar ook onder meer een reflexieve betekenis (vgl. Haugen 1976: 309). In het huidige deens wordt het morfologisch patroon slechts in de inf., praes. ind. en praet. ind. gebruikt en zou er het volgende verschil met het omschreven passief bestaan: "dass das umschriebene Passiv eine einzelne oder schnell vorübergehende Handlung bezeichnet, das Passiv auf -s dagegen einen Zustand, eine dauernde oder wiederholte Handlung" (I.v.Stemann, Praktisches Lehrbuch der dänischen Sprache, Guldendal 1962⁵:201). De beide mogelijkheden worden ook gebruikt bij het zgn. onpersoonlijke passief (er wordt gedanst - der blivet danset / der danses). Het huidige zweeds kent zowel **bliva** als **varda** voor de aanduiding van het passief. Volgens Markey (1969: 29) is er geen semantisch, maar wel een sociolinguistisch verschil: **bliva** wordt als formeel beschouwd en **varda** als enigszins provinciaal.

161. Een voorbeeld als "Daer wort ghedreven **zwaren rouwe**" (M.L. I: 450) hoeft niet tot deze gevallen gerekend te worden, aangezien **-en** hier enclitisch het onbepaalde lidwoord kan zijn (zie Stoett par. 142 met voorbeelden van dit verschijnsel). Het enige passieve voorbeeld in Stoett par. 158 kan ook als zodanig beschouwd worden: "Groten strijt was daer ghevochten".

162. We kunnen aan verschillende andere voorbeelden laten zien dat het naamvalssysteem in het mnl. niet meer perfekt funktioneert. In de volgende passages is de datiefs-n niet aanwezig in de vetgedrukte woorden: ...dwelck Moen siende, toonde sijnen aert ende stichte daer selken voere datter een vanden geselscape doot gesteken wert, ende **diet** dede den hals af geslaghen (Mar.pr. na 554, r.2-4); Ende ghi, sinte Servaes, rustende binnen Maestricht, / Die van mi tsjaers menech scoon licht / Uut devocien wert ghestelt, / Mi hoepic dat ghi niet beswijcken en selt (Mar.393-6). Zo ook de passieve zinnen, waar **Dese vrouwe** en **Jhesus** een datiefkenmerk zouden moeten hebben: **Dese vrouwe** wert **haer man** verslaghen Ende si wert vanden onghelovighen turken ghevangen (Marialeg. II: 9, r.15-6); Ende **Jhesus** wert **syn aensicht** ontdeect (Lyd. 27, r.15-6).

1

Bibliografie

Afkortingen gebruikt in de bibliografie:

Beiträge: Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur
Ntg: De Nieuwe Taalgids
TNTL: Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde

- Anttila, R. 1972: *An introduction to historical and comparative linguistics*, New York & London.
- Arens, H. 1939: Ulrichs von Lichtenstein 'Frauendienst', *Untersuchungen über den höfischen Sprachstil*, Leipzig (reprint 1970).
- Bakker, D.M. 1972: *Tekengeving en syntaxis*, over constructies met hebben en zijn, inaugurele rede, Assen.
- Banta, F.G. 1960: 'Tense and Aspect in the Middle High German of Berthold von Regensburg', in: *Journal of English and Germanic Philology* 59, 76-92.
- Bech, G. 1952: 'Über das niederländische Adverbialpronomen er', in: *Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague*, VIII: 5-32.
- Behaghel, O. 1897: *Die Syntax des Heliand*, Prag etc..
- Behaghel, O. 1923-32: *Deutsche Syntax*, Bd. I-IV, Heidelberg.
- Bennett, P.A. 1979: 'Observations on the transparency principle', in: *Linguistics* 17, 843-61.
- Bennis, H. & Hoekstra T. 1983: *De syntaxis van het Nederlands*, Dordrecht.
- Benveniste, E. 1968: 'Mutations of linguistic categories', in: W.P. Lehmann & Y. Malkiel, *Directions for historical linguistics*, Austin, 85-94.
- Berg, E. van den 1985: 'Onpersoonlijke constructies, subjecten en nominatieve NP's in het Middelnederlands', in: *Ntg*, 78, 201-13.
- Binnerts, E.A. & Van der Horst, J.M. 1985: *Syllabus bij het grammatika-onderwijs, eerste vervolg*, De Vrije Leergangen M.O. Amsterdam.
- Bor, A. 1982: 'An aspect of word order in Frisian', in: *Earefrissei foar Prof. dr. E.G.A. Galama*, *Us Wurk* XXXI, 13-28.
- Bosker, A. 1961: *Het gebruik van het imperfectum en het perfectum in het Nederlands, het Duits, het Frans en het Engels*, Groningen.
- Braune, W. 1966: *Gotische Grammatik* (neu bearbeitet von E.A. Ebbinghaus), 17de dr., Tübingen.
- Braune, W. 1975: *Althochdeutsche Grammatik* (bearbeitet von H. Eggers), 13de dr., Tübingen.
- Bresnan, J. 1978: 'A realistic transformational grammar', in: M. Halle, J. Bresnan e.a. eds., *Linguistic theory and psychological reality*, MIT Press Cambridge Mass., 1-59.
- Brinkmann, H. 1962: *Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung*, Düsseldorf.

- Brinkmann, H. 1965: *Studien zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, Bd. I. Sprache, Düsseldorf.
- Brogyanyi, B.(ed.) 1979: *Studies in diachronic, synchronic, and typological linguistics*, Festschrift for Oswald Szemerényi on the occasion of his 65th birthday, dl. I en II, Amsterdam.
- Burridge, K. 1982: 'On the development of negation and related changes in middle Dutch', in: *Dutch Crossing*, dec., 31-73.
- Bynon, Th. 1977: *Historical linguistics*, London etc.
- Chung, S. 1976: 'On the subject of two passives in Indonesian', in: C.N. Li, *Subject and topic*, New York etc., 57-98.
- Comrie, B. 1977: 'In defense of spontaneous demotion: the impersonal passive', in: P. Cole & J.M. Sadock, *Syntax and semantics*, vol. 8 Grammatical Relation, New York etc.
- Dal, L. 1971: *Untersuchungen zur germanischen und deutschen Sprachgeschichte*, Oslo - Bergen - Tromsø
- Dik, S.C. 1979: *Functional Grammar*, 2e dr., Amsterdam etc.
- Dik, S.C. 1980: *Studies in functional grammar*, Londen etc.
- Dik, S.C. 1983: *Advances in functional grammar*, Dordrecht.
- Duinhoven, A.M. 1984-85: 'Naamvallen', in: *Spektator* 14, 185-92.
- Duinhoven, A.M. 1985: 'De deelwoorden vroeger en nu', in: *Voortgang VI*, Jaarboek voor de Neerlandistiek, uitg. V.U. Amsterdam, 97-138.
- Frary, L.G. 1929: *Studies in the syntax of the old english passive with special reference to the use of wesan and weordan*, Baltimore.
- Freidin, R. 1975: 'The analysis of passives', in: *Language* 51, 384-405.
- Gabelentz, H.L. von der 1861: 'Über das Passivum. Eine sprachvergleichende Abhandlung', in: *Abhandl. phil.-hist. classe kön. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften*, Bd. 3, Leipzig, 449-546.
- Guchman, M.M. 1976: 'Die Ebenen der Satzanalyse und die Kategorie des Genus Verbi', in: Löttsch & Ruzicka 1976, 9-32.
- Haiman, J. 1976: 'Agentless sentences', in: *Foundations of language* 14, 19-53.
- Hartmann, H. 1954: *Das Passiv, eine Studie zur Geistesgeschichte der Kelten, Italiker und Arier*, Heidelberg.
- Haugen, E. 1976: *The Scandinavian languages*, An introduction to their history, London.
- Hermkens, H.M. 1985: 'Van casus-n naar genus-n', in: *Ntg.* 78, 537-8.
- Hertog, C.H. den 1973 [1903-4]: *Nederlandse spraakkunst*, (heruitgave van de 2e dr. 1903-4, verzorgd door H. Hulshof), 3 dl., Amsterdam.
- Hirt, H. 1927-37: *Indogermanische Grammatik*, dl. I-VII, Heidelberg.
- Hirt, H. 1931-34: *Handbuch des Urgermanischen*, dl. I-III, Heidelberg.
- Hoerbeke, M. 1971: 'Worden en zijn als hulpwerkwoorden van de lijdende vorm in de Oude-naardse oorkondentaal', in: *Taal en Tongval* 23, 106-111.
- Hoekstra, T. & Moortgat, M. 1979: 'Passief en het lexicon', in: *Forum der Letteren* 20, 137-161.
- Hoekstra, T.A. 1984: *Transitivity. Grammatical Relations in Government-Binding Theory*, Dordrecht.
- Hogen, R. van 1983: 'Passiefberegeling en transitiviteit', in: *Forum der Letteren* 24, 110-30.
- Horst, J.M. van der 1981: *Kleine middelnederlandse syntaxis*, Amsterdam.
- Horst, J.M. van der 1985: 'Verkenning van onpersoonlijke constructies', in: *TNTL* 101, 34-63; 81-92.
- Horst, J.M. van der & Wal, M.J. van der 1979: 'Negatieverschijnselen en woordvolgorde in de geschiedenis van het Nederlands', in: *TNTL* XCV, 6-37.
- Horst, J.M. van der & Wal, M.J. van der 1984: 'Een repliek', in: *TNTL* 100, 283-93.

- Huchon, R. 1923: *Histoire de la langue anglaise*, 2 dl., Paris.
- Jansen-Sieben, R. 1974: 'Middel nederlandse Vakliteratuur', in: *Fachprosaforschung*, ed. G. Keil & P. Assion, Berlin, 24-69.
- Janssen, Th.A.J.M. 1985: 'De constructie hebben/zijn + ('')voltooid deelwoord('')', in: *Voortgang VI*, Jaarboek voor de Neerlandistiek, uitg. V.U. Amsterdam, 49-84.
- Jeep, L. 1893: *Zur Geschichte der Lehre von den Redetheilen bei den lateinischen Grammatikern*, Leipzig.
- Jellinek, M.H. 1913-4: *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung*, 2 dl., Heidelberg.
- Jespersen, O. 1947: *Language its nature, development and origin*, London.
- Junger, J. 1983: 'The problem of the passive in constructions of perception and cognition in modern Hebrew', in: *Linguistics in the Netherlands 1983*, 115-23.
- Keenan, E.L. 1980: 'Passive is phrasal (not sentential or lexical)', in: *Glott / Lexical Grammar*, 181-213.
- Kern, J.H. 1912: *De met het participium praeteriti omschreven werkwoordsvormen in 't nederlands*, Amsterdam.
- Kirsner, R.S. 1976: 'On the subjectless "pseudo-passive" in standard dutch and the semantics of background agents', in: C.N. Li, *Subject and topic*, New York etc., 385-415.
- Kirsner, R.S. 1977: 'De 'onechte lijdende vorm'', in: *Spektator* 6, 1-18.
- Klingebiel, J. 1937: *Die Passivumschreibungen im Altenglischen*, Berlin.
- Kraak, A. & Klooster, W.G. 1968: *Syntaxis*, Culemborg/ Keulen.
- Krahe, H. 1966, 1969: *Sprachwissenschaft*, dl. I (1966, 5e dr.) en II (1969, 5e dr.), Berlin.
- Krahe, H. & Meid, W. 1969: *Germanische Sprachwissenschaft*, 7e dr., Berlin.
- Krause, W. 1968: *Handbuch des Gotischen*, 3e dr., München.
- Labov, W. 1972: 'Some principles of linguistic methodology', in: *Language in Society* 1, 97-120.
- Langacker, R.W. & Munro, P. 1975: 'Passives and their meaning', in: *Language* 51, 789-830.
- Lehmann, W.P. 1972: 'Proto-Germanic syntax', in: *Toward a grammar of Proto-Germanic*, ed. F. van Coetsem & H.L. Kufner, Tübingen, 239-68.
- Lehmann, W.P. 1974: *Proto-Indo-European syntax*, Austin.
- Lehmann, W.P. 1978: *Syntactic typology*, Hassocks, Sussex.
- Lieber, R. 1979: 'The english passive: an argument for historical rule stability', in: *Linguistic Inquiry* 10, 667-88.
- Lightfoot, D.W. 1979a: 'Rule classes and syntactic change', in: *Linguistic Inquiry* 10, 83-108.
- Lightfoot, D.W. 1979b: *Principles of diachronic syntax*, Cambridge.
- Lightfoot, D.W. 1980: 'The history of NP Movement', in: *Glott / Lexical Grammar*, 255-84.
- Lloyd, A.L. 1979: *Anatomy of the verb: the gothic verb as a model for a unified theory of aspect, actional types and verbal velocity*, Amsterdam.
- Lockwood, W.B. 1968: *Historical germanic syntax*, Oxford.
- Loey, A. van 1966: *Middel nederlandse spraakkunst*, I. Vormleer, 5e dr., Groningen/ Antwerpen.
- Löttsch, R. & Ruzicka, R. 1976: *Satzstruktur und genus verbi*, Berlin.
- Magnusson, E.R. 1939: *Syntax des Prädikatsverbums im Mittelniederdeutschen*, von der ältesten Zeit bis zum Anfang des fünfzehnten Jahrhunderts, Lund.
- Markey, T.L. 1969: *The verbs varda and bliva in Skandinavian*, with special emphasis on Swedish, Uppsala.
- McCawley, N.A. 1976: 'From OE/ME 'Impersonal' to 'Personal' Constructions: What is a 'subject-less' S?', in: *Papers from the parasession on diachronic syntax Chicago Linguistic Society*, 192-204.

- McLaughlin, J.C. 1970: *Aspects of the history of english*, New York etc.
- Meersman, A. de 1980-1: 'Ontkenningen in ouder Nederlands', in: *Studia Germanica Gandensia* XXI, 5-14.
- Meillet, A. 1948 [=1921]: *Linguistique historique et linguistique generale*, Paris.
- Michels, L.C. 1959: 'Op de grens van copula en hulpwerkwoord', in: *Taal en tongval* 11, 206-12.
- Mossé, F. 1956: *Manuel de la langue gotique*, Paris.
- Mustanoja, T.F. 1960: *A middle english syntax*, dl. I, Helsinki.
- Oubouzar, E. 1974: 'Über die Ausbildung der zusammengesetzten Verbformen im deutschen Verbsystem', in: *Beiträge* (Halle) 95, 5-96.
- Paardekooper, P.C. 1967: 'Een heilige spraakkunstkoel: het koppelwerkwoord', in: *Levende Talen*, 189-198.
- Parker, F. 1976: 'Language change and the passive voice', in: *Language* 52, 449-60.
- Pauw, A. 1983-84: 'Transitiviteit, intransitiviteit en constructies met zich', in: *Spektator* 13, 417-39.
- Pollmann, T. 1970-71: 'Passieve zinnen en het geïmpliceerd logisch subject', in: *Studia Neerlandica* 2, 34-50.
- Pollmann, T. 1975: *Oorzaak en handelende persoon*, Nijmegen.
- Prims, F. 1933: 'Antwerpsche teksten naar de oorspronkelijke stukken, 1292-1312', in: *Verlagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde*, 313-57.
- Reis, M. 1976: 'Zum grammatischen Status der Hilfsverben', in: *Beiträge* (Tübingen) 98, 64-82.
- Riddle, E. & Sheintuch, G. 1983: 'A functional analysis of pseudo-passives', in: *Linguistics and Philosophy* 6, 527-63.
- Roorda, T. 1864: *Over de deelen der rede en de rede-ontleding of logische analyse der taal*, 3e dr., Leeuwarden.
- Royen, P. Gerlach 1952: 'Een actief-passieve constructie' in: *Ntg.* 45, 258-61.
- Rupp, H. 1956: 'Zum 'Passiv' im Althochdeutschen', in: *Beiträge* (Halle) 78, 265-86.
- Sassen, A. 1963: 'Endogeen en exogeen taalgebruik', in: *Ntg.* 56, 10-21.
- Schmidt, K.H. 1963: 'Zum Agens beim Passiv', in: *Indogermanische Forschungen*, Bd. 68, 1-12.
- Schröbler, I. e.a. (H. Paul, H. Moser & I. Schröbler) 1975: *Mittelhochdeutsche Grammatik*, 21e dr., Tübingen.
- Schröder, W. 1955: 'Zur Passiv-Bildungen im Althochdeutschen', in: *Beiträge* (Halle) 77, 1-76.
- Schröder, W. 1957: 'Die Gliederung des gotischen Passivs', in: *Beiträge* (Halle) 79, 1-105.
- Schulze, U. 1975: *Lateinisch-deutsche Parallelurkunden des 13. Jahrhunderts*, ein Beitrag zur Syntax der mittelhochdeutschen Urkundensprache, München.
- Stein, G. 1979: *Studies in the function of the passive*, Tübingen.
- Stoett, F.A. 1923: *Middelnederlandsche spraakkunst*, 3e dr., 's-Gravenhage.
- Strang, B.M.H. 1976: *A history of english*, London.
- Streitberg, W. 1891: 'Perfektive und imperfektive Aktionsart im Germanischen', in: *Beiträge* 15, 70-177.
- Streitberg, W. 1971: *Die gotische Bibel*, 6e dr., Heidelberg.
- Sturtevant, E.H. 1973: *Linguistic change*, 5e dr., Chicago/ London.
- Suasso, I. 1983: *Blijven=worden geen "blijvertje"...*, een onderzoek naar het werkwoord *blijven* in het Middelnederlands, doctoraalscriptie historische taalkunde o.l.v. M.J. van der Wal, Vakgroep Nederlands - Rijksuniversiteit Leiden.

- Svartvik, J. 1966: *On voice in the english verb*, The Hague.
- Tollenaere, F. de & R.L. Jones 1976: *Word-indices and word-lists to the gothic bible and minor fragments*, Leiden.
- Toorn, M.C. van den 1965: 'Het naamwoordelijk gezegde', in: *Levende Talen*, 629-40.
- Toorn, M.C. van den 1967: 'Koppelwerkwoord en naamwoordelijk gezegde; een antwoord aan Paardekooper', in: *Levende Talen*, 199-206.
- Traugott, E. Closs 1972: *A history of english syntax*, New York etc.
- Trnka, B. 1929: 'Some remarks on the perfective and imperfective aspects in gothic', in: *Donum natalicium Schrijnen*, Nijmegen/ Utrecht, 496-500.
- Twaddell, W.F. 1930: 'Werden and Wesen with the Passive in Notker', in: *Germanic Review* 5, 288-93.
- Twaddell, W.F. 1932: 'Werden and Wesen again', in: *Germanic Review* 7, 81-3.
- Väänänen, V. 1963: *Introduction au latin vulgaire*, Paris.
- Velde, R.G. van 1970: 'Zur deskriptiven Adäquatheit der Linguistik älterer Sprachstufen', in: *Folia Linguistica* 4, 125-34.
- Verhagen, A. 1984: 'Vorm en functie in taal en taalbeschrijving', in: *Vorm en functie in tekst en taal*, Leiden, 1-31.
- Villiers, M. de 1968: *Die grammatika van tyd en modaliteit*, Kaapstad.
- Visser, F.Th. 1963-73: *A historical syntax of the english language*, Leiden.
- Vooys, C.G.N. de 1963: *Nederlandse spraakkunst*, 6e dr. Groningen.
- Vossler, K. 1954: *Einführung ins Vulgärlatein*, München.
- Wackernagel, J. 1920: *Vorlesungen über Syntax*, Basel.
- Wal, M. van der 1981: 'Het passief in het gotisch', in: *Studies voor Damsteegt*, Leiden, 246-58.
- Wal, M.J. van der 1982: 'Opvattingen over het werkwoord en meer in het bijzonder over het passief in de nederlandse grammatikale traditie van de 17de t/m de 19de eeuw', in: *Studies op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde*, Kloosterzande, 52-80.
- Wallace, S. 1979: 'Global syntactic diffusion', in: Brogyanyi 1979, 941-58.
- Wasow T. 1977: 'Transformations and the lexicon', in: Culicover, Wasow & Akmajian (eds.), *Formal syntax*, New York.
- Wasow T. 1980: 'Major and minor rules in lexical grammar', in: *Glott / Lexical Grammar*, 285-312.
- Weerman, F. 1984: *Bouman revisited*, interne publicatie Instituut De Vooys, R.U. Utrecht.
- Wellander, E. 1964: 'Zur Frage über das Entstehen der grammatischen Formen', in: *Studia Neophilologica* 36, 127-50.
- Werth, R.N. 1970: 'The problem of a germanic sentence prototype', in: *Lingua* 26, 25-34.
- Weijnen, A.A. 1971: *Schets van de geschiedenis van de nederlandse syntaxis*, Assen.
- Zadorozny, B. 1974a: 'Zur Frage der Bedeutung und des Gebrauchs der Partizipien im Alt-germanischen', in: *Beiträge* (Halle) 94, 52-76.
- Zadorozny, B. 1974b: 'Zur Frage der Bedeutung und des Gebrauchs der Partizipien im Alt-germanischen', II. Teil, in: *Beiträge* (Halle) 95, 339-87.
- Zieglschmid, A.J.F. 1929a: *Zur Entwicklung der Perfektumschreibung im Deutschen*, Baltimore.
- Zieglschmid, A.J.F. 1929b: 'Is the use of *wesan* in the periphrastic actional passive in the germanic languages due to latin influence?', in: *Journal of english and germanic philology* 28, 360-5.
- Zieglschmid, A.J.F. 1931: 'Werden and Wesen with the passive in various germanic languages', in: *Germanic Review* 6, 389-96.

Primaire teksten

Korpus teksten en incidenteel gebruikte teksten, in alfabetische volgorde van de gehanteerde afkortingen

Antw.: F. Prims, 'Antwerpsche teksten naar de oorspronkelijke stukken, 1292-1312', in: *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde* 1933, 313-57.

Beatr.: **Beatrijs**, ed. F. Lulofs, 4e dr., Culemborg 1975.

Blisc.: **Die eerste bliscap van Maria**, ed. W.H. Beuken, Culemborg 1973.

Bo: Jan (van) Boendale, **Der leken spiegel**, ed. M. de Vries, 3 dl., Leiden 1844-8.

Bouc v. Seden: **Die Bouc van Seden**, ed. W.H.D. Suringar, Leiden 1891.

Brab. Y.: Jan (van) Boendale, **De Brabantsche Yeesten**, ed. J.F. Willems, Brussel 1839-69.

Braekm.: W.L. Braekman (ed.), **Middel nederlandse geneeskundige recepten: Een bijdrage tot de geschiedenis van de vakliteratuur in de Nederlanden**, Gent 1970. Passim: recepten 1-100 (p.131-44); 900-950 (p.261-8); 1050-1100 (p.283-9); 1300-1350 (p.313-25).

Brand.: **De reis van sente Brandane**, ed. M.C.A. van der Heijden, Spectrum van de Nederlandse Letterkunde, dl. 2, Utrecht/Antwerpen 1968.

Br.Gh.: **Sterre- en Natuurkundig Onderwijs**, gemeenlijk genoemd: *Natuurkunde van het Geheel-Al*, en gehouden voor het werk van zekeren Broeder Gheraert, ed. J. Clarisse, Leiden 1847.

B.v.N.: Beatrijs van Nazareth, **Van seuen manieren van heileger minnen**, eds. H.W.J. Veekman & J.J.Th.M. Tersteeg, Zutphen, z.j. [1971].

C.G.: *Corpus Gijsseling*.

Circa: L.J. Vandewiele (ed.), **Een middelnederlandse versie van de Circa Instans van Platearius**, Oudenaarde 1970.

v. D: Meester Dirc van Delf, **Tafel van den kersten ghelove**, ed. L.M.Fr. Daniëls, Antwerpen/Nijmegen/Utrecht 1937-9, dl. II, Winterstuc.

Elc.: **Den Spiegel der Salicheit van Elckerlyc**, ed. R. Vos, Groningen 1967.

Ferg.: **Ferguut**, ed. F. Rombauts e.a., Culemborg 1976.

Flov.: **Flovent** in: G. Kalff, **Middel nederlandse epische fragmenten**, 1886 (reprint Arnhem 1968).

F&B.: **Floris ende Blancefloer**, ed. J.J. Mak, Zwolle 1960.

Fr.: Van Maerlant, **Sinte Franciscus Leven**, ed. P. Maximilianus, Zwolle 1954.

Froiss.: Jehan Froissart, **Cronyke van Vlaenderen**, ed. N. de Pauw, dl. I, Gent 1898.

Glor.: **Gloriant**, ed. G. Stellinga, Culemborg 1976.

Had.: **De visioenen van Hadewijch**, ed. P. Mommaers, Nijmegen/Brugge 1979. Passim: de visioenen I t/m XIII.

K&E.: **Karel ende Elegast**, ed. A.M. Duinhoven, 's Gravenhage 1982.

Kr.: **Kronijk van Holland van een ongenoemden geestelijke, gemeenlijk geheeten Kronijk van den clerc uten laghen landen bi der see**, ed. B.J.L. de Geer van Jutphaas, Utrecht 1867.
 LOH: **Van den levne ons heren**, ed. W.H. Beuken, Zwolle 1968.
 Lutg.: **Leven van Sinte Lutgart**, ed. F. van Veerdeghe, Leiden 1899.
 Lyden: A. Holder (ed.), **Dat lyden ende die passie ons heren Jhesu Christi**, Groningen 1877.
 Mar.: **Mariken van Nieumeghen**, in: M.C.A. van der Heyden, *Spectrum van de Nederlandse letterkunde*, dl. 5, Utrecht/Antwerpen.
 Marialeg.: **Middelnederlandse Marialegenden**, ed. C.G.N. de Vooy, dl. I en II, Leiden z.j.
 Mel.: B. Overmaat, **Mellibeus**, Een geschrift van Dirc Potter, Arnhem 1950.
 M.L.: Dirc Potter, **Der Minnen Loep**, ed. P. Leendertz. Wz., Leiden 1845.
 Nat.Bl.: Jacob van Maerlant's **Naturen Bloeme**, ed. E. Verwijs, 1878 (reprint Arnhem 1980).
 Rag.: W.P. Gerritsen, **Die wrake van Ragisel**, Assen 1963.
 Rein.: **Van den vos Reinaerde**, ed. D.C. Tinbergen & L.M. van Dis, 18de dr., Groningen 1966.
 Ren.: P.J.J. Diermanse, **Renout van Montalbaen**, Leiden 1939.
 RmM.: **Roman van den Riddere metter Mouwen**, opnieuw naar de bewaarde bronnen uitgegeven, met letterkundige inleiding door M.J.M. de Haan en L. Jongen en annotaties en emendaties door B.C. Damsteegt en M.J. van der Wal. Met medewerking van Annemarie Meesen, Utrecht 1983.
 Roel.: **Roelandslied**, in: G. Kalf, *Middelnederlandse epische fragmenten*, 1886 (reprint Arnhem 1968).
 Rose: **Die Rose van Heinric van Aken**, ed. E. Verwijs, 's-Gravenhage 1868 (reprint Utrecht 1976).
 Scell.: **Het "Boeck van Surgien" van Meester Thomaes Scellinck van Thienen**, ed. E.C. van Leersum, Amsterdam 1928.
 Segh.: **Seghelijn van Jherusalem**, ed. J. Verdam, Leiden 1878.
 Serv.: Van Veldeke, **Sint Servaeslegende**, ed. G.A. van Es, 2e dr., Culemborg 1976.
 Sp.H.: Van Maerlant, **Spiegel Historiael**, ed. M. de Vries & E. Verwijs, Tweede deel, p.277-342 (IIIe partie, boek V, cap. VII-LIII), Leiden 1863 (reprint Utrecht 1982).
 Spieg. der Sonden: **Die Spiegel der Sonden**, ed. J. Verdam, 2 dl., Leiden 1900-1901.
 Stoke: **Rijmkroniek van Melis Stoke**, ed. W.G. Brill, 1885 (reprint Utrecht 1983).
 To: **Torec**, ed. M. & J. Hogenhout, Abcoude 1978.
 Wal.: Penninc en Pieter Vostaert, **De jeeste van Walewein en het schaakbord**, ed. G.A. van Es, Zwolle 1957.

Aanduidingen van de geciteerde gedeelten hebben op de volgende manier plaats:

Beatr. 14 d.w.z. **Beatrijs** vs. 14.

Lyden 15, r.13 d.w.z. **Dat lyden ...**, pagina 15, regel 13.

Scell. 18a, r. 10 d.w.z. **Het "Boeck van Surgien"...**, pagina 18, kolom 1, regel 10.

M.L. I: 10 d.w.z. **Der Minnen Loep** boek I, vs. 10.

Sp.H. III⁵, c.VI: 14-6 d.w.z. **Spiegel Historiael** (tweede deel), derde partie, boek 5, hoofdstuk/caput 6, vs. 14 tot 16.

Pr. staat voor Proloog.

Er is af en toe in de citaten bewust afgeweken van de in de genoemde edities gehanteerde interpunctie en het hoofdlettergebruik.

Summary

Consideration of certain Middle Dutch data has led to my investigating the passive and its problems in various languages. These are Gothic, Old English, Middle English, Old High German, Middle High German and especially Middle Dutch. The verb **sijn** (modern Dutch **zijn**; to be) is found in Middle Dutch sentences like "Dus leidene met hem in di zale / Daer hem **was** gedient wale" (So he led him into the hall, where he was served well), a quotation from the Roman vanden Riddere metter Mouwen, verse 2396-7. There is of course a striking parallel with modern English. In modern Dutch, however, the verb **worden** is used in comparable sentences. Middle Dutch instances like the one mentioned are not rare. It is surprising, therefore, that grammars and handbooks do not deal with this particular use of **sijn**, and thereby give the impression that the Middle Dutch passive is no different from the modern Dutch passive (cf. page 104, figure 1). This made me wonder exactly what the Middle Dutch passive system looks like and which rules account for the use of **sijn** and **werden**, the latter verb also being present in Middle Dutch.

Before we can answer the above mentioned questions, it is necessary to reflect on the concept of the passive itself. This does not appear to be an unproblematic, self-evident category. It is not easy to define and delimit the passive, even if we focus on the so-called grammatical passive: a passive which has not only a certain meaning, but also formal (morphological or syntactic) characteristics. This implies the exclusion of all kinds of so-called notional passives like Latin **veneo** (to be sold) which is sometimes considered to be the passive counterpart of **vendo** (to sell). In chapter 1, **Het passief als probleem voor verschillende theoretische benaderingen** (The passive as a problem for different theoretical approaches), a critical survey is presented of the ideas on the passive which are current within different theoretical frameworks, such as traditional grammar, functional grammar, transformational grammar and structuralism. The differing views on the definition of the passive and on the limitation of the passive field are compared. Within the variant theories the same phenomena are dealt with in various ways. The so-called impersonal passive and a passive without an agent are for some theories a problem, for others they are not. I criticize the meaning that traditional grammar usually assigns to the passive; that is the meaning 'to suffer' or 'to undergo something', as it does not cover all the passive cases. The impersonal passive, for instance, would be an exception. The impersonal passive is also a

problem in functional grammar: it is a neglected phenomenon that cannot be dealt with within the existing framework. In recent transformational views (for instance, Government and Binding theory), the passive is not considered to be a relevant category at all: it is not a formal, syntactic category and that is the only thing that counts. In my opinion attention must be paid not only to the formal side of language phenomena, but also to the semantic or functional part of them. All these aspects play a role in the structuralistic approaches of Kirsner 1977 and Stein 1979 and, moreover, the impersonal passive and the passive without an agent can be accounted for without any problem. The implication is evident: I will choose that kind of framework as background for my further research. This does not mean that I immediately have a clear-cut passive definition and a precisely demarcated passive field at my disposal. Kirsner and Stein do not use the same passive definition and Kirsner's field is smaller than Stein's. Both views will be considered later on in relation to the Middle Dutch data in chapter 5. There the question will be answered as to whether the Middle Dutch passive field consists of the combination **werden** with the past participle and whether such a combination can be considered to be one sign with the meaning "high participant not in focus" (as Kirsner assumes). A second question which relates to Stein's view, will also be answered. This is, whether a larger group of verbs in combination with the past participle has to be considered as passive, and whether the function of these passive combinations is the representation of a process or activity as not having its beginning in X_1 , the starting point of that process or activity. In the meantime the absence of an answer to these questions does not have to be an impediment to further investigations, for the delimitation of the research objective does not wholly depend on that answer. As I have stated at the beginning of this summary, I am interested in the use of the verbs **sijn** and **werden** in combination with the past participle on the one hand, and in the characteristics and the meaning or the function of the passive at the other. These two main points do not necessarily coincide: it is questionable whether all combinations of **sijn** and **werden** + p.p. in Middle Dutch and the corresponding forms in Gothic and the old stages of English and German have to be considered passive. Apart from this, there is in Gothic also a so-called synthetic passive which exists beside the before-mentioned periphrastic combinations. It is therefore deliberate that the title of this thesis mentions both the passive problems and the past participle combinations of **sijn** and **werden** and their counterparts in Gothic, English and German. My research object includes all the past participle combinations of the two verbs and we will see which part of them has to be considered passive.

The early stages of Germanic languages often show similarities which no longer exist in the modern Germanic languages due to different patterns of development and different language changes. Therefore I am not only interested in the Middle Dutch data, but also in the English and German data, which as far as Old English and Old High German are concerned, are also from a much earlier period than the Dutch data. In chapter 4, **Het passief in oudere fasen van het engels en het Duits: een verkenning** (The passive in the earlier stages of the English and German languages: an exploration), attention is paid to the English

and German data. Gothic, the oldest (East) Germanic language of which written documents are left, is very interesting, because of the presence of a synthetic passive as well as past participle combinations of **wisan** (to be) and **wairþan** (to become). Gothic is the subject of chapter 2, *Synthetisch en analytisch: het passief in het gotisch* (Synthetic and analytic: the gothic passive).

My own ideas are set against the opinions that others have on the system of the past participle combinations formed by the equivalents of **werden** and **zijn** in Gothic, English and German. For Gothic this means that my scheme of possibilities in rendering the Greek passive forms is eventually - after careful scrutiny of the Gothic data - put against the system that was proposed by Schröder (cf. page 40 and 51). Apart from the past participle combinations of **wisan** and **wairþan**, the synthetic passive and a few other possibilities are present in this scheme. For English my scheme figure 2 (p. 79) opposes the current opinion which is represented by figure 1 (p. 78). The different views on German developments can be found in figure 5, 6, 7 and 8 (p. 97), of which figure 8 gives my own interpretation of the German data. Important corrections have been made concerning the picture that is generally presented of the situation in those languages. A widespread misunderstanding has now been removed: **werden** and its counterparts in the other languages are not pre-eminently the verbs to express a passive event or action; this can also be done by **zijn** and its equivalents. This development had certain implications for the analysis of the data in the three languages (and also later on for the analysis of the Middle Dutch data). It meant a totally different analysis of problematical instances of **wisan** + p.p. in Gothic, which used to be interpreted in rather a forced way as expressing a state, or which were considered to be mistakes due to translation difficulties. **Wisan** + p.p. also has the ability to indicate an event or action. For English it implies that **wesan** + p.p. expressing a passive event cannot just be seen as a consequence of the loss of the verb **weorþan**. This 'explanation' was problematic anyway because **wesan** + p.p. could have that function long before **weorþan** disappeared from the language. For German it means that attention must be given to the commonly neglected **sein** + p.p. instances that express an uncompleted event. In addition to this we have indications that Gothic **wisan** + p.p. can be seen as the unmarked combination whereas **wairþan** + p.p. could be looked upon as the marked one which is meant to represent a momentary event. It is not clear whether one has to assume an identical situation for any period of the English or German languages, or whether the two combinations are mere alternatives in the oldest stages of those languages.

In fact, I have noticed that with the two past participle combinations both being able to express an (uncompleted) event, the languages under discussion have a starting point in common. However, English lost **weorþan** in the course of time, while German, like Dutch, kept the verb **werden**. The perfect and pluperfect, which are absent in Gothic, appeared in the West Germanic languages. This implies that the past participle combination with the verb **to be**, **sein** etc. can also express a completed event or action (passive or non-passive) in those languages. The origin of several new periphrastic forms is examined in chapter 3,

which is titled *Verscheidene perifrastische mogelijkheden in de westgermaanse talen* (Various periphrastic possibilities in the West Germanic languages). Light is shed on the rule which must have governed the use of the verbs **to be**, **sein**, **sijn/zijn** and **to have**, **haben**, **hebben** in the perfect tense and attention is also paid to the past participle itself, which is the element the analytic forms that are under discussion have in common. The results of chapter 3 are not only important for the description and the interpretation of the English and the German data in chapter 4, but also for my research into Middle Dutch in the subsequent chapters.

The Middle Dutch situation is explored in chapter 5, *Verkenning van de situatie in de oudere fasen van het nederlands* (Exploration of the situation of the early stages of the Dutch language). Middle Dutch instances like the one I quoted at the beginning of this summary cannot be seen as a dialectical phenomenon or as a particularity which came into being during the translation of a foreign text. An uncompleted event can be expressed by Middle Dutch **sijn + p.p.** as well as by **werden + p.p.**, just as in Gothic, English and German. I wondered what the relations between the **sijn + p.p.** and the **werden + p.p.** combinations are, and examined the field of these combinations more closely. Different interpretations can be distinguished which are put into a scheme (cf. page 125 and 126). It then becomes clear that Kirsner's idea of the passive does not hold for Middle Dutch. The Middle Dutch data are different from the modern Dutch data. Middle Dutch **werden + p.p.** cannot, unlike modern Dutch **worden + p.p.**, be considered as one sign meaning the high participant not in focus, among others because of cases like **hi wert ghevallen** and other examples which do not express an event (with agent implied), but a transition to another state. For Stein the latter cases and many others are passive, but her description of the passive function does not cover the whole field of her passive combinations. So our conclusion must be that neither Kirsner's approach nor Stein's can be applied to Middle Dutch without some kind of adaptation. My ultimate decision is to accept Stein's description of the passive meaning (or, using her terminology, the passive function), which however will refer to a smaller field. This means that not only the active perfect **sijn + p.p.**, but also the so-called static passive interpretation of **sijn + p.p.** and the **werden + p.p.**- interpretation that indicates a transition to another state, do not belong to the passive field. The label 'passive' is connected with the **sijn / werden + p.p.** combinations which are to be interpreted as either an uncompleted or completed event or action, which is represented as not beginning at the starting point of the event (or action), i.e. from the point of the high participant or the agent. It must be stressed that we are dealing with a certain meaning or interpretation: the passive combinations are not distinguished by morphological characteristics or a different word order.

When investigating Middle Dutch I use a corpus of texts, as I did for Gothic. However there is no need to wonder what the Gothic corpus should look like. The corpus consisted of all the Gothic Bible fragments. In chapter 6 *Overwegingen t.a.v. theorie en deskriptie* (Considerations of theory and description) the matter of using a good Middle Dutch corpus is

examined and some general problems in historic-linguistic research are discussed. The corpus that I will use is decided on and restrictions which imply discarding of poetry, literary texts and translated work are not accepted.

Collecting the data from the corpus I came upon a number of problems that had to be solved, as is shown at the beginning of chapter 7 *Beschrijving van de middelnederlandse feiten* (Description of the facts for Middle Dutch). The problem of determining the *werden*-form in several passages and the problem of choosing for one of the interpretations of *werden* + *p.p.* or *sijn* + *p.p.* are considered. After these preliminary steps I focussed especially on the *sijn* / *werden* + *p.p.* combinations with a subject which express an (uncompleted) event or action. A broad survey of the corpus texts shows that there are no texts in which *sijn* + *p.p.* is the only means by which such an event can be expressed, whereas in some texts *werden* + *p.p.* exclusively has this function. An important question is whether there is a rule governing the use of *sijn* and *werden* (indicating an uncompleted event), when they both appear in texts. Several assumptions had to be discarded: there is no rule that present tense *werden* + *p.p.* refers to a future event and present tense *sijn* + *p.p.* to a present event; neither is *sijn* connected with a certain group of participles and *werden* with another. The hypothesis implying that *sijn* indicates the durative event and *werden* the momentary event also proved to be wrong. The Middle Dutch data did not even give grounds for the assumption of an unmarked *sijn* to express an event in general, together with a marked *werden* indicating a momentary event. Therefore the corpus data did not give any indication for a special use of *werden* or *sijn*. This negative result added to certain variations and alternative readings in texts, led to the conclusion that *sijn* and *werden* are mere alternatives in this respect. They are alternatives not only in the combinations with a subject, but also when there is no subject, as in the impersonal passive which also occurs in Middle Dutch (cf. chapter 7, par. 10). This variation does not last for ever: eventually only *werden* + *p.p.* expresses the uncompleted event and *sijn* + *p.p.* loses this particular interpretation in the history of Dutch. The change in favour of *werden* can be observed very clearly in the Middle Dutch period and I tried to find an explanation for it. The presence of two alternatives to express the same thing, makes the loss of one of them possible. However this raises the question why *werden* kept that particular interpretation and *sijn* did not. The greater functional load (*sijn* + *p.p.* has three possible interpretations whereas *werden* + *p.p.* has two), cannot be the one and only explanation. The change must be seen in connection with the development of clear distinctions between the imperfect and the perfect/-pluperfect tense. In the active form, that distinction was clearly marked by periphrastic combinations versus non-periphrastic forms. In the passive, originally, one periphrastic combination *sijn* + *p.p.* expresses both the imperfect (besides *werden* + *p.p.*) and the perfect/pluperfect. I argue that the striking, ultimate result of developments in Dutch, English, German and also in French (i.e. a certain form indicating the imperfect tense (uncompleted event) and another form indicating the perfect/ pluperfect tense (completed event) (cf. page 177), as well as certain corpus data are indications for the fact that the before-

mentioned tense factor has indeed played an important role.

The line of development in Middle Dutch is from a higher incidence of **zijn + p.p.** compared with **werden + p.p.**, through an increase of **werden + p.p.**, to a higher incidence of **werden + p.p.** in fifteenth century texts, expressing the uncompleted event. There are other changes in the course of time: the total loss of **werden + p.p. intrans.** after the Middle Dutch period (cf. chapter 7, par. 12) and the loss of the transition-to-another-state interpretation that **werden + p.p.** had. The three changes mentioned imply a simplified scheme of interpretations which are to be related with the **zijn** and **worden** past participle combinations. Apart from this development, attention is also paid to a number of other special points: the rise of the so-called tripartite forms during the late Middle Dutch period (cf. same chapter, par. 13); the possibilities of agent indication in Middle Dutch passive sentences (same chapter, par. 11); the interpretation of the **bliven + p.p.** combination (par. 14). The equivalent of the latter combination plays an important role in expressing the passive in Scandinavian languages. It is sometimes argued that **bliven + p.p.** has the same function in Middle Dutch, but I must conclude that in Middle Dutch it rarely occurs in a passive interpretation.

Curriculum vitae

Marijke van der Wal werd op 19 december 1949 geboren te Rijswijk (Z-H). Na het behalen van het diploma gymnasium bèta in 1968, begon zij met de studie Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Zij legde in 1972 haar kandidaatsexamen cum laude af en werd in datzelfde jaar benoemd tot assistent oudere letterkunde. In 1975 verkreeg zij cum laude het doktoraaldiploma met Nederlandse taalkunde als hoofdrichting en systematische wijsbegeerte (taalfilosofie) als bijvak. Kort daarop werd zij aangesteld als wetenschappelijk medewerker Nederlandse taalkunde bij de vakgroep Nederlands van de Rijksuniversiteit Leiden, waar zij onderwijs geeft en onderzoek verricht op het gebied van de historische taalkunde. Zij was tevens verscheidene jaren betrokken bij de M.O-opleiding Nederlands: gedurende het cursusjaar 1974-1975 als docent oudere letterkunde aan de Nutsacademie te Rotterdam en in de periode 1974-1982 als docent taalkundige tekstinterpretatie (middelnederlands en 17de-eeuws) op de School voor Taal- en Letterkunde (thans Haagse Leergangen) te Den Haag, aanvankelijk voor de M.O.A-opleiding, later voor de M.O.B-cursus.
